

श्रीमदानन्दतीर्थ(पूर्णप्रज्ञ)भगवत्पादाचार्यविरचित

श्रीसर्वमूलान्तर्गत

सूत्रप्रस्थानग्रन्थाः

१. ब्रह्मसूत्रभाष्यम्	१८३ - ३३२
२. अनुव्याख्यानम्	३३३ - ४८८
३. न्यायविवरणम्	४८९ - ५१८
४. अणुभाष्यम्	५१९ - ५२१

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं ।

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ ॥ श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य-
गुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ नारायणं गुणैः सर्वैस्त्दीर्घं दीपवज्जि-
तम् । ज्ञेयं गम्यं गुरुं व्यापि नत्वा सूत्रार्थ उच्यते ॥ १ ॥ द्वापरे
सर्वत्र ज्ञान आकुलीभूते तन्निर्णयाय ब्रह्मसूत्रेन्द्रादिभिरर्थितो भगवान्ना-
रायणो व्यासत्वेनावततार । अथेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छृणां तद्योग-
मविज्ञानतां तज्ज्ञापनार्थं वेदमुत्सन्नं व्यञ्जयन्तुर्धा व्यभजत्, चतुर्विंशति-
धैकशतधा सहस्रधा द्वादशधा च । तदर्थनिर्णयाय ब्रह्मसूत्राणि चकार ।
तद्योक्तं स्कान्दे 'नारायणाद्विनिष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितम् । किञ्चि-
त्तदन्यथा जातं त्रेतायां द्वापरेऽखिलम् ॥ गौतमस्य ऋपेः शापाज्ज्ञाने-
त्त्वज्ञानतां गते । सङ्कीर्णबुद्धयो देवा ब्रह्मसूत्रपुरःसराः ॥ शरण्यं शरणं
जग्मुर्नारायणमनामयम् । तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवान् पुरुषोत्तमः ॥
अग्रतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात् । उत्सन्नान् भगवान्वेदा-
नुजहार हरिः स्वयम् ॥ चतुर्धा व्यभजत्तांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः ।
शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ॥ कृष्णो द्वादशधा चैव
पुनस्तत्सार्थवित्तये । चकार ब्रह्मसूत्राणि वेपां सूत्रत्वमञ्जसा ॥ अल्पा-
क्षरमसन्दिग्धं सारवद्विद्यतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो
विदुः ॥ निर्विशेषितसूत्रत्वं ब्रह्मसूत्रस्य चाप्यतः । यथा व्यासत्व-
मेकस्य कृष्णस्यान्ये विशेषणान् ॥ सविशेषणसूत्राणि स्वपराणि विदो
विदुः । मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दोऽन्वेपां विशेषतः ॥ इति वेद-
विदः प्राहुः शब्दतत्त्वार्थवेदिनः । सूत्रेषु येषु सर्वेऽपि निर्णयास्ममु-
दीरिताः ॥ शब्दज्ञातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणाय निर्णयः । एवं स्थितानि

सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशाः ॥ ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृ-
पक्षिषु । ज्ञानं संस्थाप्य भगवान् क्रीडते पुरुषोत्तम' इत्यादि ।

॥ ॐ ॥ ॐ ॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ ॐ ॥ १ ॥

'अथ' शब्दो मङ्गलार्थोऽधिकारानन्तर्यार्थश्च । 'अतः' शब्दो
हेत्वर्थः । उक्तं च गारुडे 'अथातः' शब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि ।
प्रारभन्ते नियत्यैव तत्किमत्र नियामकम् ॥ कथार्थश्च तयोर्विद्वद्
कथमुत्तमता तयोः । एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः ॥
एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा प्रोवाच सत्तमः । आनन्तर्येऽधिकारस्य
मङ्गलार्थे तथैव च ॥ अथशब्दस्त्वतश्शब्दो हेत्वर्थे समुदीरितः ।
परस्य ब्रह्मणो विष्णोः प्रसादादिति वा भवेत् ॥ स हि सर्वमनोवृत्ति-
प्रेरकः समुदाहृतः । सिसृक्षोः परमाद्विष्णोः प्रथमं द्वौ विनिःसृतौ ॥
ॐकारश्चाथशब्दश्च तस्मात्प्राथमिकौ क्रमात् । तद्वेतुत्वं वदंश्चापि
चृतीयोऽत उदाहृतः ॥ अकारस्त्वं रागात्मा परब्रह्मामिधायकः । तर्था
प्राणात्मकौ प्रोक्तौ व्याप्तिव्यतिविधायकौ ॥ अतश्च पूर्वमुच्चार्याः सर्व
एते सतां मताः । अथातः शब्दयोरेवं वीर्यमाज्ञाय तत्त्वतः । सूत्रेषु
तु महाप्राज्ञास्तावेरादौ प्रयुञ्जत' इति ॥

अधिकारश्चोक्तो भागवततन्त्रे 'मन्दमप्योत्तमत्वेन त्रिविधा
अधिकारिणः । तत्र मन्दा मनुष्येषु य उत्तमगणा मताः ॥
मध्यमा क्रपिगन्धर्वा देवान्तरोत्तमा मताः । इति जातिकृतो
मन्दस्तथाऽन्यो गुणपूर्वकः ॥ भक्तिमान् परमे विष्णौ यस्त्वध्ययन-
वान्नरः । अथमः शमादिमंयुक्तो मध्यमः स (यु) उदाहृतः ॥
आब्रह्मन्तम्बपर्यन्तमसारं चाप्यनित्यकम् । निज्ञाय जातरंराग्यो विष्णु-
पार्दैकमंश्रयः ॥ स उत्तमोऽधिकारी स्यात्संन्यस्ताखिलकर्म-

वानि'ति ॥ 'अध्ययनमात्रवतः'^१ 'नाविशेषादि'^२ति चोपरि ॥ 'शान्तो
 दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्'^३ ॥
 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः
 कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं
 ब्रह्मनिष्ठम्'^४ ॥ 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते
 तनूं स्वाम्'^५ ॥ 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते
 कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन'^६ इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ व्योमसंहि-
 तायां च ॥ 'अन्त्यजा अपि ये भक्ता नामज्ञानाधिकारिणः । स्त्रीशूद्रब्रह्म-
 वन्धूनां तन्त्रज्ञानेऽधिकारिता ॥ एकदेशे परोक्ते तु न तु ग्रन्थपुरःसरे ।
 त्रैविणिकानां वेदोक्ते सम्पग्भक्तिमतां हरौ ॥ आहुरप्युत्तमस्त्रीणामधिकारं
 तु वैदिके । यथोर्वशी यमी चैव शन्याद्याश्च तथाऽपरा' इति ॥
 यतो नारायणप्रसादमृते न मोक्षः, न च ज्ञानं विनाऽत्यर्थप्रसादः,
 अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ॥ 'यत्रानवसरोऽन्यत्र पदं तत्र प्रतिष्ठितम् ।
 वाक्यं वेति सतां नीतिः सावकाशे न तद्भवेदि'ति बृहत्संहितायाम् ॥
 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते'^७ ॥ 'प्रियो
 हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः'^८ । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः'^९ ।
 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः'^{१०} इत्यादि-
 श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ 'कर्मणा त्वधमः प्रोक्तः प्रसादः, श्रवणादिभिः ॥
 मध्यमो, ज्ञानसम्पन्त्या प्रसादस्तूत्तमो मतः ॥ प्रसादाच्चधमाद्विष्णोः
 स्वर्गलोकः प्रकीर्तितः । मध्यमाज्जनलोकादिरुत्तमस्तुवेव मुक्तिदः ॥
 श्रवणं मननं चैव ध्यानं भक्तिस्तथैव च । साधनं ज्ञानसम्पत्तौ प्रधानं
 नान्यदिष्यते ॥ न चैतानि विना कश्चिज्ज्ञानमाप कुतश्चने'ति नारदीये ॥

^१ ३-४-१२. ब्र.सू.^२ ३-४-१३. ब्र.सू.^३ ६-४-२३. वृ.उ.^४ मु.उ. १२-१२.^५ क.उ. २-२३.^६ श्वे.उ. ६-२३.^७ ३-१२. तै.आ.^८ ७-१७. भ.गी.^९ २-२३. क.उ.^{१०} ६-५-६. वृ.उ.

‘ब्रह्म’शब्दश्च विष्णावेव । ‘यमन्तः समुद्रे कनयोऽ-
 वयन्ति तदक्षरे परमे प्रजाः । यतः प्रसृता जगतः प्रसृती तोयेन
 जीशान् व्यससर्ज भूम्या’मित्युक्त्वा ‘तदेव तदुसत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म
 परमं कवीनामि’ति हि श्रुतिः ॥ ‘तन्नो विष्णुरि’^१तिवचनाद्विष्णुरेव
 हि तत्रोच्यते ॥ न चेतदशब्दात्तत्प्राप्तिः ॥ ‘नामानि विद्वाऽभि न
 सन्ति लोके यदागिरासीदनृतस्य सर्गम् । नामानि सर्वाणि यमा-
 निशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ती’ति माह्वेयश्रुतिः ॥ ‘यो
 देवानां नामवा एक एव तं सम्प्रश्रं भुवनायन्त्यन्ये’^२त्येवशब्दान्ना-
 न्येषां सर्गनामता । ‘अजस्य नाभाव्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि
 तत्पुुरि’^३ति विष्णोर्हि लिङ्गम् । न च प्रसिद्धार्थं रिताऽन्योऽर्थो युज्यते ॥
 ‘अजस्य नामानिति यस्य नामैरभूत् श्रुतेः पुष्करं लोकमारम् ॥ तस्मै
 नमो व्यस्तसमस्तविधविभूतये विष्णावे लोककर्त्रे’ इति स्कान्दे । ‘परो
 दिवा पर एना पृथिव्ये’^४ति समाख्याश्रुतौ ॥ ‘यं कामये त तमुग्रं
 कृणोमि तं ब्रह्माण तमृषिं तं सुमेधामि’त्युक्त्वा ‘मम योनिरप्स्यन्तः
 समुद्र’^५ इत्याह । उग्रो रुद्रः । समुद्रेऽन्तर्नारायणः । प्रसिद्धत्वा-
 त्त्वचितत्वाच्चास्यार्थस्य । न चाविरोधे प्रसिद्धः परित्यज्यते । उक्त-
 न्यायेन च श्रुतय एतमेव वदन्ति । ‘वेदे रामायणे चैव पुराणे
 भारते तथा । आद्यान्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयत’ इति
 हरिवंशेषु ॥ न चेतदग्रन्यविरोधः । ‘एष मोहं सृजाम्याशु यो
 जनान्मोहयिष्यति । त्व च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ॥
 अतथ्यानि नितथ्यानि दर्शयन् महाभुज । प्रसाश कुरु चात्मान-
 मप्रसाशं च मां बुवि’ति वाराहवचनात् ॥ श्रुते च स्कान्दे ॥
 ‘क्षपचादपि कष्टत्वं ब्रह्मेशानादयः मुराः । तर्दशाच्युत यान्त्येव

१ म ना उ. १३, ६

२ ३-१६ म ना उ

३ १०-८२३ अ स

४ १०-८२-६ अ स

५ १०-८०-५ अ स

६ १०-१२५-५, ७ अ स

यदैव त्व पराङ्मुख' इति ॥ ब्राह्मे च ब्रह्मवैवर्ते 'नाहं न च शिवोऽन्ये च तच्छकलेकाशभागिनः । बालः क्रीडनैर्यद्वत् क्रीडतेऽस्माभिरच्युत' इति ॥ न च वैष्णवेषु तथा । 'तच्चैप मोह-मि'त्युक्तम् ॥ जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणो लक्षणमाह । ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ ॥२॥ सृष्टिस्थितिसंहारनियमनज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षा यतः । 'उत्पत्तिस्थिति-संहारा नियतिज्ञानमावृतिः । बन्धमोक्षौ च पुस्माद्यस्मात्स हरि-रेकराडि'ति स्कान्दे । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे'^१ ति । 'य उ मिधातु पृथिगीमुत धामेको दाधार भुवनानि विधा'^२ ॥ 'चतुर्भिः साकंनगतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीरखीविषत्'^३ । 'परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वद्भुवन्ति । न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप'^४ ॥ 'यो नः पिता जनिता यो मिधाता धामानि वेद भुवनानि विधे'^५त्यादि च ॥२॥ जन्माधि-करणम् ॥२॥

अनुमानतोऽन्ये न कल्पनीयाः ॥ ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ ॥३॥ 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं सर्वानुभूमात्मानं साम्पराये'^६ ॥ 'औपनिषदः पुस्तप' इत्यादिश्रुतिम्यश्च ॥ न चानुमानस्य नियत-प्रामाण्यम् ॥ 'श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् । निश्चया-त्साधयेदर्थं प्रमाण्यान्तरमेव च ॥ श्रुतिस्मृतिसहाय यत् प्रमाण्यान्तर-मुत्तमम् । प्रमाणपदवीं गच्छेच्चात्र कार्या विचारणा ॥ पृथोत्तरा-विरोधेन कोऽत्रार्थोऽभिमतो भवेत् । इत्याद्यमूहं न तर्कः शुष्यतर्कं तु

^१ ३१ तै उ^२ १-१५४४ ऋ स^३ ११५५ ६ ऋ स^४ ७९९ १२ ऋ स^५ १०८२३ ऋ स^६ ३१२९ तै ब्रा

वर्जयेदि'त्यादि क्रीमे ॥ शक्यत्वाच्चानुमानानां सर्वत्र । 'सर्वत्र शक्यते कर्तुमागमं हि विनाऽनुमा । तस्मान्न सा शक्तिमती विनागम मुदीक्षितुमि'ति वाराहे ॥ 'रेतो धातुर्वदकणिका घृतधूमाधिवासनम् । जातिस्मृतिरयस्कान्तः सूर्यकान्तोऽम्बुभक्षणम् ॥ ग्रेत्यभूताप्ययश्चैव देवताभ्युपयाचनम् । मृते कर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चय'इति मोक्षधर्मवचनान्न नास्तिक्यवादो युज्यते । दर्शनाच्च तपआदिफलस्य । 'अग्न्यजुस्सामाथर्वाश्च भारतं पञ्चरात्रकम् । मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥ यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम् । अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तारो नैव शास्त्रं कुवर्त्म तदि'ति स्कान्दे ॥ 'साहच्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव' चे'त्यारभ्य वेदपञ्चरात्रयोरैक्याभिप्रायेण पञ्चरात्रस्यैव प्रामाण्यमुक्तम्, इतरेषां भिन्नमतत्वं प्रदर्श्य मोक्षधर्मेऽपि ॥ शास्त्रं योनिः प्रमाणमस्येति शास्त्रयोनि ॥ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अज्ञानां प्रतीयमानमपि नेतरेषां शास्त्रयोनित्वम्, कुतः ? । ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ ॥ ४ ॥ अन्यय उपपत्त्यादिलिङ्गम् । उक्तं च बृहत्संहितायाम् । 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय' इति ॥ उपक्रमादितात्पर्य-लिङ्गः सम्यङ्निरूप्यमाणे तदेव शास्त्रगम्यम् । 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्योऽपोह इत्यहम् । इत्यस्या हृदयं साक्षान्नान्यो मद्देद कश्चने'ति हि भागवते ॥ ४ ॥ समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

ननु 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' ॥ 'अशब्द-मस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽप्रसं नित्यमगन्धवच्च यत्'^२ ॥ 'अवचनेनैव प्रोवाच'^३ ॥ 'यद्वाचाऽनभ्युदितम् । येनवागभ्युद्यते ॥ यच्छ्रोत्रेण न शृणोति । येन श्रोत्रमिदं श्रुतमि'त्यादिभिर्न तच्छब्दगोचरम् ।

नेत्याह ॥ ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥५॥ 'स एतस्माज्जीवधना-
 त्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते'^१ ॥ 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत् ॥
 विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीते'^२ त्यादिवचनैरीक्षणीयत्वाद्वाच्यमेव । औपनिषद-
 त्वाद्भावचनेनेक्षणम् ॥ 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि
 च यद्वदन्ति'^३ ॥ - 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाह-
 मि'^४ त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च ॥ अवाच्यत्वादिकं त्वप्रसिद्धत्वात् । 'न
 तदीदृगिति ज्ञेयं न वाच्यं न च तर्क्यते । पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति
 मेरो रूपं विपश्चित'^५ इति च ॥ 'अप्रसिद्धैरवाच्यं तद्वाच्यं सर्वांगमो-
 क्तितः ॥ अतर्क्यं तर्क्यमज्ञेयं ज्ञेयमेवं परं स्मृतमि'ति गारुडे ।
 न चाशब्दत्वमितरसिद्धम् ॥ ५ ॥ ॐ गौणश्चेन्नात्मशब्दात्
 ॐ ॥६॥ न च गौण आत्मा दृश्यो वाच्यश्च न निर्गुण इति युक्तम्,
 आत्मशब्दात् ॥ 'यो गुणैः सर्वतो हीनो यश्च दोषविवर्जितः । हेयोपादेय-
 रहितः स आत्मेत्यभिधीयते ॥ एतदन्यस्यभावो यः सोऽनात्मेति
 सतां मतम् ॥ अनात्मन्यात्मशब्दस्तु सोपचारः प्रयुज्यते' इति
 वामने ॥ 'द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे आत्मा चैश्वानात्मा च । तत्र यः
 स आत्मा स नित्यः शुद्धः केवलो निर्गुणश्च ॥ अथ ह योजनीदृशः
 सोऽनात्मे'ति तलवकारब्राह्मणम् ॥ न च मुख्ये सत्यमुख्यं युज्यते ॥
 ॥६॥ ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ ॥७॥ न हि गौणात्म-
 निष्ठस्य मोक्षः 'यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा अस्मिन् सन्दोहे गहने
 प्रविष्टः ॥ स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव'^६-
 त्यात्मनिष्ठस्य मोक्ष उपदिश्यते । 'अपमात्मा ब्रह्म'^७ ॥ 'ब्रह्मेति परमा-
 त्मेति भगवानिति श्रूयते' । 'दत्तं दूर्वाससं सोममात्मेऽब्रह्मसम्मवान्' ॥

^१ ५. ५. प्र. उ. ^२ ६. ४. २३, ६. ४. २१. सू. उ. ^३ २. १५. क. उ.

^४ १. ५. १५. म. गो. ^५ १. ४. १३. सू. उ. ^६ १. २. मा. उ. ४. ५. १९. सू. उ.

‘चेतनस्तु द्विधा प्रोक्तो जीव आत्मेति च ग्रमो ॥ जीवा ब्रह्मादयः
 प्रोक्ता आत्मैकस्तु जनार्दनः ॥ इतरेष्व्वात्मशब्दस्तु सोपचारः
 प्रयुज्यते । तस्यात्मनो निर्गुणस्य ज्ञानान्मोक्ष उदाहृतः ॥ सगुणा-
 स्त्वपरं प्रोक्ताः तज्ज्ञानान्नैव मुच्यते ॥ परो हि पुरुषो विष्णुस्तस्मा-
 न्मोक्षस्ततः स्मृत’इति पात्रे ॥७॥ ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ
 ॥८॥ ‘तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुरि’
 त्यन्येषां हेयत्ववचनादस्याहेयत्ववचनान्न गौण आत्मा ॥८॥ ॐ
 स्वाप्ययात् ॐ ॥९॥ ‘पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
 पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते’^१ ॥ ‘स आत्मन आत्मान-
 मुद्धृत्याऽऽत्मन्येव विलापयत्यथात्मैव भवति’ ॥ ‘स देवो बहुधा
 भूत्वा निर्गुणः पुरुषोत्तमः । एकीभूय पुनः जेते निर्दोषो हरिरादि-
 कृदि’ति स्वस्यैव स्वस्मिन्नप्ययवचनात् ॥ न हि गौणात्मनि निर्दोषस्य
 लयः ॥९॥ ॐ गतिसामान्यात् ॐ ॥१०॥ न च कासु-
 चिच्छाखास्वन्यथोच्यते । ‘सर्वे वेदा युक्तयः सुप्रमाणा ब्राह्मं ज्ञानं परमं
 त्वेकमेव । प्रकटयन्ते न विरोधः कुतश्चिद्वेदेषु सर्वेषु तथेतिहास’इति
 पैङ्गिश्रुतेर्गतेर्ज्ञानस्य साम्यमेव ॥१०॥ ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥११॥
 ‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ कर्माध्यक्षः
 सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे’ति । न ह्यशब्दः
 श्रूयते । न चाप्रसिद्धं कल्प्यम् । सर्वशब्दावाच्यस्य लक्षणाऽयुक्तेः ॥
 ॥११॥ ईक्षत्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

तमेव समन्वयं प्रकटयत्यानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिना समस्ते-
 नाध्यायेन प्रायेण । प्रायेणान्यत्रप्रसिद्धानां शब्दानां परमात्मनि

समन्वयः प्रदर्श्यतेऽस्मिन् पादे । नान्यथा तददृष्टेः । ब्रह्मजिज्ञासा
 कर्तव्येत्युक्तम् । तच्च 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'^१त्यानन्दमयावयरूपं
 प्रतीयते । न ह्यवयविनं विना अवयवमात्रस्य ज्ञेयतेत्यत आह ।
 ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥१२॥ आनन्दमयो ब्रह्मादिः
 प्रकृतिर्विष्णुर्वा । ब्रह्मशब्दाद्विरण्यगर्मस्य प्राप्तिः शतानन्दनाम्ना च ।
 अष्टमूर्तित्वात्तद्व्ये प्रोक्तत्वाच्च रुद्रस्य । एवमन्येषामपि । 'मम
 योनिर्महद्ब्रह्मे'^२ति ब्रह्मशब्दाद्बहुभावाच्च प्रकृतेः । 'बृह जातिजीव-
 कमलासनशब्दराशिष्वि'^३ति ब्रह्मशब्दादेव सर्वजीवानाम् । अन्नमया-
 देश्च । तथापि न त अनन्दमयशब्देनोच्यन्ते, किन्तु विष्णुरेव ।
 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्'^४ । 'एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते'^५ । 'ब्रह्मशब्दः
 परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यते । असम्पूर्णाः परे यस्मादुपचारेण
 वा भवेत्' ॥ 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्धते' ॥ 'वासुदेवात्मकं
 ब्रह्म मूलमन्त्रेण वा यतिरि'त्यादिषु तस्मिन्नेव प्रसिद्धब्रह्मशब्दाभ्यासात्
 ॥१२॥ ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ ॥१३॥
 विकारात्मकत्वात्तदभिमानित्वाच्च युज्यते प्रकृत्यादीनां मयदृष्टदो न
 तु परमात्मन इति मा भूत् । प्रचुरानन्दत्वाद्ब्रह्मानन्दमयः । न तु
 तद्विकारत्वात् । 'अन्नादीनां च प्राचुर्यमेव ॥ 'अद्यतेऽत्तिचे'^६ति
 व्याख्यानान्तत्प्राचुर्यं च युज्यते ॥ उपजीव्यत्वमेवाद्यत्वम् ॥ 'स
 वा एष'^७ इत्यन्यप्रारम्भात् ॥ 'येज्जं ब्रह्मोपासत'^८ इत्यादिब्रह्मशब्दा-
 द्बहुरूपत्वाच्च न विकारित्वमविरोधश्च । न च पृथक्कल्पना युक्ता ।
 स्वरूपे च युज्यते प्रचुरप्रकाशो रविरितिवत् ॥ १३ ॥ ॐ तद्धेतु-
 व्यपदेशाच्च ॐ ॥१४॥ 'को ह्येवान्पात्कः प्राप्याद्यदेव आकाश

^१ २५-२. तै.उ. ^२ १४-३. म.गी. ^३ १-६. म.ता.उ. ^४ ३२, ३-२२.

वे.आ. ^५ २-२. तै.उ. ^६ २२. तै.उ. ^७ २-२. तै.उ.

आनन्दो न स्यादि'ति ॥१४॥ ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते
 ॐ ॥१५॥ 'ब्रह्मविदामोति परमि'ति सूचयित्वा 'सत्य ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्मे'^२ति मन्त्रवर्णलक्षित परमेव^३ ब्रह्म शब्दानुसन्धानाद्वीयते । न
 चायत्त्यपरोधः ॥ 'स शिरः स दक्षिणः पक्षः स उत्तरः पक्षः स
 आत्मा स पुच्छमि'ति तस्यैवावयवत्वोक्तेश्चतुर्वेदशिखायाम् ॥ 'शिरो
 नारायणः पक्षो दक्षिणः सव्य एव च । प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च सन्दोहो
 वासुदेवकः ॥ नारायणोऽथ सन्दोहो वासुदेवः शिरोऽपि वा । पुच्छं
 सङ्कर्षणः प्रोक्त एक एव तु पञ्चधा ॥ अङ्गाङ्गित्वेन भगवान् क्रीडते
 पुरुषोत्तमः ॥ ऐश्वर्यान्न निरोधश्च चिन्त्यस्तस्मिन्ननादने । अतर्क्य
 हि कुतस्तर्कस्त्वप्रमेये कुतः प्रमे'ति बृहत्सहितायाम् । रसशब्देन
 विशेषणात्तत्सारभूत चिन्मात्रमेवोच्यते ॥ इदमिति च दृश्यमान-
 सन्निहितत्वात् । 'अनन्योऽप्यन्यशब्देन तथैको बहुरूपमान् । प्रोच्यते
 भगवान् पिप्पुर्नैश्वर्यात्पुरुषोत्तम' इति ब्रह्माण्डपुराणे^४ । न चोक्तप्राप्त्या
 निरिश्वादिस्च्यते ॥ १५ ॥ ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ॥१६॥
 न ह्यन्यज्ञानान्मोक्ष उपपद्यते । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः
 पन्था अपनाय विद्यत'^५इति ह्युक्तम् ॥ १६ ॥ ॐ भेदव्यप-
 देशाच्च ॐ ॥१७॥ 'ते ये शत प्रजापतेरानन्दाः'^६ ॥
 'अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभय प्रतिष्ठा विन्दते । 'अथ
 सोऽभय गतो भवति'^७ । 'स यश्चाय पुत्र्य'^८इत्यादिभेदव्यप-
 देशात् । न च तत्त्वमसि^९ अहं ब्रह्मामि^{१०} इत्यादिभ्रुतिविरोधः ॥
 'नामानि सर्गाणि यमाविशन्ती'^{११}ति तत्तच्छब्दवाच्यत्वोक्ते' ॥ 'इदं

^१ ७७ तै उ ^२ २१ तै उ ^३ लक्षितमेव पा ^४ ब्रह्माण्डे पा
^५ ३१२७ तै आ ^६ २८ तै उ ^७ २७ तै उ ^८ २८ तै उ
^९ ६८ छा उ ^{१०} ३४१० बृ उ ^{११} भाल्लवेयधुति ।

हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवः^१ ॥ 'असर्वः सर्व इत्यपि'^२ ॥ 'विद्याऽऽत्मनि मिदाबोधः'^३ ॥ 'भेददृष्ट्याऽभिमानेन निस्सङ्गेनापि कर्मणा'^४ । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः'^५ । 'असर्वः सर्व इवात्मैव सन्ननात्मेव प्रत्यङ्मपरा-
 डिवैक ईयते बहुधेयते' । 'स पुरुषः' 'स ईश्वरः स ब्रह्म' । 'सर्वान्तर्यामिको विष्णुः सर्वनाम्नाऽभिधीयते । एषोऽहं त्वमसौ चेति न तु सर्वस्वरूपतः' ॥ 'नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वहे'^६ -
 त्यादेश्च । उक्ता च प्राप्तिः । 'ब्रह्मैव सन्नि'^७त्यपि जीव एव ब्रह्म शब्दः । उपपद्यते च विरोधे । प्रमादात्मकत्वाद्ब्रह्मस्य विमुक्तत्वं च युज्यते । 'मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिर्'ति हि भागवते ॥ १७ ॥

न च तत्तदनुमानविरोधः ॥ ॐ कामाच्च नानुमाना-
 पेक्षा ॐ ॥ १८ ॥ यथाकामं हानुमातुं शक्यते । अतो न तत्त्वे पृथगनुमानमपेक्ष्यते ॥ उक्तं च स्कान्दे—'यथाकामाऽनुमा यस्मा-
 त्त्समात्साऽनपगा श्रुतेः । पूर्वापराविरोधाय चेज्यते नान्यथा कचि-
 दि'ति ॥ 'नैषा तर्केण मतिराऽपनेये'ति' च ॥ ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥ १९ ॥ अस्य जीवस्य । युक्तिसमुच्चये चशब्दः । 'सोऽऽनुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता'^८ । 'अनिल-
 यनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते'^९ । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गामती'^{१०} -
 त्यादि ॥ १९ ॥ आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अदृश्येऽनात्म्य इत्युक्तम् । तच्चादृश्यत्वं 'अन्तः प्रविष्टं कर्तार-
 मेतमन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम् । सहैव सन्तं न विजानन्ति देवा'^{११}

^१ भागवते ^२ तुरधुतिः ^३ भागवते ^४ ३-१-२. मु.उ. ^५ मोक्षधर्मे
^६ ६-४. च.उ. ^७ २-९. कड.उ ^८ २-१. तै.उ. ^९ २७. तै.उ.
 १० - . तै. - ^{११} ३-११. तै.आ.

आनन्दो न स्यादि'ति ॥१४॥ ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते
 ॐ ॥१५॥ 'ब्रह्मविदामोति परमि'ति सूचयित्वा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्मे'^२ति मन्त्रवर्णलक्षितं परमेव^३ ब्रह्म शब्दानुसन्धानाद्वीयते । न
 चावयत्वविरोधः ॥ 'स शिरः स दक्षिणः पक्षः स उत्तरः पक्षः स
 आत्मा स पुच्छमि'ति तस्यैवावयवत्वोक्तेश्चतुर्वेदशिखायाम् ॥ 'शिरो
 नारायणः पक्षो दक्षिणः सव्य एव च । प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च सन्दोहो
 वासुदेवकः ॥ नारायणोऽथ सन्दोहो वासुदेवः शिरोऽपि वा । पुच्छं
 सङ्कर्षणः प्रोक्त एक एव तु पञ्चधा ॥ अङ्गाङ्गित्वेन भगवान् क्रीडते
 पुरुषोत्तमः ॥ ऐश्वर्यान्न विरोधश्च चिन्त्यस्तस्मिन्ननार्दने । अतर्क्ये
 हि कुतस्तर्कस्त्वग्रमेये कुतः ग्रमे'ति बृहत्संहितायाम् । रसशब्देन
 विशेषणात्तत्सारभूतं चिन्मात्रमेवोच्यते ॥ इदमिति च दृश्यमान-
 सन्निहितत्वात् । 'अनन्योऽप्यन्यशब्देन तथैको बहुरूपवान् । प्रोच्यते
 भगवान् विष्णुरैश्वर्यात्पुरुषोत्तम' इति ब्रह्माण्डपुराणे^४ । न चोक्तप्राप्त्या
 विरिञ्चादिरुच्यते ॥ १५ ॥ ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ॥१६॥
 न ह्यन्यज्ञानान्मोक्ष उपपद्यते । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः
 पन्था अयनाय विद्यत'^५इति ह्युक्तम् ॥ १६ ॥ ॐ भेदव्यप-
 देशाच्च ॐ ॥१७॥ 'ते ये शत प्रजापतेरानन्दाः'^६ ॥
 'अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽमय प्रतिष्ठा विन्दते । 'अथ
 सोऽमय गतो भवति'^७ । 'स यश्चाय पुरुष'^८इत्यादिभेदव्यप-
 देशात् । न च तत्तमसि^९ अह ब्रह्मास्मि^{१०} इत्यादिश्रुतिविरोधः ॥
 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती'^{११}ति तत्तच्छब्दवाच्यत्वोक्तेः ॥ 'इद

^१ २७ तै उ   ^२ २-१ तै उ   ^३ लक्षितमेव पा   ^४ ब्रह्माण्डे पा
^५ ३ १२७ तै आ   ^६ २८ तै उ   ^७ २७ तै उ   ^८ २८ तै उ
^९ ६८ छां उ   ^{१०} ३-४-१० वृ उ   ^{११} बालवेद्यश्रुतिः ।

हि विद्यं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवः^१ ॥ 'असर्वः
 सर्व इत्यपि'^२ ॥ 'विद्याऽऽत्मनि मिदाबोधः'^३ ॥ 'मेददृष्ट्याऽभिमानेन
 निस्तोद्धेनापि कर्मणा'^४ । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमान-
 मिति वीतशोकः'^५ । 'असर्वः सर्व इवात्मैव सन्ननात्मेव प्रत्यङ्परा-
 डिवैक ईयते बहुधेयते' । 'स पुरुषः' 'स ईश्वरः स ब्रह्म' ।
 'सर्वान्तर्यामिको विष्णुः सर्वनाम्नाऽभिधीयते । एषोऽहं त्वमसौ
 चेति न तु सर्वस्वरूपतः' ॥ 'नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्बहे'^६-
 त्यादेश्च । उक्ता च प्राप्तिः । 'ब्रह्मैव सन्नि'^७त्यपि जीव एव ब्रह्म
 शब्दः । उपपद्यते च विरोधे । प्रमादात्मकत्वाद्वन्धस्य विमुक्तत्वं
 च युज्यते । 'श्रुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरे'ति हि
 भागवते ॥ १७ ॥

न च तत्तदनुमानविरोधः ॥ ॐ कामाच्च नानुमाना-
 पेक्षा ॐ ॥ १८ ॥ यथाकामं ह्यनुमातुं शक्यते । अतो न तत्त्वे
 पृथगनुमानमपेक्ष्यते । उक्तं च स्कान्दे—'यथाकामाऽनुमा यस्मा-
 त्त्समात्साऽनपगा श्रुतेः । पूर्वापराविरोधाय चेप्यते नान्यथा कचि-
 दि'ति ॥ 'नैषा तर्केण मतिराऽपनेये'ति' च ॥ ॐ अस्मिन्नस्य
 च तद्योगं शास्ति ॐ ॥ १९ ॥ अस्य जीवस्य । युक्तिसमुच्चये
 चशब्दः । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा रिपथिता'^८ । 'अनिल-
 यनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते'^९ । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गामती'^{१०}-
 त्यादि ॥ १९ ॥ आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अदृश्येऽनात्म्य इत्युक्तम् । तच्चादृश्यत्वं 'अन्तः प्रविष्ट कर्तार-
 मेतमन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम् । सहैव सन्तं न विजानन्ति देवा'^{११}

^१ भागवते ^२ तुर्यश्रुतिः ^३ भागवते ^४ ३१२ मु उ ^५ मोक्षधर्मे
^६ ६४ वृ उ ^७ २-९ क उ ^८ २-१ तै उ ^९ २७ तै उ
^{१०} २८ तै उ ^{११} ३-११ तै आ

इत्यन्तस्थस्य कस्यचिदुच्यते । स च 'इन्द्रो राजा'^१ 'सप्त युञ्जन्ती'^२-
 त्यादिभिरन्यः प्रतीयते । तस्मात्स एवानन्दमय इति न मन्तव्यम् ।
 ॥ ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ ॥ २० ॥ अन्तः श्रूय-
 माणो विष्णुरेव । 'अन्तस्समुद्रे मनसा चरन्तम् । ब्रह्मान्वविन्दद्दश-
 होतारमर्णे'^३ । 'समुद्रेऽन्तः कण्यो विचक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति
 चैवसः'^४ । 'यस्याण्डकोशः शुष्ममाहुः'^५ रित्यादि तद्धर्मोपदेशात् । स
 हि क्षीरसमुद्रशापी । तस्य च वीर्यमण्डकोजः । 'सोऽभिध्याय
 शरीरात्स्वातिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः । अप एव सप्तर्जादौ तासु वीर्यं
 मग्रासृजत् ॥ तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । यस्मिन् जज्ञे स्वयं
 ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरस्त्रनवः ।
 अयनं तस्य ताः पूर्वे तेन नारायणः स्मृत' इति व्यासस्मृतौ^६ ।
 'अहं तत्तेजोरसीन्नारायण पुरुषं जातमग्रतः । पुरुषात्प्रकृतिर्जगदण्ड-
 मि'ति' चतुर्वेदशिरसायाम् ॥ २० ॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्चान्यः
 ॐ ॥ २१ ॥ 'इन्द्रस्यात्मा निहितः पञ्च होता' 'वायोरात्मान
 कण्यो निचिक्षुः' 'अन्तरादित्ये मनसा चरन्तम्, देवानां हृदय
 ब्रह्मान्वविन्ददि'^७ त्यादि भेदव्यपदेशात् ॥ २१ ॥ अन्तःस्थत्वाधि-
 करणम् ॥ ७ ॥

'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादि'^८-
 त्याकाशस्यानन्दमयत्वे हेतुत्कः, न तु विष्णोरिति न मन्तव्यम् ।
 यतः— ॥ ॐ आकाशस्तस्त्रिङ्गात् ॐ ॥ २२ ॥ 'अस्य
 लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाचे'^९ त्यत्र भूतकाशस्य प्राप्तिः ।
 न चासौ युज्यते, किन्तु विष्णुरेव । 'स एष परोवरीयानुद्गीथः स

^१ ३-११-६ त आ ^२ ३-११-८ तै आ ^३ ३-११-१ तै आ ^४ ३-११-११ तै आ
^५ ३-११-४ तै आ ^६ स्मृते पा ^७ च इत्यधिक पाठ
^८ ३-११ तै आ ^९ ३-११ तै उ ^{१०} १९ छा उ

एषोऽनन्तः^{११} इत्यादि तल्लिङ्गात् । 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि । परो मात्रया तन्वा बृधाने' त्यादिना तस्यैव^{१२} हि तल्लिङ्गम् । 'अनन्तो भगवान्ब्रह्म आनन्देत्यादिभिः पदैः । प्रोच्यते विष्णुरेवैकः परेषामुपचारतः' इति^{१३} ब्राह्मे । 'नामानि सर्वाणि यमाशिशन्ती'^{१४}ति चोक्तम् ॥ २२ ॥ आकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ २३ ॥ 'तद्वै त्वं प्राणो अमरः महान्भोगः प्रजापतेः । भुजः करिष्यमाणः यद्देवान्प्राणयो नवे'ति महामोगशब्देन परमानन्दत्वं प्राणस्योक्तम् । स च प्राणः प्रसिद्धेर्नायुरित्यापतति । न चैवम् । यतो विष्णुरेव प्राणः । अत एव 'श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ, अहोरात्रे पार्श्वे'^{१५} इत्यादि तल्लिङ्गादेव ॥ २३ ॥ प्राणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

'यो वेद निहितं गुहायामि'त्युक्तम् । तच्च गुहानिहितं, 'वि मे कर्णा पतयतो नि चक्षुर्वीक्षदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् । वि मे मनश्चरति दूरआधीः किंस्त्रिद्वक्ष्यामि किमु न मनिष्य'^{१६} इति ज्योतिरुक्तम् । तच्च ज्योतिरग्रिमूक्तत्वात्प्रसिद्धेयाभिरेवेति प्राप्तम् । अत आह—॥ ॐ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॐ ॥ २४ ॥ विष्णुरेव ज्योतिः । कर्णादीनां निचरणाभिधानात् । स हि 'परो मात्रया तन्वा बृधाने'त्यादिना कर्णादिविदूरः ॥ २४ ॥ ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ ॐ छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॐ ॥ २५ ॥ 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत' इत्युक्तस्य ज्योतिषो 'गायत्री वा इदं सर्गमि'ति गायत्र्या समारम्भः कृतः । तस्मान्न विष्णुरिति चेन्न ।

^{११} १-९ छा उ ^{१२} ७-९८-१ ऋ स ^{१३} तस्य पा ^{१४} च इत्यधिक. पाठः
^{१५} 'भाल्लवेयश्चुति' ^{१६} ३-१४ तै आ ^{१७} ३-१३ तै आ ^{१८} ६-९-६ ऋ सं

इत्यन्तस्थस्य कस्यचिदुच्यते । स च 'इन्द्रो राजा'^१ 'सप्त युञ्जन्ती'^२-
 त्यादिभिरन्यः प्रतीयते । तस्मात्स एवानन्दमय इति न मन्तव्यम् ।
 ॥ ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ ॥ २० ॥ अन्तः श्रूय-
 माणो विष्णुरेव । 'अन्तस्समुद्रे मनसा चरन्तम् । ब्रह्मान्विन्दद्दश-
 होतारमणं'^३ । 'समुद्रेऽन्तः क्रययो विचक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति
 वैधमः'^४ । 'यस्याण्डकोशश्शुष्ममाहुः'^५ रित्यादि तद्धर्मोपदेशात् । स
 हि क्षीरसमुद्रशायी । तस्य च वीर्यमण्डकोशः । 'सोऽभिध्याय
 शरीरात्स्यात्सिमुक्षुर्गिध्याः प्रजाः । अप एव समर्जादौ तासु वीर्य-
 मप्रासृजत् ॥ तदण्डमभयद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । यस्मिन् जज्ञे स्वयं
 ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरखननः ।
 अयनं तस्य ताः पूरं तेन नारायणः स्मृत' इति व्यासस्मृतौ^६ ।
 'अहं तत्तेजोरस्मीन्नारायण पुरुषं जातमग्रतः । पुर्यात्प्रवृत्तिर्जगदण्ड-
 मि'ति^७ चतुर्थेदक्षिणापाम् ॥ २० ॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्चान्यः
 ॐ ॥ २१ ॥ 'इन्द्रस्यात्मा निहितः पञ्च होता' 'वायोरात्मानं
 क्रययो निचिऋयुः' 'अन्तरादित्ये मनसा चरन्तम्, देवानाश्च हृदयं
 ब्रह्मान्विन्ददि'^८ रित्यादि भेदव्यपदेशात् ॥ २१ ॥ अन्तःस्थत्वाधि-
 करणम् ॥ ७ ॥

'को ह्येवान्यात्क्रुः प्राण्याद्यदेय आकाश आनन्दो न स्यादि'^९-
 त्याकाशस्यानन्दमयत्वे हेतुरुक्तः, न तु विष्णोरिति न मन्तव्यम् ।
 यतः— ॥ ॐ आकाशस्तद्धिक्तात् ॐ ॥ २२ ॥ 'अस्य
 लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाचे'^{१०} त्यत्र भूतत्वाकाशस्य प्राप्तिः ।
 न चासां युज्यते, किन्तु विष्णुरेव । 'स एष परोऽपरीयानुद्रीयः म

^१ ३-११-६ त आ ^२ ३-२२-८ तै आ ^३ ३-१३-९ तै आ ^४ ३-२१-१९.
 तै आ ^५ ३-११-४ तै आ ^६ स्मृते पा ^७ च इत्यधिक. पाठ.
^८ ३-२१ तै आ ^९ ०-७ तै उ ^{१०} १ छा उ

एषोऽनन्तः^{११} इत्यादि तल्लिङ्गात् । 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि । परो मात्रया तन्वा वृधाने^१ त्यादिना तस्यैव^२ हि तल्लिङ्गम् । 'अनन्तो भगवान्ब्रह्म आनन्देत्यादिभिः पदैः । प्रोच्यते विष्णुरेवैकः परेषामुपचारतः^३ इति^३ ब्राह्मे । 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती'^४ति चोक्तम् ॥ २२ ॥ आकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ २३ ॥ 'तद्वै त्वं प्राणो अमवः महान्भोगः प्रजापतेः । भुजः करिष्यमाणः यद्देवान्प्राणयो नवे^५ति महाभोगशब्देन परमानन्दत्वं प्राणस्योक्तम् । स च प्राणः प्रसिद्धेर्वायुरित्यापतति । न चैवम् । यतो विष्णुरेव प्राणः । अत एव 'श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ, अहोरात्रे पार्श्वे'^६ इत्यादि तल्लिङ्गादेव ॥ २३ ॥ प्राणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

'यो वेद निहितं गुहायामि'त्युक्तम् । तच्च गुहानिहितं, 'वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वीर्यं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् । वि मे मनश्चरति दूरआधीः किंलिङ्क्ष्यामि किमु नृ मनिष्य'^७ इति ज्योतिरुक्तम् । तच्च ज्योतिरग्निसूक्तत्वात्प्रसिद्धेश्चाग्निरेवेति प्राप्तम् । अत आह—॥ ॐ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॐ ॥ २४ ॥ विष्णुरेव ज्योतिः । कर्णादीनां विचरणाभिधानात् । स हि 'परो मात्रया तन्वा वृधाने'त्यादिना कर्णादिविदूरः ॥ २४ ॥ ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ ॐ छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॐ ॥ २५ ॥ 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यतः' इत्युक्तस्य ज्योतिषो 'गायत्री वा इदं सर्वमि'ति गायत्र्या समारम्भः कृतः । तस्मान्न विष्णुरिति चेन्न ।

^{११} १-९ छां.उ. ^१ ७-१८-१. ऋ.सं ^२ तस्य पा. ^३ च इत्यधिकः पाठः
^४ भाह्वेयश्रुतिः ^५ ३-१४. तै.आ. ^६ ३-१३. तै.आ. ^७ १-०-८. ऋ.सं

तथा चेतोऽर्पणार्थं हि निगद्यते । अग्निगायत्र्यादिशब्दार्थरूपोऽसाविति
 चेतोऽर्पणार्थं हि निगद्यते । तथाहि दर्शनं 'गायति त्रायति चे' ^१त्यादि ।
 'सर्वच्छन्दोऽभिधो ह्येष सर्वदेनाभिधो ह्यसौ' ^२ । सर्वलोकाभिधो ह्येष ^३
 तेषां तदुपचारत' इति वामने ॥ २५ ॥ ॐ भूतादिपादव्यप-
 देशोपपत्तेश्चैवम् ॐ ॥ २६ ॥ 'तामानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च
 पुर्यः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी' ^४ति । 'सुपर्ण
 कोऽं रजसा परीकृतं देवानां वसुधानीं विराजम् । अमृतस्य पूर्णां
 ताम् कलां विचक्षते पादं पट्टोर्तुर्न किला विवित्स' ^५ इति श्रुतेः । पाद
 इत्येकदेशपरिमितं चतुर्भागवत् इतिगङ्गिन्न च । स हि पुर्यस्यक्ताभि-
 धेयः । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्ते' ^६ति यज्ञशब्दात् । 'यज्ञो वै विष्णु
 देवते' ^७ति हि श्रुतिः । 'तस्मिन्काले महाराज राम एवामिधीयते ।
 यथा हि पौरुषे सूक्ते विष्णुरेवामिधीयत' इति (च) स्वान्दे ।
 ॥ ॐ उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॐ ॥
 ॥ २७ ॥ 'त्रिपादस्यामृतं दिवी' ^८ति पूर्वोपदेशः । 'परो दिव' ^९ इति
 पञ्चम्यन्तः पश्चिमः । तस्मान्नैक वस्त्वरोच्यत इति चेन्न, त्रिसप्त-
 लोकापेक्षयोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥ गायत्र्यधिकरणम् ॥ ११ ॥ ^{१०}
 प्राणो विष्णुरित्युक्तम् । तत्र 'ता (वा) एताः शीर्षिष्च्छ्रियश्चिता
 श्वधुश्चोत्र मनो वाक्प्राण' ^{११} इत्यत्र प्राणस्य विष्णुत्वं न युज्यते ^{१२} ।
 इन्द्रियैः सहाभिधानादित्यत आह ॥ ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात्
 ॐ ॥ २८ ॥ 'तं देवाः प्राणयन्त' ^{१३} 'स एषोऽसुः स एष प्राणः' ^{१४}
 'प्राणमच इत्येव विद्यात्' ^{१५} 'तदय प्राणोऽधितिष्ठती' ^{१६} त्याद्यनुगमा-

^१ ३-१२-१ छा उ ^२ अप्यसौ पा ^३ अप्येष पा ^४ ३-१२-६ छा उ
^५ ३-११ तै आ ^६ ३-१२ तै आ ^७ श्रुत्यन्तरम् ^८ ३-१२-६ छा उ
^९ ३-१३-७ छा उ ^{१०} ज्योतिर्गायत्र्यधिकरणमित्येकमेवाधिकरण
 एत एचित् ^{११} २-१-४ ऐ आ ^{१२} विद्यते पा ^{१३} २-१५ ऐ आ
^{१४} २-१-८ ऐ आ ^{१५} २-२२ ऐ आ ^{१६} २-३-८ ऐ आ

दत्रापि प्राणो विष्णुरेव । 'विष्णुमेवानयन्देवा विष्णुं भृतिमुपासते ।
 स एव सर्ववेदोक्तस्तद्रथो देह उच्यते' इति स्कान्दे । ब्रह्मशब्दानु-
 गमाच्च ॥ २८ ॥ ॐ न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्म-
 सम्बन्धभूमा ह्यसिन् ॐ ॥ २९ ॥ 'प्राणो वा अहम-
 स्म्यृष' इति वक्तुरात्मोपदेशादिन्द्र एवेति चेन्न, 'प्राणस्त्वं प्राणः
 सर्गाणि भूतानी' इति ब्रह्मध्यात्मसम्बन्धो ह्यत्र विद्यते ॥ २९ ॥
 ॥ ॐ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॐ ॥ ३० ॥
 शास्त्रमन्तर्यामी । 'संविच्छास्त्रं पर पदमि'ति हि भागवते । 'तत्त-
 न्नास्मोच्यते विष्णुः सर्वशास्त्रवहेतुतः । न कापि किञ्चिन्नामास्ति
 तमृते पुरुषोत्तममि'ति (च) पात्रे । 'अहं मनुजमर सूर्यश्चे'त्यादि-
 वत् ॥ ३० ॥ ॥ ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नो-
 पासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तथोगात् ॐ ॥ ३१ ॥
 'तावन्ति शतसंयत्सरस्याह्नां सहस्राणि भवन्ती'ति जीवलिङ्गम् । प्राण-
 संवादादि मुख्यप्राणलिङ्गम् । तस्मान्नेति चेन्न । अन्तर्बहिः सर्गगत-
 त्वेनेत्युपासात्रैविध्यादिहाऽश्रितत्वाच्च । 'स एतमेव सीमानं विदार्यै-
 तथा द्वारा प्रापद्यत' इति । 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत्' ।
 'एतद्व स वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेय' इत्यादिना ॥ 'महि-
 दासाभिधो जज्ञ इतरायास्तपोबलात् । साक्षात्स भगवान्विष्णुर्य-
 स्तन्त्रं वैष्णवं व्यधादि'ति (च) ब्रह्माण्डे । तत्तद्रुपासनायोग्यतया च
 पुरुषाणाम् । 'केमाञ्चित्सर्गत्वेन केषाञ्चिदृदये हरिः । केषाञ्चिद्वहि-
 रेवासायुषासः पुरुषोत्तम' इति ब्राह्मे ॥ 'अग्नौ क्रियायतां विष्णु-
 योगिनां हृदये हरिः । प्रतिमास्वप्रबुद्धानां सर्वत्र निदितात्मनामि'ति

च ॥ ३१ ॥ पादान्त्यप्राणाधिकरणम् ॥ १२ ॥ इति श्रीमत्कृष्ण-
द्वैपायनकृत ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः^१ ॥

ॐ ॥ लिङ्गात्मकानां शब्दानां पिप्पौ प्रवृत्तिं दर्शयत्यस्मि-
न्यादे प्राधान्येन । 'ब्रह्म तत्तममि'ति सर्गगतत्वमुक्तं पिप्पौः । तच्च
'तस्यैतस्यामायादित्यो रस'^२ इत्यादिनाऽऽदित्यस्य प्रतीपत इत्यतोऽब्रवीत् ।
॥ ॐ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥ १ ॥ 'स यथाय-
मशरीरः प्रजात्मे'^३ इत्यादिना सर्गोच्यमानो नागयण एव । 'तदेव
त्रय परमं करीनाम्'^४ । 'परम यो महद्ब्रह्म' । 'वासुदेवात्परः को
नु ब्रह्मशब्दोदितो भवेत् । स हि सर्वगुणैः पूर्णस्तदन्ये तूपचारत'^५
इति तस्मिन्नेन प्रसिद्धब्रह्मशब्दोपदेशात् ॥ १ ॥ ॐ विवक्षित-
गुणोपपत्तेश्च ॐ ॥ २ ॥ 'स योऽतोऽश्रुत'^६ इत्यादि^७ । स
हि 'न ते पिप्पौ जायमान'^८ इत्यादिनाऽश्रुतत्वादिगुणः । 'स
सजिता स वायुः स इन्द्रः, सोऽश्रुतः सोऽष्टौ यो हरिर्यः परमो यो
पिप्पुर्गोऽनन्त'^९ इत्यादि चतुर्दशिसायाम् ॥ २ ॥

न चाऽदित्यशब्दाच्चतुर्मयत्वादेश्च जीव इति वाच्यम् ॥ ॐ
अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॐ ॥ ३ ॥ एकस्य सर्गशरीर-
व्यत्वानुपपत्तेरेव ॥ ३ ॥ ॐ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॐ ॥ ४ ॥
'आत्मानं परमं शमनी'^{१०} इत्यादि ॥ ४ ॥ ॐ शब्दविशेषात्
ॐ ॥ ५ ॥ 'एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत'^{११} इति । न हि जीवमेव
ब्रह्मेत्याचक्षते । 'एष उ एव तर्गष उ एवात्मैष उ एव मर्तिष उ

^१ यच्चित् श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतेति नास्ति, आचार्य इति च नास्ति ।

^२ ३-२३ ऐ आ ^३ ३-२४ ऐ आ ^४ ६ म ना उ ^५ ३-२४

ऐ आ ^६ एतद्वाक्यं मूलापूर्वमेव पठितं कश्चित् । ^७ ७-०९ २

अ म ^८ ३-२-२ ऐ आ ^९ ३-२-३ ऐ आ

एवेन्द्र एष उ एव हरिर्हरति परानन्द' इति चेन्द्रद्युम्नशाम्नायाम् ॥५॥
 ॥ ॐ स्मृतेश्च ॐ ॥ ६ ॥ 'अहमात्मा गुहाकेश सर्वभूता-
 शयस्थितः'^१ । 'गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसे'^२त्यादि ।
 न चाग्रामाणिकं^३ कल्प्यम् ॥ ६ ॥ ॐ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यप-
 देशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॐ ॥७॥
 सर्वेषु भूतेष्वित्यल्पौकस्त्वाच्चक्षुर्मयत्वादिना जीवव्यपदेशाच्च नेति चेन्न ।
 अर्भकौकस्त्वेन चक्षुर्मयत्वादिरूपेण च तस्यैव विष्णोर्निचाय्यत्वात् ।
 सर्वगतत्वेऽप्यल्पौकस्त्वं युज्यते च व्योमवत् । 'सर्वेन्द्रियमयो विष्णुः
 सर्वप्राणिषु च स्थितः । सर्वनामाभिधेयश्च सर्ववेदोदितश्च स' इति
 स्कान्दे ॥ ७ ॥ ॐ सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्
 ॐ ॥ ८ ॥ जीवपरयोरेकशरीरस्थत्वे समानभोगप्राप्तिरिति चेन्न ।
 सामर्थ्यवैशेष्यात् । उक्तं हि गारुडे — 'सर्वज्ञाल्पज्ञताभेदात्सर्वशक्त्यल्प-
 शक्तितः । स्यातन्त्रयपारतन्त्र्याभ्यां सम्भोगो नेशजीवयोरिति'^४ ॥८॥
 सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

'जन्माद्यस्य यत'^५ इत्युक्तम् । तत्रातृत्वं 'स यद्यदेवासृजत
 तत्तदक्षुमधिपत । सर्वं वा अक्षीति तददितेरदितित्वमि'^६त्यदितेः
 प्रतीयते । 'स यद्यदेवासृजने'ति' पुच्छिन्नं च 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते'^७
 इति^८वत् । अत्रोन्यते ॥ ॐ अक्षा चराचरग्रहणात् ॐ ॥९॥
 न हि चराचरस्य सर्वस्यातृत्वमदिनेः । 'स्रष्टा पाता तथैत्रात्ता निखिल-
 सैक एव तु । वासुदेवः परः'^९ पुंसामितरेऽल्पस्य वा नवे'ति स्कान्दे ॥
 'एकः पुरस्ताद्य इदं बभूव यतो बभूव मुवनस्य गोपाः । यमप्येति

^१ १०-२०. म.गी. ^२ १५-१३. म.गी. ^३ अग्रमाणिकं पा. ^४ इति च पा.

^५ १-२. प्र.सू. ^६ ३-२-५. सू.उ. ^७ कश्चित् एतदन्तं नास्ति ^८ १५-१६.
 म.गी. ^९ इत्यादि पा. ^{१०} देवो परः पा.

भुवनं साम्पराये स नो हरिर्घृतमिहाऽप्युपेऽचु देव' इति (च) श्रुतिः ॥९॥
 ॥ ॐ प्रकरणाच्च ॐ ॥१०॥ अप्संवत्सरसृष्ट्यादिना तत्प्रकर-
 णाच्च । 'नेहाऽसीत्किञ्चनाप्यादौ मृत्युरासीद्वरिस्तदा । सो त्मनो
 मनसाऽज्ञाक्षीदप एव जनार्दनः ॥ शयानस्तासु भगवान्निर्ममेऽण्डं
 महत्तरम् । तत्र सवत्सर नाम ब्रह्माणमसृजत्प्रभुः । तमक्षुं व्याददा-
 दासं तदाऽसौ विरूराव ह ॥ अथ तं (तत्) कृपया विष्णुः सृष्टिकर्म-
 ण्ययोजयत् । सोऽसृजद्भुवन विश्वमद्यार्थं हरये विशुरि'ति ब्रह्म-
 वरते ॥ १० ॥ अक्षुत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

सर्गाक्षैकः पर उक्तः । 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां
 प्रविष्टौ परमे परार्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाप्रयो ये च
 त्रिनाचिकेताः' । इति पिबन्तौ प्रतीयेते, तौ काविति । उच्यते ।
 ॥ ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ ॥११॥
 गुहा प्रविष्टौ पिबन्तौ विष्णुरूपे एव । 'धर्मा समन्ता त्रिधृतं
 व्यापतुस्तयोर्जुष्टिं मातरिश्वा जगामे'त्यादिना तद्दर्शनात् । 'आत्माऽ-
 न्तरात्मेति हरिरेक एव द्विधा स्थितः । निविष्टो हृदये नित्यं रस
 पिबति कर्मजमि'ति घृहत्सहितायाम् । 'शुभं पिबत्यसौ नित्यं नाशुभं
 स हरिः पिबेत् । पूर्णानन्दमयस्यास्य चेष्टा न ज्ञायते कचिदि'ति
 पात्रे । 'यो वेद निहितं गुहायामि'त्यादिना प्रसिद्धं हिशदेन
 दर्शयति ॥ ११ ॥ ॐ विशेषणाच्च ॐ ॥ १२ ॥ 'यः सेतु-
 रीजानानामधरं ब्रह्म तत्परमि'ति । 'पृथग्भवतु गुणास्तस्य न शक्यन्तेऽ-
 मितत्पतः यतोऽजो ब्रह्मण्यन्देन सर्वेषां ग्रहणं भवेत् ॥ एतस्माद्ब्रह्म-
 ण्यन्दोऽयं विष्णोरेव विशेषणम् । अमिता हि गुणा यस्मान्नान्येषां
 तमृते नि(प्र)भुमि'ति ब्रह्मे । न च जीवे समन्वयोऽभिधीयते ।

‘सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं मिदा सत्य मिदा सत्य मिदा मैवाऽ-
 त्वण्यो मैवाऽऽत्मा त्वण्यो मैवाऽऽत्मा’ इति पैङ्गिश्रुतिः । ‘आत्मा हि
 परमस्वतन्त्रोऽधिगुणो जीवोऽल्पशक्तिरस्वतन्त्रोऽपरः’ इति (च) भाल्ल-
 वेयश्रुतिः^१ । यथेश्वरस्य जीवस्य भेदस्तस्यो विनिश्चयात् । एवमेव
 हि मे वाचं सत्यां कर्तुमिहार्हसि^२ ॥ ‘यथेश्वरश्च जीवश्च सत्यभेदौ
 परस्परम् । तेन सत्येन मां देवास्त्रायन्तु सहकेशवा’ इत्यादेर्नामस्यो
 भेदः ॥ १२ ॥ गुहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

आदित्ये विष्णुरित्युक्तम् । ‘य एष आदित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि
 स एवाहमस्मी’^३ त्यादावमीनामेवादित्यस्य तन्मुच्यते । अतोऽक्ष्यादित्ययो-
 रैक्या^४ ‘य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यत’^५ इत्यत्राप्यग्निरेवोच्यते । अत-
 ‘स्तद्यथा पुष्कर पलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न
 श्लिष्यत’^६ इत्यग्निज्ञानादेव सर्वपापाश्लेषान्मोक्षोपपत्तिरिति । अतोऽ-
 ब्रवीत्^७ ॥ ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ ॥ १३ ॥ चक्षुरन्तस्यो
 विष्णुरेव । ‘त्रिपादस्यामृतं दिवी’^८ त्यादिना तस्यैवामृतत्वाद्युपपत्तेः ।
 ब्रह्मशब्दाद्युपपत्तेश्च । सोऽहमस्मीत्यादि त्वन्तर्याम्यपेक्षया । ‘अन्त-
 र्यामिणमीशेशमपेक्ष्याहं त्वमित्यपि । सर्वे शब्दाः प्रयुज्यन्ते सति
 भेदेऽपि यस्तुषु’ इति महाकौर्मे ॥ १३ ॥ ॐ स्थानादि-
 व्यपदेशाच्च ॐ ॥ १४ ॥ ‘तद्यदस्मिन् सर्पिर्बोदकं वा सिञ्चति
 वर्त्तनी एव गच्छती’^९ त्यादिस्थानशक्तिः वामनिर्भामनिरित्याद्यात्म-
 शक्त्योच्यते । तस्य ह्येतल्लिङ्गम् । ‘म ईशः सोऽसपत्नः स हरिः
 स परः परोवरीयान् यदिदं चतुषि सर्पिर्बोदकं वा सिञ्चति वर्त्तनी
 एव गच्छति स वामनः स भामनः स आनन्दः सोऽच्युत’ इति
 चतुर्भेदगिखायाम् । ‘यत्स्थानत्वादिदं चक्षुरसङ्ग सर्वस्तुभिः ।

^१ क्वचित् श्रुतिरित्य न पठिता ^२ ४-२१ छा उ ^३ ४-१५ छा उ
^४ ४-१५ छा उ ^५ प्रवीति पा ^६ १०-१०-३ ऋ स ^७ ४-१५ छा उ

स वामनः परोऽस्माकं गतिरित्येव चिन्तयेदि'ति वामने ॥ १४ ॥

॥ ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॐ ॥ १५ ॥ 'प्राणो

ब्रह्म क ब्रह्म स ब्रह्मे'ति, 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म',^२ 'आनन्दो ब्रह्मेति

व्यजानादि'^३त्यादेस्तस्य हि तल्लक्षणम् । 'लक्षण परमानन्दो विष्णो-

रेव न संग्रहः । अव्यक्तादितणान्तास्तु विबुधानन्दभागिन' इति

ब्रह्मरूपे । न च मुर्ये सत्यमुर्यं युज्यते ॥ १५ ॥ ॐ श्रुतोप-

नियत्कगत्यभिधानाच्च ॐ ॥ १६ ॥ 'स एनान्ब्रह्म गमयती'^४ति ।

न ह्यन्यप्रियया अन्यगतिर्पुक्ता ॥ १६ ॥ ॐ अनवस्थिते-

रसम्भवाच्च नेतरः ॐ ॥ १७ ॥ जीयस्य जीवान्तरनियामरू-

त्वेऽनवस्थितेः, साम्यादसम्भवाच्च न जीयः । नियम (मे) प्रमाणा-

भावाद् । अनीवरापक्षत्वाच्च ॥ १७ ॥ अन्तराधिकरणम् ॥ ४ ॥

'यः पृथिव्या तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो य पृथिवी न वेद यस्य

पृथिवी शरीर यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येव त आत्माऽन्तर्याम्यमृत'^५

इत्यादिनाऽन्तर्याम्युन्यत'^६ । तत्र 'चैतदमृतमि'^७त्युक्तममृतत्वमुच्यते ।

न च 'यस्य पृथिवी शरीरमि'त्यादिना सर्वात्मरूपात्प्रकृतिस्तत्तज्जीवो

ना युक्त' । न हि विष्णोः पृथिव्यादिशरीरत्वमङ्गीक्रियत इत्यत आह—

॥ ॐ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॐ ॥

॥ १८ ॥ 'य पृथिवी न वेद' 'य पृथिव्या अन्तर'^८ इत्यादिना

अधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशाद्विष्णुरेऽन्तर्यामी । न हि 'न त विष्णो

जायमानो न जातः'^९ 'म योऽतोऽधुतोऽमृतोऽमृतोऽदृष्टोऽविज्ञातोऽ-

नादिष्टः सर्वेषा भूतानामन्तरपुत्र्य'^{१०} इत्यादिनाऽनिदितोऽन्तरश्च ॥ १८ ॥

^१ ४ १० छा ३ ^२ ५ ९ २८ वृ ३ ^३ ३ ६ त ३ ^४ ४ १० छा ३

^५ ५ ७ ३ वृ ३ ^६ त्याद्यन्त पा ^७ ४ १५ ४ छा ३ ^८ ५ ७ ३ वृ ३

^९ ७ १९-२ ऋ ४ ^{१०} ३ २ ८ पृ ४

॥ ॐ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॐ ॥ १९ ॥

त्रिगुणत्वादिप्रधानधर्मास्तुक्तेर्न स्मृत्युक्तं प्रधानमन्तर्यामि ॥ १९ ॥

॥ ॐ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॐ ॥ २० ॥

‘य आत्मानि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मान्तमन्तरो यमयत्येव स आत्माऽन्तर्याम्यमृतः’^१ ‘यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं वेद यस्य विज्ञानं न शरीरमि’त्युभयेऽपि हि शास्त्रिनो भेदेनैन(जीव)मधीयते । ‘शीर्यते नित्यमेवास्माद्विष्णोस्तु जगदीदृशम् । रमते च परो ब्रह्मिन् शरीरं तस्य तज्जगदि’ति वचनाच्च शरीरत्वविरोधः ॥ २० ॥ अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अदृश्यत्वादिगुणा विष्णोरुक्ताः । तत्र ‘यच्चद्रेऽयमग्राह्य-
मगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विभुं, सर्वगतं सुदृढं
तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा’^२ इत्युक्त्वा,^३ ‘यथोर्णनाभि-
स्सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति । यथा मतः
पुरुषात्केऽलोलोमानि तथाऽक्षरात्मसम्भवतीह विद्यमि’^४ इत्युक्त्वा तस्माच्च
‘अक्षरात्परतः पर’^५ इति परः प्रतीयत इत्यतोऽब्रवीद्— ॥ ॐ

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥ २१ ॥ पृथिव्यादि-
दृष्टान्तमुक्त्वा ‘अक्षरात्मसम्भवतीह विद्यमि’^६ इत्यतः परं तत्परतः
परामिधानान्, ‘कृत्स्नोऽक्षर उच्यते’^७ इति स्मृतेश्च प्रकृतेः प्राप्तिः ।
ब्रह्मयुद्धान्तर्परतः परामिष्यानादेव च हिरण्यगर्भस्य । ‘तमेवं
विद्वानमृत इह भवति’^८ ‘तत्कर्म हरितोषं यत्मा विद्या तन्मतिर्पया’^९
‘अयं देवान् विद्ये वेदितव्ये परा चैवा(चा)परा च । तत्र ये वेदा

^१ सू. भाष्यन्दिनपाठः ^२ १-१-६. मुं.उ. ^३ एतद्वन्तरं इत्युक्तेत्यन्तो
ग्रन्थः पृथिव्यास्ति. ^४ १-१. उ. मुं.उ. ^५ २-१-३. मुं.उ. ^६ ब्रवीति पा.
^७ १-१-७. मु.उ. ^८ १५-१६. म.गी. ^९ ३-१२-३. ने.आ

यान्यङ्गानि यान्युपाङ्गानि यानि प्रत्यङ्गानि साऽपरा । अथ परा
यया स हरिर्वेदितव्यो योऽसावदृश्यो निर्गुणः परः परमात्मे'त्यादिना
तद्धर्मत्वेनावगतपरविद्याविषयत्वोक्तेर्विष्णुरेवादृश्यत्वादिगुणकः ॥ २१ ॥

॥ ॐ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याश्च नेतरौ ॐ ॥ २२ ॥

'यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप'^१ इति विशेषणान्न प्रकृतिः ।
'तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत'^२ इति भेदव्यपदेशान्न विरिश्चः ।
'अपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिका । श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता
चेतना विष्णुसंश्रया ॥ तामक्षरं परं प्राहुः परतः परमक्षरम् ।
हरिमेवाखिलगुणमक्षरत्रयमीरितम्' ॥ इति स्कान्दे व्यक्षराभिधाना-
दक्षरात्परतः पर इत्यपि विशेषणमेव । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य
महिमानमिति व्रीतशोक'^३ इति भेदव्यपदेशादीशपदप्राप्तौऽपि न
रुद्रः ॥ २२ ॥ ॐ रूपोपन्यासाच्च ॐ ॥ २३ ॥ 'यदा
पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमि'^४ति । 'एको
नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः । स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत् ।
तत एते व्यजायन्त विद्यो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्रा इति ।
तस्य हैतस्य परमस्य नारायणस्य चत्वारि रूपाणि शुक्लं रक्तं रौक्मं
कृष्णमिति । स एतान्येतेभ्योऽभ्य(व्य)चीकृपत् । विमिश्राणि-
व्यमिश्रयत्' । अत एतादृशेतद्रूपमिति तस्यैव हि रूपाण्यभि-
धीयन्ते ॥ २३ ॥ अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अदृश्यत्वादिगुणेषु सर्गतत्वं 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभि-
विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त'^५ इति वैश्वानरस्योक्तमित्यत आह—

॥ ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥ २४ ॥

^१ १-१-९ मु उ ^२ १-१-९ मु उ ^३ ३-१-२ मु उ. ^४ ३-१-३. मु उ

^५ ५-१८-१ छां उ.

अप्राविण्णोः साधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य विष्णावेव प्रसिद्धात्मशब्देन
 विशेषणाद्वैश्वानरो विष्णुरेव ॥ २४ ॥ ॐ स्मर्यमाणमनुमानं
 स्यादिति ॐ ॥ २५ ॥ 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देह-
 माश्रितः' इति स्मर्यमाणमत्रापि स एवोच्यते इत्यस्यानुमापकम् ।
 समाख्यानात् । इति शब्दः समाख्याप्रदर्शकः ॥ २५ ॥ ॐ
 शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युप-
 देशादसम्भवात्पुरुषविधमपि चैनमधीयते ॐ ॥ २६ ॥
 'अयमग्निर्वैश्वानरः'^१ 'वैश्वानरमृत आज्ञातमग्निमि'^२त्यादि(ः)शब्दः ।
 'वैश्वानरे तद्धृतं भवति'^३ । 'हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन
 आस्यमाहवनीय'^४मित्याद्यग्निलिङ्गमादिश्वब्दोक्तम् । 'येनेदमन्नं पच्यते'^५
 'उद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयमि'^६त्यादिना पाचकत्वेनान्तःप्रतिष्ठानं
 च प्रतीयते । तस्मान्न विष्णुरिति चेन्न । 'अथ हेममात्मानमणो-
 रणीयांसं परतः परं विधं हरिमुपासीतेति । सर्वनामा सर्वकर्मा सर्व-
 लिङ्गः सर्वगुणः सर्वकामः सर्वधर्मः सर्वरूप इति' । 'स य एतमेव-
 मात्मानं विधं हरिमारादरमुपास्ते तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु
 सर्वेषु देवेषु सर्वेषु वेदेषु कामचारो भवतीति तत्तन्नामलिङ्गादिना
 तस्यैव दृष्ट्युपदेशान्महोयनिषदि ॥ 'अनात्तत्त्वादनात्मानं ऊनत्वा-
 दृष्टराशितः । अत्र द्वाणः परे सर्वे ब्रह्मात्मा विष्णुरेव ही'त्यादिना
 'को न आत्मा किं ब्रह्मे'^७त्यारम्भाच्च अन्येषामसम्भवाद्विष्णुरेव
 वैश्वानरः । 'चन्द्रमा मनसो ज्ञातव्यसोऽस्म्यहो अज्ञायते'^८त्यादिना यः
 पुरुषाख्यो विष्णुरभिहितस्तद्विधमेवात्र 'मूर्ध्वं च मुतेज्जायन्तुर्विधरूपः

^१ १५-१४. म.गो. ^२ ७-१-१. वृ.उ. ^३ ६-७-१. ऋ.सं. ^४ ५-२४-४.
 छां.उ. ^५ ५-१८-२. छां.उ. ^६ ७-१-१. वृ.उ. ^७ ५-१९-१. छां.उ.
^८ ५-११-१. छां.उ. ^९ ३-१२. वे.आ.

प्राणः पृथग्रत्मे'¹त्यादिर्नन वैश्वानरमधीयते । चक्षुर्देन सकलवेद-
तन्त्रपुराणादिषु मिष्णुपरत्वं पुरुषसूक्तस्य दर्शयति । तथा च ब्राह्मे—
'यथैव पौरुषं सूक्तं नित्यं मिष्णुपरायणम् । तथैव मे मनो नित्यं
भूयाद्विष्णुपरायणमि'ति । चतुर्वेदागिरायां च 'सहस्रशीर्षा पुरुष-
स्सहस्राक्षस्महस्रपादित्येष द्वेराचिन्त्यः परः परमो हरिरादि-
रनादिरनन्तोऽनन्तशीर्षोऽनन्ताक्षोऽनन्तबाहुरनन्तगुणोऽनन्तरूप' इति ।
बृहत्संहितायां च—'यथा हि पौरुषं सूक्तं मिष्णोरेवाभिधायकम् । न
तथा सर्ववेदाश्च वेदाङ्गानि च नारदे'त्यादि । 'यम्माद्यजायते चाङ्गा-
ल्लोरुवेदादिकं हरेः । तन्नामवाच्यमङ्गं तद्यथा ब्रह्मादिकं मुरसमि'ति
नारदीयवचनान्नामेदोक्तिरिरोधः॥२६॥ ॐ अत एव न देवता
भूतं च ॐ ॥ २७ ॥ अग्निर्वैश्वानरादिशब्दस्तजसि भूते अग्नि-
देवतायां च प्रमिद्वोऽप्यतः पूर्वोक्तहेतुत एवात्र न सा तत्राभिधीयते ॥
॥ २७ ॥ ॐ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॐ ॥ २८ ॥
नाग्न्यादयः शब्दा अग्न्यादिवाचकास्तथापि साक्षादेवानन्ययोगेन
ब्रह्माचक्रशब्दः व्यवहारार्थमनभिधानाच्चाग्न्या व्यवहरन्तीत्यभ्युप-
गमेऽपिरोध जैमिनिर्नेक्ति । 'व्यामचित्स्थिताकाशादयश्छिद्धानि
क्वचिच्चित् । अन्ये व्यवहरन्त्येतान्यूरीकृत्य गृहादिवदि'ति स्कान्द-
वचनान्न मतानां परस्परिरोधः ॥ २८ ॥ ॐ अभिव्यक्ते-
रित्याश्मरथ्यः ॐ ॥ २९ ॥ तत्र तत्र प्रसिद्धाप्यग्न्यादिषु
ब्रह्मणोऽभिव्यक्तैरग्न्यादिसूक्तनियम इत्याश्मरथ्यः॥२९॥ ॐ अनु-
स्मृतेर्वादरिः ॐ ॥ ३० ॥ तत्र तत्रोक्तस्य मिष्णोरग्न्यादि-
प्यनुस्मर्यमाणस्यातन्त्रियम इति वादरिः ॥३०॥ ॐ सम्पत्तेरिति

जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ ३१ ॥ साक्षादप्यविरोधं
 वदन् जैमिनिः सूक्तादिनियममग्न्यादिसम्प्राप्त्या मन्यते । 'तं यथा
 यथोपासते तदेव भवती'ति दर्शयति ॥ ३१ ॥ न ह्यन्योपासकोऽन्यं
 प्राप्नुत इति युज्यत इत्यत आह—॥ ॐ आमनन्ति चैनम-
 स्मिन् ॐ ॥ ३२ ॥ एनं विष्णुमग्न्यादानामनन्ति । 'योजनी
 तिष्ठन्' ^१ 'य एष एतस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुष' ^२ इत्यादिना
 ॥ ३२ ॥ वैश्वानराधिकारणम् ॥ ७ ॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृत
 ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते प्रथमाध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ॥

ॐ तत्र चान्यत्र च प्रसिद्धानां शब्दानां विष्णौ समन्वयं
 प्रायेणास्मिन्पादे दर्शयति । विष्णोः परविद्याविषयत्वमुक्तम् । तत्
 'यस्मिन्धौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं
 जानथ आत्मानमि' ^३त्यत्र 'प्राणानां ग्रन्थिरसि स्त्री माऽऽवि-
 शान्तकः' ^४ 'प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकी' ^५ इत्यादिना रुद्रस्य प्राणा-
 धारत्वप्रतीतेः 'स एषोऽन्तश्चरते बुहुधा जायमान' ^६ इति जीव-
 लिङ्गाच्च तयोः प्राप्तिरित्यत उच्यते ॥ ॐ द्युम्बाद्यायतनं
 स्वशब्दात् ॐ ॥ १ ॥ 'तमेवैकं जानथ आत्मानमि' ^७त्यात्म-
 शब्दात् द्युम्बाद्याश्रयो विष्णुरेव । 'आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते
 विष्णुमव्ययम् । न सम्भवन्ति यस्मात्तैर्नैवास्मा गुणपूर्णते'ति ब्रह्म-
 वैवं ॥ १ ॥ ॐ सुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॐ ॥ २ ॥
 'अमृतस्यैव सेतुरि' ^८ति । 'ब्रह्मविदोऽप्नोति परम्' ^९, 'नारायणं

^१ ५-७-५. सू. उ. ^२ ४-५-३ सू. उ. ^३ २-२-५. मु. उ. ^४ ३-५.

म. ना. उ. ^५ धृतसूक्तम्. ^६ २-२-६ मुं. उ. ^७ आह. पा.

^८ २-२-५ मुं. उ. ^९ २-१. तै. उ.

महज्ञेयं त्रिधात्मानं परायणम्^१ 'मुक्तानां परमा गतिः' 'एत-
मानन्दमयमात्मानमुपसङ्गामती'^२ त्यादिना तस्यैव मुक्तप्राप्यत्वव्यप-
देशात् । 'उहुनाऽऽ किमुक्तेन यावच्छेत्तं न गच्छति । योगी तावन्न
मुक्तस्यादेप शास्त्रनिर्णय' इत्यादित्यपुराणे ॥ २ ॥ ॐ नानु-
मानमतच्छब्दात् ॐ ॥ ३ ॥ नानुमानात्मकागमपरिकल्पित-
स्त्रोऽत्र वाच्यः । भस्मधरोग्रत्वादितच्छब्दामानात् । 'सोऽन्तकः स
रुद्रः स प्राणभृत्स प्राणनायकः स ईशो यो हरिर्योऽनन्तो यो निष्णुर्यः
परः परोवरीयानि'त्यादिना प्राणग्रन्थिरुद्रत्वादेर्विष्णोरेवोक्तत्वात् ।
ब्रह्माण्डे च 'रुम द्रागयते यस्माद्रुद्रस्तस्माज्जनार्दनः । ईशनादेव चेशानो
महादेवो महत्पतः ॥ पिवन्ति ये नरा नाक मुक्तास्मसारसागरात् ।
तदाधारो यतो निष्णुः पिनासीति ततः स्मृतः ॥ शिवः सुखात्म-
कत्वेन गर्भः शरोधनाद्धरिः ॥ कृत्यात्मकमिदं देहं यतो वस्ते प्रवर्त-
यन् ॥ कृत्तियासास्ततो देवो निरिश्चश्च विरेचनात् । बृंहणाद्ब्रह्मना-
माज्मानैश्वर्यादिन्द्र उच्यते ॥ एव नानाविधैश्वर्यदेरेक एव त्रिप्रिक्रमः ।
वेदेषु सपुराणेषु गीयते पुरयोत्तम' इति । वामने च 'न तु नारायणा-
दीना नाम्नामन्यत्र सम्भवः । अन्यनाम्ना गतिर्विष्णुरेक एव प्रकीर्तित'
इति । स्कान्दे च 'ऋते नारायणादीनि नामानि पुरयोत्तमः ॥ प्रादा-
दन्यत्र भगवान् राजेर्नतं स्वकं पुरम्' इति । 'चतुर्मुखाश्चतानन्दो
प्रन्नणः पद्मभूरिति । उग्रो भस्मधरो नम्रः कपालीति शिरस्य च ।
निगेषनामानि दृढौ म्बरीयान्यपि केशव' इति (च) ब्राह्मे ॥ ३ ॥
॥ ॐ प्राणभृच्च ॐ ॥ ४ ॥ एतरेव हेतुभिर्न जीरो वायुश्च ।
'अजायमानो बहुधा पिनायत'^३ इति तर्ह्येव बहुधा जन्मोक्तेः ॥ ४ ॥
ॐ भेदव्यपदेशात् ॐ ॥ ५ ॥ न चैस्य वाच्यम् । 'जुष्टं

यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमि^१ति भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥
 ॥ ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ ६ ॥ 'द्वे विद्ये वेदितव्ये'^२ इति
 तस्य हेतुप्रकरणम् ॥ ६ ॥ ॥ ॐ स्थित्यदनाम्यां च ॐ
 ॥ ७ ॥ 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।
 तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्पनश्रन्नन्यो अभिचाकशीती'^३ति ईशजीवयोः
 स्थित्यदनोक्तेः ॥ ७ ॥ धुम्बाधिकरणम् ॥ १ ॥

'प्राणो वा आशया भूयान्' इत्युक्त्वा 'यो वै भूमा
 तत्सुखमि'^४त्युक्तेस्तस्यैव भूमत्वप्राप्तिः । 'उत्क्रान्तप्राणानि'^५त्यादि-
 तल्लिङ्गात्प्राणशब्दश्च बाधुवाचीत्यतो वक्ति ॥ ॐ भूमा सम्प्रसा-
 दादभ्युपदेशात् ॐ ॥ ८ ॥ 'सम्प्रसादात्' पूर्णसुखरूपत्वात्
 'अभ्युपदेशात्' सर्वेषामुपपत्त्युपदेशाच्च विष्णुरेव भूमा । 'सहस्रशीर्षे-
 देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुवम् । विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् ॥
 विश्वतः परमां नित्यमि'^६ति हि श्रुतिः । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोज्ज-
 त्कामती'^७त्यादिना नोत्क्रमणादिलिङ्गविरोधोऽपि ॥ ८ ॥ ॐ
 धर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ ९ ॥ सर्वगतत्वादिधर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥
 भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

अदृश्यत्वादिगुणा विष्णोरुक्ताः^८ 'अदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रि'^९त्या-
 दिना । 'अहं सोममाहनसं विमर्मा'^{१०}त्यादेस्तस्यापि सम्भवा-
 न्मध्यमाक्षरस्योक्ता इत्यतो ब्रूते ॥ ॐ अक्षरमम्बरान्तधृतैः

१ ३-१-२. सुं.उ. २ १-१-१. सुं.उ. ३ ३-१-१. सुं.उ. ४ २-३.
 छां.उ. ५ ७-१५-३. छां.उ. ६ ११. म ना.उ. ७ ६४-२. वृ.उ.
 ८ विष्णोरुक्ताः इति कचिद्व्याप्ति ९ ५-४-११. वृ.उ. १० १०-१२४-२.
 ऋ.सं.

ॐ ॥ १० ॥ 'एतस्मिन् (बु) खल्वधरे गार्ग्याकाश ओतश्च
 प्रोतश्चे' ^१ 'त्यम्बरान्तस्य सर्वस्य घृतेर्नैवैवाधरम् । 'य उ त्रिधातु
 पृथिगीमुत धामेक्षो दाधार भुवनानि विश्वा' ^२ । 'मर्ता सन्ध्रियमाणो
 विमर्ति । एषो देवो बहुधा निविष्टः' ^३ । यदा भार तन्द्रयते स
 मर्तुम् । परास्य' भारं पुनरस्तमेति' ^४ । 'यस्मिन्निदं मञ्च नि चधि
 मर्च यस्मिन्दवा अधि वित्रे निपेदुरि' ^५ 'त्यादिश्रुतेः । 'पृथिव्यादि
 प्रकृत्यन्त भूतं भव्यं भगव यत् । पिप्पुरेको विमर्तीदं नान्यस्तस्मा-
 त्क्षमो घृतापि' ^६ 'ति(च) स्वान्दे ॥ १० ॥ ॐ सा च प्रशा-
 सनात् ॐ ॥ ११ ॥ मा च घृतिः प्रशामनादुच्यत 'एतस्य
 वा अथरस्य प्रशामने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विवृता तिष्ठत' ^७ इत्या-
 दिना । तच्च प्रशामन पिप्पुरेव । 'सप्तार्धगर्मा भुवनस्य रेतो पिप्पु-
 र्निष्ठन्ति प्रदिशा विवर्मणि' ^८ । 'चतुर्भिः साकं नमति च नामभि-
 श्च न वृत्त व्यतीरनीनिपदि' ^९ 'त्यादिश्रुतेः । 'एक' शास्ता न
 द्वितीयोऽस्ति ग्राम्ना' ^{१०} 'यो हृच्छयस्तमहमिह ब्रवीमि' ^{११} 'न केवलं
 मे भयतश्च रावन्म व बल बलिना चापरेपामि' ^{१२} 'त्यादेश्च ॥ ११ ॥
 ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥ १२ ॥ 'अस्पृल-
 मनश्चि' ^{१३} 'त्यादिना स्थूलाज्वादीनामन्यवस्तुस्वभावाना व्यावृत्तेश्च ।
 'अस्पृलोऽनशुरमध्यमो मध्यमोऽव्यापको व्यापको योऽसौ हरिरादि-
 ग्नादिरविद्यो निश्च. मगुणो निर्गुण' इत्यन्तेर्विप्पुरेय(हि) ते धर्माः ।
 'अस्पृलोऽनशुम्पोऽमारविद्यो' ^{१४} 'निश्च एव च । विरुद्धधर्मरूपोऽमार्-

१ ५ ३ ३३ घृ उ

२ १-१०४ ५ क्र म

३ सन्ध्रिविष्ट पा

४ निश्चय एव ५ ३ १३ ३ क्र म ६ १ २ क्र म उ ७ ५ ८ ९ घृ उ

८ १ १५ ३ ३६ क्र म ९ १ १० ६ क्र स १० भारते ११ ग्रन्थोऽय

१२ विप्र पठित १३ मागपते १४ ५ ८ ८ घृ उ १५ स विभ्योऽपिभ्य पा

अर्थात्पुस्तोत्तम' इति च^१ ब्राह्मे ॥ १२॥ अक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'^२त्यादिना सतः स्रष्टृत्वमुच्यते । तच्च सत् 'बहु स्यां प्रजायेये'^३ति परिणामप्रतीतेर्न विष्णुः । स 'क्षविकारस्तदा शुद्धो नित्य आत्मा सदा हरिरि'^४त्यादिनाऽविकारः प्रसिद्ध इत्यतो ब्रवीति ॥ ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॐ ॥ १३ ॥ 'तदैक्षते'^५तीक्ष्णतिकर्मव्यपदेशात्स एव विष्णुरत्रोच्यते । 'नान्योऽस्तोऽस्ति द्रष्टा'^६'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ'^७त्यादिना तत्स्यैव हि तद्वक्षणम् । बहुत्वं चाविकारेणैवोक्तं 'अजायमानो बहुधा विजायत'^८ इति ॥ १३ ॥ सदधिकरणम् ॥ ४ ॥

चन्द्रादित्याद्याधारत्वं विष्णोरुक्तम् । तच्च 'अथ यदिद-
मस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः . .
. . किं तदग्र विद्यते . . .'^९ 'उमे अस्मिन् द्यावा पृथिवी अन्त-
रेव समाहिते । उमावग्नश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसाबुधौ । विद्युन्क्ष-
त्राणी'^{१०}त्यादिनाऽकाशस्य प्रतीयते । स चाकाशो न विष्णुः ।
'तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमि'^{११}ति श्रुतेरित्यत आह ॥
ॐ दहर उत्तरेभ्यः ॐ ॥ १४ ॥ 'य आत्माऽपहतपाप्मा
विवरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामस्त्यसङ्कल्पः
सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितन्य'^{१२} इत्यादिभ्य उत्तरेभ्यो गुणेभ्यो
दहरे विष्णुरेव । 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति'^{१३}
'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित'^{१४} इत्यादिना विष्णोरेव हि ते
गुणाः । 'नित्यतीर्णाशनायादिरेक एव हरिः स्वतः । अशनायादि-

^१ आदि पा. ^२ ६-२-१ छां.उ. ^३ ६-२-३ छां.उ. ^४ ५-५-२३. वृ.उ.

^५ ५-८-११ वृ.उ. ^६ ६-१३ १ तै. आ. ^७ ८-१-२. छां.उ. ^८ ८-१-३. छां.उ.

^९ ११. म.ना.उ. ^{१०} ८-७-३. छां.उ. ^{११} ५-५. वृ.उ. ^{१२} १-६-७. छां.उ.

कानन्ये तत्प्रमादात्तरन्ति ही 'ति पाद्रे । सापेक्षनिरपेक्षयोश्च निरपेक्षं
 स्वीकर्तव्यम् । 'सत्यकामः परो' नास्ति तमृते विष्णुमव्ययम् ।
 सत्यकामत्वमन्येषा भवेत्तत्काम्यकामिते 'ति स्कान्दे ॥ १४ ॥
 ॐ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॐ ॥ १५ ॥
 'अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ती' ^१ति सुप्तस्य तद्वतिर्वक्ष्य
 शब्दश्चोच्यते । 'सता सोम्य तदा मम्पन्नो ममती' ^२ति श्रुतेस्तं हि
 सुप्तो गच्छति । 'अरथ ह वै ण्यथार्णगौ ब्रह्मलोक' ^३ इति लिङ्गं च
 तथा(हि) दृष्टम् । 'अरथ वै ण्यथ सुधाममुद्रां तत्रैव सर्गामिमत्प्रदौ
 द्वा'नित्यादिना तस्यैव हि तद्वक्षणत्वेनोच्यते ॥ १५ ॥ ॐ धृतेश्च
 महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॐ ॥ १६ ॥ 'एष सेतु-
 विष्टतिरि' ^४ति धृतेः, '(एष सर्वधर) एष भूताधिपतिरेष भूतपाल' ^५
 इत्याद्यस्य महिम्नोऽस्मिन्नुपलब्धेः । 'एतस्मिन्(न्तु) खल्वक्षरे
 गार्ग्याऋश्र औतथ प्रोतथ' ^६ 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशामने गार्गि' ^७
 'स हि सर्गाधिपतिः स हि मर्मपालः स ईशः स विष्णुः' ^८ 'पतिं
 विश्वस्याऽस्मैधरमि' ^९त्यादि श्रुतिभ्यस्तस्य होष महिमा । 'सर्वेभ्यो
 निष्णुरंरको नान्योऽस्ति जगतः पतिरि' ^{१०}ति स्कान्दे ॥ १६ ॥ ॐ
 प्रसिद्धेश्च ॐ ॥ १७ ॥ 'तत्रापि दह (हर) गगन निशोक
 स्तस्मिन् यदन्तस्तदुपामितव्यमि' ^{११}ति प्रसिद्धेश्च । तदन्तस्थत्वापेक्ष-
 त्वान्न सुपिरश्रुतिविरोधः ॥ १७ ॥ ॐ इतरपरामर्शात्स
 इति चेन्नासम्भवात् ॐ ॥ १८ ॥ 'पर ज्योतिरुपमम्पद्य

^१ कामोऽपरो पा ^२ ८२२ छा उ ^३ ६८१ छा उ ^४ ८५२
 छा उ ^५ ८५१ छा उ ^६ ६४२१ वृ उ ^७ ५८१८ वृ उ
^८ ५८१९ वृ उ ^९ ११ म ना उ ^{१०} १० ७ म ना उ

स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते^१ 'एष आत्मेति होवाचे'^२ति जीवपरा-
मर्शात्स इति चेन्न । तस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्यसम्भवात् ॥ १८ ॥
॥ ॐ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॐ ॥ १९ ॥ 'स
तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण'^३ इत्याद्युत्तरवचनाज्जीव एवेति
चेन्न । तत्र हि परमेश्वरप्रसादादाविर्भूतस्वरूपो मुक्त उच्यते । यत्प्र-
सादात्स मुक्तो भवति स भगवान्पूर्वोक्तः ॥ १९ ॥ ॐ अन्या-
र्थश्च परामर्शः ॐ ॥ २० ॥ यं प्राप्य स्वेन रूपेण जीवो
निष्पद्यते स एष आत्मेति परमात्मार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥ ॐ
अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ २१ ॥ 'दहर'^४ इत्य-
ल्पश्रुतेर्नेति चेन्न । 'निचाय्यत्वादेवं व्योमवचे'त्युक्तत्वात् । 'एष
म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायानि'^५ति श्रुत्युक्तत्वाच्च ॥ २१ ॥ दहराधि-
करणम् ॥ ५ ॥

अदृश्यत्वादयः परमेश्वरगुणा उक्ताः । 'तेषां सुखं शाश्वतं
नेतरेषाम् । तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखमि'^६त्यादिना
ज्ञानिसुखस्याप्यनिर्देश्यत्वमज्ञेयत्वं चोच्यत इत्यतो वक्ति ॥ ॐ
अनुकृतेस्तस्य च ॐ ॥ २२ ॥ 'तमेव भान्तमनुमाति
सर्वमि'^७त्यनुकृतेः, 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'^८ति वचनाच्च
परमात्मैवानिर्देश्यसुखरूपः । न हि ज्ञानिसुखमनुमाति सर्वम् । न च
तद्भासा । 'अहं तत्तेजो रस्मीदि'^९ति नारायणभासा हि सर्वं भाति
॥ २२ ॥ ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ २३ ॥ 'यदादित्यगतं तेजो

१ ८-१२-३. छां.उ. २ ४ १५ १. छां.उ. ३ ८ १२ ३. छां.उ.
४ ८ १-१. छां.उ. ५ ३-१४ ३. छां.उ. ६ ५-१२, १४ क.उ. कथं नु
तद्विजानीयमित्यधिकः पाठः कश्चित्. ७ ५-१५. क. उ.

जगद्धासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक-
मि^१ति । 'न तद्धामयने सूर्यो न शशाङ्को न पानरुः । यद्रत्ना न
निर्तन्ते तद्धाम परम ममे^२ति च ॥ २३ ॥ अनुकृत्यधिकरणम्
॥ ६ ॥

विष्णुरेव जिज्ञास्य इत्युक्तम् । तत्र 'ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं
प्रत्यगस्यति । मध्ये वामनमासीनं त्रिधदेवा उपासत'^३ इति सर्गदेवो-
पास्यः कश्चित्प्रतीयते । न च 'एवमेवैष प्राण इतरन्प्राणान्पृथक्पृथ-
गेव सन्निधत्ते'^४ 'योऽयं मध्यमः प्राणः'^५ 'कुप्रिदङ्गे'^६त्यादिना
प्राणव्यवस्थापकत्वात्तन्मध्यमत्वात्सर्गदेवोपास्यत्वाच्च वायुरेवेति प्रतीयते ।
अतोऽनर्गीत् ॥ ॐ शब्दादेव प्रमितः ॐ ॥ २४ ॥ वामन-
शब्दादेव विष्णुरिति प्रमितः । न हि श्रुतेर्लिङ्गं बलवत् । 'श्रुति
लिङ्गं समाख्या च वाक्य प्रकरणं तथा । पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यादेवमा-
गमनिर्णयः' इति स्कान्दे । तच्च लिङ्गं विष्णोरेव । तस्यैव प्राणतोक्तेः
'तद्वै त्वं प्राणो अभव' इति ॥ २४ ॥ ॐ हृद्यपेक्षया तु
मनुष्याधिकारत्वात् ॐ ॥ २५ ॥ सर्गतस्यापि तस्याहुष्ठ-
मात्रत्र हृद्यवकाशापेक्षया पुन्यते । इतरप्राणिनामहुष्ठाभावेऽपि मनुष्या-
धिकारत्वान्न निरोधः ॥ २५ ॥ वामनाधिकरणम् ॥ ७ ॥

मनुष्याणामेव वेदविधायामधिकार इत्युक्तम् । तिर्यगाद्यपेक्ष-
यैव मनुष्यत्वप्रतिषेधप्रवृत्तः, न तु देवाद्यपेक्षयेत्याह—ॐ तदुपर्यपि
वादरायणः सम्भवात् ॐ ॥ २६ ॥ तदुपरि मनुष्याणां सत्ता
देवादित्यप्राप्त्युपरि । सम्भगति हि तेषां विशिष्टबुद्ध्यादिभावात् ।

तिर्यगादीनां तदभावादभायः । तेषामपि यत्र विशिष्टबुद्ध्यादिभावस्तत्रा-
 विरोधः । निषेधाभावात् । दृश्यन्ते हि जरितार्यादयः ॥ २६ ॥ ॐ
 विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॐ
 ॥ २७ ॥ मनुष्या एव देवादयो भवन्तीति तदुपरीत्युक्तम् । तत्र यदि
 मनुष्याः सन्तो देवादयो भवन्ति तत्पूर्वं देवताभावादेवतोद्दिष्टकर्मणि
 विरोध इति चेन्न । अनेकेषां देवतापदप्राप्तेर्दर्शनात् । 'ते ह नाक महि-
 मानः सचन्ते(न्त) यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवा' इति ॥ २७ ॥ ॐ
 शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॐ
 ॥ २८ ॥ 'वाचा विरूप नित्यये'^१त्यादि श्रुतेराप्त्यनिश्चयान्नित्यत्वापेक्ष-
 त्वाच्च मूलप्रमाणस्य, स्वतः प्रामाण्यप्रसिद्धेश्च नित्यत्वाद्देदस्य तदुदि-
 ताना देवानामनित्यत्वात् पुनरन्यभावनियमामावाच^२ शब्दे विरोध
 इति चेन्न । 'द्वयाचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्'^३ 'यथैव नियमः
 काले सुरादिनियमस्तथा । तस्मान्नानीदृश कापि विश्वमेतद्भविष्यती' ।
 त्यादेरत एव शब्दात्तेषां प्रभवनियमात्, महतां प्रत्यक्षात् । यथेदानीं
 तथोपर्यपि देवा भविष्यन्तीतीतरेषामनुमानाच्च ॥ २८ ॥ ॐ अत
 एव च नित्यत्वम् ॐ ॥ २९ ॥ अत एव शब्दस्य नित्यत्वा
 देव च देवप्रवाह(स्य)नित्यत्वं युक्तम् ॥ २९ ॥ ॐ समाननाम-
 रूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॐ ॥ ३० ॥
 अतीतानागतानां देवानां समाननामरूपत्वात्प्राप्तपदानां युक्त्याऽऽ-
 वृत्तावप्यविरोधः । 'यथापूर्वमि'^४ति दर्शनात् । 'अनादि निधना
 नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु

^१ ३ १२. तै आ ^२ ८ ६४ ६ श्र स ^३ पुनरित्यादि कचित् नास्ति

^४ ५-७ म ना उ ^५ भवति पा ^६ ५ ७. म ना उ

दृष्टयः । वेदशब्देभ्य एवादी निर्भमे स महेश्वर इति स्मृतेश्च ॥ ३० ॥
 ॐ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॐ
 ॥ ३१ ॥ 'वसुनामेवैको भूत्वे' ^१त्यादिना प्राप्यफलत्वात्प्राप्तपदानां
 देवानां मध्वादिप्रियाखनधिकारं जैमिनिर्मन्यते ॥ ३१ ॥ ॐ ज्यो-
 तिषि भावाच्च ॐ ॥ ३२ ॥ ज्योतिषि सर्वज्ञत्वे भावाच्च ।
 आदित्यप्रकाशेऽन्तर्भावितज्ज्ञाने सर्वस्तूनामन्तर्माणात् । नित्यसिद्ध-
 त्वाच्च विद्यानाम् ॥ ३२ ॥ ॐ भावं तु वादरायणोऽस्ति
 हि ॐ ॥ ३३ ॥ फलविशेषभावात्प्राप्तपदानामपि देवानां मध्वा-
 दिष्वप्यधिकारं वादरायणो मन्यते । अस्ति हि प्रकाशविशेषः ।
 'यात्मेवा परे तत्त्वे तात्सुखविशेषता । सम्भवाच्च प्रकाशस्य परमे-
 कमृते हरिम् ॥ तेषां सामर्थ्ययोगाच्च देवानामप्युपासनम् । सर्वं
 निधीयते नित्यं सर्वयज्ञादिकर्म चे'ति स्कान्दे ॥ उक्तफलानधिकारमार्गं
 जैमिनिमतम् । अतो न तन्मतनिरोधः ^२ । 'सर्वज्ञस्यैव कृष्णस्य त्वेक-
 देशविचिन्तितम् । स्वीकृत्य मुनयो ब्रूयुस्तन्मतं न विरुध्यत' इति
 (च) ब्राह्मे ॥ ३३ ॥ देवताधिकारणम् ॥ ८ ॥

मनुष्याधिकारत्वादित्युक्तेऽविशेषाच्छ्रद्धाया 'प्यह हारेत्वा शूद्र' ^३-
 ति पौत्रायणोक्तेरधिकार इत्यत आह ॥ ॐ शुगस्य तदनादर-
 श्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॐ ॥ ३४ ॥ नासौ
 पौत्रायणश्शूद्रः, शुचाऽऽद्रवणमेव शूद्रत्वम् ^४ । 'कम्बर एतमेतत्सन्त-
 मि' ^५त्यनादरश्रवणात् । 'स ह सञ्जिहान एव क्षत्वारमुवाचे' ^६ति
 सूच्यते हि ॥ ३४ ॥ ॐ क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्र-

^१ ३६२ छा उ^२ तदिति क्वचिद्यास्ति^३ ४२३ छा उ^४ शूद्रशब्देनोक्तम् पा^५ ४-१३ छा उ^६ ४-६-५ छा उ

(श्रूयत) इत्यतोऽब्रवीत् ॥ ॐ कम्पनात् ॐ ॥ ३९ ॥ एज-
तीति कम्पनरचनादुद्यतवज्रो भगवानेव 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्या-
द्यदेव आकाश आनन्दो न स्यादि'^१ति हि श्रुतिः । 'प्राणस्य प्राणमुत
चक्षुषश्चक्षुरि'^२ति च । 'नमस्वतोऽपि सर्वाः स्युश्चेष्टा भगवतो हरेः ।
किमुतान्यस्य जगतो यस्य चेष्टा नमस्वत' इति (च) (हि) स्कान्दे ॥
'चक्रं चङ्क्रमणादेव वर्जनाद्वज्र उच्यते । खण्डनात्सङ्ग एवैव
हेतिनामा स्वयं हरिरिति ब्रह्मवैवर्ते ॥३९॥ कम्पनाधिकरणम् ॥१०॥

हृदय आहितं ज्योतिः परमात्मेत्युक्तम् । तत्र 'योऽयं विज्ञा-
नमयः प्राणेषु हृदयन्तर्ज्योतिः पुरुष'^३ इत्यत्र 'उभौ लोकाग्रनुसञ्चर-
ती'^४ति वचनाद्गीव इति प्रतीयत इत्यत उच्यते—॥ ॐ ज्योति-
दर्शनात् ॐ ॥ ४० ॥ 'विष्णुरेव ज्योतिर्विष्णुरेव ब्रह्म(ः)
विष्णुरेवाऽत्मा विष्णुरेव बलं विष्णुरेव यशो विष्णुरेवानन्द' इति
दर्शनाच्चतुर्वेदशिरसायां ज्योतिर्विष्णुरेव । 'प्राज्ञेनाऽत्मनाऽन्वारूढ
उत्सर्जघाती'^५ति वचनात्तस्यापि लोकसञ्चरणमस्त्येव ॥४०॥ ज्योति-
रधिकरणम् ॥ ११ ॥

सर्गाधारत्वं विष्णोस्तुतम् तद्वाकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्ब-
हिते^६ स्यात्काशस्य प्रतीयते । धेनामेति प्रसिद्धोपदेशात् । प्रसि-
द्धाकाशश्चाङ्गीकर्तव्य इत्यत उच्यते ॥ ॐ आकाशोऽर्थान्तर-
त्वादिव्यपदेशात् ॐ ॥ ४१ ॥ 'ते यदन्तरा तद्ब्रह्मे'^७त्यर्था-
न्तरत्वादि व्यपदेशादाकाशो हरिरेव । 'अवर्णो'^८ 'यतो वाचो
निर्वर्तन्त'^९ इत्यादि श्रुतेस्तस्यैव हि तल्लक्षणम् । 'अनामा सोऽप्रसि-

^१ २७ तै उ ^२ ६-४ १८ बृ उ ^३ ६-३ ७ बृ उ ^४ ६ ३ ३५ बृ उ

^५ ८-१४ १ छा उ

^६ अवर्णोमचक्षुषश्चोत्रम्' इत्याद्याथर्षणी श्रुति

^७ २४ तै उ

द्वत्वादरूपो भूतवर्जनादि'ति (हि) ब्राह्मे ॥ ४१ ॥ आकाशाधि-
करणम् ॥ १२ ॥

असन्नत्वं परमात्मन उक्तम् । तच्च 'म यत्तत्र किञ्चित्पश्य-
त्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः'^१ इति स्वप्नादिद्रष्टुः
प्रतीयते । स च जीवः प्रसिद्धेरित्यत आह—॥ॐ सुषुप्त्युत्का-
न्त्योर्भेदेन ॐ ॥ ४२ ॥ 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं
किञ्चन वेद नाऽन्तरम्'^२ 'प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जयती'^३ति
भेदव्यपदेशान्न जीवः, पर एवासङ्गः । स्वप्नादिद्रष्टृत्वं च सर्वज्ञत्वात्त-
स्यैव युज्यते ॥ ४२ ॥ सुषुप्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्ये'^४ति ब्राह्मणस्यापि नित्यमहिमा
प्रतीयते । स च ब्राह्मणः 'स वा एष महानज आत्मे'^५त्यजशब्दा-
द्विरिञ्च इति प्राप्तम् । देवानां च विद्याकर्मणोः पदप्राप्तिः सूचिता
तदुपर्यपीति । अतो ब्रवीति ॥ ॐ पत्यादि शब्देभ्यः ॐ
॥ ४३ ॥ 'सर्वस्याधिपतिः सर्वस्येशानः . . . स वा एष
नेति नेती'^६त्यादि शब्देभ्यो नित्यमहिमा विष्णुरेव । 'उतामृत-
त्वस्येशानो यदग्नेनातिरोहति'^७ 'सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो
विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि'^८ 'स योज्तोऽश्रुत'^९ इत्यादि
श्रुतिभ्यस्तस्यैव हि ते शब्दाः ॥ ४३ ॥ ब्राह्मणाधिकरणम् ॥ १४ ॥
इति श्रीमत्कृष्णार्द्धपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थमगवत्पादा-
चार्यविरचिते प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

१ ६-३ १५. वृ. उ.

२ ६-३-२१ वृ. उ.

३ ६-३-३५. वृ. उ.

४ ६-४-२२. वृ. उ.

५ ६-४-२४. वृ. उ.

६ ६-४ २१. वृ. उ.

७ ३ १२. तै.आ. ॥ १-१६४-२६. ऋ.सं. ॥ ३-२-४. ऐ.आ.

ॐ॥ श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धानामपि शब्दानां सामस्त्येन^१
विशेषहेतुभिर्विष्णावेव प्रवृत्तिं दर्शयत्यसिन्धादे ॥ ॐ आनुमानिक-
मप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्श-
यति च ॐ ॥ १ ॥ 'तत्तु समन्वया'^२दिति सर्वशब्दानां परमेश्वरे
समन्वय उक्तः । तन्न युज्यते । यतो 'ऽव्यक्तात्पुन्यः परः'^३ इति
साङ्ख्यानानुमानपरिकल्पितं प्रधानमप्येकेषां शाखिनामुच्यत इति चेन्न
तस्यैव पारतन्त्र्याच्छरीररूपकेऽव्यक्ते विन्यस्तस्य परमात्मन एवाव्यक्त
शब्देन गृहीतेः । कप्रत्ययः कुत्सने । परमात्मन एवाव्यक्तशब्दः ।
तत्तन्त्रत्वेन तच्छरीररूपत्वादितरस्याप्यव्यक्तशब्दः । 'तुच्छेना
भ्यपिहितं यदामीदि'^४ति दर्शयति च । 'अव्यक्तमचलं शान्तं निष्कलं
निष्क्रियं परम् । यो वेद हग्निमात्मानं स भयादनुमुन्यत' इति
पिप्पलादशाखायाम् । 'अक्षरं ब्रह्म परममि'त्युक्त्वा 'अव्यक्तोऽक्षर
इत्युक्त(च्यत)'^५ इति वचनाच्च ॥ १ ॥ ॐ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्
ॐ ॥ २ ॥ सूक्ष्ममेवाव्यक्तशब्देनोच्यते । तद्व्यव्यक्ततामर्हति ।
सूक्ष्मत्वं च मुख्यं तस्यैव । 'यत्तत्सूक्ष्मं परमं वेदितव्यं नित्यं पदं
वैष्णवं धामनन्ति । यत्तल्लोका न विदुर्लोकसारं विन्दन्त्येतत्कवयो
योगनिष्ठा' इति च पिप्पलादशाखायाम् । मुख्ये च विद्यमाने नामुर्यं
युक्तम् ॥ २ ॥ ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ ॥ ३ ॥ तदधीन-
त्वाच्चाव्यक्तत्वादीनां तस्यैवाव्यक्तत्वपरास्त्वादिकमर्थवत् । 'यदधीनो
गुणो यस्य तद्गुणी सोऽभिधीयते । यथा जीवः परात्मेति यथा राजा
जयीत्यपी'ति च स्कान्दे ॥ ३ ॥ ॐ ज्ञेयत्वावचनाच्च ॐ ॥
॥ ४ ॥ अन्यस्य न वाच्यत्वं युज्यते ॥ ४ ॥ ॐ वदतीति

१ एतदन्त कञित् नास्ति

२ १-१-४ प्र सू

३ १-३-११ क उ

४ १०-१२९-३ ऋ स

५ ८-३, २१. म गी

चेन्न प्राज्ञो हि ॐ ॥ ५ ॥ 'महतः परं ध्रुवं निचाप्य तं
 मृत्युमुखात्प्रमुच्यत' इति ज्ञेयत्वं वदतीति चेन्न । प्राज्ञः परमात्मा
 हि तत्रोच्यते ॥ 'अणोरणीयान्महतो महीयानि' इति तस्यैव हि
 महतो महत्त्वम् । सर्वस्मात्परस्य महतोऽपि परत्वं युज्यते ॥ ५ ॥
 ॥ ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ ६ ॥ 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः
 परमं पदमि' इति तस्य ह्येतत्प्रकरणम् ॥ ६ ॥ ॐ त्रयाणामेव
 चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॐ ॥ ७ ॥ त्रयाणामेव पितृसौमनस्य-
 स्वर्ग्याग्निपरमात्मनां प्रश्न उपन्यासश्च । 'अविज्ञातप्रार्थनं च प्रश्न
 इत्यभिधीयत' इति वचनान्न विरोधः ॥ ७ ॥ ॐ महद्ब्रह्म
 ॐ ॥ ८ ॥ यथा महच्छब्दो महत्तत्त्वे प्रसिद्धोऽपि परममहत्त्वा-
 त्परमात्मन एव मुख्यः एवमितरेऽपि ॥ ८ ॥ ॐ चमसवद-
 विशेषात् ॐ ॥ ९ ॥ यथा चमसशब्दोऽन्यत्र प्रसिद्धोऽपि
 'इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्निलक्ष्मस ऊर्ध्वगुम्भ' इति श्रुतेः गिरोवाचकः
 एवमव्यक्तादिशब्दाः सर्वेऽन्यत्र प्रसिद्धा अपि 'नामानि सर्वाणि
 यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ती' इत्यादि श्रुतेः परमात्माभि-
 धायका एव । अविशेषाच्छ्रुतेः ॥ ९ ॥ आनुमानिकाधिकरणम् ॥ १० ॥
 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते' इत्यादि कर्माभिधायकस्य
 कर्मक्रमादिविरोधान्न युज्यत इत्यत आह— ॥ ॐ ज्योतिरुप-
 क्रमात्तु तथा ह्यभिधीयत एके ॐ ॥ १० ॥ ज्योतिरादि
 कर्मवाचकत्वेन प्रसिद्धाभिधेयोऽपि स एव । 'एष इमं लोकमभ्याच-
 दि'त्युपक्रम्य 'ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाम्येवं दाताः एतद्ब्रह्म

१ १-३-१५. क.उ. २ १-२-२०. क.उ. ३ १-३-१. क.उ. ४ १-२-३.
 मू.उ. ५ आहवेयश्रुतिः.

व्याहृतिः प्राण एव प्राण रुच इत्येव विधादि^१ति ह्यधीयत एके ॥१०॥

॥ ॐ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॐ ॥११॥

मधुविधादिवत्सर्वशब्दार्थत्वेन परस्य कल्पनोपदेशाच्च न कर्मक्रमादि
विरोधः ॥ ११ ॥ ज्योतिरूपक्रमाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ न सङ्ख्योपसङ्गहादपि नानाभावादति-
रेकाच्च ॐ ॥ १२ ॥ 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च

प्रतिष्ठितः^२ इत्यादिषु बहुसङ्ख्योपसङ्गहेऽपि न विरोधः । तत्स्यैवाकाशा-
दिषु नानाभावात्तदतिरिक्तस्वरूपत्वाच्च ॥ १२ ॥ पञ्च जनानाह—

॥ ॐ प्राणादयो वाक्यशेषात् ॐ ॥ १३ ॥ 'प्राणस्य
प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोतमन्नस्यान्नं मनसो मन' इति

वाक्यशेषात् ॥ १३ ॥ ॐ ज्योतिरपैकेषामसत्यन्ने ॐ ॥
॥१४॥ 'तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः'^३रित्यनेन काणानां पञ्चकम् ॥१४॥

नमङ्ख्योपसङ्गहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अवान्तरकारणत्वेनापि स एवोच्यत इति वक्ति ॥ ॐ
कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॐ ॥

॥ १५ ॥ आकाशादिष्ववान्तरकारणत्वेन स एव स्थितः । यथा-
व्यपदिष्टस्यैव परस्य 'य आकाशे तिष्ठति'^४त्यादिना आकाशादिपूक्तेः ॥

॥ १५ ॥ आकाशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सर्वशब्दानां परमात्मवाचकत्वे कथमन्यत्र व्यग्रहार इत्यतो
ब्रवीति ॥ ॐ समाकर्षात् ॐ ॥ १६ ॥ परमात्मवाचिनः

शब्दा अन्यत्र ममाकृष्य व्यग्रहियन्ते । 'परस्य वाचकाशब्दाः

^१ ७.२.२ ऐ मा

^२ ६-४ १७. गृ ३

^३ कण्वपाठ

^४ अथ या

समाकृष्येतरेष्वपि । व्यवहियन्ते सततं लोकवेदानुमारत' इति पात्रे ॥
 ॥ १६ ॥ तर्हि कथं तेषां शब्दानां जगति प्रसिद्धिः ? ॥ ॐ
 जगद्वाचित्वात् ॐ ॥ १७ ॥ जगति व्यवहारो लोकस्य ।
 न तु परमात्मनि तथा । अतो जगति प्रसिद्धिः शब्दानाम् ॥ १७ ॥
 ॥ ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तन्न तद्व्याख्या-
 तम् ॐ ॥ १८ ॥ तदधीनत्वात्तच्छब्दवान्यत्वमित्युक्तम् । तज्जीव-
 मुख्यप्राणयोर्लिङ्गम् । 'अस्य यदैकां शाखां जीवो जहात्यथ' सा
 शुष्यति^१ 'वायुना हि लोका नेनीयन्त' इत्यादि श्रुतिभ्य इति चेन्न ।
 उपासात्रैविध्यादिति व्याख्यातत्वात् ॥ १८ ॥ ॐ अन्यार्थं तु
 जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॐ ॥ १९ ॥
 परमात्मज्ञानार्थं कर्मादिकमपि वदतीति जैमिनिः । 'कस्मिन्नु
 भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । तस्मै स होवाच द्वे विद्ये
 वेदितव्ये'^२ 'कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति । यथा सौम्यैकेन
 मृत्पिण्डेने'^३ त्यादिप्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । एवमपि चैके पठन्ति 'य-
 स्तन्न वेद किमृचा करिष्यती'^४ति ॥ १९ ॥ ॐ वाक्यान्वयात्
 ॐ ॥ २० ॥ वाक्यस्याप्येवमन्वयो युज्यते पृथक्पृथक्स्थितस्यापि
 परमात्मना ॥ २० ॥ ॐ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रमरथ्यः
 ॐ ॥ २१ ॥ 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यत'^५ इति प्रतिज्ञामिद्वे-
 लिङ्गत्वेन कर्मादिकमुच्यत इत्याश्रमरथ्यः । यस्मादेवमनित्यफल-
 मन्यत्तस्मान्नान्यः पन्था इति ॥ २१ ॥ ॐ उत्क्रमिष्यत एवं
 भावादित्यौहुलोमिः ॐ ॥ २२ ॥ उत्क्रमिष्यतो मुमुक्षोः

^१ अथ यां जीवो जहाति. पा. ^२ ६-११-२. छां.उ. ^३ १-१३-४. मुं.उ.

^४ ६-१ ३ ४. छां.उ. ^५ १-१६४-३९. ऋ.सं. ^६ ३-१२-७. तै.आ.

कर्मादिना भाव्यं (साधन) साधनत्वेन अतस्तद्वक्त्रीत्यौडुलोर्मिमन्यते ॥
 ॥ २२ ॥ ॐ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॐ ॥ २३ ॥
 सर्वं परमात्मन्यग्रथितमिति वक्तुं तद्वचनमिति काशकृत्स्नः । 'कृष्ण-
 द्वैपायनमतादेकदेशप्रिदः परे । वदन्ति ते यथाप्रज्ञं न विरोधः
 कथञ्चने'ति पात्रे ॥ २३ ॥ समारूपाधिकरणम् ॥ ५ ॥

स्त्रीशब्दा अपि तस्मिन्नेवेत्याह—॥ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा-
 दृष्टान्तानुपरोधात् ॐ ॥ २४ ॥ 'हन्तं तमेव पुरुषं सर्वाणि
 नामान्यभिदन्ति यथा नद्यस्स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रमभि-
 निशन्त्येधमेतानि नामानि सर्वाणि पुरुषमभिविशन्ती'ति प्रतिज्ञा-
 दृष्टान्तानुपरोधात्प्रकृतिशब्दवाच्योऽपि स एव ॥२४॥ ॐ अभि-
 ध्योपदेशाच्च ॐ ॥ २५ ॥ 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं
 तु महेश्वरम्'^१ 'महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च । प्रकृति-
 र्यासनेत्येवं तवेच्छाजनन्त कथ्यत' इति वचनात्तदभिध्यैव (च) प्रकृति-
 शब्देनोच्यते । 'मोऽभिध्या स जूतिः म प्रज्ञा म आनन्द' इति
 श्रुतेरभिध्या च स्वरूपमेव । 'ध्यायति ध्यानरूपोऽसौ सुखी सुख-
 मतीतं च । परमैश्वर्ययोगेन विरुद्धान्तयेष्यत' इति ब्रह्माण्डे ॥२५॥
 ॥ ॐ साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॐ ॥ २६ ॥ 'एष स्येव
 पुरुष एष प्रकृतिरेष आत्मैव ब्रह्मैव लोक एष आलोक्यो योऽसौ हरि-
 रादिरनादिरनन्तोऽन्तः परमः परादिश्चरूप' इति पेंडिश्रुतौ साक्षादेव
 प्रकृतिपुरुषत्वाम्नानात् ॥ २६ ॥ ॐ आत्मकृतेः परिणामात्
 ॐ ॥ २७ ॥ प्रकर्षेण करोतीति प्रकृतिरिति योगाच्च । प्रकृता-
 वनुप्रविश्य तां परिणाम्य तत्परिणामेषु स्थित्वाऽऽत्मनो बहुधा-

करणात् । 'अथ ह्येष आत्मा प्रकृतिमनुप्रविश्याऽत्मानं बहुधा चकार । तस्मात्प्रकृतिस्तस्मात्प्रकृतिरित्याचक्षत' इति भाष्यवेयश्रुतिः । 'अविकारोऽपि परमः प्रकृतिं तु विकारिणीम् । अनुप्रविश्य गोविन्दः प्रकृतिश्चाभिधीयत' ॥ इति नारदीये । न चान्यत्कल्प्यम्, अप्रामाणिकत्वात् ॥ २७ ॥ ॐ योनिश्च हि गीयते ॐ ॥ २७ ॥ अव्यवधानेनोत्पत्तिद्वारत्वं (च) प्रकृतित्वम् । तच्चास्यैव हि गीयते 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' २ इति । 'व्यवधानेन स्रुतिस्तु पुंस्त्वं विद्वद्भिरुच्यते । स्रुतिरव्यवधानेन प्रकृतित्वमिति स्थितिः ॥ उभयात्मकस्रुतित्वाद्वासुदेवः परः पुमान् । प्रकृतिः पुरुषश्चेति शब्दैरेकोऽभिधीयत' इति ब्रह्माण्डे ॥ २८ ॥ प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ॐ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॐ ॥

॥ २९ ॥ एतेन सर्वे शून्यादिशब्दा अपि व्याख्याताः । 'एष ह्येव शून्य एष ह्येव तुच्छ एष ह्येवामात्र एष ह्येवाव्यक्तोऽदृश्योऽचिन्त्यो निर्गुणश्चे'ति महोपनिषदि । 'शमूनं कुरुते विष्णुरदृश्यः सत्परः स्वयम् । तस्माच्छून्य इति प्रोक्तस्तोदनातुच्छ उच्यते ॥ नैव भावयितुं योग्यः केनचित्पुरुषोत्तमः । अतोऽभावं वदन्त्येनं नाश्रयत्वाभाश इत्यपि ॥ सर्वस्य तदधीनत्वात्तत्तच्छब्दाभिधेयता । अन्येषां व्यवहारार्थमिष्यते व्यवहर्तृमिरिति महाकौर्मि । एतेन तदधीनत्वाद्युक्त्युक्तिमप्रुदायेन । 'अवधारणार्थं सर्वस्यप्युक्तस्याध्यायमूलतः । द्विच्छि कुर्वते प्राज्ञा अध्यायान्ने विनिर्णय' ॥ इति बाराहसंहितायाम् ॥ २९ ॥ एतेन सर्वे व्याख्याताधिकरणम् ॥ ७ ॥ इति श्रीमत्कृष्णार्द्रपादब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थमगवत्पादाचार्यविरचिने प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ समन्वयाध्यायसमाप्तः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः । हरिः ॐ ॥ उक्तेऽर्थेऽविरोधं दर्शयत्यने-
नाध्यायेन । प्रथमपादे युक्त्यविरोधम् । प्रथमतः स्मृत्यविरोधं
दर्शयति ॥ ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्य-
स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॐ ॥ १ ॥ सर्वज्ञा हि स्त्रा-
दयः । अतस्तेषां वचनविरोधेऽप्रामाण्यमेव स्यादिति चेन्न । अन्य-
स्मृतीनां विष्ण्वादिभिर्नितरां सर्वज्ञैरेव कृतत्वाच्चूतेराधिक्यं (च)
सिद्ध्यति ॥ १ ॥ ॐ इतरेषां चानुपलब्धेः ॐ ॥ २ ॥
इतरेषां तासु स्मृतिपूक्तानां फलादीनां प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेरप्रामाण्यं
तासां युक्तम् । चशब्देन भागोपलब्धिरङ्गीकृता ॥२॥ ॐ एतेन
योगः प्रत्युक्तः ॐ ॥ ३ ॥ योगफलं प्रत्यक्षत उपलभ्यत इति
न मन्तव्यम् । उक्तम्यासे तत्काल एव फलादृष्टेः ॥ ३ ॥ स्मृत्यधि-
करणम् ॥ १ ॥

॥ ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्
ॐ ॥४॥ नैवं श्रुतेस्तदनुसारिस्मृतेश्च तदुक्तानुपलब्धेरप्रामाण्यम्^१ ।
विलक्षणत्वात्--नित्यत्वाच्चदनुसारित्वाच्च । न हि नित्ये दोषाः
कल्प्याः । स्वतश्च प्रामाण्यम् । अन्यथाऽनवस्थितेः । 'न चक्षुर्न
श्रोत्रं न तर्को न स्मृतिर्वेदा ह्येवैनं वेदयन्ती'ति बालवेयश्रुतेश्च ।
नित्यत्वं च शब्दादेव प्रतीयते 'वाचा विरूप नित्यये'^२त्यादेः ।
'अनादिनिघना नित्ये'ति च स्मृतिः ॥ ४ ॥ ॐ दृश्यते तु
ॐ ॥५॥ अधिकारिणां फलम् । भविष्यत्पुराणे च—'ऋग्यजुः

सामार्थ्याश्च मूलरामायणं तथा । भारतं पञ्चरात्रं च वेदा इत्येव
शब्दिताः ॥ पुराणानि च यानीह वैष्णवानि विदो विदुः । स्वतः
प्रामाण्यमेतेषां नात्र किञ्चिद्विचार्यते ॥ यत्तेषूक्तं न दृश्येत पूर्वकर्मात्र
कारणम् । नाप्रामाण्यं भवेत्तेषां दृश्यते ह्यधिकारतः ॥ इतः प्रामाण्य-
मन्येषां न स्वतस्तु कथञ्चन । अदृश्योक्तौ ततस्तेषामप्रामाण्यं न
संशयः इति ॥ ५ ॥ नविलक्षणत्वाधिकरणम्^१ ॥ २ ॥

‘मृदञ्जरीत्’^२ ‘आपोऽध्वनि’^३त्यादिवचनाद्युक्तिविरुद्धो वेद
इत्यतोऽब्रवीत्—॥ ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानु-
गतिभ्याम् ॐ ॥ ६ ॥ मृदाद्यभिमानिदेवता तत्र व्यपदिश्यते ।
तासां चेतरेभ्यो विशिष्टं सामर्थ्यमनुगतिश्च सर्वत्र । अतस्तासां सर्व-
मुक्तं युज्यते ॥ ६ ॥ ॐ दृश्यते च ॐ ॥ ७ ॥ तासां
सामर्थ्यं महद्भिः । भविष्यत्पुराणे च ‘पृथिव्याद्यभिमानिन्यो देवताः
प्रथितौजसः । अचिन्त्याः शक्तयस्तासां दृश्यन्ते मुनिभिश्च ताः ।
ताश्च सर्वगता नित्यं वासुदेवैकसंश्रया’ इति ॥ ७ ॥ अभिमान्यधि-
करणम् ॥ ३ ॥

‘असदेवेदमग्र आसीत्’^४ ‘असतः सदजायते’^५त्यादिनाऽसतः
कारणत्वोक्तेर्विरोध इत्यतो वक्ति—॥ ॐ असदिति चेन्न प्रति-
पेधमात्रत्वात् ॥ ८ ॥ प्रतिपेधमात्रत्वात्तासतः कारणत्वं युक्तम् ।
असतः कारणत्वाद्युक्तिविरुद्धं वेदाव्यमित्येतदत्र निषिध्यते । सर्व-
शब्दानां ब्रह्माणि समन्वयेऽपि ‘तदधीनत्वादर्थवदि’^६त्यादिनाऽसुरस्य-
त्वेनान्यस्यापि वाच्यत्वेनाङ्गीकारादसतः प्राप्तिः । तथा(च) श्रुति-
प्राप्तमेवासन्मतमत्र निषिध्यते । समयस्योपरि निषेधात् । अर्था-

^१ श्रुतिनित्यत्वाधिकरणम्. पा. ^२ ६-१ ३. श. ब्रा. ^३ ६-२ १. छां. उ.

^४ १०-७२-३. ऋ. स. ^५ १-४३. ब्र. सू.

धुक्तिविरोधोऽपि निराक्रियते ॥ ८ ॥ ॐ अपीतौ तद्वत्प्र-
 सङ्गादसमञ्जसम् ॐ ॥ ९ ॥ अमत उत्पत्तौ प्रलयेऽपि
 सर्वासत्त्वमेव स्यात् ॥ ९ ॥ ॐ न तु दृष्टान्तभावात् ॐ
 ॥ १० ॥ प्रलये सर्वासत्त्वं भावे दृष्टान्तभागादेव न युज्यते । सत
 उत्पत्तिः, सशेषविनाशश्च हि लोके दृष्टः ॥ १० ॥ ॐ स्वपक्ष-
 दोपाच्च ॐ ॥ ११ ॥ दृष्टान्ताभागादेव ॥ ११ ॥ ॐ तर्का-
 प्रतिष्ठानादन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्ष-
 प्रसङ्गः ॐ ॥ १२ ॥ एतावानेव तर्क इति प्रतिष्ठापकप्रमाणा
 भागादुक्तादन्यथाऽनुमेयमिति चेन्न, एवं सति प्रमाणसिद्धेऽपि मोक्षेऽ-
 न्यथाऽनुमेयत्वादननिर्मोक्षप्रसङ्गः । अतो यावत्प्रमाणसिद्धं तावदेवा-
 ङ्गीकर्तव्यम् । नातोऽप्यच्छङ्क्यम् । 'यावदेव प्रमाणेन सिद्धं ताव-
 दहापयन् । स्वीकुर्यान्नैव चान्यत्र शङ्क्यं मानमृते क्वचिदि'ति
 वामने ॥ १२ ॥ ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि
 व्याख्याताः ॐ ॥ १३ ॥ एतेन दृष्टान्तभावेनाभावेन चा-
 वशिष्टा अप्यपरिग्रहा विरुद्धसिद्धान्ता अकर्तृकत्वाचेतनकर्तृकत्वजीव-
 कर्तृकत्वादयोऽपि । 'अकृष्णाद्वीदमाविरासीदकृष्णात्तिष्ठत्यकृष्णाह्वय-
 मभ्युपैति' 'प्रधानादिदमुत्पन्नं प्रधानमधितिष्ठति । प्रधाने लयमभ्येति
 न ह्यन्यत्कारणं मतम्' । 'जीवाद्भवन्ति भूतानि जीवे तिष्ठन्त्य-
 चञ्चलाः । जीवे तु लयमृच्छन्ति न जीवात्कारणं परमि'त्यादि
 श्रुतिप्राप्ता निराकृताः । यथा दुःखादिषु जीवस्यास्वातन्त्र्यमेवमन्ये
 प्यपीति दृष्टान्तः । श्रुतिगतिस्तु ब्रह्मण्यचरुत्वेन प्रदर्शिता । यत्रान्य-
 वाचरुत्वेऽप्यविरोधस्तत्रान्यदप्यमुच्यतयोच्यते, यत्र विरोधस्तत्र ब्रह्मै-
 वोच्यत इति नियमः ॥ १३ ॥ अमदधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ ॥

॥ १४ ॥ 'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकी-
भवन्ती'^१ति मुक्तजीवस्य परापत्तिश्च्यते । अतस्तयोरविभागः । अतः
पूर्वमपि स एव । न ह्यन्यस्यान्यत्वं युज्यत इति चेन्न । स्याल्लोक-
वत् । यथा लोके उदके उदकान्तरस्यैकीभावव्यवहारेऽप्यन्तर्भेदोऽस्त्येव,
एवं स्यादत्रापि । तथा च श्रुतिः 'यथोदके शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव
भवती'^२ति । स्कान्दे च—'उदकं तूदके सिक्तं मिश्रमेव यथा भवेत् ।
न चेतदेव भवति यतो घृद्धिः प्रदृश्यते ॥ एवमेव हि जीनोऽपि
तादात्म्य परमात्मना । प्राप्नोऽपि नासौ भवति स्वातन्त्र्यादिनिशेषणा-
दि'ति । 'ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तं नैव शक्यते । तद्यत्स्वभावः
केनर्त्यं स भवान् केजलो हर' इति च । 'न ते महित्वमन्वशुवन्ति'^३
'न ते विष्णो जायमानो न जात'^४ इत्यादि च । फलत्वेऽपि युक्ति-
विरोधेऽन्तर्भावादत्रोक्तम् ॥ १४ ॥ भोक्त्राधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॐ ॥

॥ १५ ॥ स्वतन्त्रग्रहसाधना सृष्टिलोके दृष्टा । नैवं ब्रह्मणः ।
(किन्तु) स्वरूपसामर्थ्यादेव तस्य सृष्टिः । 'किंस्विदासीदधिष्ठान-
मारम्भणं कतमत्स्वित्कथाऽऽसीदि'^१ति ह्यक्षेपः । अधिष्ठानाद्यनुक्तः ।
आदिशब्दाद्युक्तिमिश्र । 'परतन्त्रो ह्यपेक्षेत स्वतन्त्रः किमपेक्षते ।
साधनानां साधनत्वं यतः किं तस्य साधनै'रित्यादिभिः ॥ १५ ॥

॥ ॐ भावे चोपलब्धेः ॐ ॥ १६ ॥ स्वतन्त्रसाधनभावे
प्रमाणैरुपलभ्येत । 'अनुक्तं पञ्चभिर्देवैर्न वस्तुवस्ति कुतश्चन । अतो
वेदत्वमेतेषां यतस्ते सर्ववेदका' इति स्कान्दे ॥ १६ ॥ 'अद्भ्यः

सम्भूतः पृथिव्यै रमाचे'ल्यादिना माधनान्तरग्रतीतेः कथमनुपलब्धि-
रित्यत आह—॥ ॐ सत्त्वाच्चावरस्य ॐ ॥ १७ ॥ अवरस्य
तदधीनस्य माधनस्य सत्त्वात् । 'काल आमीत्पुरुष आसीत्परम आमी-
त्तद्यदामीत्तदावृतमामीत्तदधीनमामीदथ ह्येक एव परम आमीद्वर्त्य-
तदामीन्न ह्येतदामीदि'ति कापायणश्रुतिः ॥ १७ ॥

॥ ॐ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण
वाक्यशेषात् ॐ ॥ १८ ॥ 'नामदामीन्नो सदासी'^१दिति सर्व-
स्यासत्त्वव्यपदेशान्नेति चेन्न । अव्यक्तत्वापरतन्त्यादिधर्मान्तरेण हि
तदुच्यते । 'तम आमीदि'^२ति वाक्यशेषात् । न चान्यत्र प्रमाण-
मस्ति । 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगा-
मजोऽन्यः'^३ । 'अनाधनन्तं जगदेतदीदृक् प्रवर्तने नात्र विचार्यमस्ति ।
न चान्यथा कापि च कस्य चेदमभूत्पुरा नापि तथा भविष्यत्' ।
'अमत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम्'^४ । 'असत्यमाहुर्जगदेतदज्ञाः
शक्तिं हरेर्ये न निदुःपरां हि' 'यस्मत्स्वरूपं जगदेतदीदृक्सृष्ट्वा त्वभूत्मत्य-
कर्मा महात्मा' । 'अर्धनमाहुस्मत्यकमेति, सत्यं ह्येवेदं त्रिधमसौ
सृजते । अर्धनमाहुर्नित्यकमेति नित्यं ह्येनामौ कुरुते' । 'यच्चिरेत
सत्यमित्तन्न मोघमि'^५त्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः । 'परस्परनिरोधे तु
वाक्यानां यत्र युक्तता । तद्वैतार्थः परिज्ञेयो नाशक्या युक्तिरिष्यत'
इति बृहत्संहितायाम् । 'विरुद्धत्रयतीयन्त आगमा यत्र वै मिथः ।
तत्र दृष्टानुसारेण तेषामर्थोऽन्वयेष्यत' इति च । 'ईशोऽनीशो जगन्मिथ्या
न पूज्यो गुरुरित्यपि । इत्यादिप्रतिरुद्धानि वचनान्यथ युक्तयः ।
प्रमाणवद्बुद्धिर्ज्ञेया आमामा इति यदिर्कः ॥ वेदवेदानुसारेण निरोधेऽ-
न्यार्थरूपना । अन्येषां तु विरुद्धानां विप्रलम्भोऽद्यत्र भ्रमः इति च

१ ३-१३ त आ

२ १०-१२९-१ ऋ सं

३ १०-१२९-३ ऋ सं

४ १०-५ म ना उ

५ १६-८ म गो

६ १०-५५-६ ऋ सं

भागवततन्त्रे । 'शास्त्रार्थयुक्तोऽनुभवः प्रमाणं तूत्तमं मतम् । मध्यमं
 त्वागमो ज्ञेयः प्रत्यक्षमधमं स्मृतम् । प्रत्यक्षयोरगमयोर्विरोधे
 निश्चयाय तु । अनुमाद्या न स्वतन्त्राः प्रमाणपदवीं ययुरि'ति
 पुरुषोत्तमतन्त्रे ॥१८॥ ॐ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॐ ॥१९॥
 'साधनानां साधनत्वं यदात्माधीनमिष्यते । तदा साधनसम्पत्ति-
 रैश्वर्यद्योतिका भवेदि'त्यादेः साधनान्तरेण सृष्टिर्युक्ता । 'अद्भ्यः
 सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टावि'त्यादि शब्दान्तराच्च ॥ १९ ॥ ॐ
 पटवच्च ॐ ॥२०॥ साधनान्तरेण हि पटादिसृष्टिर्दृष्टा ॥२०॥
 ॥ ॐ यथा प्राणादिः ॐ ॥२१॥ तच्च साधनजातं तेनानु-
 प्रविष्टमेव यथा शरीरेन्द्रियादिः । 'प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्य
 पुरुषोत्तमः । क्षोभयामास मगशान् सृष्ट्यर्थं जगतो विभुरि'ति
 कौर्म ॥ २१ ॥ आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

जीवकर्तृत्वपक्षः श्रुतिप्राप्तो विस्तराभिराक्रियते ॥ ॐ इतर-
 व्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ ॥२२॥ जीव-
 कर्तृत्वपक्षे हिताकरणमहितकरणं च न स्यात् ॥२२॥ ॐ अधिकं
 तु भेदेर्निर्देशात् ॐ ॥ २३ ॥ न च ब्रह्मणः श्रमचिन्तादि-
 दोषप्राप्तिः । अधिकशक्तित्वात् । 'श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽदेष्टा घोष्टा
 विज्ञाता सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः'^१ 'एष त आत्मा सर्वान्तरः'^२
 'योऽञ्जनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येती'^३त्यादिविशेष-
 निर्देशात् ॥ २३ ॥ ॐ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॐ ॥
 ॥ २४ ॥ चेतनत्वेऽप्यश्मादिवदस्वतन्त्रत्वात्स्वतः कर्तृत्वानुपपत्ति-

जीवस्य । 'यथा दारुमयीं योषां नरः स्थिरसमाहितः । इद्वयत्यङ्ग-
मङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः' इति भारते ॥ २४ ॥ ॐ उप-
संहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ॐ ॥ २५ ॥
जीवेन कार्योपसंहारदर्शनात्तस्य कर्तृत्वमिति चेन्न । यथा गोषु क्षीर
दृश्यमानमपि प्राणादेव जायते, 'अन्नं रसादिरूपेण प्राणः परिणय-
त्यमा' निति वचनात्; एवं जीवे दृश्यमानोऽपि कार्योपसंहारोऽ-
स्यातन्व्यात्परकृत एव । 'य आत्मानमन्तरो यमयति'^१ । 'नाहं
कर्ता न कर्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुरि'त्यादेः ॥ २५ ॥ ॐ
देवादिवदपि लोके ॐ ॥ २६ ॥ न च कर्तुरीश्वरस्या-
दृष्टिनिरोधः । देवादिमृददृश्यत्वशक्तियोगात् । लोकेऽपि पिशाचा-
दीना तादृशी शक्तिर्दृष्टा, किम्यीश्वरस्य । 'न युक्तियोगाद्वाग्न्यानि-
निराकार्याण्यपि क्वचित् । निरोध एव वाक्पानां युक्तयो न तु
युक्तय' इति बृहत्संहितायाम् ॥ २६ ॥ ॐ कृत्स्नप्रसक्ति-
निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॐ ॥ २७ ॥ अयं च दोषो
जीमकर्तृत्वपक्षे । एकेनाङ्गुलिमात्रेण प्रवर्तमानोऽपि पूर्णप्रवृत्तिस्स्यात् ।
न च तद्युज्यते, सामर्थ्यकदेशदर्शनात् । न चैकदेशेन, निरवयव-
त्वात् । 'अथ यः ॥ जीमः स नित्यो निरवयवो जाताज्जाता सुखी
दुःखी शरीरेन्द्रियस्थ' इति भाष्यत्रयश्रुतिः । न चोपाधिकृतोऽंशः स
एवांश उपहित इति, द्वित्वापेक्षत्वात् । न चान्यत्कल्प्यम् । 'यद्वि
युक्त्या सिद्ध्येत तदीशकृतमेव ही'ति गत्यन्तरोक्तेः ॥ २७ ॥
इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ ॥ २८ ॥

न चेधरपक्षेऽयं विरोधः । 'योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्धो मनुरमनुरवाग्वा-
 गिन्द्रोऽनिन्द्रः प्रवृत्तिरप्रवृत्तिः स परः परमात्मे'ति पैङ्ग्यादिश्रुतेरेव ।
 शब्दमूलत्वाच्च न युक्तिविरोधः । 'यद्वाक्योक्तं न तद्युक्तिर्विरोधुं
 शक्नुयात्कचित् । विरोधे वाक्ययोः कापि किञ्चित्साहाय्यकारणमि'ति
 पुरोक्तमतन्त्रे ॥ २८ ॥ ॐ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि
 ॐ ॥ २९ ॥ परमात्मनो विचित्राश्च शक्तयस्सन्ति, नान्येषाम् ।
 'विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणो न चान्येषां शक्तयस्तादृशाः(शः) स्युः ।
 एको बक्षी सर्वभूतान्तरात्मा सर्वान्देवानेक एवानुविष्ट' इति श्वेताश्वतर-
 श्रुतिः ॥ २९ ॥ ॐ स्वपक्षदोषाच्च ॐ ॥ ३० ॥ 'ये दोषा
 इतरत्रापि ते गुणाः परमे मताः । न दोषः परमे कश्चिद्गुणा एव
 निरन्तरा' इति वचनाजीवपक्ष एव दोषो न परपक्षे । 'अथ
 यस्सदोषः साञ्जनः सजनिः स जीवोऽथ यः स निर्दोषो निष्कलः
 सगुणः परः परमात्मे'ति कापायणश्रुतिः ॥ ३० ॥ ॐ सर्वोपेता
 च तद्दर्शनात् ॐ ॥ ३१ ॥ 'सर्वैर्पुक्ता शक्तिभिर्देवता सा
 परेति यां प्राहुरजस्रशक्तिम् । नित्यानन्दा, नित्यरूपाऽजरा च या
 शाश्वताऽमेति च यां वदन्ती'ति च चतुर्वेदशिखायाम् ॥ अतो न
 केवलं विचित्रशक्तिः, किन्तु सर्वशक्तिरेव ॥ ३१ ॥ ॐ विकरण-
 त्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ ३२ ॥ न च करणाभावादनुप-
 पत्तिरिति युक्तम् । 'अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स
 शृणोत्यकर्णः । स वेनि वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्रयं पुरुषं
 महान्तम्'^१ ॥ 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च
 दृश्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वामाविकी ज्ञानबलक्रिया

चे'त्यादि श्रुतिभ्यः । 'सर्गोपेता चे'ति सामान्यपरिहारेऽपि विशेष-
युक्तार्थं पुनराशङ्का ॥ ३२ ॥ शब्दमूलत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

यत्प्रयोजनार्थं सृष्ट्यादिस्तदनन्तत्वात् पूर्णतैत्यत आह—॥ ॐ

न प्रयोजनत्वात् ॐ ॥ ३३ ॥ 'अयं एव परम आनन्द'^२

इत्यादिना कृतकृत्यत्वाच्च प्रयोजनाय सृष्टिः । किन्तु—॥ ॐ

लोकवस्तु लीलैकैवल्यम् ॐ ॥ ३४ ॥ यथा लोके मत्तस्य

सुखोद्रेकादेव नृत्तगानादिलीला न तु प्रयोजनापेक्षया, एवमेवेश्वरस्य ॥

नारायणसंहितायां च—'सृष्ट्यादिकं हरिनेत्र प्रयोजनमपेक्ष्य तु ।

ब्रुते केवलानन्दाद्यथा मत्तस्य नर्तनम् ॥ पूर्णानन्दस्य तस्येह

प्रयोजनमतिः ब्रुतः । मुक्ता अप्याप्तकामाः स्युः किमु तस्याखिलात्मन'

इति ॥ 'देवस्यैव स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहे'^३ति च श्रुतिः ॥ ३४ ॥

नप्रयोजनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सर्वकर्तृत्वे वैपम्यनैर्घृण्ये तस्येत्यतो वक्ति—॥ ॐ वैपम्य-

नैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ ३५ ॥

कर्मापेक्षया फलदातृत्वान्न तस्य वैपम्यनैर्घृण्ये । 'पुण्येन पुण्यं लोकं

नयति पापेन पापमि'ति हि श्रुतिः ॥ ३५ ॥ ॐ न कर्मा-

विभागादिति चेन्नानादित्वात् ॐ ॥ ३६ ॥ यदपेक्षयाऽसौ

फलं ददाति न तत्कर्म । 'एष ह्येवैनं साधुकर्मकारयति तं यमेभ्यो

लोकेभ्य उन्निनीपत एष उ एवासाधुकर्म कारयति तं यमधो

निनीपत'^५ इति श्रुतेः कर्मणोऽपि तन्निमित्तत्वादिति चेन्न । तस्यापि

पूर्वकर्म कारणमित्यनादित्वात्कर्मणः । भविष्यत्पुराणे च—'पुण्य-

१ ६-८ श्वे उ २ ५-३ ३३ वृ उ ३ २० मा उ ४ ३ ७ प्र उ

५ ३ ८ कौ उ

पापादिकं विष्णुः कारयेत्पूर्वकर्मणा । अनादित्वात्कर्मणश्च न विरोधः
 कथञ्चने'ति ॥ ३६ ॥ ॐ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च
 ॐ ॥ ३७ ॥ न च कर्मापेक्षत्वेनेश्वरस्यास्वातन्त्र्यम् । 'द्रव्यं
 कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति
 यदुपेक्षये'त्यादिना कर्मादीनां सत्त्वस्यापि तदधीनत्वात् । न च
 पुनर्वर्षस्याद्यापातेन दोषः । तादृशैषम्यादेरुपलभ्यमानत्वात् । 'स
 कारयेत्पुण्यमथापि पापं न तावता दोषमानीशिताऽपि । ईशो यतो
 गुणदोषादिसत्त्वे स्वयं परोऽनादिरादिः प्रजानामि'ति चतुर्वेदशिरा-
 याम् ॥ ३७ ॥ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ १० ॥

अवशिष्टरूपसंहरति ॥ ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ ३८ ॥

'गुणाः श्रुताः सुनिरुद्धाश्च देवे मन्त्यश्रुता अपि नैमात्र शङ्का । चिन्त्या
 अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाङ्गहिं तथा प्रतीता' इति मर्ग-
 गुणोपपत्तिश्रुतेश्च' ॥ ३८ ॥ सर्वधर्मोपपत्त्यधिष्ठरणम् ॥ ११ ॥ इति
 श्रीमत्कृष्णार्द्रपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पदाचार्य-
 पिरचिते द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

'इतरेषां चानुपलब्धे'रिति सामान्यनिराकरणं समयानां
 कृतम् । निशेषतो निराकरोत्यभिन्पादे ।

अचेतनप्रवृत्तिमतं प्रथमतो निराकरोति ॥ ॐ रचनानुप-
 पत्तेश्च नानुमानम् ॐ ॥ १ ॥ अचेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्य-
 नुपपत्तेर्नानुमानपरिकल्पितं प्रधानं जगत्कर्तृ । चञ्चदेन प्रमाणाभावं
 दर्शयति ॥ १ ॥ ॐ प्रवृत्तेश्च ॐ ॥ २ ॥ चेतनस्य स्वतः
 प्रवृत्तिदर्शनाच्च ॥ २ ॥ ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॐ ॥ ३ ॥

यथाऽऽभ्युवदचेतनस्यापि प्रवृत्तिर्युज्यत इति न युक्तम् । 'एतस्य वा
अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्रायोऽन्या नद्यः म्यन्दन्ते, याश्च श्वेतोम्यः
पर्णोम्यः प्रतीच्योऽन्या या या च दिशमनु' 'एतेन ह प्राय पयो
मण्ड भवती'त्यादिना तत्रापीवरनिमित्तप्रवृत्तिश्रुतेः ॥ ३ ॥ ॐ
व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॐ ॥ ४ ॥ 'न ऋते
त्यतिक्रयते किं चनार'^२ इति तत्रातिरेकेण कस्यापि कर्मणोऽनवस्थिते-
रनपेक्षितमेवाचेतनमादिमतम् ॥ ४ ॥ रचनानुपपत्त्यधिरुणम् ॥ १ ॥

सैश्वरसाङ्ख्यमत निराकरोति । यथा पृथिव्या एव पर्जन्यानु
गृहीत तृणादिकमुत्पन्नते, एव प्रधानादीवरानुगृहीत जगदित्यतो
व्रणीति ॥ ॐ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॐ ॥ ५ ॥
'यच्च किञ्चिज्जगत्सर्गं दृश्यते श्रूयनेऽपि गा । अन्तर्गद्भिश्च तत्सर्वं
व्याप्य नारायण स्थित' 'ब्रह्मण्येवेदमाप्तिरामीद्ब्रह्मणि स्थित ब्रह्मणि
(च)लयमभ्युपैति ब्रह्मगाधस्ताद्ब्रह्मणोपरिष्ठाद्ब्रह्म मध्यतो ब्रह्म सर्गतो'
'ब्रह्मवेद सर्गमि'^३त्यादिश्रुतिभ्योऽन्यत्र जगतोऽभावात्तृणादीनां पर्जन्य
वनानुग्राहकत्वमात्रमीश्वरस्य । 'स एव भूयो निचरीर्यचोदिता
स्वनीयमाया प्रकृतिं मिसृगतीम् । अनामरूपात्मनि रूपनामनी
मिधित्समानोऽनुमगार शास्तिकृदि'ति भागवत । द्रव्य कर्म च
कालश्चत्यादि च । चक्रवर्दन प्रकृतिमत्तादिप्रदत्तं चाङ्गीकृतम् ॥ ५ ॥
अन्यत्राभावाधिरुणम् ॥ २ ॥

लोकायतिरूपश्च निराकरोति— ॥ ॐ अभ्युपगमेऽ-
प्यर्थाभावात् ॐ ॥ ६ ॥ यस्य धर्माधमा न स्तः तत्तिद्धान्ते
किं प्रयोजनम् । अत एव व्याहनस्वोपक्ष्य. ॥ ६ ॥ अभ्युपगमाधि-
करणम् ॥ ३ ॥

पुरुषोपसर्जनप्रकृतिकर्तृत्वादमपाकरोति—॥ ॐ पुरुषा-
श्मवदिति चेत्तथाऽपि ॐ ॥ ७ ॥ यथा चेतनसम्बन्धा-
दचेतनमेव शरीरमश्मादिकमादाय गच्छति, एवमचेतनाऽपि प्रकृतिः
पुरुषसम्बन्धात्प्रवर्तत इति चेन्न । 'न ऋते त्वत्क्रियत' इति तत्रापि
तथात्वे दृष्टान्ताभावात् ॥ ७ ॥ ॐ अङ्गित्वानुपपत्तेः ॐ ॥
॥ ८ ॥ शरीरप्रवृत्तौ पुरुषस्याङ्गित्वात् । 'अङ्गमङ्गी ममादाय
यथाकार्यं करोत्यसा' नित्यङ्गित्वव्यवहरोऽनुपपन्नः ॥ ८ ॥ पुरुषा-
श्माधिकरणम् ॥ ८ ॥

प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्वादमपाकरोति—॥ ॐ अन्यथाऽ-
नुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॐ ॥ ९ ॥ शरीरसम्बन्धा-
त्पुरुषः प्रवर्तत इत्यङ्गीकारेऽपि स्वतस्तस्यासामर्थ्याच्छरीरसम्बन्ध
एवायुक्तः ॥ ९ ॥ ॐ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॐ ॥ १० ॥
मकलश्रुतिस्मृतियुक्तिमित्द्रत्वाच्चानीधरमतमसमञ्जसम् । 'श्रुतयः
स्मृतयश्च यद्युक्तयश्चेधर परम् । उदन्ति तद्विरुद्धं यो वदेत्तस्मान्न
चाधम' इति पाद्ये ॥ १० ॥ अन्यथानुमित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

परमाप्सारम्भवादमपाकरोति—॥ ॐ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्व-
परिमण्डलाभ्याम् ॐ ॥ ११ ॥ महत्त्वादीर्घत्वाच्च यथा कार्य-
मुत्पद्यते, एवं ह्रस्वत्वात्परिमाण्डल्याच्चोत्पद्येत । बाधत्वादन्यथ-
तयोरपि न स्यात्, विशेषकारणाभावात् ॥ ११ ॥ ॐ उभयथाऽपि
न कर्मातस्तदभावः ॐ ॥ १२ ॥ ईधरच्छाया नित्यत्वे
तद्भावेऽपि परमाणुकर्माभावाच्चेदानीमपि (तत्) स्यात् । अनित्यत्वे
तत्कारणाभावात् । अतः परमाणुचेष्टाभावात्तत्कार्याभावात् । वैदिके-

अस्य तु वेदेनैव मर्यादित्वोक्तेः सर्वमुपपद्यते । अत एव काले
विशेषा^१ङ्गीकृतेष्व ॥१२॥ ॐ समवायाभ्युपगमाच्च साम्या-
दनवस्थितेः ॐ ॥१३॥ कार्यकारणादीनां समवायसम्बन्धाङ्गी-
कारात्तस्य च भिन्नत्वमाम्यात्ममवायान्तरापेक्षायामनवस्थितेः(तिः) । न
च तत्प्रमाणम् । प्रथमसम्बन्धमिद्वयं च तदमिद्विः स्तनिर्वाहकत्वं
समवाय एव न स्यात् ॥ १३ ॥ ॐ नित्यमेव च भावात्
ॐ ॥ १४ ॥ नित्यत्वाच्च परमाणूनां समवायस्य च तस्यैव जनि-
त्वाङ्गीकारान्नित्यमेव कार्यं स्यात् । अन्यथा न कदाचित् ॥ १४ ॥
॥ ॐ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॐ ॥१५॥
रूपादिमत्त्वाच्च परमाणूनामनित्यत्वम् । तथा दृष्टत्वाद्भोके ॥ १५ ॥
॥ ॐ उभयथा च दोषात् ॐ ॥ १६ ॥ नित्यत्वे
परमाणूनां तद्वत्सर्वनित्यत्वं स्यात् । विशेषप्रमाणाभावात् । अनित्यत्वे
कारणाभावात्तदुत्पत्त्यभावः ॥ १६ ॥ ॐ अपरिग्रहाच्चात्यन्त-
मनपेक्षा ॐ ॥ १७ ॥ श्रुतिस्मृत्यपरिगृहीतत्वाच्चातिशयेना-
नपेक्ष(क्ष्य)ता । 'आन्वीक्षकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थकाम्' इति(च)
मोक्षधर्मं ॥ १७ ॥ वैशेषिकाधिकरणम् ॥ ६ ॥

परमाणुपुञ्जवादिमतं निराकरोति— ॥ ॐ समुदाय
उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॐ ॥ १८ ॥ समुदायस्यैक-
हेतुकत्वं न युज्यते । उभयहेतुकेऽप्यन्योऽन्याश्रयात्तदप्राप्तिः । अन्यथा
सर्वदा समुदायमत्वं^२ स्यात् ॥१८॥ ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति
चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ ॥१९॥ सर्वदा विद्यमानोऽपि

समुदायः परस्परापेक्षया व्यवहियत इति चेन्न । एकं कार्यमुत्पाद्य
 तस्य त्रिनिष्टत्वात्परस्परप्रत्ययस्तदपेक्षया व्यवहार इति न युज्यते ।
 कारणे सति कार्यं भवत्येवेति हि तस्य नियमः ॥ १९ ॥ ॐ
 उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ ॥ २० ॥ कार्योत्पत्ता-
 वेन कारणस्य विनाशश्च न विशेषकार्योत्पत्तिः ॥ २० ॥ ॐ असति
 प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॐ ॥ २१ ॥ कारणे
 विनष्टे कार्यमुत्पद्यते चेत्तत्कार्यमिति प्रतिज्ञाहानिः । तत्काले कारण-
 मस्ति चेद्विनाशकारणामाद्यायौगपद्यं सर्वकार्याणाम् ॥ २१ ॥
 ॥ ॐ प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्
 ॐ ॥ २२ ॥ कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमाभिस्मन्तानः
 ससन्तानश्च विनाशो न युज्यते ॥ २२ ॥ ॐ उभयथा च दोषात्
 ॐ ॥ २३ ॥ कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमे सर्वदा कार्य-
 भायात्र कार्यकारणविशेषः । अनियमे कार्यानुत्पत्तिः ॥ २३ ॥
 ॥ ॐ आकाशे चाविशेषात् ॐ ॥ २४ ॥ दीपादिषु
 विशेषदर्शनात्क्षणिकत्वेनान्यत्र क्षणिकत्वमनुमीयते चेदामाशादिष्व-
 विशेषदर्शनादन्यत्रापि तदनुमीयेत ॥ २४ ॥ ॐ अनुस्मृतेश्च
 ॐ ॥ २५ ॥ तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानाच्च । प्रत्यभिज्ञाया आन्तिन्वे
 विशेषदर्शनस्यापि आन्तित्वम् ॥ २५ ॥ समुदायाधिकरणम् ॥ ७ ॥

शून्यवादमपाकरोति— ॥ ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ ॥

॥ २६ ॥ अदृष्टत्वादमतः कारणत्वं न युज्यते ॥ २६ ॥ ॐ उदा-
 सीनानामपि चैवं सिद्धिः ॐ ॥ २७ ॥ वननः कारणत्वे
 उदामीनाना हेयोपादेयबुद्धिर्निर्जनाना मृष्ट्यादीनामपि मत्तान्त्वार्थं

सिद्धिः । चशब्दान्न चेदन्यत्रापि न स्यादविशेषात् ॥ २७ ॥
 ॥ ॐ नाभाव उपलब्धेः ॐ ॥ २८ ॥ न च जगदेव
 शून्यमिति वाच्यम् । दृष्टत्वात् ॥ २८ ॥ ॐ वैधर्म्याच्च न
 स्वप्नादिवत् ॐ ॥ २९ ॥ न च दृष्टस्यापि स्वप्नादिवदभावः ।
 तस्योत्तरकाले स्वप्नोऽयं नाऽयं सर्प इत्याद्यनुभवात् । न चात्र तादृशं
 प्रमाणमस्ति ॥ २९ ॥ असदधिकरणम् ॥ ८ ॥

विज्ञानवादमपाकरोति— ॥ ॐ न भावोऽनुपलब्धेः
 ॐ ॥ ३० ॥ न विज्ञानमात्रं जगत् । तथाऽनुभवाभावात् ॥ ३० ॥
 ॥ ॐ क्षणिकत्वाच्च ॐ ॥ ३१ ॥ ज्ञानं क्षणिकम् । अर्धार्था
 च त्यापित्वमुक्तम् । अतश्च नैक्यम् ॥ ३१ ॥ ॐ सर्वथाऽ-
 नुपपत्तेश्च ॐ ॥ ३२ ॥ प्रमाणाभावात्सर्वश्रुतिस्मृतियुक्तिविरुद्ध-
 त्वाच्च नैते पक्षा ग्राह्याः ॥ ३२ ॥ अनुपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

स्याद्वादिमतं दूषयति— ॥ ॐ नैकस्मिन्नसम्भवात्
 ॐ ॥ ३३ ॥ सत्स्यादसत्स्यात्सदमतस्यात्ततोऽन्यच्च स्यादित्येत-
 न्नैकस्मिन्नुज्यते । अदृष्टत्वेनामम्भवात् ॥ ३३ ॥ ॐ एवञ्चाऽ-
 रमाकारस्तर्यम् ॐ ॥ ३४ ॥ जीवस्य शरीरपरिमितत्वाङ्गी-
 कारेऽप्यादिशरीरस्य हस्त्यादिशरीरेऽकात्स्न्यं स्यात् ॥ ३४ ॥
 ॥ ॐ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ ॥
 ॥ ३५ ॥ तत्तच्छरीरस्य तत्तत्परिमाणत्वमिति न मन्तव्यम् ।
 विकारिन्वादनित्यत्वप्रसक्तेः ॥ ३५ ॥ ॐ अन्त्यावस्थितेश्चोभय-
 नित्यत्वादविशेषात् ॐ ॥ ३६ ॥ परिमाणामावे स्वरूपा-

भावप्राप्त्याऽन्त्यपरिमाणस्थितेस्तदर्थत्वेन शरीरस्थितेरुभयनित्यत्वा-
दविशेषेण सर्वशरीरनित्यत्वं स्यात् ॥३६॥ नैकमिन्नधिकरणम्^१ ॥१०॥

पाशुपतपक्षमपाकरोति — ॥ ॐ पत्युरसामञ्जस्यात्

ॐ ॥ ३७ ॥ 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि । तं ब्रह्माणं तमृषिं
तं सुमेधाम्'^२ । 'अहं रुद्राय घनुरातनोमि ब्रह्मद्विपे शरवे हन्त वा
उ'^३ । 'अस्य देवस्य मीळ्हुपो वया विष्णोरेपस्य प्रभृते हविर्भिः ।
विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वतिरश्विनाविरावत्'^४ । 'एको
नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नाग्रीपोमावि'^५त्यादि श्रुतेः
पारतन्व्येणासमञ्जसत्वाच्च पशुपतिरीश्वरो^६ जगत्कर्ता ॥ ३७ ॥ ॐ
सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॐ ॥ ३८ ॥ अशरीरत्वाच्चस्य जगता
सम्बन्धो न युज्यते कर्तृत्वेन मृतपुरुषात् ॥३८॥ ॐ अधिष्ठाना-
नुपपत्तेश्च ॐ ॥३९॥ पृथिव्याद्यधिष्ठाने स्थितो हि कुलालादिः
कार्यं करोति । न चास्य तदस्ति ॥ ३९ ॥ ॐ करणवच्चेन्न
भोगादिभ्यः ॐ ॥ ४० ॥ इदमेव जगत्तस्यकरणरदधिष्ठानादि-
रूपम् । नित्यस्यापि कस्यचिद्ज्ञानाद्युज्यत इति चेन्न भोगादिप्राप्तेः ।
उत्पत्तिविनाशौ सुखदुःखभोगश्च प्राप्यन्ते तद्गताः ॥ ४० ॥
॥ ॐ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॐ ॥ ४१ ॥ देहवत्त्वेऽ-
न्तत्वम् । अन्यथा ज्ञानाभावः । शरीरिण एव हि ज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टा ।
विष्णोस्तु श्रुत्यैव विरोधाः परिहृताः—यदात्मको भगवांस्तदात्मिकी
(का) व्यक्तिः । किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः

^१ स्याद्वाद्यधिकरणम् पा ^२ १०-१२५-५५ ऋ सं ^३ १०-१२५-६
ऋ सं ^४ ७-४० ५ ऋ सं ^५ १ म ना उ ^६ पतिरीश्वर-
नामा पा

शक्त्यात्मक' इति । 'बुद्धिमनोऽङ्गप्रत्यङ्गवृत्तां भागवतो लक्षयामहे ।
बुद्धिमान्मनोमानङ्गप्रत्यङ्गवानि'ति । 'मदेहः सुखमन्धश्च ज्ञानभाः
सत्पराक्रमः । ज्ञानज्ञान. सुखसुखः स निष्णुः परमोऽक्षर'^१
इत्यादिकया ॥ ४१ ॥ पत्युरधिहरणम्^२ ॥ ११ ॥

शक्तिपक्षं दूषयति— ॥ ॐ उत्पत्त्यसम्भवात् ॐ ॥
॥ ४२ ॥ न हि पुर्याननुगृहीतस्त्रीस्य उत्पत्तिर्दृश्यते ॥ ४२ ॥
॥ ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ ॥ ४३ ॥ यदि पुरोऽ-
ङ्गीक्रियते तस्यापि करणाभावादन्युपपत्तिः ॥ ४३ ॥ ॐ विज्ञानादि-
भावे वा तदप्रतिषेधः ॐ ॥ ४४ ॥ यदि विज्ञानादिकरण
तस्याङ्गीक्रियते तदा तत एव सृष्ट्यानुपपत्तेरीश्वरवादान्तर्भाजः ॥ ४४ ॥
॥ ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ ॥ ४५ ॥ सकलश्रुत्यादिविरुद्ध
त्वाद्याममङ्गमम् ॥ ४५ ॥ उत्पत्त्य (शक्त्य) विकरणम् ॥ १२ ॥
इति श्रीमत्कृष्णार्द्धपायनकृतप्रहस्यप्रमाण्य श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा-
चार्यप्रिरचिते द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

जीवपरमात्माधिभूताधिदधेषु श्रुतीनां परस्पर विरोधमपामगे-
त्यनेन पादेन ॥ ॐ न वियदश्रुतेः ॐ ॥ १ ॥ न वियदनुत्पत्तिमत् ।
तथाऽश्रुतेः ॥ १ ॥ ॐ अस्ति तु ॐ ॥ २ ॥ अस्त्येव
चोत्पत्ति श्रुतिः—'आत्मन आकाशः सम्भूत'^३ इत्यादि ॥ २ ॥
॥ ॐ गौण्यसम्भवात् ॐ ॥ ३ ॥ 'अनादिर्वा अयमाकाशः
अन्योऽलौकिक' इत्यादिश्रुतिगानी । अन्यथोत्पत्तिश्रुतिबाहुल्या-
सम्भवात् ॥ ३ ॥ ॐ शब्दाच्च ॐ ॥ ४ ॥ 'अथ ह वाव
नित्यानि पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति । अथ यान्यनित्यानि प्राण'

^१ वैद्वि श्रुति^२ पशुपत्यधिकरणम् पा^३ २ १ तै उ

श्रद्धा भूतानि भौतिकानीति । यानि ह वा उत्पत्तिमन्ति तान्यनित्यानि ।
यानि ह वा अनुत्पत्तिमन्ति तानि नित्यानि । न ह्येतानि कदाचनो-
त्पद्यन्ते न लीयन्ते पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति । अथैतान्युत्पत्ति-
मन्ति चानुत्पत्तिमन्ति च प्राणः श्रद्धाऽऽकाश इति भागशो ह्युत्पद्यन्त'
इति बालवेयश्रुतेः ॥४॥ ॐ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॐ ॥

॥ ५ ॥ स्यादेकस्योत्पत्तिमत्त्वमनुत्पत्तिमत्त्वं च गौणमुख्यत्वापेक्षया ।
यथा ब्रह्मशब्दः । 'अयं कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति बृहति बृंहयति च'^१
इति श्रुतेः परे ब्रह्मणि मुख्योऽपि गौणत्वेन निरिश्वादिष्यपि वर्तते ।
अत एवाब्रह्मत्वं च तेषाम् । एतदन्यत्राप्यनुत्पत्तिमच्छब्दः ॥ ५ ॥

॥ ॐ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॐ ॥ ६ ॥
ब्रह्मणोऽन्यस्य नित्यत्वे 'स इदं सर्वमसृजते'^२त्यादि प्रतिज्ञाहानिः ।
आकाशस्यापि सर्वस्मादव्यतिरेकात् । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसीत्'^३ 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्'^४ 'इदं वा अग्रे
नैव किञ्चनाऽसीदि'^५त्यादिश्रुतिभ्यः ॥ ६ ॥ ॐ यावद्विकारं

तु विभागो लोकवत् ॐ ॥ ७ ॥ निभक्तत्वाच्च विकारित्वं
युक्तम् । विकारिण एव हि निभक्ता लोके दृश्यन्ते ॥ 'एकोऽनिभक्तः
परमः पुरुषो विष्णुरुच्यते । प्रकृतिः पुरुषः कालस्त्रय एते निभागतः ॥
चतुर्थस्तु महान्प्रोक्तः पञ्चमाऽहङ्कृतिर्मता । तद्विभागेन जायन्त
आकाशाद्याः पृथक्पृथक् ॥ यो विभागी विकारः स, सोऽविकारः
परो हरिः । अनिभागात्परानन्दो नित्यो नित्यगुणात्मकः । निभागो
ह्यल्पशक्तित्वं न तदस्ति जनार्दन' इति^६(च) बृहत्संहितायाम् ॥ ७ ॥
॥ नियदधिकरणम् ॥ १ ॥

१ अथर्वेश्वर

२ २-६ तै उ स इद सर्वे पा

३ १-१ ऐ उ.

४ ६-२-१ छा उ

५ २-२-९ तै आ

६ न हि तत्परमात्मन पा.

‘अथ ह नित्याथानित्याश्च तेजोऽप्रचान्यासाश्च इति तान्यनित्यानि वायुर्मान नित्यो वायुना हि मर्माणि भूतानि नेनीयन्ते’ ‘अथ ह चेतनाश्चेतनाश्च तेजोऽप्रचान्यासाश्च इति तान्यचेतनानि वायुर्मान चेतनो वायुना हि मर्माणि भूतानि पित्रायन्ते’ । ‘कृषिदङ्ग नमसा ये हृषा मः पुरा देवा अनम्याम आमन् । ते गायवे मनवे बाधिता-याऽऽसासयन्नुपस मूर्धेण’^१ । ‘मा वा एषा देवतानादिर्योऽयं परत’ इति । ‘यस्या नाऽदिर्न मध्य नान्तो नोदयो न निम्लोच’ इत्यादिश्रुतिभ्यो गायोरनुत्पत्तिरित्यतो गीति—॥ ॐ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॐ ॥ ८ ॥ एतेन मृत्यामृत्या-नुत्पत्तिरचनेन मिमत्तत्वाच्च वाय्वनुत्पत्तिश्चुतिरपि व्याख्याता ॥ ‘नित्यः परमनित्यश्च तथाऽनित्यः परस्तथा । चतुर्धत्वजगत्सर्ग परा-नित्यं तु पार्थिवम् ॥ अनित्यानि तु भूतानि नित्यो वायुर्दृढाहुतः । परस्तु नित्यः पुरुषः प्रकृतिः काल एव च ॥ एतच्चतुष्टयं मिष्णुः स्वय नित्यः परात्परः । प्रतिव्यूह्य व्यूह्य चामाम्नीत्य च जनार्दनः । धारयत्यनिर्ग देवो नित्यानन्दरूपलक्षण’ इति कौर्मे ॥ ८ ॥ ॥ मातरिश्वाधिररणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ ॥ ९ ॥
 ‘अमदा इदमग्र अमीत् । ततो वै सदजायत’^२ ‘असतः सदजायते’^३-
 त्यादि श्रुतिभ्यः सतोऽप्युत्पत्तिरिति चेन्न । अनुत्पत्तिरेव सतः ।
 तुलान्देनोक्तव्यमय्यामपाकरोति ॥ न ह्यमतः मदुत्पद्यते । अदृष्टत्वा-
 दनुपपत्तेः । ‘तदा एतद्ब्रह्मादूर्ध्वं हति बृंहयति चेति । तदा एतदसदाहुः
 न ह्यामादयति कश्चनेति । तदा एतत्परमाहुः परतो हि तदुदीक्ष्यत’
 इति श्रुतेरमच्छब्दो ब्रह्मवाची । ‘दिनाना पूर्व्ये युगेऽमतः सदजायतेति

ब्रह्म वा असत् सद्वाव प्राणः प्राणं(णो) वाव महान् सह ओजो बल-
मित्याचक्षत' इति पैङ्गिश्रुतिः ॥ 'त्वं देव शक्त्यां गुणकर्मयोनीं
रेतस्त्वजायां कविरादधेऽजः । ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थं बभूवि-
माऽत्मन् करवाम किं त' इति (च) भागवते ॥ 'अजायमानो बहुधा
विजायत' इति च । 'प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म न विकारः कथञ्चन ।
पुरुषः प्रकृतिः कालो महानित्यादिषु क्रमात् ॥ विकार एव जननं
पुरुषे तद्विशेषणम् । परतन्त्रविशेषो हि विकार इति कीर्तित' इति
(च) पात्रे ॥ 'अविकारोऽपि भगवान् सर्वशक्तिरहेतुतः । विकार-
हेतुकं सर्वं कुरुते निर्विकारवान् ॥ शक्तिशक्तिमतोश्चापि न विभेदः
कथञ्चन । अविभिन्नाऽपि सेच्छादिभेदैरपि विभापत' इति भागवत-
तन्त्रे ॥ ९ ॥ असम्भवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ तेजोऽतस्तथा ह्याह ॐ ॥१०॥ 'वायोरग्निः'^२
इत्यादेर्नान्यत उत्पत्तिर्ग्राह्या । अत एव परात्तदपि जायते । 'तत्तेजोऽ-
सृजते'ति ह्याह । कारणत्वेनेत्युक्तेऽप्यग्निरुत्पत्तयाऽन्येषामपि शब्दोक्त-
त्वात्पुनरुक्तिरुभयकारणत्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ १० ॥ तेजोऽधिकरणम् ॥४॥

॥ ॐ आपः ॐ ॥ ११ ॥ 'ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्तदपोऽ-
सृजत तदिदं सर्वम्' इति श्रुतेः 'अग्रेरापः'^३ इत्युक्तेऽपि ब्रह्मण एवा-
वासिसृष्टिः ॥ 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः संेन्द्रियाणि च । खं
वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विद्यस्य धारिणी'^४ ॥ इत्यादि च । 'कर्ता
सर्वस्य वै विष्णुः एक एव न संशयः । इतरेषां तु सत्ताद्या यत एव
तदाज्ञये'ति भविष्यत्पुराणे । वामने च—'तत्र तत्र स्थितो विष्णुः
तत्तच्छक्तीः प्रबोधयन् । एक एव महाशक्तिः कुरुते सर्वमञ्जसे'ति ॥
धर्मात्स्वेदादिदृष्टेः पुनः प्रतिषेधः^५ ॥ ११ ॥ अत्रधिकरणम् ॥ ५ ॥

१ ३-१३ तै आ २ २-१ तै उ ३ २-१ तै उ ४ २-१-३ मुं उ

५ आप इति पृथग्वचनम् पा

‘ता आप ऐक्षन्त वह्नयः स्वाम प्रजायेमहीति । ता अन्न-
मसृजन्त’^१ इत्यद्भयोऽन्नसृष्टिः श्रूयते ‘अद्भ्यः पृथिवी’^२ इति कुत्र-
चित्पृथिवीसृष्टिः । अतो निरुद्धत्वादप्रामाण्यमित्यतो वक्ति—
॥ ॐ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरादिभ्यः ॐ ॥ १२ ॥
पृथिवी तत्रान्नशब्देनोच्यते । भूताधिकारत्वात् । कार्ण्यप्रचुरा च
पृथिवी । नान्नस्य तथा विशेषः । ‘आपश्च पृथिवी चान्नम्’^३ ।
‘पृथिवी वा अन्नम्’^४ । ‘ता आपोऽन्नमसृजन्त पृथिवी वा अन्नम्’
इत्यादिशब्दान्तराच्च । आदिशब्दाद्युक्तिः अपौरुषेयत्वेनादोपस्य वाक्यस्य
नाप्रामाण्यमित्यादि । कर्मै च—‘निरोधो वाक्ययोर्यत्र नाप्रामाण्यं
तदप्यने । यथा निरुद्धता न स्यात्तथार्थः कल्प्य एतयोरिति ॥
‘रक्तोऽग्निरुदकं शुक्लं कृष्णं पृथिवी स्वतः । नाभिपद्माभिसम्बन्धात्पीता
सेत्यभिधीयते । क्षत्ररक्ताभिमम्बन्धाद्रक्तोदकबहुत्वनतः । शुक्लत्व-
मेत्येवमेव वर्णान्तरगतिर्भवेत् ॥ निष्पुनीयाभियोगाच्च पीतत्वं भुव
इष्यत । स्वर्णनीर्यो हि भगवाननादिः परमेश्वरः’ ॥ इति व्योम-
संहितायाम् ॥ १२ ॥ पृथिव्यधिकारणम् ॥ ६ ॥

‘प्राणानां ग्रन्थिरमि ल्हो मा निशान्तस्तेनाग्नेनाप्यायस्वे’^५
त्यादिनाज्यः संहर्ता प्रतीयत इत्यतो वृत्ते— ॥ ॐ तदभि-
ध्यानादेव तु तस्मिन्नात्सः ॐ ॥ १३ ॥ ‘तस्याभिध्याना-
द्योजनोत्तत्तभावाद्भूयश्चान्ते मिथ्यमायानिर्गच्छति’^६ इति बन्धलयस्य तदभि-
ध्याननिमित्तत्वलिङ्गात्तत्त्ववृत्तं प्रतीयते, किमु सादेर्जगतः । इत्ये-
तम्पादेव सर्वसंहारकर्ता निष्पुनरिति प्रतीयते, किमु ‘यमप्येति भुवनं
माप्पराये म नो हरिर्धृत्वमिहापुपेऽस्तु देवः’ । ‘य इदं सर्वं निरापयति

१ ६-२. छां उ

२ ७-१ तै उ

३ २-३-१ ऐ आ

४ ३९ तै उ

५ १६ २ म ना उ

६ १-१० अ्ये उ

स हरिः परः परमात्मा' इत्यादि श्रुतिभ्य इति एवशब्दः । 'सृष्टा
पाता च संहर्ता म एको हरिरीश्वरः । स्रष्टृत्वादिकमन्येषां दारुयोपाव-
दुच्यते ॥ एकदेशक्रिया चात्र न तु सर्वात्मनेरितम् । सृष्ट्यादिकं
समस्तं तु विष्णोरेव पराङ्गवेत्' इति च स्कान्दे ॥ 'निमित्तमात्र-
मीशस्य विद्यमर्गनिरोधयोः । हिरण्यगर्भश्चर्वश्च कालाख्यारूपिण-
स्तवे'ति च भागवते ॥ 'स ब्रह्मणा विमृजति स रुद्रेण विलापयति
सोऽनुत्पत्तिरलय एक एव हरिः परः परानन्द' इति च महोपनिषदि ॥
॥ १३ ॥ तदभिध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

'अत एव हीदं परात्क्रमादुत्पद्यते क्रमाद्विलीयते नामानुदेति
नास्तमेती'ति भाल्लवेयश्रुतौ क्रमाल्लयः प्रतीयते । 'अक्षरात्परमादेव
सर्वमुत्पद्यते क्रमात् । व्युत्क्रमाद्विलयश्चैव तस्मिन्नेव परात्मनि' ॥
इति चतुर्नदशिखायां व्युत्क्रमाल्लयः प्रतीयते । अत आह— ॥ ॐ
विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॐ ॥ १४ ॥
क्रमवचनमपि विपरीतक्रमापेक्षया । 'कर्ता प्राणादिकस्यास्य हन्ता
भूम्यादिकस्य च । यः क्रमाद्व्युत्क्रमाच्चैव स हरिः पर उच्यते' ।
इत्यत एव भाल्लवेयश्रुतिवचनात् ॥ 'अनुरूपः क्रमः सृष्टौ प्रतिरूपो
लये क्रमः । इति क्रमेण भगवान्मृष्टिसंहारकृद्हरिः'ति च पात्रे ॥
पूर्वेषां पूर्वेषां सामर्थ्याधिक्यादुपपद्यते च ॥ वामने च—'पूर्वे पूर्वे
यतो निष्णोः सन्निधानं क्रमाधिकम् । सामर्थ्याधिक्यमेतेषां पश्चादेव
लयन्तया ॥ व्याप्तिश्चाम्यधिक्रा तेषामत एव न संशयः' ॥
इति च ॥ १४ ॥ विपर्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ॐ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति
चेन्नाविशोपात् ॐ ॥ १५ ॥ 'प्राणात्मनो मनसश्च विज्ञानम्' ।

‘यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि’ इति लिङ्गाद्विज्ञान-
मनसी अन्तरा विपरीतक्रम इति चेत्—न, विशेषप्रमाणाभावात् ॥ १५ ॥
॥ ॐ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्-
स्तद्भावभावित्वात् ॐ ॥ १६ ॥ ‘मनसश्च विज्ञानं’ इति
व्यपदेशश्चराचरेष्वालोचनाद्विज्ञानं भवतीति भागापेक्षया स्यात् । न
विज्ञानतत्त्वापेक्षया ॥ स्कान्दे च—‘परादव्यक्तमुत्पन्नमव्यक्ताहु
महांस्तथा । विज्ञानतत्त्वं महत्तस्मिन्मुत्पन्नं चतुर्मुखात् ॥ विज्ञानतत्त्वाहु
मनो मनस्तत्त्वाच्च स्यादिकम् । एवं बाह्या परा सृष्टिरन्तस्तद्व्यक्त्य-
पेक्षया । विपरीतक्रमो ज्ञेयो यस्मादन्ते हरेर्दृशिः’ ॥ इति ॥ १६ ॥
॥ अन्तराधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ ॐ नाऽत्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॐ ॥ १७ ॥

‘स इदं सर्वं विलाप्यान्तस्तमसि निलीनस्तद्विलाप्य व्युत्तिष्ठते स इदं
सर्वं विसृजति विलापयति विस्थापयति प्रस्थापयत्याच्छादयति
प्रकाशयति विमोचयत्येक एव’ इति श्रुतेः परमात्माऽपि न लीयते ।
अश्रुतत्वाद्ब्रह्मलयस्य ॥ निलीनशब्देनापिहितत्वमुच्यते । तुच्छेनाऽ-
भ्यपिहितं यदासीत्, इति श्रुतेः । ‘स एतस्मिन्स्तमसि निलीनः
प्रकृतिं पुरुषं कालं चानुपश्यति नैनं पश्यति कथन’ इति पैङ्गिश्रुतिः ।
‘नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्’^१ । ‘स नित्यो निर्गुणो विभुः
परः परमात्मा’ । ‘नित्यो विभुः कारणो लोकसाक्षी परो गुणैः
सर्ववद् शाश्वतश्चे’त्यादि श्रुतिभ्यो नित्यत्वाच्च ॥ १७ ॥ आत्माधि-
करणम् ॥ १० ॥

‘नित्यो नित्यानामिति जीवस्यापि नित्यत्वमुक्तम् । ‘सर्वं
एते चिदात्मानो व्युचरन्ती’त्युत्पत्तिरुच्यते । अतो विरोध इत्यत

आह—॥ ॐ शोऽत एव ॐ ॥ १८ ॥ जीवोऽप्यत एव
परमेश्वरादुत्पद्यते । शब्दादेव । 'ते वा एते चिदात्मानोऽविनष्टाः
परं ज्योतिर्निविशन्त्यविनष्टा एवोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति कदाचने'ति
च कापायणश्रुतिः ॥ १८ ॥ ॐ युक्तेश्च ॐ ॥ १९ ॥
नित्यस्यापि हि जीमसोपाध्यपेक्षयोत्पत्तिर्युज्यते ॥ 'उत्पद्यन्ते
चिदात्मानो नित्याभित्याः परात्मनः । उपाध्यपेक्षया नेषामुत्पत्तिरपि
गीयत' इति च व्योमसंहितायाम् ॥ १९ ॥ आधिकारणम् ॥ ११ ॥

'व्याप्ता ह्यात्मानश्चेतना निर्गुणाश्च सर्वात्मनः सर्वरूपा अनन्ता'
इति कापायणश्रुतौ व्याप्तत्वं प्रतीयते । 'अणुर्ह्येव आत्मा यं वा एते
सिनीतः । पुण्यं पापं चे'ति गौपबन'श्रुतावणुत्वमित्यतो विरोध इति ।
अतो ब्रवीति—॥ ॐ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॐ ॥ २० ॥
हेतूनां मरुशदणुरेव । 'सोऽप्याच्छरीरादुत्क्रान्त्यामुं लोकमभिगच्छ-
त्यमुष्मादिमं लोकागच्छति स गर्भो भवति स प्रसूयते स कर्म
कुस्त' इति पौष्यायणश्रुतेः ॥ २० ॥ तत्र स्वातन्त्र्यप्रतीतेः—'एकः
प्रसूयते जन्तुरेक एव प्रमीयते । एकोऽनुभुङ्क्ते मुकृतमेक एव च
दुष्कृतमि'त्यादेश स्वयमेवेत्यतो वक्ति—॥ ॐ स्वात्मना-
चोत्तरयोः ॐ ॥ २१ ॥ 'म एतेनैव स्वात्मना परेणोमं गर्भ-
मनुप्रविशति परेण जायते परेण कर्म कुस्ते परेण नीयते परेणो-
न्नीयते । तं वा एतमभिपदन्ति स्वात्मे'ति । 'एष ह्यानन्दमादत्ते
एष ह्येनं जीवमभिजीयत्येष उद्गमयत्येष गमयत्येष आगमयति'^२
इत्युत्तरयोर्वाक्ययोः परमात्मनैरोत्क्रान्त्यादयः ॥ २१ ॥ ॐ नाणु-
रतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॐ ॥ २२ ॥ 'व्याप्ता
ह्यात्मानश्चेतना निर्गुणाश्चे'ति व्याप्तिश्रुतेर्नाणुर्जीव इति चेन्न । 'म

आत्मेदं सृजति स द्विवेदं विभक्तिं अन्तर्वह्निश्च । बहुवेदमनुप्रविश्याऽ-
 त्मनोऽभिनयति । स आत्मा स आत्मानः स ईशः स विष्णुः स परः
 परोवरीयानि'ति परमात्माधिकारत्वात् ॥ 'एकशब्दैर्द्विशब्दैश्च बहु-
 शब्दैश्च केशवः । एक एवोच्यते वेदस्तावता नास्य भिन्नते'ति च
 भविष्यत्पुराणे । 'तदयं प्राणोऽधितिष्ठति । तदुक्तमृषिणा—आ तेन
 यातम्' इत्यादि च ॥ २२ ॥ ॐ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च
 ॐ ॥ २३ ॥ 'एषो ह्यात्माऽभ्युद्भूतो मानशक्तेस्तथाऽप्यसौ प्रभितिं
 याति वेदः । पूर्णोऽचिन्त्यः सर्ववेदेकयोनिः सर्वाधीशः सर्ववित्सर्ग-
 कर्त'ति वाक्यशेषे आत्मशब्दोन्मानाभ्यां च । 'आत्माऽमेयः परं ब्रह्म
 परानन्दादिकाभिधाः । वदन्ति विष्णुमेवैकं नान्यत्राऽसां गतिः
 कचिदि'ति च कौमे॥ २३ ॥ ॐ अविरोधश्चन्दनवत् ॐ ॥ २४ ॥
 अणोरपि जीवस्य सर्वशरीरव्याप्तिर्युज्यते । यथा हरिचन्दनविष्णुप
 एकदेशपतितायाः सर्वशरीरव्याप्तिः ॥ 'अणुमात्रोऽप्ययं जीवः स्वदेहं
 व्याप्य तिष्ठति । यथा व्याप्य शरीराणि हरिचन्दनविष्णुप' इति च
 ब्रह्माण्डपुराणे ॥ २४ ॥ ॐ अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्ना-
 भ्युपगमाद्वदि हि ॐ ॥ २५ ॥ सम्यगसम्यगवस्थानविशेषा-
 द्युज्यते चन्दनस्येति चेन्न । 'हृदि होष आत्मा' इति जीवस्यापि
 तथाऽभ्युपगमात् ॥ २५ ॥ ॐ गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॐ ॥ २६ ॥
 यथाऽऽलोकस्य प्रकाशगुणेन व्याप्तिर्ज्योतीरूपेणाव्याप्तिः एवं चिद्गुणेन
 व्याप्तिर्जीवरूपेणाव्याप्तिरिति वा । स्कान्दे च— 'असम्यक्सम्यगिति च
 ह्यन्याभेदतः सुराः । व्याप्त्यव्याप्तिर्युतास्त्वन्ये चिद्गुणेनैव नान्यथा ॥
 चिद्गुणस्य स्वरूपत्वात्तद्व्याप्तिश्चेति युज्यते । शक्तियोगात्सुराणां तु
 निमिषा च व्यवस्थितिरिति ॥ २६ ॥ उत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

‘स नित्यो निरवयवः पुण्ययुक् पापयुक् च स इमं लोकममुं
चाऽवर्तते स विमुच्यते स एकधा न सप्तधा न दशधे’ति गौपवनश्रुता-
वेकस्यावहुत्वं प्रतीयते । ‘स पञ्चधा स सप्तधा स दशधा भवति स
शतधा च सहस्रधा स गच्छति स मुच्यते’ इति पाराशर्यायणश्रुतौ
बहुरूपत्वं प्रतीयते । अतो विरोधं परिहरति—॥ ॐ व्यतिरेको
गन्धवत्तथा च दर्शयति ॐ ॥ २७ ॥ यथा पुष्पाद्गन्धः
पृथग्गच्छति एवमंशिनो जीवादंशाः पृथग्गच्छन्ति । ‘अथैक एव सन्
गन्धवद्वयतिरिच्यते । अथैकीभवति । अथ बह्वीभवति । तं यथा
यथेधरः प्रकुस्ते तथा तथा भवति सोऽचिन्त्यः परमो गरीयानि’ति
शाण्डिल्यश्रुतिः । ‘अचिन्त्ययेशक्तयैव हेकोऽवयववर्जितः । आत्मानं
बहुधा कृत्वा क्रीडते योगसम्पदे’ति च पाद्ये ॥२७॥ व्यतिरेकाधि-
करणम् ॥ १३ ॥

‘तत्त्वमसि’ ‘अहं ब्रह्मास्मी’^२त्यादिषु जीवस्य परेणामेदः
प्रतीयते । ‘नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्’^३ । ‘ब्राह्मणर्णा’^४
इत्यादिषु मेदः । अत उच्यते—॥ ॐ पृथगुपदेशात् ॐ ॥ २८ ॥
‘भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवमह्वात्पूर्णः परो जीवसहो ह्यपूर्णः ।
यतस्त्वसौ नित्यमुक्तो ह्ययं च बन्धान्मोक्षं तत एवाभिवाञ्छे’दिति
सोपपत्तिकौशिकश्रुतेर्भिन्न एव जीवः ॥२८॥ ॐ तद्गुणसारत्वात्तु
तद्वयपदेशः प्राज्ञवत् ॐ ॥ २९ ॥ ज्ञानानन्दादिब्रह्मगुणा
एवास्य यतः सारः स्वरूपमतोऽभेदव्यपदेशः । यथा सर्गगुणात्मकत्वा-
त्मर्वात्मत्वं ब्रह्मण उच्यते ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्मे’ति । भविष्यत्पर्वणि
च—‘भिन्ना जीवाः परो भिन्नस्तथापि ज्ञानरूपतः । प्रोच्यन्ते ब्रह्म-
रूपेण वेदवादेषु सर्वश’ इति ॥२९॥ पृथगुपदेशाधिकरणम् ॥ १४ ॥

जीवस्याप्युत्पत्तिरुक्ता । अतस्तस्य 'मोऽनादिना पुण्येन पापेन चानुबद्धः । परेण निर्मुक्त आनन्त्याय कल्प्यत' इत्यादिकर्म-सम्बन्ध आनन्त्याप्तिश्च न युज्यत इत्यत आह—॥ ॐ यावदात्म-भावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॐ ॥३०॥ यावत्परमात्मा तिष्ठत्यनाद्यनन्तत्वेनैवं जीवोऽपि । 'नित्यः परो नित्यो जीवोऽनित्या-स्तस्य धातवः । अत उत्पद्यते च म्रियते च विमुच्यते चे'ति च आप्रिवेश्यश्रुतिः । 'आत्मा नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये, जीवो नित्यो धातुरस्य त्वनित्य' इति च भारते ॥३०॥ यावदधिकरणम् ॥१५॥

'विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः' । 'म आनन्दः स बलः स ओजः स परेणाहुं लोकं नीयते म विमुच्यत इति जीवस्य ज्ञाना-नन्दादिरूपत्वमुच्यते । 'स दुःखाद्विमुक्त आनन्दी भवति । सोऽज्ञाना-द्विमुक्तो ज्ञानी भवति । मोऽबलाद्विमुक्तो बली भवति । स नित्यो निरातङ्कोऽवतिष्ठत' इति पञ्चश्रुतावनानन्दादिरूपत्वं प्रतीयते । अत आह—॥ ॐ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॐ ॥ ३१ ॥ यथा बालस्य सदेव पुंस्त्वं यौवनेऽभिव्यज्यत एवं सतामेवानन्दादीनां व्यक्त्यपेक्षया तदुक्तिः । 'बलमानन्द ओजश्च सद्बो ज्ञानमनाकुलम् । स्वरूपाण्येव जीवस्य व्यज्यन्ते परमाद्विमोरि'ति च गौपयनश्रुतिः ॥ ३१ ॥ ॐ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धि-प्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॐ ॥ ३२ ॥ व्यक्त्य-नङ्गीकारं देवानां नित्योपलब्धिरानन्दादीनामसुराणां नित्यानुपलब्धि-र्मनुष्याणां च नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी च प्रसज्यन्ते ॥ 'नित्यानन्दो नित्यज्ञानो नित्यबलः परमात्मा नैवमसुरा एवमनेन च मनुष्या' इति आप्रिवेश्यश्रुतिः ॥ भग्नित्पत्तिश्च—'नित्यानन्दज्ञानबला देवा नैवं

तु दानवाः । दुःखोपलब्धिमात्रास्ते मानुषास्तूभयात्मकाः ॥ तेषां
यदन्यथा दृश्यं तदुपाधिकृतं मतम् । विज्ञानेनात्मयोगेन निजरूपे
व्यवस्थितिः ॥ सम्यज्ज्ञानं तु देवानां मनुष्याणां विमिश्रितम् ।
विपरीतं च दैत्यानां ज्ञानस्यैवं व्यवस्थितिर्'ति ॥ ३२ ॥ पुंस्त्वाधि-
करणम् ॥ १६ ॥

ईश्वरस्यैव कर्तृत्वमुक्तम् । 'यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यत'^१
इति जीवस्योपलभ्यते । अत आह— ॥ ॐ कर्ता शास्त्रार्थ-
वत्त्वात् ॐ ॥ ३३ ॥ जीवस्य कर्तृत्वाभावे शास्त्रस्याप्रयोजकत्व-
प्राप्तेर्जीवोऽपि कर्ता ॥ ३३ ॥ ॐ विहारोपदेशात् ॐ ॥ ३४ ॥
'स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा ज्ञातिभिर्वै'^२त्यादि मोक्षेऽपि ॥ ३४ ॥
॥ ॐ उपादानात् ॐ ॥ ३५ ॥ साधनाद्युपादानप्रतीतेश्च ॥ ३५ ॥
॥ ॐ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॐ ॥
॥ ३६ ॥ 'आत्मानमेव लोकमुपासीत'^३ इति क्रियायां व्यपदेशाच्च ।
अन्यथाऽऽत्मैव लोकमिति निर्देशः स्यात् ॥ ३६ ॥ तर्हि कथमीश्वर-
स्यैव कर्तृत्वमित्यतो वक्ति— ॥ ॐ उपलब्धिवदनियमः ॐ ॥
॥ ३७ ॥ यथा ज्ञान इदं ज्ञास्यामीत्यनियमः प्रतीयत एवं कर्मण्यपि
जीवस्य । 'य आत्मानमन्तरो यमयती'^४ति च श्रुतिः ॥ ३७ ॥ कुतः ?—
॥ ॐ शक्तिविपर्ययात् ॐ ॥ ३८ ॥ अल्पशक्तित्वा-
जीवस्य ॥ ३८ ॥ ॐ समाध्यभावाच्च ॐ ॥ ३९ ॥
समाध्यभावाच्चास्मात्तन्त्र्यं प्रतीयते ॥ ३९ ॥ अतः— ॥ ॐ यथा
च तक्षोभयथा ॐ ॥ ४० ॥ यथा तक्ष्णः कारयितुनियतत्वं

१ ६-४-५. वृ.उ. २ ८-१२-३. छां.उ. ३ ३-४-१५. वृ.उ.

४ माध्यन्दिन पाठः.

कर्तृत्वं च विद्यते एवं जीमस्यापि ॥ ४० ॥ ॐ परात्तु तच्छ्रुतेः
 ॐ ॥ ४१ ॥ सा च कर्तृत्वशक्तिः परादेव ॥ 'कर्तृत्वं करणत्वं
 च स्वभावाश्रयतना धृतिः । यत्प्रमादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षये'ति
 हि पङ्क्तिश्रुतिः ॥ ४१ ॥ ॐ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहित-
 प्रतिपेक्षावैयर्थ्यादिभ्यः ॐ ॥ ४२ ॥ ततोऽप्रयोजनस्य
 शास्त्रस्य नाऽपघने । कृतप्रयत्नापेक्षत्वाच्चत्प्रेरकत्वस्य ॥ आदिशब्देना-
 र्थपम्यादि ॥ 'पूर्वकर्म प्रयत्न च संस्कार चाप्यपेक्ष्य तु । ईश्वरः
 कारयेत्सर्वं तच्चेष्टरकृतं स्वयम् । अनादित्वाददोषश्च पूर्णशक्तित्वतो
 हरेरिति भविष्यत्परिणामि ॥ 'एतदेवं न चाप्येवमेतदस्ति च नास्ति चे'ति
 च मोक्षधर्मे ॥ ४२ ॥ कर्तृत्वाविकरणम् ॥ १७ ॥

'अशा एव हीमे जीमः अशी हि परमेश्वरः । स्वयमशैरिदं
 सर्वं कारयत्यचलो हरि'रिति गौप्यनश्रुतौ अशत्वं जीमसोपलभ्यते ॥
 'नानाशो न सम्बन्धो नापेक्ष्यो जीवः परस्य । तथाऽपि तु यथायोगं
 फलदः प्रभुरेकराट् । न नियम्यः स कस्यापि स सर्वस्य नियामक'
 इति च भाह्वेयश्रुतौ ॥ अतो ब्रवीति—॥ ॐ अंशो नाना-
 व्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत
 एके ॐ ॥ ४३ ॥ 'मां रक्षतु मिश्रुर्नित्यं पुत्रोऽहं परमात्मनः' ।
 'अगः परेण पितर यो अस्यानुवेद पर एनावरेण' । 'यस्तद्वेद स
 पितुष्पिताऽसत्'^१ । 'यस्ता विजानात्स पितुष्पिताऽसत्'^२ । 'द्वा
 सुपर्णा सयुजा मर्यादा समान वृक्षं परिपश्यजाने । तयोरन्यः पिप्पलं
 स्वाद्वन्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती'^३त्यादिना नानाव्यपदेशादंशो
 जीमः ॥ तथा च पाराशर्यायणश्रुतिः—'अशो ह्येव परस्य योऽय

पुमानुत्पद्यते च प्रियते च नाना ह्येनं व्यपदिशन्ति पितेति पुत्रेति
 आतेति च सखेति चे'ति ॥ 'अन्यः परोऽन्यो जीवो नासावस्य
 कुतश्चन । नायं तस्यापि कश्चने'त्यन्यथा च कायायणश्रुतिः ॥ 'ब्रह्म
 दाशा ब्रह्म कित्वाः, ब्रह्मैवेमे दाशा' इत्यभेदेनाप्येकेऽधीयते । तथा
 चाग्निवेश्यश्रुतिः—'अंशो ह्येष परस्य भिन्नं ह्येनमधीयिरेऽभिन्नं
 ह्येनमधीयिर' इति । वाराहे च—'पुत्रभ्रातृसखित्वेन स्वामित्वेन
 यतो हरिः । बहुधा गीयते वेदैर्जीवोऽंशस्तस्य तेन तु । यतो
 भेदेन तस्यायमभेदेन च गीयते । अतश्चांशत्वमुद्दिष्टं भेदाभेदा न
 मुख्यत' इति ॥ ४३ ॥ ॐ मध्रवर्णात् ॐ ॥ ४४ ॥ 'पादोऽस्य
 विश्वा भूतानी'ति ॥ ४४ ॥ ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ ४५ ॥
 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन' इति ॥ ४५ ॥ अनंशत्व-
 श्रुतेर्गतिं चाह—॥ ॐ प्रकाशादिवन्नैवं परः ॐ ॥ ४६ ॥
 अंशत्वेऽपि न मत्स्यादिरूपी पर एवं विधः । यथा तेजोऽंशस्यैव
 कालाग्नेः खद्योतस्य च नैकप्रकारता । यथा जलांशस्यामृतसमुद्रस्य
 मूत्रादेश्च । यथा च पृथिव्यंशस्य मेरोर्विंशदेश्च । अभिमानिदेवता-
 पेक्षयैतत् ॥ ४६ ॥ ॐ स्मरन्ति च ॐ ॥ ४७ ॥ 'एते
 स्वांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्'^१ । 'अतः परं यदव्यक्त-
 मब्यूढगुणवृंहितम् । अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्स जीवो यः पुनर्भवः'^२ ॥
 'स्वांशश्चाथो विभिन्नांश इति द्वेधांश्च इष्यते । अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं
 यत्स्वरूपं यथास्यतिः ॥ तदेव नाणुमात्रोऽपि भेदः स्वांशांशिनोः
 क्वचित् । विभिन्नांशोऽल्पशक्तिः स्वात्किञ्चित्सादृश्यमात्रयुक्' ॥
 इति वाराहे । 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य'^३ इत्यादि ॥ ४७ ॥
 ॥ ॐ अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत्
 ॐ ॥ ४८ ॥ परानुज्ञया प्रवृत्तिः, परतो बन्धनिवृत्तिश्च जीवस्य

^१ १०-९०-३. ऋ.सं. ^२ १५-७. भ.गी. ^३ भागवतं. ^४ ११-४३. भ.गी.

प्रतीयते, अंशत्वेऽपि देहसम्बन्धात् । 'य आत्मानमन्तरो यमयति' ।
 'तमेनं विद्वानि' ^२त्यादिना । न तु परस्य । 'वासुदेवः सङ्कर्षणः
 प्रद्युम्नोऽनिरुद्धोऽहं मत्स्यः कूर्मो वराहो नारसिंहो वामनो रामो रामः
 कृष्णो बुद्धः कल्किरहं शतधाऽहं सहस्रधाऽहममितोऽहमनन्तोऽहं
 नैते जायन्ते न म्रियन्ते नैषामनुज्ञा न बन्धो न मृक्तिः सर्व एव
 ह्येने पूर्णा अजरं अमृताः परमाः परानन्दा' इति हि चतुर्दे-
 शिखायाम् ॥ युज्यते च ज्योतिरादिबत् यथाऽऽदित्यो नियत-
 स्तत्प्रकाशश्चैतत्प्रकारः । 'शुक्लं कृष्णं कनीनिके' ^३ति तदंशस्याप्यक्षो
 देहसम्बन्धात् तादृशी शक्तिः । तदनुग्राहत्वं तेन वाऽवृत्तिपरिहारश्च ।
 यथा बाह्यामृतजलस्यामृतसमुद्रस्य चैकत्वं तदंशस्यापि श्लेष्मणस्तदनु-
 ग्राहत्वं तेनैव विरोधिनिवृत्तिश्च । मोक्षधर्मे च—'यत्किञ्चिदिह
 लोकेऽस्मिन्देहवद्दं विज्ञापते । सर्वं पञ्चभिराग्निं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः ॥
 ईश्वरो हि महद्भूतं प्रभुर्नारायणो निराद् । भूतान्तरात्मा निज्ञेयः
 सगुणो निर्गुणोऽपि च । भूतप्रलयमव्यक्तं शुश्रूषुर्नृपसत्तमे'ति ।
 चाराहे च—'अंशश्च देहयोग्यत्वाजीवा बन्धादिसंयुताः । अनुग्राह्या-
 श्वेधरेण न तु मत्स्यादिको हरिः ॥ अदेहबन्धयोग्यत्वाद्यथावृष्य-
 प्रमाऽक्षिणी । यथाऽमृतसमुद्रस्य श्लेष्मादेश्च द्विरूपता । अनुग्राह्यत्व-
 मन्यस्य तेन वाऽवृत्तिरोधनमिति ॥ ४८ ॥ ॐ असन्ततेश्चा-
 व्यतिकरः ॐ ॥ ४९ ॥ अपूर्णशक्तित्वाच्च जीवस्य न मत्स्यादि-
 साम्यम् । तथा च चतुर्देशिखायाम्—'तस्य ह वा एतस्य परमस्य
 त्रीणि रूपाणि कृष्णो रामः कपिल इति । तस्य ह वा एतस्य परमस्य
 पञ्चरूपाणि दशरूपाणि शतरूपाणि सहस्ररूपाप्यभितरूपाणि तानि ह
 वा एतानि सर्वाणि पूर्णानि सर्वाण्यनन्तानि सर्वाण्यसम्मितानि ।
 अथारः सर्व एवापूर्णाः सर्व एव बध्यन्तेऽथ मुच्यन्ते च

केचने'ति ॥ ४९ ॥ ॐ आभास एव च ॐ ॥ ५० ॥
 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवे'ति प्रतिविम्बत्वाच्च न साम्यम् । वाराहे
 च—'द्विरूपांशकौ तस्य परमस्य हरेर्विभोः । प्रतिविम्बांशकश्चाथ
 स्वरूपांशक एव च ॥ प्रतिविम्बांशका जीवाः प्रादुर्भावाः परे स्मृताः ।
 प्रतिविम्बेष्वल्पसाम्यं स्वरूपाणीतराणि त्वि'ति ॥ 'सोपाधिरनुपाधिश्च
 प्रतिविम्बो द्विधेयते । जीवः परस्यानुपाधिरिन्द्रचापो यथा रवेरि'ति
 पद्मिथुतिः ॥ 'यथैषा पुरुषेच्छाया एतन्मिन्नेतदाततमि'ति च
 श्रुतिः ॥ ५० ॥ अंगाधिकरणम् ॥ १८ ॥

प्रतिविम्बानां मिथो वैचित्र्ये कारणमाह— ॥ ॐ अदृष्टा-
 नियमात् ॐ ॥ ५१ ॥ अनादिविद्याकर्मादिवैचित्र्याद्वैचित्र्यम् ॥
 ॥ ५१ ॥ ॐ अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॐ ॥ ५२ ॥ इच्छा-
 द्वेषमुषदुःखादिवैचित्र्यं चादृष्टादेव । चशब्देन प्रतिक्षणवैचित्र्यं
 च ॥ ५२ ॥ ॐ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॐ ॥ ५३ ॥
 न स्वर्गभूम्यादिप्रदेशविशेषाद्वैचित्र्यम् । तत्प्राप्तेरप्यदृष्टापेक्षत्वात् ।
 एकदेशमित्यतानामेव वैचित्र्यदर्शनाच्च ॥ ५३ ॥ अदृष्टाधिकरणम् ॥ १९ ॥
 इति श्रीमत्कृष्णार्द्रपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा-
 चार्यरिरचिते द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

युक्तिमहितश्रुतिविरोधं श्रुतीनामपाकरोत्यनेन पादेन । 'प्राणा
 एवंदमग्र आमुस्तेभ्यो भूतानि जज्ञिरे । भूतेभ्योऽण्डमण्डस्यान्तस्त्वमे
 लोकाः । अथ प्राणा एवानादयः प्राणा नित्या' इति काषायणश्रुतौ
 प्राणानामनुत्पत्तिः प्रनीयते ॥ 'नोपादानं हीन्द्रियाणामतोऽनुत्पत्ति-
 रिष्यते । उपादानकृता सृष्टिः सर्वलोकेषु दृश्यते' इति भरिष्यत्पर्वणि ॥
 'एतन्माज्ञायते प्राणो मनस्मैन्द्रियाणि चे'ति च । अत उच्यते—

॥ ॐ तथा प्राणाः ॐ ॥ १ ॥ यथाऽऽकाशादयः परमात्मन
उत्पद्यन्ते तथा प्राणा अपि ॥ १ ॥ ॐ गौण्यसम्भवात्
ॐ ॥ २ ॥ अनादित्वश्रुतिगौणानादित्वापेक्षया । मुख्यासम्भवात् ॥
'नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण हीन्द्रियाणि तु सर्वज्ञः । तेषां भूतैरुपचयः
सृष्टिकाले विधीयते । परेण साम्यसम्प्राप्तेः कस्य स्यान्मुख्यनित्य-
ते'ति हि भविष्यत्पूर्वणि ॥ २ ॥ ॐ प्रतिज्ञानुपरोधाच्च ॐ ॥
॥ ३ ॥ स इदं सर्वमसृजते'ति ॥ ३ ॥ प्राणाधिकरणम्^२ ॥ १ ॥

'द्विधा हैवेन्द्रियाणि नित्यानि चानित्यानि च । तत्र नित्यं
मनोऽनादित्वान्न ह्यमनाः पुमांस्तिष्ठत्यनित्यान्यन्यानी'ति गौपवनश्रुतौ
मनसोऽनुत्पत्तिः सयुक्तिका श्रूयते । अत आह— ॥ ॐ तत्प्रा-
वश्रुतेश्च ॐ ॥ ४ ॥ 'मनः सर्वेन्द्रियाणि चे'ति पूर्वोक्तत्वान्ना-
नुत्पत्तिर्मनसो युज्यते । 'पूर्वं मनः समुत्पन्नं ततोऽज्येष्ठां समुद्भवः ।
तदनुत्पत्तिवचनमल्पोपचयकारणादि'ति वायुप्रोक्तवचनं चशब्देन
गृहीतम् ॥ ४ ॥ मनोधिकरणम्^३ ॥ २ ॥

'नित्ययाऽनित्यया स्तौमि परमात्मानमच्युतमि'ति । 'वाग्वाव
नित्या नद्येपोत्पद्यतेऽस्यां हि श्रुतिरवतिष्ठत' इति सयुक्तिकं पौष्पायण-
श्रुतौ वाचोऽनुत्पत्तिरुच्यते । अतो ब्रवीति— ॥ ॐ तत्पूर्वकत्वा-
द्वाचः ॐ ॥ ५ ॥ 'तस्मान्मन एव पूर्वरूपं वायुत्तररूपमि'ति
मनःपूर्वकत्वाद्वाचो नानुत्पत्तिः ॥ 'वागिन्द्रियस्य नित्यत्वं श्रुति-
सन्निधियोग्यता । उत्पत्तिर्मनसो यस्मान्न नित्यत्वं कुतश्चने'ति वायु-
प्रोक्ते ॥ ५ ॥ वागाधिकरणम्^४ ॥ ३ ॥

^१ २-६. तै.उ^२ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्. पा.^३ २-१-३. मुं.उ.^४ तत्प्राणधिकरणम्. पा.^५ ३-१-१. ऐ.आ.^६ तत्पूर्वकत्वाधि-

रणम्. पा.

‘सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्’^१ इति श्रुतिः । ‘सप्तैव मास्ता वाहे प्राणाः सप्त तथाऽऽत्मनि । अधिदेवे तथाऽध्यात्मे सह्यवासात्म्यं विदो विदुरि’ति च स्कान्दे । ‘द्वादश वा एते प्राणा द्वादश मासा द्वादशादित्या द्वादशराशयो द्वादश ग्रहा’ इति कौण्डिन्यश्रुतौ द्वादशप्राणा दृश्यन्ते । अतो वक्ति—॥ ॐ सप्तगतेर्विशेषित-
त्वाच्च ॐ ॥ ६ ॥ ज्ञानेन्द्रियापेक्षया सप्तत्वम् । ‘गुहाशयां निहिताः सप्तसप्ते’ति विशेषणात् ॥ ‘सप्तप्राणास्त्ववगतेः पञ्चप्राणाश्च कर्मणः । एवं प्राणद्वादशकं शरीरे नित्यसंस्थितमि’ति भविष्यत्पर्व-
वचनं च शब्दात् ॥ ६ ॥ ॐ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॐ ॥ ७ ॥ हस्तादीनां कर्मविषयत्वाच्च सहपाठः ॥ ‘संसार-
स्थितिहेतुत्वात्स्थितं कर्म विदो विदुः । तस्मादुद्गतिहेतुत्वाज्ज्ञानं गति-
रिहोच्यत’ इति (च) वायुप्रोक्ते ॥ ७ ॥ सप्तगत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

‘दिवीव चक्षुराततमि’ति व्याप्तिः प्रतीयते । दूरश्रवण-
दर्शनादियुक्तिश्च ॥ अणुभिः पश्यत्यणुभिः कृणोति प्राणा वा अणवः
प्राणैर्होतद्भवती’ति च कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ अतो वक्ति—॥ ॐ
अणवश्च ॐ ॥ ८ ॥ ‘तद्यथा ह्यणुनश्चक्षुः प्रकाशो व्यातत
एवमेवास्य पुरुषस्य प्रकाशो व्याततोऽणुर्होतव्यं पुरुषो भवती’ति
शाण्डिल्यश्रुतिः ॥ ८ ॥ अण्व(णुत्वा)धिकरणम् ॥ ५ ॥

‘नैव प्राण उदेति नास्तमेत्येकल एव मध्ये स्थाता । अयं न-
माहुर्मध्यम इती’ति मुख्यप्राणस्यानुत्पत्तिः श्रूयते । ‘यत्प्राप्तिर्यत्परि-
त्याग उत्पत्तिर्मरणं तथा । तस्योत्पत्तिर्मृतिश्चैव कथं प्राणस्य युज्यत’
इति युक्तिर्वायुप्रोक्ते ॥ ‘आत्मन एष प्राणो जायत’^३ इति च । अत
आह—॥ ॐ श्रेष्ठश्च ॐ ॥ ९ ॥ ‘सौक्ष्म्येण ह वा एषोऽवतिष्ठते

स्थूलत्वेनोदेति सूक्ष्मश्चाथो स्थूलश्च प्रकृतितः सूक्ष्मोऽन्यतः स्थूलोऽ-
थैनमाहुः सादिरनादिरितीति गौपवनश्रुतेः ॥ ९ ॥ ॐ न वायु-
क्रिये पृथुगुपदेशात् ॐ ॥ १० ॥ 'चेष्टाया वाह्याया च
मुख्यप्राणे च गीयते । प्राणशब्दस्त्रिषु ह्येषु मुखे मुख्यः प्रतीतिरित'
इति वायुक्रिययोरपि व्यपदेशादुत्पत्तिश्रुतिस्तयोर्न स्यात् । 'स प्राण-
मसृजत . . . एवं वायुर्ज्योतिरापः . . . तपो मन्त्राः कर्मे'ति पृथगुप-
देशात् । 'भूतानि चेष्टा मन्त्राश्च मुख्यप्राणादिदं जगत् । मुख्यप्राणः
परमाच्च न परः कारणान्वित' इति (च) वायुप्रोक्ते ॥ १० ॥
॥ मुख्यप्राणाधिकरणम्^१ ॥ ६ ॥

'प्राणादिदमात्रिरामीत्प्राणो घत्ते प्राणे लयमभ्युपैति न प्राणः
किञ्चिदाश्रित' इत्याग्निवेश्यश्रुतौ ॥ 'यदाश्रयादस्य चेष्टा मोऽन्य
कथमुपाश्रयेत् । यथा प्राणस्तथा राजा मर्त्यैरुपाश्रयो भवेदि'ति च
युक्तिर्भारते ॥ 'प्राणस्यैतद्वशेऽसर्ग प्राणः परवशे स्थितः । न परः
क(कि)ञ्चिदाश्रित्य वर्तते परमो यत' इति पंडितश्रुतिः ॥ अत आह—
॥ ॐ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्टयादिभ्यः ॐ ॥ ११ ॥
चक्षुरादिनन्मुख्यप्राणोऽपि परमात्मनश्च एव 'सर्गं ह्येनैतत्परमेऽतिष्ठते
प्राणश्च प्राणाश्च प्राणिनश्च स ह्यरु एवैतान्नयत्युन्नयति वशीकरोती'ति
गौपवनश्रुतौ चक्षुरादिभिः सह तद्वशत्वेनैव शान्मनात् ॥ 'सर्गकर्ताऽपि
सन्प्राण परमाकारतः स्थितः । कथमेवान्यथा स स्याद्यतो नैवेधर-
द्वयम् ॥ अगन्तरेधरत्वेन तस्येश्वरवचो भवत् । अतो मध्यमतामाहु-
स्तम्य वेदेषु वेदिनः ॥ अनन्येश्वरता प्राणे तदन्येश्वरवर्जनम् । यतो
निशेषवाक्येन हियत समतामचः' ॥ 'नान्योऽस्तोऽस्ति द्रष्टा'^३
'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ'त्यादिवचनयुक्तयश्चादिशब्दोक्ताः ॥ ११ ॥

॥ ॐ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॐ ॥

॥ १२ ॥ इतरेषां प्राणानां करणत्वान्मुख्यस्याकरणत्वात्तस्यान्येभ्य उत्तमत्वं युज्यते । माण्डव्यश्रुतिश्च—‘तानि ह वा एतानि सर्वाणि करणान्यथ प्राण एवाकरणस्तस्मान्मुख्यस्तस्मान्मुख्य इत्याचक्षत’ इति ॥ १२ ॥ चक्षुराद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

‘सर्वे वा एते मुख्यदासाः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति । अथ प्राणो वाव सम्राडिति’ काण्डिन्यश्रुतिः । ‘प्राणापानादयः सर्वे मुख्यदासा यतोऽग्निशम् । अतस्तदाज्ञया नित्यं स्वानि कर्माणि कुर्वत’ इति युक्तिर्वायुप्रोक्ते ॥ ‘मुख्यस्यैव स्वरूपाणि प्राणाद्याः पञ्च-वायवः । स एव प्राणिनां देहे पञ्चधा वर्ततेऽग्निशमि’ति च गौपयन-श्रुतिः ॥ अतो वक्ति—॥ ॐ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॐ ॥ १३ ॥ ‘अथ पञ्चवृत्त्यैतत्प्रवर्तने प्राणो वाव पञ्चवृत्तिः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति । तेभ्यो वा एतेभ्यः पञ्च-दासाः प्रजायन्ते । प्राणाद्वाव प्राणोऽपानादपानो व्यानाद्व्यान उदाना-दुदानः समानादेव समानो यथा ह वै मनः पञ्चधा व्यपदिश्यते मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेतनेति । तेभ्यो वा एतेभ्यः पञ्च दासाः प्रजायन्ते । मनसो वाव मनो बुद्धेरुद्भिरहङ्कारादहङ्कारश्चित्ताश्चित्तं चेतनाया एव चेतनेवमिती’ति ॥ १३ ॥ पञ्चवृत्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

‘प्राण एवाद्यस्तात्प्राण उपरिष्ठात्प्राणो मध्यतः प्राणः सर्वतः प्राण एवेदं सर्वमि’ति प्राणस्य व्याप्तिः प्रतीयते ॥ ‘यतः सर्वं जगद्व्याप्य तिष्ठति प्राण एव तु । अतो धृतं जगत्सर्वमन्यथा केन धार्यत’ इति च युक्तिर्वायुप्रोक्ते ॥ ‘अणुर्नैतत्सृज्यतेऽणुर्नैतद्धार्यते अणौ लयमभ्युपैति प्राणो वा अणुः प्राणो ह्येनद्रवनी’ति च मौत्रायण-श्रुतिः ॥ अत आह—॥ ॐ अणुश्च ॐ ॥ १४ ॥ स वा

एष प्राणोऽणुर्महान्नामाऽन्तर्माऽणुर्वह्निर्महान्प्राणो वा ईशितव्येश ईशो
ह्यसौ सर्वस्येशितव्यश्च परस्ये'ति हि कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ प्राणाणुत्वाधि-
करणम् ॥ ९ ॥

करणत्वं प्राणानामुक्तम् । 'जीमस्य करणान्याहुः प्राणा-
नेतास्तु सर्पशः । यस्मात्तद्वशगा एते दृश्यन्ते सर्पदेहिष्वि'ति सौत्रायण-
श्रुतौ सयुक्तिकं जीमकरणत्वं प्रतीयते ॥ 'ब्रह्मणो वा एतानि करणानि
चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति तद्धेतुः कारयती'ति च कापयणश्रुतौ ॥
अत आह—॥ ॐ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्
ॐ ॥१५॥ यज्ज्योतिराद्यधिष्ठानं ब्रह्म तदेततः करणैः प्रवर्तयति ।
'यः प्राणे तिष्ठन्नि'त्यादि तदामननात् ॥ १५ ॥ कथं जीवकरणत्व-
श्रुतिरित्यतो वक्ति—॥ ॐ प्राणवता शब्दात् ॐ ॥ १६ ॥
जीवेनैव (स्व)करणैः कारयति परमात्मा । अतो न निरोधः । एष
ह्यनेनाऽत्मना चक्षुषा दर्शयति श्रोत्रेण श्रानयति मनसा मानयति
बुद्ध्या बोधयति तस्मादेतावाहुः सृतिरसृतिरिती'ति भाल्लवेयश्रुतेः ॥
'करणैः कारणं ब्रह्म पुरुषापेक्षयाऽसिलम् । श्रोत्रादिभिः कारयति
करणानीत्यतो निदुः ॥ न जीवापेक्षया मुख्यं कारयेत्परमेश्वरः ।
केवलत्वेच्छया तस्मान्मुख्यत्वं तस्य निश्चितमिति च माराहे ॥१६॥
॥ ॐ तस्य च नित्यत्वात् ॐ ॥ १७ ॥ अनादिनित्यत्वाच्च
जीमकरणसम्बन्धस्य युज्यते तत्करणत्वश्रुतिः । 'अथावियोगीनि ।
करणैर्भाव न नियुज्यते देहेनैव नियुज्यत इत्येतद्वान् करणानां करणत्वं
यद्वान् न नियुज्यत' इति गौपयनश्रुतिः । चशब्दः करणसम्बन्ध-
ग्राही ॥ १७ ॥ ज्योतिराद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

‘अधेन्द्रियाणि प्राणा वा इन्द्रियाणि प्राणा हीदं द्रवन्ती’ति सयुक्तिका पौत्रायणश्रुतिः सामान्येन प्राणानामिन्द्रियत्वं वक्ति । ‘द्वादशैवेन्द्रियाहुर्मनोबुद्धी तु द्वादशे’ इति च कापायणश्रुतिः । अतः कस्येन्द्रियत्वं निवार्यत इत्यतो वक्ति—॥ ॐ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॐ ॥ १८ ॥ मुख्यप्राणमृते त एवेन्द्रियाणि । ‘द्वादशैवेन्द्रियाण्याहुः प्राणो मुख्यस्त्वनिन्द्रियम् । द्रवतां हीन्द्रियाणां तु नियन्ता प्राण एकराडि’ति पौत्रायणश्रुतिः ॥ ‘श्रोत्रादीनि तु पञ्चैव तथा वागादिपञ्चकम् । मनोबुद्धिसहायानि द्वादशैवेन्द्रियाणि तु ॥ पिपयद्रवणात्तेषामिन्द्रियत्वमुदाहृतम् । तेषां नियामकः प्राणः स्थित एवासिलप्रभुरिति बृहत्संहितायाम् ॥ १८ ॥ ॥ ॐ भेदश्रुतेः ॐ ॥ १९ ॥ ‘स्थित एव हीदं मुख्यप्राणः करोति कारयति बलति बालयति धत्ते धारयति प्रभुं वा एनमाहु-रथेन्द्रियाणि न स्थितानि न कुर्वन्ति न कारयन्ति न बलन्ति न बालयन्ति न दधते न धारयन्ति तानि ह वा एतान्यबलानि तस्मादाहुरिन्द्रियाणि करणानी’ति पौत्रायणश्रुतेः ॥ १९ ॥ ॐ वैलक्षण्याच्च ॐ ॥ २० ॥ पुरुषापेक्षया प्रवृत्तिरिन्द्रियाणां दृश्यते न मुख्यस्य । ‘प्राणाग्रय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रती’ति च श्रुतिः ॥ २० ॥ इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ११ ॥

‘विरिञ्चो वा इदं सर्वं विरेचयति विदधाति ब्रह्मा वाव विरिञ्च एतस्माद्वीमे रूपनामनी’ इति गौपवनश्रुतिः ॥ ‘यस्माद्विरेचयेत्सर्वं विरिञ्चस्तेन भण्यते । एको हि कर्ता जगतो ब्रह्मैव च चतुर्मुख’ इति च युक्तिर्ब्राह्मे । ‘अथ कस्मादुच्यते परम इति परमाद्वेते नामरूपे व्याक्रियेते तस्मादेनमाहुः परम इति । अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहत्त्वाद्वैहणान्वे’त्याश्रित्वेति श्रुतिः । अत आह—

॥ ॐ संज्ञामूर्तिकृत्सिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॐ ॥

॥ २१ ॥ नामरूपवृत्तिः परादेव । 'सर्वाणि रूपाणि विचित्रा धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्य(दा) आस्त'^१ इति श्रुतेः । त्रिवृत्कुर्वत इति हेतुगर्भः । त्रिवृत्करणापेक्षत्वानामरूपयोः ॥ 'सर्वनाम्नां च रूपाणां व्यवहारेषु केशवः । एक एव यतः स्रष्टा ब्रह्माद्यास्तदवान्तरा' इति च पात्रे ॥ 'त्रिवृत्क्रिया यतो विष्णो रूपं च तदपेक्षया । रूपापेक्षं तथा नाम व्यवहारस्तदात्मकः ॥ अतो नाम्नश्च रूपस्य व्यवहारस्य चैकराद् । हरिरेव यतः कर्ता पिताऽतो भगवान्प्रभुरिति च ब्रह्माण्डे ॥ २१ ॥ संज्ञाधिकरणम् ॥ १२ ॥

'अद्भ्यो हीदमुत्पद्यते आपो वायु मांसमस्थि च भवत्यापः शरीरमाप एवेदं सर्वमिति कौण्डिन्यश्रुतिः । 'अह्मयं तु यतो मांसमतस्तृप्तिश्च मांसत' इति च भारते । 'पृथिवी शरीरमाकाश-मात्मे'^२ति च अतो ब्रवीति—॥ ॐ मांसादि भौमं यथा-शब्दमितरयोश्च ॐ ॥ २२ ॥ 'यत्कठिनं सा पृथिवी यद्द्रव्यं तदापो यदुष्णं तत्तेज' इति श्रुतेर्मांसाद्येव भौमं न सर्वशरीरम् । अस्तेजसोश्च कार्यं यथाशब्दमङ्गीकर्तव्यम् ॥ 'यद्वागथो विमिश्रं मिश्राद्येतद्भवति मिश्राणि हि भूतानि तस्मादेवैवमाचक्षते भूतानीती'ति हि कापायणश्रुतिः । 'पञ्चभूतात्मकं सर्वं तथाऽप्येकत्रिगुण्या । एक-भूतात्मकत्वेन व्यवहारस्तु वैदिके । भौममित्येव काठिन्याच्छौक्या-दौदकमित्यपि । तेजिष्ठत्वात्तेजसं च यथाऽस्त्रां वचनं श्रुतावि'ति वायुप्रोक्ते ॥ २२ ॥ कथं तर्हि विशेषवचनमित्यत आह—॥ ॐ वैशेष्यास्तु तद्वादस्तद्वादः ॐ ॥ २३ ॥ भूतानां विशेष-संयोगादेव विशेषव्यवहारः । 'पार्थिवानां शरीराणामर्धेन पृथिवी स्मृता ।

इतरेऽर्धे त्रिभागिन्य आपस्तेजस्तु भागतः । इति सामान्यतो ज्ञेयं
मेदं च प्रतिपूरुषम् । स्वर्गस्थानां शरीराणामर्धं तेज उदाहृतमि'ति
च बृहत्संहितायाम् ॥ सर्वाध्यायार्थावधारणार्थाऽध्यायान्ते द्विरुक्तिः ।
गारुडे च—'अध्यायान्ते द्विरुक्तिः स्याद्वेदे वा वैदिकेऽपि वा ।
विचारो यत्र सज्ज्येत पूर्वोक्तस्यावधारणे ॥ अनुक्तानां प्रमाणानां
स्वीकारश्च कृतो भवेत् । विनिन्द्य चैतरान्मार्गान्सिम्पूर्णफलता
तथे'ति ॥ २३ ॥ मांसा(द्य)धिकरणम् ॥ १३ ॥ इति श्रीमत्कृष्ण-
द्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ द्वितीयोऽविरोधाध्याय-
स्तमाप्तः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

साधनविचारोऽयमध्यायः । वैराग्याय गत्यादिनिरूपणा
 प्रथमपादे । भूतबन्धो हि बन्धः । 'भूतबन्धस्तु संसारो मुक्तिस्तेभ्यो
 निमोचनमि'ति च वाराहे । तच्च मरणे भवति । 'भूतानां निनिवृत्तिस्तु
 मरणं समुदाहृतम् । भूतानां सम्प्रयोगश्च जनिरित्येव पण्डितैरि'ति
 च भारते । अतः किं साधनैरित्यत आह—॥ ॐ तदन्तर-
 प्रतिपत्तौ रंहतिसम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्
 ॐ ॥ १ ॥ शरीरान्तरप्रतिपत्तौ भूतपरिष्वक्त एव गच्छति ।
 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषमचसो भवन्ति' । 'इति तु
 पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषमचसो भवन्ती'ति प्रश्नपरिहाराभ्याम् ॥१॥
 ॥ तदन्तराधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ ॐ ज्ञात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॐ ॥ २ ॥
 अप्छब्दस्तु ज्ञात्मकत्वाद्बुज्यते । भूयस्त्वाच्चापाम् । 'सापापनोदो
 भूयस्त्वमम्भमो वृत्तयस्त्विमा' इति च मागवते ॥ २ ॥ ज्ञात्मक-
 त्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ प्राणगतेश्च ॐ ॥ ३ ॥ 'यत्र वायु भूतानि
 तत्र करणानि नित्यानि ह वा एतानि भूतानि करणानि च ।
 नैतानि कदाचिद्वियुज्यन्ते न च मिलीयन्ते' इति भाल्लवेयश्रुतेः प्राण-
 गतेर्भूतान्यपि सह गच्छन्ती'ति सिद्धम् ॥ ३ ॥ प्राणगत्यधि-
 करणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्
 ॐ ॥ ४ ॥ 'यत्रास्य पुरुषस्य भृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राण'^३

इत्यादिश्रुतेर्न प्राणानां जीवेन सह गतिरिति चेन्न—भागतोऽग्न्यादि-
प्राप्तेः ॥ 'पुरुषस्य मृतौ ब्रह्मन्प्राणा भागत एव तु । अधिदैवं प्राप्नुवन्ति
भागतोऽनुव्रजन्ति तम् ॥ पुनः शरीरसम्प्राप्तौ तमेवानुविशन्ति चे'ति
ब्राह्मे ॥ ब्रह्माण्डे च—'मृतिकाले जहत्येनं प्राणा भूतानि पञ्च च ।
भागतो भागतस्त्वेनमनुगच्छन्ति सर्वश' इति ॥ ४ ॥ अग्न्याद्यधि-
करणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः

ॐ ॥ ५ ॥ 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वती'ति प्रथमाऽग्नौ
श्रूयने न भूतानि जुह्वतीति । अतो नेति चेन्न । ता एव प्रस्तुता
आपः श्रद्धारूपेण हूयन्ते । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतानापः पुरुषश्चसो
भवन्ती'^१त्युपसंहारोपपत्तेः ॥ ५ ॥ प्रथमश्रवणाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः

ॐ ॥ ६ ॥ अग्न्यादिगतिः प्रत्यक्षतः श्रूयते । अतः प्रत्यक्ष-
श्रवणान्न युक्तमिति चेन्न । 'अथैनं यजमानं किं न जहाति भूतान्येव
भूतैरेव गच्छति भूतैर्धुक् भूतैरुपयते भूतैश्चरति भूतैर्विचरती'ति
कौण्ठरव्यश्रुतौ प्रतीतेः ॥ ६ ॥ अश्रुतत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

'अपाम सोमममृता अभूमे'^२त्यादि श्रुतिविरोध इत्यतो वक्ति—

॥ ॐ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥

॥ ७ ॥ भागतस्तदमृतत्वम् । 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यत'^३
इति श्रुतेरात्मविद एव हि मुख्यम् । वाशब्दात्पारम्पर्येणाऽत्मविद-
पेक्षया वा । तथा हि श्रुतिः — 'स एनमविदितो न भुनक्ति यथा
वेदो वाऽननृक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदि ह वा अप्यनेवंधिन्महत्पुण्यं
कर्म करोति तद्वास्यान्ततः धीयत एवाऽत्मानमेव लोकमुपासीत स य

आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्धेवाऽत्मनो यद्य-
त्कामयते तत्तत्सृजते'^१ ॥ 'अमृतो वाव सोमपो भवति यावदिन्द्रो
यावन्मनुर्यावदादित्यः' । 'कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृतीभवति
अथामृतानि कर्माणि यत एनममृतं नयन्ती'ति च ॥७॥ भाक्ताधि-
करणम् ॥ ७ ॥

कृतस्य कर्मणो भोगेन क्षयान्शुक्तिरित्यत आह— ॥ ॐ
कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम् ॐ ॥ ८ ॥ 'ततः
शेषेणेमं लोकमायाति पुनः कर्म कुर्वते पुनर्गच्छति पुनरागच्छती'ति
श्रुतेः— 'भुक्तशेषानुशयवानिमां प्राप्य भुवं पुनः । कर्म कृत्वा
पुनर्गच्छेत्पुनरायाति नित्यशः ॥ आचतुर्दशमाद्वर्षात्कर्माणि नियमेन
त । दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययम् । अतः कर्मक्षया-
न्मुक्तिः कुत एव भविष्यतीत्यादिस्मृतेश्च शेषवानेवाऽप्याति ॥ ८ ॥
॥ कृतात्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

'यथेतमेव गच्छति यथेतमागच्छति स भुङ्क्ते स कर्म कुर्वते
स परिवर्तते' इति गतिप्रकारेणाऽगतिः प्रतीयते । अतो ब्रूते—
॥ ॐ यथेतमनेवं च ॐ ॥९॥ 'धूमादध्रमभ्रादाकाशमाकाशा-
च्चन्द्रलोकं यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो
भूत्वाऽध्रं भयत्यध्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षती'ति
काषायणश्रुतेर्यथागतमन्यथा च ॥ ९ ॥ यथेताधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ ॐ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति
काष्णाजिनिः ॐ ॥ १० ॥ 'तद्य इह रमणीयचरणा रमणीयां
योनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः कपूयामि'^२ति श्रुतेश्चरणफलमेव गमना-

गमने न यज्ञादिकृतः । 'आचार इति सम्प्रोक्तः कर्माङ्गत्वेन शुद्धिदः ।
 अशुद्धिदस्त्वनाचारश्चरणं त्वमयं मतमि'ति स्मृतेरिति चेन्न । यज्ञा-
 धुपलक्षणार्था चरणादिश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिर्मन्यते ॥ १० ॥
 ॥ ॐ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॐ ॥ ११ ॥
 तर्हि रमणीयाः कपूया इत्येव स्यात् । चरणशब्दस्यानर्थक्यमिति
 चेन्न । चरणापेक्षत्वाद्रमणीयत्वादेस्तज्ज्ञापनार्थत्वेनोपपत्तेः ॥ ११ ॥
 ॥ ॐ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॐ ॥ १२ ॥
 'धर्मं चरत माध्वर्ममि'त्यादिप्रयोगात्सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्दोक्ते
 इति बादरिर्मन्यते । तुशब्दात्स्वसिद्धान्तोऽपि स एवेति सूचयति ।
 'तुशब्दस्तु विशेषे स्यात्स्वसिद्धान्तेऽवधारण' इति च नाममहो-
 दधौ ॥ १२ ॥ चरणाधिकरणम् ॥ १० ॥

पुण्यकृतामेव गमनागमने नेतरेषामित्यत आह— ॥ ॐ
 अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॐ ॥ १३ ॥ 'तद्य
 इह शुभाकृतो ये वाऽशुभकृतस्तेऽशुभमनुभूयाऽवर्तन्ते पुनः कर्म कुर्वन्ति
 पुनर्गच्छन्ति पुनरागच्छन्ती'ति बाल्लवेयश्रुतौ ॥ १३ ॥ ॐ संयमने
 त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्वतिदर्शनात् ॐ ॥ १४ ॥
 संयमनमनुभूय केषाञ्चिदारोहः केषाञ्चिदवरोहः । तुशब्दोऽवधारणे ।
 'सर्वे वा एतेऽशुभकृतः संयमने प्रपतन्ति तत्र ये परद्विपो गुरुद्विपः
 श्रुतिद्विपस्तदवमन्तारः शठा मूर्खा इति ते वै ततोऽवरोह्य तमसि
 प्रपतन्ति नैवेत उत्तिष्ठन्तेऽपि कर्हिचिद्वयं वा एतदित्याहुरथ येऽन्ये
 ब्रह्मद्विपः स्तेनाः सुरापा इति ते वै तदनुभूयेमं लोकमनुव्रजन्ती'ति
 कौण्ठरव्यश्रुतेः ॥ १४ ॥ ॐ स्मरन्ति च ॐ ॥ १५ ॥
 'गच्छन्ति पापिनः सर्वे नरकं नात्र संशयः । तत्र भुक्त्वा पतन्त्येव

ये द्विपन्ति जनार्दनम् ॥ महातमसि मग्नानां न तेषामुत्थितिः कश्चित् ।
इतरेषां तु पापानां व्युत्थानं विद्यतेऽपि च ॥ सुखस्थानन्तरं दुःखं
दुःखस्थानन्तरं सुखम् । इति सर्वत्र नियमः पञ्चकटे तु तत्सदे-
त्यादि ॥ १५ ॥ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ ॐ अपि सप्त ॐ ॥ १६ ॥ 'रौरवोऽथ महार्थैव
बह्विद्यैतरणी तथा । कुम्भीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि तु ॥
तामिस्रश्चान्धतामिस्रो द्वौ नित्यौ सम्प्रकीर्तितौ ॥ इति सप्त प्रधानानि
बलीयस्तूत्तरोत्तरम् । एतानि क्रमशो गत्वैवाऽरोहोऽथावरोहणमिति
च भारते ॥ १६ ॥ सप्ताधिकरणम् ॥ १२ ॥

ईश्वरस्य नरकायुक्तैः 'सर्वं विसृजति' सर्वं विलापयति सर्वं
रमयति सर्वं न रमयति सर्वं प्रवर्तयत्यन्तरस्मिन्निविष्ट' इति कौपारव-
श्रुतिविरोध इत्यतो वक्ति— ॥ ॐ तत्रापि च तद्व्यापारा-
दविरोधः ॐ ॥ १७ ॥ चशब्दाददुःखानुभवेन । 'स स्वर्गे
॥ भूमौ स नरके सोऽन्धे तमसि प्रवृत्तिकृदेक एवानुविष्टो नासौ
दुःखभृगीश्वरः प्रभुत्वात्मैव पश्यति सर्वं कारयति नासौ दुःखभृग्य
एवं वेदेति' पौत्रायणश्रुतेरविरोधः ॥ 'नरकेऽपि वसन्तीशो नासौ
दुःखभृगुच्यते । नीचोच्चतैव दुःखादेर्भोग इत्यभिधीयते । नासौ
नीचोच्चतां याति पश्यत्येव प्रभुत्वतः' इति भागवततन्त्रे ॥ १७ ॥
॥ तद्व्यापाराधिकरणम् ॥ १३ ॥

'अर्थतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्रमिश्राण्यसकृदा-
वर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्य प्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमि'^२ति गति-
स्थातन्त्र्यं भूतानां प्रतीयत इत्यत आह— ॥ ॐ विद्याकर्मणोरिति
तु प्रकृतत्वात् ॐ ॥ १८ ॥ विद्याकर्मपेक्षयैतद्वचनम् । तयोरपि

प्रकृतत्वात् ॥ 'विद्यापथः कर्मपथो द्वौ पन्थानौ प्रकीर्तितौ ।
तद्वर्जितस्त्रिधा याति तिर्यग्वा नरकं तम' इति च भारते ॥ १८ ॥
॥ विद्याकृमाधिकरणम् ॥ १४ ॥

'यत्र दुःखं सुखं तत्र सर्वत्रापि प्रतीयते । अपि नीचगती
किञ्चित्स्मिन् मानुषदेहिने' इति वचनान्महात्मस्यपि सुखप्राप्तिरित्यत
आह—॥ ॐ न तृतीये तथोपलब्धेः ॐ ॥ १९ ॥
'अथारिद्धानकर्माऽप्यागच्छति त्रिधा ह वाऽप्यागच्छतिस्तिर्यग्यातना
तम इति द्वे वात्र सुखानुवृत्ते, न तमः सुखानुवृत्तं केवलं हेमात्र दुःखं
भवती'ति श्रुतेर्न तृतीयारागतौ सुखम् ॥ १९ ॥ ॐ स्मर्यतेऽपि
च लोके ॐ ॥ २० ॥ 'तिर्यङ् नरके चैव सुखलेशो विधीयते ।
नान्ये तमसि मयानां सुखलेशोऽपि कश्चने'ति मन्त्रिप्यत्परिणि ॥
लोकमिदं चैतत् । चण्डालोऽरिषिद्धिरपि स्मार्तेत्याह ॥ 'अतिप्रिये
यथा राजा न दुःखं महते क्वचित् । अत्यप्रिये सुखमपि तथैव
परमेधर' इति हि ब्राह्मे ॥ २० ॥ ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ २१ ॥
'नारायणप्रसादेन समिद्धज्ञानचक्षुषा । अत्यन्तदुःखमल्लीनान्निक्षेप-
सुखयर्जितान् ॥ नित्यमेव तथाभूतान्विमिश्रांश्च गणान्वहन् । निरस्ता-
क्षेपदुःखांश्च नित्यानन्दकमागिनः । अपश्यत्त्रिविधान्त्रया साक्षादेव
चतुर्मुख' इति दर्शनवचनाच्च पात्रे ॥ २१ ॥ ॐ तृतीये शब्दा-
वरोधः संशोकजस्य ॐ ॥ २२ ॥ तृतीये तृतीयतमसः
श्रवणादेव शब्दानुसारेण संशोकजमोहप्राप्तिः ॥ २२ ॥ ॐ स्मरणाच्च
ॐ ॥ २३ ॥ 'महातमस्त्रिधा प्रोक्तमूर्ध्वं मध्यं तथाऽधरम् ।
श्रवणादेव मूर्च्छादिरघस्य यतो भवेत् । तस्माच्च विस्तरेणैतन्कथ्यने
राजमत्तमे'ति वौमे ॥ २३ ॥ महातमोऽधिकरणम् ॥ १५ ॥

‘धूमो भूत्वाऽग्न भवती’^१त्याग्रन्यभासः श्रूयते । न कथमित्यतो
 ग्रीति—॥ ॐ तत्स्वाभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॐ ॥ २४ ॥
 धूमादिषु प्रविश्य तद्गतौ गतिः स्थितौ स्थितिरित्यादिभ्यः तद्भासापत्तिः ।
 न ह्यन्यस्यान्यभासो युज्यते । न च तत्पदप्राप्तिः । गार्ह्ये च—
 ‘धूमादिभासप्राप्तिश्च तद्गतौ गतिरेव तु । स्थितौ स्थितिः प्रवेशश्च
 लघुस्त्यादिस्तथैव च ॥ न ह्यन्यस्यान्यभासो न च तत्पदमिष्यते ।
 निद्रागम्य पदं यस्मात् तत्प्राप्यं हि कर्मणा ॥ एकदेशस्वभावेन
 वागभेदाऽपि युज्यते । यथा जीवः पर ब्रह्म ब्रह्मेद जगदित्यपीति ॥ २४ ॥
 ॥ तत्स्वाभाव्याधिकरणम् ॥ १६ ॥

गृहस्थानगमनात्कल्पान्तमप्येव सादित्यत आह — ॥ ॐ
 नातिचिरेण विशेषात् ॐ ॥ २५ ॥ ‘तद्य इह रमणीय
 चरणा अभ्यागो ह यत्तं रमणीया योनिमापद्यन्त’ इति विशेषान्नाति-
 चिरेण ॥ ‘स्वर्गाहोकादवाक् प्राप्तो बल्मरात्पूर्वमेव तु । मातुः शरीर-
 मामोति पर्यटन्यत्र तत्र चे’ति च नारदीये ॥ २५ ॥ नाति-
 चिरेणाधिकरणम्^२ ॥ १७ ॥

‘त इह ग्रीहियया ओषधियनस्पतयस्तिला मापा इति जायन्त’^३
 इति श्रवणादनर्थफलत्वं यद्भादेरित्यतो वक्ति—॥ ॐ अन्याधिष्ठिते
 पूर्ववदभिलापात् ॐ ॥ २६ ॥ अन्याधिष्ठिते ग्रीष्मादिशरीरे
 प्रवेशः । न तु भोगोऽस्य । ‘धूमो भूत्वाऽग्न भवती’^४त्यादिपूर्वोक्ति-
 (क्त)त् ॥ ‘सोऽग्राग्तः स्थापरात्रविश्याभोगेनैव प्रजन् स्थूलं
 शरीरमेति स्थूलान् शरीराद्भोगाननुमुञ्क्त’ इत्यभिलापात्कार्पापारप्रश्रुतौ ॥
 ‘स्वर्गादवागतो देही ग्रीष्मादीतरदहगः । अमुञ्जस्तु क्रमेणैव

देहमामोति कालत' इति वाराहे ॥ २६ ॥ ॐ अशुद्धमिति
चेन्न शब्दात् ॐ ॥ २७ ॥ हिंसाशापत्वात्पापस्यापि सम्भवाद्दुःखं
च भवत्विति चेन्न । शब्दविहितत्वात् ॥ 'हिंसा त्वेदिका या तु
तयाऽनर्थो ध्रुवं भवेत् । वेदोक्तया हिंसया तु नैवानर्थः कथञ्चने'ति
वाराहे ॥ २७ ॥ अन्या(धिष्ठिता)धिकरणम् ॥ १८ ॥

'स्यर्गादिवागतश्चापि मातुरेवोदरं व्रजेदि'ति वचना'द्य एव गृही
भवति यो वा रेतः मिश्रति तमेवानुविशती'ति श्रुतिः कथमित्यत
आह— ॥ ॐ रेतः सिग्नयोगोऽथ ॐ ॥ २८ ॥ 'ततो
रेतस्मिचमेवानुप्रविशत्यथ मातरमथ प्रसूयते स कर्म कुरुत' इति
कौण्टरव्यश्रुतेः पितरमेव प्रथमतो प्रविशति । मातृप्राप्तेः पश्चादपि
भाव्यत्वात् ॥ २८ ॥ रेतोऽधिकरणम् ॥ १९ ॥

'देहं गर्भस्थितं कापि प्रविशेत्स्वर्गतो गत' इति वचनात्पश्चादेव
प्रविशतीत्यत आह— ॥ ॐ योनेः शरीरम् ॐ ॥ २९ ॥
पितृगर्भागन्मातृयोनिमनुप्रविश्य तत एव शरीरमामोति ॥ 'दिवः
स्थास्नुनाच्छति स्थास्नुम्यः पितरं पितुर्मातरं मातुः शरीरं शरीरेण
जायत इति सम्मितम् । अथामम्मितं स्थास्नुम्यो जायते पितुर्मातुरन्तरे
वा गर्भे वा बहिर्वे'ति पाप्यायणश्रुतेः ॥ 'स्थासुराणि दिवः प्रातः
स्वावरेभ्यश्च पूरुषम् । पुरुषात्स्त्रियमापन्नस्ततो देहं यथाक्रमम् ॥ देहेन
जायते जन्तुरिति सामान्यतो जनिः । विज्ञेयजननं चापि प्रोच्यमानं
निरोध मे ॥ स्थास्नुप्पथापि पुरुषे प्रमदायामथापि वा । गर्भे वा
बहिरेवाथ फणित्थानान्तर्गु चे'ति ब्राह्मे ॥ २९ ॥ योन्यधिकरणम् ॥ २० ॥
इति श्रीमत्कृष्णार्जुनसंहितायामुत्तरार्धे श्रीमदानन्दतीर्थमहर्षिपादा-
चार्यविरचिते तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

भक्तिरग्निन्याद उच्यते । भक्त्यर्थं भगवन्महिमोक्तिः ॥
 ॥ ॐ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॐ ॥ १ ॥ न स्वप्नोऽपि तं
 पिना प्रतीयते । 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ
 रथात्रथयोगान् पथः सृजत'^१ इत्यादि श्रुतेः ॥१॥ ॐ निर्मातारं
 चैके पुत्रादयश्च ॐ ॥ २ ॥ 'य एषु तुतेषु जागर्ति कामं
 कामं पुरुषो निर्मिमाण'^२ इति च । 'एतस्माद्धेव पुत्रो जायत
 एतस्मात्कार्ततस्माद्भार्या यदेनं पुरुषमेष स्वप्नेनाभिहन्ति' इति गौपन-
 श्रुतिश्च ॥ २ ॥ केन साधनेन ?— ॥ ॐ मायामात्रं तु
 कात्स्न्येनाभिष्यक्तस्वरूपत्वात् ॐ ॥ ३ ॥ अनादि-
 मनोगतान्संस्कारान्स्वेच्छामात्रेण प्रदर्शयति नान्येन साधनेन, मन्म-
 गनभिष्यक्तत्वात् ॥ ब्रह्माण्डे च—'मनोगतांस्तु संस्कारान्स्वेच्छया
 परमेधरः । प्रदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति गीयते ॥ यदन्यथात्वं
 जाग्रत्त्वं मा आन्तिस्तत्र तत्कृता । अनभिष्यक्तरूपत्वान्नान्यसाधन-
 जन्मवेदि'ति ॥ ३ ॥ ॐ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च
 तद्विदः ॐ ॥ ४ ॥ साधनान्तराभावेऽपि भावाभावसूचकत्वेन
 चेश्वरो दर्शयति ॥ 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेऽभिपश्यति ।
 ममृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शन'^३ इत्यादिश्रुतेः ॥ हिशब्दा-
 दर्शनाच्च ॥ 'यद्वाऽपि ब्राह्मणो ब्रूयाद्देवता वृषभोऽपि वा । स्वप्नस्थ-
 मथना राजा तत्तर्क्य भविष्यती'त्याद्याचक्षते च स्वप्नविदो
 व्यामाडयः ॥ ४ ॥ मन्व्याधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ ॐ परामिष्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य
 बन्धविपर्ययो ॐ ॥ ५ ॥ बन्धमोक्षप्रदत्वात्स एव स्वप्न-

तिरस्कृता । 'स्वप्नादिवृद्धिकर्ता च तिरस्कृता स एव च । तदिच्छया
यतो ह्यस्य बन्धमोक्षौ प्रतिष्ठिता'विति कौर्मे ॥ ५ ॥ पराभि-
ध्यानाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ देहयोगाद्वासोऽपि ॐ ॥ ६ ॥ देहयोगेन
वामो जाग्रदपि तत एव ॥ 'स एव जागरिते स्थापयति स स्वप्ने स
प्रभुस्तुरापाद् स एको बहुधा भवती'ति कौण्डरव्यश्रुतेः ॥ ६ ॥
॥ देहयोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ तदभावो नाडीषु तच्छृतेरात्मनि ह ॐ ॥ ७ ॥
जाग्रत्स्वप्नाभावः सुप्तिः नाडीस्थे परमात्मनि । 'आसु तदा नाडीषु
सुप्तो भवति' । 'सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवती'ति श्रुतेः ॥ ७ ॥
॥ तदभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॐ ॥ ८ ॥ यतस्तस्मिन्सुप्तिः ॥
'एष एव सुप्तं प्रबोधयत्येतस्माज्जीव उत्तिष्ठत्येष प्रमातैष परम' इति
(हि) कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ ८ ॥ प्रबोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः
ॐ ॥ ९ ॥ न च केषाञ्चित्स्वप्नादिकर्ता न तु सर्वेषामिति । 'एष
ह्येव साधु कर्म कारयती'ति कर्मण्यवधारणात् ॥ 'प्रदर्शकस्तु सर्वेषां
स्वप्नादेरेक एव तु । परमः पुरुषो विष्णुस्ततोऽज्यो नास्ति कश्चने'-
त्यनुमतिस्मृतेश्च ॥ 'एष स्वप्नान्दर्शयत्येष प्रबोधयत्यथैष एव परम
आनन्द' इति च श्रुतिः ॥ 'आत्मानमेव लोकमुपामीते'ति च
विधिः ॥ ९ ॥ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ॐ मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॐ ॥ १० ॥

मोहावस्थायां परमेश्वरेऽर्धप्राप्तिर्जीवस्य ॥ 'हृदयव्यात्पराजीवो दूरयो जाग्रदेष्यति । गभीरपयस्तथा स्वप्नं स्वपित्यमिच्छयं व्रजन् ॥ यत एवं त्रयोऽयम्य मोहस्तु परिशेषतः । अर्धप्राप्तिरिति त्रयो दुःखमात्र-प्रतिस्मृतेरिति वाराहे ॥ सोऽपि तत एवेति मिद्धम् ॥ 'मूर्च्छा प्रबोधनं च यत एव प्रवर्तते । स ईशः परमो ज्ञेयः परमानन्दलक्षण इति (हि) कौमं ॥ १० ॥ मुग्धप्राप्त्यधिरूपणम्^१ ॥ ७ ॥

स्थानापेक्षया परमात्मनोऽपि भेदादनुग्राह्यानुग्राहकभार इत्यत आह—॥ ॐ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॐ ॥ ११ ॥ स्थानापेक्षयाऽपि परमात्मनो न भिन्नं रूपम् ॥ 'सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत'^२ इति श्रुतिः ॥ 'एकरूपः परो जिष्णुः सर्वत्रापि न संशयः । ऐश्वर्याद्रूपमेकं च सूर्यवद्विधेयत' इति (हि) मात्स्ये ॥ 'प्रतिष्ठापिब नैकधाऽर्कमेकं समधिगतोऽस्मि निधूतमेदमोह' इति च भागवते ॥ ११ ॥ ॐ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॐ ॥ १२ ॥ 'कार्यकारणवद्वा तापिष्येने निश्चतैजसौ । प्राज्ञः कारणवद्वस्तु द्वौ तु तुर्ये न सिध्यत'^३ इति भेदवचनान्नेति चेन्न । 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः'^४ । 'अयमेव स योऽयमात्मेदममृतामिदं ब्रह्मेदं सर्वम्'^५ । 'अयं वै हरयोऽयं वै दक्ष च महत्प्राणि च बहूनि चानन्तानि च । तदतद्ब्रह्मापूर्वमन-परमनन्तरमशब्दमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतित्यनुशासनमि'^६ति प्रत्येकमभेदवचनात् ॥ १२ ॥ ॐ अपि चैवमेके ॐ ॥ १३ ॥ एवमभेदेनैव । चानन्दादनन्तरूपत्वं चैकं ग्राहिनः पठन्ति ।

^१ सम्प्रत्ययविरूपणम् पा २३-२३. ऐश्या ^३ २-१६ मा उ
^४ ७-५ ३ वृ उ ^५ ४५-१ वृ उ ^६ ४-५ १९ वृ उ

‘अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः । ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः’^१ इति । अमेदेऽपि मेदव्यपदेशः ध्यानमेदाद्वैत-योगाच्च युज्यते ॥ ब्रह्मतर्के च—‘बद्धो बन्वादिसाक्षित्वाङ्गिभ्यो भिन्नेषु संस्थितेः । निर्दोषाद्वयरूपोऽपि कथ्यते परमेश्वर’ इति ॥१३॥ ॥ ध्यान(तोऽप्य)भेदाधिकरणम् ॥ ८ ॥ .

रूपवत्त्वादनित्यत्वमित्यतो वक्ति—॥ ॐ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॐ ॥ १४ ॥ प्रकृत्यादिप्रवर्तकत्वेन तदुत्तम-त्वाच्चैव रूपवद्ब्रह्म । हिगन्दा‘दस्थूलमनन्वि’^२त्यादि श्रुतेश्च ॥ ‘भौतिकानि हि रूपाणि भूतेभ्योऽप्यौ परो यतः । अरूपवानतः प्रोक्तः क तदव्यक्ततः पर’ इति मात्स्ये ॥ १४ ॥ ॐ प्रकाश-वच्चावैयर्थ्यम् ॐ ॥ १५ ॥ ‘यदा पश्यः पश्यते क्लमवर्णम्’^३ । ‘इयामाच्छबलं प्रपद्ये’^४ । ‘सुवर्णज्योति’^५रित्यादिश्रुतीनां च न वैयर्थ्यम् । विलक्षणरूपवत्त्वात् । यथा चक्षुरादिप्रकाशे विद्यमाने विलक्षण्यादप्रकाशादिव्यवहारः ॥१५॥ ॐ आह च तन्मात्रम् ॐ ॥ १६ ॥ विलक्षणं चोच्यते रूपस्य निजानानन्दमात्रत्व-‘मैकात्म्यप्रत्ययमारमि’^६ति ॥ ‘आनन्दमात्रमजरं पुराणमेकं सन्तं बहुधा दृश्यमानम् । तमात्मर्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषामिति चतुर्वेदशिसायाम् ॥ १६ ॥ ॐ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॐ ॥ १७ ॥ दर्शयति चानन्दस्य रूपत्वं ‘तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाती’^७ति ॥

१ ४-७ मा.उ.

२ ५-८-८ घ.उ

३ ३-१-३ मुं.उ.

४ ८-१३-१ छां.उ

५ ३-१० नै.उ.

६ २-७ मा.उ.

७ २-२-८. मुं.उ

‘शुद्धस्फटिकसङ्काशं वासुदेवं निरञ्जनम् । चिन्तयीत यतिर्नान्यं
ज्ञानरूपाद्यने हरेरिति च मात्स्यं ॥ १७ ॥ अरूपाधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ ॐ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॐ ॥ १८ ॥
यस्मादेवं परमेश्वररूपाणां मिथो न कश्चिद्भेदोऽत एव सादृश्याजीव-
स्यापि तथा स्यादिति तस्य प्रतिबिम्बत्वमुक्त्वा चशब्देन भेदं
दर्शयति ॥ ‘रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव’^१ । ‘वहवः सूर्यका
यद्वत्सूर्यस्य सदृशा जले । एवमेवाऽत्मका लोके परात्मसदृशां मता’
इत्यादि ॥ अत एव बिम्बत्वतदधीनत्वसादृश्यैरेव सूर्यकाद्युपमा,
नोपाध्यधीनत्वादिना ॥ १८ ॥ उपमाधिकरणम् ॥ १० ॥

नित्यसिद्धत्वात्सादृश्यस्य नित्यानन्दज्ञानादेर्न भक्तिज्ञानादि-
प्रयोजनमित्यतो ब्रवीति— ॥ ॐ अम्बुवदग्रहणान्तु न
तथात्वम् ॐ ॥ १९ ॥ अम्बुवत्स्नेहेन । ग्रहणं ज्ञानम् ।
भक्तिं विना न तत्सादृश्यं सम्यगभिव्यज्यते ॥ ‘यमेवैष धृणुते तेन
लभ्यस्तस्यैव आत्मा विधृणुते तन् स्वामि’^२ति हि श्रुतिः । महत्व-
शुद्धिर्भक्तिस्तु स्नेहपूर्वाऽभिधीयते । तथैव व्यज्यते सम्यग्जीवरूपं
सुखादिकमिति पात्रे ॥ १९ ॥ अम्बुवदधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ ॐ वृद्धिहासभावत्वमन्तर्भावादुभयसामञ्ज-
स्यादेवम् ॐ ॥ २० ॥ तस्य च भक्तिज्ञानादेर्वृद्धिहासभावत्वं
विद्यते । ब्रह्मादीनामुत्तमानां सर्वेषां भक्तत्वेऽन्तर्भावात् । एवं
भक्त्यादिविशेषाङ्गीकारादेवेश्वरस्य ब्रह्मादीनन्यान्प्रति च सामञ्जस्यं
भवति ॥ ‘साधनस्योत्तमत्वेन साध्यं चोत्तममाप्नुयुः । ब्रह्मादयः
क्रमेणैव यथाऽऽनन्दश्रुतौ श्रुता’ इति च ब्राह्मे ॥ २० ॥ कुतः ?—

॥ ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ २१ ॥ 'अथात आनन्दस्य मीमांसा भवती'^१त्यारभ्य ब्रह्मपर्यन्तेषु सुखे विशेषदर्शनात् ॥ चशब्दात्स्मृतिः— 'यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे । तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदन' इति ॥ २१ ॥ वृद्धिहासाधिकरणम् ॥ १२ ॥

सृष्टिसंहारकर्तृत्वमेवास्य न पालकत्वं स्वतः सिद्धेरित्यत आह—॥ ॐ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॐ ॥ २२ ॥ उक्तं सृष्टिसंहारकर्तृत्वमात्रं प्रतिपिध्य ततोऽधिकं ब्रवीति । 'नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स ह्यावापृथिवी विमर्ती'^२ति । चशब्दात्स्मृतिश्च । 'सृष्टिं च पालनं चैव संहारं नियमं तथा । एक एव करोतीशः सर्वस्य जगतो हरिरिति ब्रह्माण्डे ॥ २२ ॥ पालकत्वाधिकरणम्^३ ॥ १३ ॥

परमात्मापरोक्ष्यं च तत्प्रसादादेव न जीवशक्त्येति वक्तु-
मुच्यते—॥ ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ ॥ २३ ॥ अव्यक्तमेव तद्ब्रह्म स्वतः । 'अरूपमक्षरं ब्रह्म सदाऽव्यक्तं च निष्कलम् । यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरानन्दश्चाव्य(क्ष)यो भवेदि'ति हि कौण्ठरव्यश्रुतिः ॥ २३ ॥
॥ ॐ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॐ ॥ २४ ॥
आराधनेऽप्यव्यक्तमेव । ज्ञानि(नां)प्रत्यक्षेणेतरेषामतिसूक्ष्मत्वलिङ्गा-
दनुमानेन ॥ 'न तमाराधयित्वाऽपि कश्चिद्व्यक्तीकरिष्यति । नित्या-
व्यक्तो यतो देवः परमात्मा सनातन' इति ब्रह्मवैवर्ते ॥ २४ ॥
नित्याव्यक्तेन रूपेण तथैव तिष्ठति । व्यक्तं किञ्चिद्रूपं गृहीत्वा दृश्यते । यथाऽऽन्यादयस्तन्मात्रारूपेणादृश्या अपि स्थूलरूपेण दृश्यन्त एवमिति चेन्न ॥ ॐ प्रकाशवच्चावैशेष्यम् ॐ ॥ २५ ॥

^१ २-८. तै.उ. ^२ १०-३१-८. क्र.सं. ^३ प्रत्यक्षधिकरणम्. पा.

अग्न्यादिवत् स्थूलसूक्ष्मत्वविशेषामावात् ॥ 'नासी सूक्ष्मो न स्थूलः
पर एव स भवति तस्मादाहुः परम' इतीति माण्डव्यश्रुतेः । 'स्थूल-
सूक्ष्मविशेषोऽत्र न कचित्परमेश्वरे । सर्वत्रैकप्रकारोऽसौ सर्वरूपेष्वजी-
यत' इति च गारुडे ॥ 'अव्यक्तव्यक्तभावौ च न कचित्परमेश्वरे ।
सर्वत्राव्यक्तरूपोऽयं यत एव जनार्दन' इति कौर्मे ॥ २५ ॥ तर्हि किं
यत्नेनेत्यत आह—॥ ॐ प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॐ ॥
॥ २६ ॥ विषयभूते तस्मिन्नेव श्रवणाद्यभ्यासात्प्रकाशश्च भवति ।
'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति
श्रुतेः ॥ २६ ॥ नित्याव्यक्तस्य कथं प्रकाश इत्यत उच्यते—॥ ॐ
अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॐ ॥ २७ ॥ उभयत्र
प्रमाणभावात्तत्प्रसादादेव प्रकाशो भवति । 'तस्याभिध्यानाद्योजना-
त्तत्त्वमावाद्भ्यश्चान्ते विद्यमायानिवृत्तिरि'²ति लिङ्गात् ॥ युज्यते च
तस्यानन्तशक्तित्वात् । 'नित्याव्यक्तोऽपि भगवानीक्ष्यते निजशक्तिः ।
तमृते परमात्मानं कः पश्येतामितं प्रभुमि'ति नारायणाध्यात्मे ॥ २७ ॥
॥ अव्यक्ताधिकरणम् ॥ १४ ॥

स्वरूपेणाऽनन्दादिना कथमानन्दित्वादिरित्यत्रोच्यते—॥ ॐ

उभयव्यपदेशात्त्वद्विकुण्डलवत् ॐ ॥ २८ ॥ 'आनन्दं
ब्रह्मणो विद्वान्'³ । 'अथैव एव परम आनन्द'⁴ इत्युभयव्यपदेशा-
द्विकुण्डलवदेव युज्यते । यथाऽहिः कुण्डली कुण्डलं च । तुल्यत्वा-
त्केवलश्रुतिगम्यत्वं दर्शयति ॥ २८ ॥ ॐ प्रकाशाश्रयवद्वा
तेजस्त्वात् ॐ ॥ २९ ॥ यथाऽऽदित्यस्य प्रकाशत्वं प्रकाशित्वं

¹ ४-४-५. सू.उ.

² १-१०. श्वे.उ.

³ २-४. तै.उ.

⁴ ६-३-३३. सू.उ.

च, एवं वा दृष्टान्तः । तेजोरूपत्वाद्ब्रह्मणः ॥२९॥ ॐ पूर्ववद्वा
 ॐ ॥ ३० ॥ यथैक एव कालः पूर्व इत्यवच्छेदकोऽवच्छेद्यश्च
 भवति ॥ अतिदूष्मत्त्वापेक्षयैष दृष्टान्तः । स्थूलमतीनां च प्रदर्शनार्थ-
 महिकुण्डलदृष्टान्तः ॥ 'प्रकाशवत्कालवद्वा यथाऽङ्गे शयनादिकम् ।
 ब्रह्मणश्चैव मुक्तानामानन्दोऽभिन्न एव त्विति नारायणाध्यात्मे ।
 'आनन्देन त्वभिन्नेन व्यवहारः प्रकाशवत् । कालवद्वा यथा कालः
 स्वावच्छेदकतां ब्रजेदि'ति पाद्ये ॥३०॥ ॐ प्रतिपेधाच्च ॐ ॥
 ॥३१॥ 'एकमेवाद्वितीयम्' 'नेह नानाऽस्ति किञ्चने'^२ति मेदस्य ॥३१॥
 ॥ उभयव्यपदेशाधिकरणम्^३ ॥ १५ ॥

॥ ॐ परमतः सेतून्मानसम्बन्धमेदव्यपदेशेभ्यः

ॐ ॥ ३२ ॥ नचाऽनन्दादित्वाद्योक्तानन्दादिवत् । 'एष सेतु-
 विधृतिः'^४ 'य एष आनन्दः परस्य' 'एष नित्यो महिमा ब्रह्मणस्य'^५ति
 सेतुत्वं ह्युच्यते । 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते'^६ इत्युन्मानत्वम् । 'एतस्यै-
 वाऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'^७ति सम्बन्धः । 'अन्य-
 ज्ञानं तु जीवानामन्यज्ज्ञानं परस्य च । नित्यानन्दाव्ययं पूर्णं
 परज्ञानं विधीयत' इति मेदः ॥ अतोऽलौकिकत्वात्परमेव ब्रह्मा-
 नन्दादिकम् ॥ ३२ ॥ ॐ दर्शनान्तु ॐ ॥ ३३ ॥ दर्शनादेव
 चान्यानन्दादीनाम् ॥ 'अदृष्टमव्यवहार्यमव्यपदेश्यं सुखं ज्ञानमोजो
 बलमिति ब्रह्मणस्तम्माद्ब्रह्मेत्याचक्षते तम्माद्ब्रह्मेत्याचक्षत' इति कौण्टिन्य-
 श्रुतिः ॥ ३३ ॥ अप्रमिदस्य कथमानन्द इत्यादिव्यपदेश इत्यतो
 वक्ति—॥ ॐ बुद्धयर्थः पादवत् ॐ ॥ ३४ ॥ जीवेश्वर-

^१ ६-२-१. छां.उ. ^२ २-४-११. कठ.उ. ^३ अहिकुण्डलाधिकरणम्. पा.

^४ ८-४-१. छां.उ. ^५ ६-४-२३ पृ.उ. ^६ २-४. तै.उ. ^७ ६-३-३२ पृ.उ.

सम्बन्धज्ञापनार्थमप्रसिद्धोऽपि पादो यथा पादशब्देन व्यपदिश्यते
'पादोऽस्य विद्या भूतानी'ति तथा । 'अलौकिकोऽपि ज्ञानादि-
स्तच्छब्दैरेव भण्यते । ज्ञापनार्थाय लोकस्य यथा राजेव देवराडि'ति
(च) पात्रे ॥ ३४ ॥ परानन्दा(परमता)धिकरणम् ॥ १६ ॥

परानन्दमात्रत्वे कथं ब्रह्माद्यानन्दानां विशेष इत्यत उच्यते ॥
॥ ॐ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॐ ॥ ३५ ॥ यथाऽऽ-
दित्यस्य दर्पणादिस्थानविशेषात्प्रतिबिम्बविशेष एवमानन्दादेरपि ॥
'ब्रह्मादिगुणवैशेष्यादानन्दादिः परस्य च । प्रतिबिम्बत्वमायाति
मध्योच्चादिविशेषत' इति वाराहे ॥ ३५ ॥ ॐ उपपत्तेश्च ॐ ॥
॥ ३६ ॥ 'ऐश्वर्यात्परमाद्विष्णोर्भक्त्यादीनामनादितः । ब्रह्मादीनां
सूपपन्ना ह्यानन्दादेर्विचित्रते'ति पात्रे ॥ ३६ ॥ स्थानविशेषाधि-
करणम् ॥ १७ ॥

ध्यानकाले यद्यित्ते ग्रह्यते तदेव हि ब्रह्मरूपम् । अतः
कथमव्यक्ततेत्यत आह—॥ ॐ तथाऽन्यत्प्रतिपेधात् ॐ ॥
॥ ३७ ॥ यथा जीवानन्दादेरन्यद्ब्रह्म तथोपासाकृतादपि । 'यन्मनसा
न मनुते येनाऽहूर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिद-
मुपासत'^१ इति प्रतिपेधात् ॥ 'पश्यन्ति परमं ब्रह्म चित्ते यत्प्रति-
बिम्बितम् । ब्रह्मैव प्रतिबिम्बे यदतस्तेषां फलप्रदम् ॥ तदुपासनं च
भवति प्रतिमोपासनं यथा । दृश्यते त्वपरोक्षेण ज्ञानेनैव परं पदम् ।
उपासना त्वापरोक्ष्यं गमयेत्तत्प्रसादत' इति ब्रह्मतर्क ॥ ३७ ॥
॥ प्रतिपेधाधिकरणम्^२ ॥ १८ ॥

देशकालान्तरेऽन्यतोऽपि सृष्ट्यादिर्युक्तेत्यतो ब्रूते— ॥ ॐ
अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः ॐ ॥ ३८ ॥

सर्पदेशकालवस्तुष्वनेनैव सृष्ट्यादिकं प्रवर्तते ॥ 'एष सर्व एष सर्वमत
एष सर्वेश्वर एषोऽचिन्त्य एष परम' इति बाल्लवेयश्रुतिः ॥ 'सर्वत्र
सर्वमेतस्मात्सर्पदा सर्ववस्तुषु । स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाव्यया
यतः । अतो मायामयं त्रिषु प्रदन्ति सनातनमि'ति चतुर्वेद-
शिखायाम् ॥ आदिशब्दादन्यत्र प्रमाणाभावाच्च ॥ ३८ ॥ सर्वगत-
त्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

कर्मपेक्षत्वात्फलदानस्य तदेव ददातीति न वाच्यम् ।
कुतः ?— ॥ ॐ फलमत उपपत्तेः ॐ ॥ ३९ ॥ अत
एवेश्वरात्फलं भवति । नह्यचेतनस्य स्वतः प्रवृत्तिर्युज्यते ॥ ३९ ॥
॥ ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥ ४० ॥ 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म राति-
दातुः परायणमि'ति ॥ ४० ॥ ॐ धर्मं जैमिनिरत एव
ॐ ॥ ४१ ॥ यतः फलं तदेव कर्मेश्वरान्नवति । 'एष ह्येव
साधुर्म कारयती'ति श्रुतेरिति जैमिनिः ॥ ४१ ॥ ॐ पूर्वं तु
वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॐ ॥ ४२ ॥ परस्य
कर्मणश्चोभयोः फलकारणत्वेऽपि न कर्म परप्रवर्तकम् । पर एव
कर्मणः प्रवर्तकः । 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमि'ति
हेतुव्यपदेशात् । 'द्रव्यं कर्म च कालश्चे'ति च ॥ ४२ ॥
॥ फलदानाधिकरणम् ॥ २० ॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्र-
भाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यनिरचिते तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

उपासनाऽग्निन्पाद उच्यते । सर्वपरिज्ञान प्रथमत उच्यते—

॥ ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ ॥ १ ॥

अन्तो निर्णयः । 'उभयोरपि दृष्टोऽन्तः' इति वचनात् ॥ सर्ववेद-
 निर्निर्णयोत्पाद्यज्ञानं ब्रह्म । 'आत्मेत्येवोपासीते'^२ त्यादिनिधीना तदुक्त-
 युक्तीनां चाविशिष्टत्वात् ॥ १ ॥ ॐ भैदान्नेति चेदेकस्या-
 मपि ॐ ॥ २ ॥ 'विज्ञानभानन्दं ब्रह्म'^३ । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्म'^४ त्यादि प्रतिशारमुक्तिभेदान्नैकाधिकारिप्रियाः सर्वशाखा इति
 चेन्न । एकस्यामपि शाखाया 'आत्मेत्येवोपासीत'^५ 'कं ब्रह्म खं
 ब्रह्मे'^६ त्यादिभेददर्शनात् ॥ २ ॥ ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन
 हि समाचारेऽधिकाराच्च ॐ ॥ ३ ॥ 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः'^७
 इति सामान्यविधेः । हिशब्दाद्भेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो
 द्विजन्मने'ति स्मृतेः ॥ 'सर्ववेदोक्तमागेण कर्म कुर्यात् नित्यशः ।
 आनन्दो हि फलं यस्माच्छाखाभेदो ह्यशक्तिजः ॥ सर्वकर्मकृतौ
 यस्मादशक्ताः सर्वजन्तवः । शाखाभेदं कर्मभेदं व्यासस्तस्मादचीकृप
 दि'ति समाचारे सर्वेषामधिकाराच्च ॥ ३ ॥ ॐ सलिलवच्च
 तन्नियमः ॐ ॥ ४ ॥ यथा सर्वं सलिलं समुद्रं गच्छत्येवं
 सर्वाणि वचनानि ब्रह्मज्ञानार्थानीति नियमः । आप्रेये च—'यथा
 नदीनां सलिलं शक्ये सागरं भवेत् । एवं शक्यानि सर्वाणि
 पुंशक्त्या ब्रह्मवित्तय' इति ॥ ४ ॥ ॐ दर्शयति च ॐ ॥ ५ ॥
 'सर्वं च वेदैः परमो हि देवो जिज्ञासोऽसौ नाल्पवेदैः प्रसिद्धयेत् ।
 तस्मादेनं सर्ववेदानधीत्य रिचार्य च ज्ञातुमिच्छेन्मुमुक्षुरिति चतुर्वेद-
 शिष्यायाम् ॥ 'सर्वान्वेदान्सेतिहासान्सपुराणान्सयुक्तिकान् । स-
 पञ्चरात्रान्विज्ञाय विष्णुज्ञेयो न चान्यथे'ति ब्रह्मतर्के ॥ ५ ॥ सर्व-
 वेदान्तग्रन्थया)धिररणम् ॥ १ ॥

सर्ववेदज्ञेयो नोपास्योऽश्वत्थत्वादित्यत आह— ॥ ॐ उप-
 संहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ ॥ ६ ॥ सर्व-
 वेदोऽस्तान्गुणान्दोषाभावांश्चोपसंहृत्यैव परमात्मोपास्यः ॥ 'उपास्य एकः
 परतः परो यो वेदश्च सर्वः सह चेतिहार्मैः । सपञ्चरात्रः सपुराणश्च
 देवः सर्वगुणैस्तत्र तत्र प्रतीतिरिति (हि) भाष्ट्रवेयश्रुतिः ॥ आग्नेये च—
 विधिशेषाणि कर्माणि सर्ववेदोदितान्यपि । यथा कार्याणि सर्वंश्च
 मर्माण्येषाविशेषतः ॥ एवं सर्वगुणान्मर्वदोषाभावांश्च यत्नतः । योज-
 यित्वैव भगवानुपास्यो नान्यथा कचिदि'ति ॥ समानविषये चोप-
 संहारः । न तु 'सोऽरोदीदि'त्यादीनाम् । 'गुणैरेव स तूपास्यो
 नैव दोषैः कथञ्चन । गुणैरपि नतूपास्यो ये पूर्णत्वविरोधिनः' इति
 बृहत्तन्त्रे ॥ ६ ॥ ॐ अन्यथात्वं (च) शब्दादिति चेन्ना-
 विशेषात् ॐ ॥ ७ ॥ 'आत्मेत्येवोपासीते'तिशब्दादुपसंहार-
 म्यान्यथात्ममिति चेन्न । एते गुणा नोपास्या इति विशेषरचनाभावात् ॥
 'सर्वगुणैरेक एवेशिताऽमात्रोपासितव्यो न तु दोषैः कदाचिदि'ति
 विशेषरचनाच्च । अत्मेत्यप्रधारणमनात्मत्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ ७ ॥
 ॥ ॐ नवा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॐ ॥ ८ ॥
 प्रकरणभेदान्न वोपसंहारः कार्यः । परोवरीयस्त्वादिवत् तत्रादेव
 एवम् ॥ ८ ॥ ॐ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॐ ॥ ९ ॥
 मर्मादिना उक्त्वा 'सोऽहं नामविदेवामि नाऽमविदि'ति वचनात्मरेस्य
 ब्रह्मनामत्वात्तदुपसंहारः कार्यः । 'नामत्वात्मर्मादिनां गुणानामुप-
 संहृतिः । कार्यं ब्रह्मणि यत्र नात्र कार्यं विचारणे'ति च ब्रह्मतेरे
 इति चेत्सत्यम् । उक्तोऽप्युपसंहारः । तन्ब्रह्मणमप्यस्त्येव । 'नाम

वा एता ब्रह्मणः सर्वविद्यास्तस्मादेकः सर्वगुणैर्विचिन्त्य' इति कौण्डिन्य-
श्रुतौ ॥ ९ ॥ उपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॐ ॥ १० ॥ गुज्यते
चोपसंहारोऽनुपसंहारश्च योग्यताविशेषात् । 'गुणैस्सर्वरूपास्योऽसौ
ब्रह्मणा परमेश्वरः । अन्यैर्यथाक्रमं चैव मानुषैः केशिदेव त्रि'ति
भविष्यत्परिणि ॥ १० ॥ प्राप्त्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॐ ॥ ११ ॥ सर्वगुण-
युक्तत्वेनोपासनादन्यत्रैव फले ब्रह्मादयो भवन्ति । 'सम्पूर्णोपासना-
द्ब्रह्मा सम्पूर्णानन्दभाग्भवेत् । इतरे तु यथायोगं सम्यङ्मुक्तौ भवन्ति
ही'ति पात्रे ॥ ११ ॥ सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सर्वेषां सुमुक्षूणां कियन्नियमेनोपास्यमित्याह — ॥ ॐ
आनन्दादयः प्रधानस्य ॐ ॥ १२ ॥ प्रधानफलस्य
मोक्षस्यार्थे आनन्दो ज्ञानं सदात्मेत्युपास्य एव ॥ 'सच्चिदानन्द
आत्मेति ब्रह्मोपासा निनिश्चिता । सर्वेषां च सुमुक्षूणां फलसाम्या-
दपेक्षिते'ति ब्रह्मतर्के ॥ १२ ॥ आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि
भेदे ॐ ॥ १३ ॥ फलभेदार्थमुपचयापचययोर्भाषाञ्च सर्वेषां
प्रियशिरस्त्वादिगुणोपासाप्राप्तिः ॥ 'नैव सर्वगुणाः सर्वरूपास्या मुक्ति-
भेदतः । विरिञ्चस्यैव यन्मुक्तानानन्दस्य सुपूर्णते'ति (हि)
वाराहे ॥ १३ ॥ प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ॐ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॐ ॥ १४ ॥ इतरे
गुणाः फलसाम्यापेक्षयोपसंहर्तव्याः ॥ १४ ॥ फलसाम्याधिकरणम् ॥ ७ ॥

उपसंहारानुपसंहारप्रमाणमाह — ॥ ॐ आध्यानाय
 प्रयोजनाभावात् ॐ ॥ १५ ॥ आध्यानार्थं हि सर्वे गुणा
 उच्यन्ते प्रयोजनान्तराभावात् ॥ 'ज्ञानार्थमथ ध्यानार्थं गुणानां
 समुदीरणा । ज्ञातव्याश्चैव ध्यातव्या गुणास्सर्वेऽप्यतो हरेः ॥ नान्य-
 त्प्रयोजनं ज्ञानाध्यानात्कर्मकृतेरपि । श्रवणाच्चाथ पाठाद्वा विद्याभिः
 किञ्चिदिष्यत' इति परमसंहितायाम् ॥ 'गुणाः सर्वेऽपि वेत्तव्या
 ध्यातव्याश्च न संशयः । नान्यत्प्रयोजनं मुख्यं गुणानां कथने
 भवेन् ॥ ज्ञानध्यानसमायोगाद्गुणानां सर्वशः फलम् । मुख्यं भवेन्न-
 चान्येन फलं मुख्यं क्वचिद्भवेदि'ति बृहत्तन्त्रे ॥ १५ ॥ ॐ आत्म-
 शब्दाच्च ॐ ॥ १६ ॥ 'आत्मेत्येवोपासीने'त्यनुपसंहार-
 प्रमाणम् ॥ १६ ॥ आध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ॐ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॐ ॥ १७ ॥

न 'चानन्दादयः प्रधानस्येत्युक्तिविरोधः । यतः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्म'^१ 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'^२तिवदेवाऽत्मशब्दगृहीतिः । 'अत्र ह्येते
 सर्वे एकं भवन्ती'^३त्युत्तरात् ॥ 'आनन्दानुभवत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च
 भण्यते । नित्यत्वाच्च तथाऽऽत्मेति वेदवादिभिरीश्वर' इति (हि)
 बृहत्तन्त्रे ॥ १७ ॥ आत्मगृहीत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ ॐ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॐ ॥

॥ १८ ॥ सर्वगुणानामन्वय आत्मशब्दे भवति । 'आप्तव्याप्ते-
 रात्मशब्दः परमस्य प्रयुज्यत' इति वचनादिति चेत्सत्यम् । स्याच्चैवम् ।
 आत्मेत्येवेत्यवधारणात् । अन्यथा सर्वोपसंहारवचनविरोधात् ॥ १८ ॥
 ॥ अन्वयाधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ ॐ कार्याख्यानादपूर्वम् ॐ ॥ १९ ॥ 'अलौकिका-
स्तस्य गुणा ह्युपास्या अलौकिकं मुक्तिकार्यं यतोऽस्ये'ति कार्याख्याना-
दन्यत्राद्यष्टा एव गुणा उपास्याः ॥ १९ ॥ कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ १९ ॥

॥ ॐ समान एवञ्चाभेदात् ॐ ॥ २० ॥ अपूर्व-
त्वेऽपि समानानामेवोपसंहारः । न तु त्रिभिरुक्तत्वादीनां कादाचित्-
त्कानां पृथक्त्वेन । नित्यनिरुक्त्यादिष्वन्तर्भावात् ॥ २० ॥
॥ ॐ सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॐ ॥ २१ ॥ परमान्म-
मन्वन्धित्वेन नित्यत्वान् त्रिभिरुक्तत्वादिष्वप्युपसंहार्यत्वं युज्यते ॥
'गुणान्त्रैकमाद्याश्च (तु) संहर्तव्या न संशयः । त्रिरिच्छस्यं नान्येषां
म हि सर्वगुणाधिक' इति (हि) बृहत्तन्वे ॥ २१ ॥ ममानाधि-
करणम् ॥ १२ ॥

॥ ॐ न वा विशेषात् ॐ ॥ २२ ॥ न वाऽऽम-
शब्देन सर्वगुणगृहीतिः । अधिकारिनिशेपात् ॥ २२ ॥ ॐ दर्शयति
च ॐ ॥ २३ ॥ 'सर्वान्गुणानात्मशब्दो ब्रवीति ब्रह्मादीना-
मितरेषां न च वे'ति (च) भाह्वेयश्रुतिः ॥ २३ ॥ विशेषाधि-
करणम् ॥ १३ ॥

॥ ॐ सम्मृतिद्युव्याप्यपि चातः ॐ ॥ २४ ॥
सम्मृतिद्युव्याप्ती अपि देवादीनामुपसंहर्तव्ये नान्येषाम् । अत एव
योग्यतानिशेपात् ॥ 'देवादीनामुपास्यास्तु भूतिव्याप्यादयो गुणाः ।
आनन्दाद्यास्तु सर्वेषामन्यथाऽनर्थक्यवेदिति (च) ब्रह्मतर्के ॥ २४ ॥
॥ सम्मृत्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

यस्यां त्रिधायां महागुणा उच्यन्ते मोक्षमानामितराऽन्येषामिति
चेत् ॥ ॐ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॐ ॥

॥ २५ ॥ पुरुषसूक्तोक्तविद्यायामपि केषाञ्चिद्गुणानामनाम्नानात् ॥
 'सर्वतः पौरुषे सूक्ते गुणाः विष्णोरुदीरिताः । तत्रापि नैव
 सर्वेऽपि तस्मात्कार्योपसंहृतिरिति ब्रह्मतर्कं ॥ २५ ॥ पुरुषविद्याधि-
 करणम् ॥ १५ ॥

॥ ॐ वेधाद्यर्थभेदात् ॐ ॥ २६ ॥ 'मिन्धि विद्धि
 श्रुणीहीति फलभेदेन सर्वशः । यत्यादीनां तेव्ययोगान्नाधिकायेकता
 भवेत् । अयोग्योपासनादीयुरनर्थ चार्थनाशनमिति बृहत्तन्त्रे ॥ २६ ॥
 ॥ वेधाद्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

मुक्तस्योपासना कर्तव्या न वेत्यतो ब्रवीति—॥ ॐ हानौ
 तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम्
 ॐ ॥ २७ ॥ नियतस्वाध्यायानन्तरं स्वेच्छया कुशाग्रहणस्तुत्युप-
 गानवदेव मोक्ष उपासनादिः । 'ब्रह्मविदामोति परमि'ति मोक्ष-
 वाक्यशेषत्वादितरेषाम् ॥ तद्योक्तम्—'एतत्सामगायन्नास्त' इत्यादि ।
 ब्रह्मतर्कं च 'युक्ता अपि हि कुर्वन्ति स्वेच्छयोपासनं हरेः ।
 नियमानन्तरं विप्राः कुशाद्यैरप्यधीयत' इति ॥ 'कृष्णो मुक्तैरिज्यते
 वीतमोहौरिति च भारते ॥ २७ ॥ ॐ साम्पराये तर्तव्या-
 भावात्तथाहान्ये ॐ ॥ २८ ॥ स्वेच्छयेत्यङ्गीकर्तव्यम् । मुक्तस्य
 तीर्णत्वात् । 'तीर्णो हि तदा सर्वांश्लोकान् हृदयस्य भवती'ति हान्यं
 पठन्ति । वायुप्रोक्ते च—'स्थितप्रव्रजत्वमाप्ता ये ज्ञानेन परमात्मनः ।
 ब्रह्मलोकं गतास्सर्वे ब्रह्मणा च परं गताः । तीर्णतर्तव्यभागाश्च
 स्वेच्छयोपामते परमि'ति ॥ २८ ॥ मुक्तोपामनाधिकरणम् ॥ १७ ॥

१ ३-१० तै.उ. २ 'एव' इत्यधिकः पाठः

३ ६-३-२२. वृ.उ.

४ हान्यधिकरणम्. पा.

कर्माणि कुर्वन्ति न वेत्यत आह—॥ ॐ छन्दत उभेयां-
 विरोधात् ॐ ॥ २९ ॥ स्वेच्छया कुर्वन्ति न वा । बन्धप्रत्य-
 वाययोरभावात् ॥ २९ ॥ ॐ गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा
 हि विरोधः ॐ ॥ ३० ॥ बन्धप्रत्यवायाभावे हि मोक्ष-
 स्यार्थवत्त्वम् । अन्यथा मोक्षत्वमेव न स्यात् ॥ 'कदाचित्कर्म कुर्वन्ति
 कदाचिन्नैव कुर्वते । नित्यज्ञानस्वरूपत्वाभित्यं ध्यायन्ति केशवम् ॥
 तीर्णतर्तव्यभागा ये प्राप्तानन्दाः परात्मनः । प्रत्यवायस्य बन्धस्या-
 प्यभावात्स्वेच्छया भवेदि'ति हि ब्रह्माण्डे ॥ ३० ॥ ॐ उपपन्न-
 स्तल्लक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॐ ॥ ३१ ॥ उपपन्न-
 श्वैवन्मात्रः । प्राप्तत्वात्तल्लक्षणस्य फलस्य । यथा लोके विध्यर्थत्वेन
 विष्णुक्रमणादिकं कृत्वा समाप्तकर्मच्छया करोति न करोति च ॥ ३१ ॥
 ॥ छन्दाधिकरणम् ॥ १८ ॥

॥ ॐ अनियमः सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमाना-
 भ्याम् ॐ ॥ ३२ ॥ प्राप्तज्ञानानामपि केषाञ्चिन्मुक्तिप्राप्तिः
 केषाञ्चिन्न, यथोपसंहारनियम इति न मन्तव्यम् ॥ 'सर्वे गुणा ब्रह्मणैव
 ह्युपास्या नान्यैर्देवैः किमु सर्वैर्मनुष्यै'रित्युपसंहारविरोधादन्यत्रा-
 विरोधात् । 'न कश्चिद्ब्रह्मविस्मृतिमनुभवति मुक्तो ह्येव भवति
 सम्पादाद्बुः सृतिहेती'ति कौण्डिन्यश्रुतेः । यथा केषाञ्चिन्मोक्ष एव-
 मन्येषामित्यनुमानाच्च ॥ ३२ ॥ अनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

॥ ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकानाम्
 ॐ ॥ ३३ ॥ यथा यथाऽधिकारो निश्चिप्यते एवं मुक्तावानन्दो
 निश्चिप्यते । 'मनुष्येभ्यो गन्धर्वाणां गन्धर्गेभ्यः श्रुतीणामृषिभ्यो

देवानां देवेभ्य इन्द्रस्य इन्द्राद्भुद्रस्य रुद्राद्ब्रह्मणो एष ह्येव शतानन्द' इति चतुर्वेदशिखायाम् ॥ अध्यात्मे च—'ज्ञानं चोपासनं चैव मुक्ता-
वानन्द एव च । यथाधिकारं देवानां भवन्त्येवोत्तरोत्तरमि'ति ॥३३॥
॥ ॐ अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्या-
मौपसदवत्तदुक्तम् ॐ ॥ ३४ ॥ न चाममत्वेन विरोधो
भवति । ब्रह्मधीत्वा'दोषाभावासाम्यादुत्तमेभ्योऽन्येषां भावाच्च । औप-
सदवच्छिष्यवत् । उक्तं च तुरश्रुतौ—'नानाविधा जीवसद्वा विमुक्तौ
न चैव तेषां ब्रह्मधियां विरोधः । दोषाभावादुरुशिष्यादिभावाल्लोकेऽपि
नासौ किमु तेषां विमुक्तेरि'ति ॥३४॥ यावदधिकाराधिकरणम् ॥२०॥

॥ ॐ इयदामननात् ॐ ॥ ३५ ॥ नामाधारभ्य
प्राणान्तमुत्तरोत्तरमुत्तमत्वमुक्तम् । न प्राणात्किञ्चिद्भूय उक्तम् ।
तथाऽपि पूर्ववत्स्यादि(दपी)ति न वाच्यम् । 'प्राणो वाव सर्वेभ्यो
भूयान्नहि प्राणाद्भूयान्प्राणो ह्येव भूयांस्तस्माद्भूयान्नामे'ति कौण्ठरव्य-
श्रुतेः ॥ ३५ ॥ ॐ अन्तरा भूतग्रामवदिति चेत्तदुक्तम्
ॐ ॥ ३६ ॥ यथा भूतग्राम एकस्मादेक उत्तमोऽस्त्येव, एवं
प्राणादपि परमात्मानमन्तरा विद्यत इति चेन्न । प्राणादुत्तमाभावे
प्रमाणमुक्तम् । अन्यत्रोत्तमाभावे न प्रमाणम् । दृश्यते चान्यत्रोत्त-
मत्वम् ॥ ३६ ॥ ॐ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोप-
देशवत् ॐ ॥ ३७ ॥ प्राणस्य सर्वोत्तमत्वे परमात्मना भेदा-
नुपपत्तिरिति चेन्न । श्रुत्युपदिष्टवदुपपत्तेः । अन्येभ्यः प्राणस्योत्त-
मत्वं तस्मात्परमात्मनो ह्युपदिष्टम् ॥ ३७ ॥ इयदामननाधि-
करणम् ॥ २१ ॥

नेति चेन्न— ॥ ॐ व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत्

ॐ ॥ ३८ ॥ उक्तं प्राणात्परमात्मन उत्तमत्वं पूर्वोक्ताध्याहारेण
'एष तु वा अतिवदती'ति विशिषन्ति हि । यथेतरेषु विशेषणम् ॥
'उत्तमत्वं हि देवानां मुक्तावपि हि मानवात् । तेभ्यः प्राणस्य
तस्माच्च नित्यमुक्तस्य वै हरेरिति (च) बृहत्तन्त्रे ॥ ३८ ॥ व्यति-
हाराधिकरणम् ॥ २२ ॥

कृतिर्निष्ठा विज्ञानमित्यादीनां भेदाद्ब्रह्म उत्तमा इति चेन्न—

॥ ॐ सैव हि सत्यादयः ॐ ॥ ३९ ॥ सत्यादिगुणास्तस्या
एव परदेवतायाः स्वरूपभूताः ॥ ब्रह्मतर्के च—'नामादिप्राण-
पर्यन्ताद्योहि सत्यादिरूपवान् । तस्मै नमो भगवने विष्णवे सर्वजिष्णवे'
इति ॥ 'सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्वृणास्समुदीरिताः । तस्मै नमो
भगवने यस्मादेव विमुच्यत' इति चाध्यात्मे ॥ ३९ ॥ सत्या-
याधिकरणम् ॥ २३ ॥

प्रकृतेरपि जन्मादेः संसारप्राप्तेः किमिति नामादिष्वपाठ

इत्यत्रोच्यते— ॥ ॐ कामादितरत्र तत्र चाऽयतना-
दिभ्यः ॐ ॥ ४० ॥ स्वेच्छर्यैव मूलस्थानं स्थिताऽप्यप्रावतारा-
न्करोतीधरेच्छानुसारेण । 'सर्वायतना सर्वकाला सर्वेच्छा न बद्धा
बन्धिका संपा प्रकृतिरविकृतिरिति वत्सश्रुतेः ॥ 'नामादयस्तु बद्धत्वा-
न्मोचकत्वात्परोऽपि च । उभयोरप्यभावेन यथाऽप्यक्तं न तूदितम् ॥
'श्रुतौ तथा जीवपरावुच्येते किञ्चनेतरत् । नोच्यते च तदा तत्त्वद्वयं
वै समुदाहृतमिति ब्रह्मतर्के ॥ ४० ॥ ॐ आदरादलोपः ॐ ॥
॥ ४१ ॥ अबद्धत्वेऽपि भक्तिविशेषादेवोपासनाद्यलोपस्तस्या भवति ॥

‘यथा श्रीनित्यमुक्ताऽपि प्राप्तकामाऽपि सर्वदा । उपास्ते नित्यशो
 पिष्णुमेवं भक्तो हरेर्भवेदिति बृहत्तन्त्रे ॥ ४१ ॥ ॐ उपस्थिते-
 स्तद्वचनात् ॐ ॥ ४२ ॥ अनादिकाले भगवत्सम्बन्धित्वा-
 द्युज्यते च नित्यमुक्तत्वं तस्याः । ‘द्वावेतायनादिनित्यावनादियुक्तौ
 नित्यमुक्तायनादिकृतौ नित्यकृतौ योज्य परमो या च प्रकृती रमते
 ह्यस्या परमो रमते ह्यस्मिन्नकृतिः स्वस्मिन्हि रमते परमो न
 म्यस्मिन्नकृतिरत एनमाहुः परम इती’ति गौपयनश्रुतिप्रचनात् ॥ ४२ ॥
 ॥ कामाधिकरणम् ॥ २४ ॥

दर्शनार्थं ह्युपायनम् । तच्च श्रवणादेरेव भवति । अतः
 किमर्थमित्यत्रोच्यते ॥ ॐ तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः
 पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॐ ॥ ४३ ॥ तत्प्रतिबन्धो
 वदार्थनियमश्च ब्रह्मदृष्टेः पृथगेव । हिशब्देन ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
 श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यामितव्य’ इति श्रुतिं सूचयति ।
 श्रवणादिफलं चानानप्रिपर्ययादिदर्शनप्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ब्रह्मतर्के
 च—‘श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानप्रिपर्ययौ । सशयं च
 पराणुय लभते तन्नदर्शनमिति ॥ ४३ ॥ निर्धारणाधिकरणम् ॥ २५ ॥

॥ ॐ प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ॐ ॥ ४४ ॥ न च
 श्रवणादिमात्रेण ब्रह्मदृष्टिर्भवति, किन्तु सेतिर्तन्त्रेण । यथा गुरुदत्त
 तथैव भवति । ‘आचार्यवान्पुण्यो वेदे’ति युक्तम् ॥ ४४ ॥
 ॥ प्रदानाधिकरणम् ॥ २६ ॥

गुरुप्रमादः स्वप्रयत्नो वा बलवानिति निगद्यते— ॥ ॐ
 लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ ॥ ४५ ॥ ऋषमा
 दिभ्यो विद्या ज्ञानाऽपि मत्प्रयत्नेन ‘भगवास्त्वेव मे कामं ब्रूयात्’

‘श्रुतं ह्येन मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्येव विद्या विदिता साधिष्टं प्रापयती’^१ति वचनात्, ‘अत्र ह न किञ्चन वीयाये’त्यनुज्ञानादुपकोसल-वचनाच्च लिङ्गभूयस्त्वादुरुप्रसाद एव बलवान् । तर्हि तावताऽलमिति न मन्तव्यम् । ‘श्रोतव्यो मन्तव्य’^२ इत्यादेस्तदपि कर्तव्यम् ॥ चाराहे च—‘गुरुप्रसादो बलवान्न तस्मादलपत्तरम् । तथाऽपि श्रवणादिश्च कर्तव्यो मोक्षसिद्धय’ इति ॥ ४५ ॥ गुरुप्रसादाधि-करणम्^३ ॥ २७ ॥

॥ ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानस-वत् ॐ ॥ ४६ ॥ न च पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियमः । समग्रानुग्रहं चेत्पश्चात्तनः करोति स्वयमेव तदा निकल्पः स्यात् । मानसक्रियारत्, यथोभयोर्ध्यानयोः समयोः । ‘पूर्वस्मादुत्तमो लब्धः स्वयमेव गुरुर्यदि । गृहीयादविचारेण विकल्पः समयोर्भवेत् ॥ समग्रानुग्रहाभावात्सत्यकामः स्वकं गुरुम् । ऋपभाद्यनुज्ञया चैव प्राप तस्माद्वि युज्यत’ इति बृहत्तन्त्रे ॥ ‘समग्रानुग्रहं कश्चित्स्वयमेव समो यदि । कुर्यात्पुनश्च गृहीयादत्रिरोधेन कामतः ॥ ध्यानयोः समयो-र्यद्वद्विकल्पः कामतो भवेत् । एवं गुरोर्द्वितीयस्य निकल्पो ग्रहणेऽपि चे’ति महासहितायाम् ॥ ४६ ॥ ॐ अतिदेशाच्च ॐ ॥ ४७ ॥ ‘ब्रह्मोपास्त्व ब्रह्मोपचरस्व तच्छृणुहि तत्त्वामवतु । यथा ब्रह्मोपचरे-र्यथा मातुपचरेर्ये चान्येऽस्मद्विधाः श्रेयसश्च तानुपास्त्व तानुपचरस्व तेभ्यः शृणुहि ते त्वामवन्ति’ति पौष्यायणश्रुतावतिदेशाच्च ॥ ४७ ॥ ॥ पूर्वनिकल्पाधिकरणम् ॥ २८ ॥

न च ‘कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः’^४ इत्यादिनाऽन्य-मोक्षमाधनम्—॥ ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ ॥ ४८ ॥

^१ ४९-३ छां उ

^२ ४४५ सू उ

^३ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् पा

^४ ३२० भ गी

‘तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था प्रियते अयनाये’^१ति
 निर्धारणाद्विद्ययैव मोक्षः ॥ ४८ ॥ ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ ४९ ॥
 न केवलविद्यया किन्त्यपरोक्षज्ञानेनैव च । ‘सर्वान्परो माययाऽयं
 सिनीते दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेणे’^२ति कौशिकश्रुतेः ॥ ४९ ॥
 ॥ विद्याधिकरणम् ॥ २९ ॥

॥ ॐ श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॐ ॥ ५० ॥
 सावधारणा बलवती श्रुतिः । ‘इन्द्रोऽश्वमेधांश्छतमिष्ट्वाऽपि राजा
 ब्रह्माणमीज्यं समुवाचोपसन्नः । न कर्मभिर्न धनैर्नैव चान्यैः । पश्ये-
 त्सुखं तेन तत्त्वं ब्रवीही’^३ति बलश्लिङ्गम् ॥ ‘नास्त्यकृतः कृतेने’^४त्युप-
 पत्तिश्च । ‘कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न
 कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः’ इति युक्तिमद्भगवद्भचनम् ॥ अतो न
 प्रमाणान्तरबाधः । ‘कर्मणैवे’^५त्ययोगव्यवच्छेदः ॥ ५० ॥ अबाधाधि-
 करणम्^६ ॥ ३० ॥

॥ ॐ अनुबन्धादिभ्यश्च ॐ ॥ ५१ ॥ न केवलं
 श्रवणादिभिर्गुरुप्रसादेन च ब्रह्मदर्शनम् । किन्तु भक्त्यादिभिश्च ॥
 ‘सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वज्ञो विष्णुतत्परः । यद्गुरुः सुप्रसन्नः सन्दद्यात्त-
 न्नान्यथा भवेत् ॥ तथाऽप्यनादिसंसिद्धो भक्त्यादिगुणपूरातः । लमे-
 द्गुरुप्रसादं च तस्मादेव च तद्भवेदि’^७ति ॥ ‘भक्तिर्विष्णौ गुरौ चैव
 गुरोर्नित्यप्रसन्नताम् । दद्याच्छ्रमदमादिं च तेन चैते गुणाः पुनः ।
 तैस्सर्वदर्शनं त्रिष्णोः श्रवणादिकृतं भवेदि’^८ति च नारायणतन्त्रे ॥ ५१ ॥
 ॥ अनुबन्धाद्यधिकरणम् ॥ ३१ ॥

॥ ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ ॥
 ॥ ५२ ॥ उपासनाभेदवत्तद्दर्शनभेदः । तद्योक्तं कमठश्रुतौ—

‘अन्तर्दृष्टयो वहिर्दृष्टयोऽवतारदृष्टयः सर्वदृष्टय इति । देवा वाव सर्व-
दृष्टयस्तेषु चोत्तरोत्तरमावृत्तानोऽन्येषु (तु) यथायोगं यथा ह्याचार्या
आचक्षत’ इति ॥ अध्यात्मे च—‘दृष्टयैव ह्यवताराणां मुच्यन्ते
केचिदञ्जसा । दर्शनेनाऽन्तरेणान्ये देवास्सर्वत्र दर्शनात् । तेषां
विशेषमाचार्या वेत्ति सर्वज्ञतां गत’ इति ॥ ५२ ॥ दर्शनभेदाधि-
करणम्^१ ॥ ३२ ॥

॥ ॐ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि
लोकापत्तिः ॐ ॥ ५३ ॥ न सामान्यदर्शनमात्रेण मुक्तिः । यथा
मृत्युमात्रात् । न हि लोकापत्तिमात्रं मुक्तिः ॥ ‘सामान्यदर्शनाल्लोका
मुक्तिर्योग्यात्मदर्शनादि’ति हि नारायणतन्त्रे ॥ ‘मुच्यते नात्र संदेहो
दृष्ट्या तु स्वात्मयोग्यये’ति च ॥ ‘दर्शनेनाऽत्मयोग्येन मुक्तिर्नान्येन
केनचिदि’ति चाध्यात्मे ॥ ५३ ॥ न सामान्याधिकरणम् ॥ ३३ ॥

‘भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषो
भक्तिरेव भूयसी’ति माठरश्रुतेर्न परमात्मना दर्शनमिति चेन्न ।
‘तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधामे’^२ति श्रुतेः । कथं तद्धोषा श्रुतिः—
॥ ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः
ॐ ॥ ५४ ॥ परमात्मैवं(व) भक्त्या दर्शनं प्राप्य मुक्तिं ददातीति
प्रधानसाधनत्वाद्भक्तिः करणत्वेनोच्यते ॥ मायावैभवे च—‘भक्तिस्थः
परमो विष्णुस्तयैवैनं वशं नयेत् । तयैव दर्शनं यातः प्रदद्यान्मुक्ति-
मेतया ॥ स्नेहानुबन्धो यस्तस्मिन्बहुमानपुरस्सरः । भक्तिरित्युच्यते
सैव करणं परमी(मे)शितुरि’ति ॥ सर्वशब्दानां ब्रह्मणि प्रवृत्तेश्च ॥ ५४ ॥
॥ ताद्विद्याधिकरणम्^३ ॥ ३४ ॥

^१ प्रज्ञान्तयाधिकरणम्. पा ^२ ३-२-४ मुं.उ. ^३ परेणाधिकरणम्.
पा.

जीवांशानां पृथुगुत्पत्तेर्नानादियोग्यताऽपेक्षेति न मन्तव्यम् ।

कुतः ?— ॥ ॐ एक आत्मनश्शरीरे भावात् ॐ ॥

॥५५॥ अंशांशिनोरेकत्वमेव । अंशिकर्म(वि)निर्मितशरीर एवांशस्य

भावात् ॥५५॥ ॐ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूप-

लब्धिवत् ॐ ॥५६॥ ज्ञानादिभावे' विद्यमानेऽपि नांशांशिनोः

पृथग्भाव एव । तदुपासनादिभोगार्दंशस्य । परमसंहितायां च—

'अंशिनस्तु पृथग्जाता अंशास्तस्यैव कर्मणा । पुनरैक्यं प्रपद्यन्ते नात्र

कार्या विचारणे'ति ॥ ५६ ॥ एकाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

॥ ॐ अङ्गाववद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम्

ॐ ॥ ५७ ॥ ब्रह्माद्यङ्गदेवतावद्दोपासनादि प्रतिशाखं प्रतिवेदं

च नोपसंहियते । दिशब्दात्—'समत्वाद्बोचमत्वाद्वा नाङ्गदेवा-

द्युपासनम् । उपसंहार्यमित्याहुर्वेदसिद्धान्तवेदिन' इति ब्रह्मतर्क-

वचनात् ॥ ५७ ॥ ॐ मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॐ ॥५८॥

सर्वदेवतामन्त्रा यथाऽधीयन्त एवमविरोधो वा । 'उपासनाङ्गदेवानां

परमाङ्गत्तया भवेत् । उपसंहृतिर्विशेषे तु फलानामन्यथा न तु ॥

पुरुषाणां विशेषाद्वा यथायोगं भविष्यती'ति बृहत्तन्त्रे ॥ ५८ ॥

॥ अङ्गाववद्धाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

॥ ॐ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाच दर्शयति

ॐ ॥ ५९ ॥ सर्वगुणेषु भूमगुणस्य ज्यायस्त्वं क्रतुवत्सर्वत्र सह-

भावात् ॥ 'भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैराभूमा फलमेपां विधत्ते ।

तस्माद्भूमा गुणतो वै विशिष्टो यथा क्रतुः कर्ममण्ये विशिष्ट' इति च

गौपवनश्रुतिः ॥ ५९ ॥ भूमाधिकरणम् ॥ ३७ ॥

॥ ॐ नाना शब्दादिभेदात् ॐ ॥ ६० ॥ 'शब्दोऽनुमा
तर्थवाक्षो योग्यताभेदतस्सदा । ब्रह्मादीनामेकमर्थं बहुधा दर्शयन्ति
हि ॥ अतः पूर्णत्वमीशस्य नानैवैषां प्रदृश्यते । अतः फलस्य नानात्वं
नानैवोपासनं (ना) यत' इति ब्रह्मतर्कः । अतो भूमत्वमपि नानैवोपास्यते
॥ ६० ॥ नाना(शब्दा)धिकरणम् ॥ ३८ ॥

॥ ॐ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॐ ॥ ६१ ॥
स्वयोग्योपासनानन्तरं सामान्यस्यापि कस्याचिदुपासनं विकल्पेन भवति
विशिष्टफलापेक्षया ॥ 'मुक्त्यर्थमात्मयोग्यं हि कार्यमेव ह्युपासनम् ।
नृसिंहादिकमन्यच्च दुरितादिनिवृत्तये । उपास्यते यथायोगं न वा
फलविभेदत' इति (च) ब्रह्मतर्कः ॥ ६१ ॥ विकल्पाधिकरणम् ॥ ३९ ॥

॥ ॐ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा
पूर्वहेत्वभावात् ॐ ॥ ६२ ॥ 'यस्य यस्य हि यः कामस्तस्य
तस्य ह्युपासनम् । तादृशानां गुणानां च समाहारं प्रकल्पयेत् ॥
अकामत्वान्मुमुक्षूणां न वा तेषामुपासनम् । तुष्ट्यर्थमीश्वरस्यैव नैवोपासा
विदुष्यती'ति बृहत्तन्त्रे ॥ ६२ ॥ काम्याधिकरणम् ॥ ४० ॥

॥ ॐ अङ्गेषु यथाऽऽश्रयभावः ॐ ॥ ६३ ॥
अङ्गदेवतानां यथा यथा परमेधराद्वाश्रयत्वं 'चक्षोः सूर्यो अजायते'
त्यादि तथा भावना कर्तव्या ॥ ६३ ॥ ॐ शिष्टेश्च ॐ ॥ ६४ ॥
'यस्मिन्यस्मिन्यो हि चाङ्गे निविष्टः परस्य चिन्त्यः स तथा तर्धवे'ति
शौत्रायणश्रुतः ॥ ६४ ॥ ॐ समाहारात् ॐ ॥ ६५ ॥
'अङ्गैः पराये हि देवा विमृष्टास्तत्तद्गुणान्परमे संहरेत । तांश्चापि तत्रैव
॥ १०.१०.१३. अ. मं.

विचिन्त्य देवान्स्थानं मुमुक्षुः परमं ब्रजेते'ति कापायणश्रुतौ समाहार-
वचनाच्च ॥ ६५ ॥ ॐ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॐ ॥ ६६ ॥
'साधारण्यात्सर्वगुणाः परस्य समाहार्यास्तत्त्वद्वयो मुमुक्षोरिति माण्डव्य-
श्रुतेश्च ॥ ६६ ॥ यथाश्रयमावाधिकरणम्' ॥ ४१ ॥

॥ ॐ न वाऽतत्सहभावश्रुतेः ॐ ॥ ६७ ॥ न वाऽङ्ग-
देवतोपसंहारः कार्यः । उपसंहारस्य सहाश्रवणात् ॥ ६७ ॥
॥ ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ ६८ ॥ 'सत्यो ज्ञानः परमानन्दरूप
आत्मेत्येवं नित्यदोषासनं स्यात् । नान्यत्किञ्चित्समुपासीत धीरः
सर्वगुणैर्देवगणा उपासत' इति कमठश्रुतौ ॥ ६८ ॥ न वाधिकरणम् ॥ ४२ ॥
इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा-
चार्यविरचिते तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

ज्ञानसामर्थ्यमस्मिन्पाद उच्यते ॥ ॐ पुरुषार्थोऽतः
शब्दादिति वादरायणः ॐ ॥ १ ॥ यदर्शनार्थमुपासनोक्ता
तस्मादर्शनात्सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरिति वादरायणो मन्यते । 'यं यं लोकं
मनसा संविमाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं
जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकाम'^२ इति शब्दात् ॥ १ ॥
॥ ॐ शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः
ॐ ॥ २ ॥ अस्त्येव मोक्षसाधनत्वं ज्ञानस्य । स्वर्गादिषु तत्साधन-
कर्मशेषत्वेन ॥ 'स्वर्गं धनादेहतो वै गृहाच्च प्राप्स्यन्ति धीरा नत्वधीराः
कुतश्चिदि'ति वदति जैमिनिः ॥ २ ॥ ॐ आचारदर्शनात् ॐ ॥
॥ ३ ॥ ज्ञानिनामेव देवादीनामाचारदर्शनात् ॥ ३ ॥ ॐ तच्छ्रुतेः
ॐ ॥ ४ ॥ 'यदेव विद्यया करोति थद्वयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं

भवती'ति शेषत्वश्रुतेः ॥ ४ ॥ ॐ समन्वारम्भणात् ॐ ॥
 ॥ ५ ॥ 'कर्मैव देहं दैविकं मानुषं वाऽप्यन्वारमेवापरस्तत्र हेतुः ।
 भोगांस्तदीयांश्च यथाविभागं ददाति कर्मैव शुभाशुभं यदि'ति माठर-
 श्रुतेश्च । संशब्दः प्राधान्यं दर्शयति ॥ ५ ॥ ॐ तद्वतो विधानात्
 ॐ ॥ ६ ॥ 'ज्ञानी च कर्माणि सदोदितानि कुर्यादकामः सततं
 भवेते'ति कमठश्रुतौ ज्ञानवतोऽपि विधानात् ॥ ६ ॥ ॐ नियमाच्च
 ॐ ॥ ७ ॥ 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः । एवं
 त्वयि नान्यधेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नर'^१ इति ॥ ७ ॥
 ॥ ॐ अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्
 ॐ ॥ ८ ॥ 'ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्गो ज्ञानादेव कामाः
 सम्पद्यन्ते । अथापि यथा यथा कर्म कुरुते तथा तथाऽधिको
 भवती'ति कौण्ठर्यश्रुतेः ॥ युधिष्ठिरादीनां राजश्रूयादिना फलाधिक्य-
 दर्शनाच्चेति वादरायण(स्य)मतम् ॥ ८ ॥ ॐ तुल्यं तु दर्शनम्
 ॐ ॥ ९ ॥ राजश्रूयादिकृतावकृतौ च सममेव तेषां विज्ञानम् ।
 'विज्ञातमेतत्सर्वेषां मुनीनां ब्रह्मदर्शनात् । स्यादेव मोक्षो नान्यस्मादिति
 तत्रापि चित्रता ॥ स्वर्गादयः कर्मणैः नान्येनेत्यपरे विदुः ।
 ज्ञानेनाऽधिक्यमित्याहुर्जमिन्याद्यास्तु केचन ॥ अदृष्टमेव ज्ञानेन दृष्टं
 नैवोपलम्पते । इति केचिद्विदः प्राहुर्व्यासशिष्या इमेऽखिलाः ॥
 यस्माद्व्यासमतं सर्वं सत्यमेव ततोऽखिलम् । यथाऽऽकाशस्त्वनन्तोऽपि
 व्याप्तो ह्मावधिम्नथा । प्रादेशोऽपि हि सत्येन तर्ह्येतेषां मतानि तु ॥
 स्वयं तु भगवान्व्यासो व्याप्तज्ञानमहांशुमान् । अनन्ताकाशवत्पश्य-

अखिलं पुरुषोत्तमः ॥ ज्ञानेनैवाऽप्यते सर्वं कर्मणा त्वधिकं भवेत् ।
इति ग्राह महायोगी पुमर्थानां विनिर्णयमि'ति भविष्यत्पर्वणि ।
'ज्ञानिनामपि देवानां विशेषः कर्मभिर्भवेत् । चीर्णेऽकृते वा ज्ञानस्य
न विशेषोऽस्ति कर्मणी'ति ब्रह्मतर्के ॥९॥ पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

सर्वेषां पुरुषार्थापेक्षित्वाज्ज्ञानाधिकारितेत्यत आह— ॥ ॐ
असार्वात्रिकी ॐ ॥ १० ॥ न सर्वेषामधिकारः ॥ १० ॥
॥ ॐ विभागश्शतवत् ॐ ॥ ११ ॥ 'नवकोट्यो हि देवानां
तेषां मध्ये जतस्य तु । सोमाधिकारो वेदोक्तो ब्रह्मणी द्वे शताधिके ॥
यथा तथैवासङ्ख्येयाः प्रजास्तासु कियाञ्जनः । ज्ञानाधिकारी सम्प्रोक्तो
विष्णुपादैकसंश्रय' इति वचनात्सुखापेक्षासाम्येऽपि विभाग इष्यतेऽधि-
कारार्थम् ॥११॥ कस्याधिकारः ?— ॥ ॐ अध्ययनमात्रवतः
ॐ ॥ १२ ॥ 'अवैष्णवस्य वेदेऽपि ह्यधिकारो न विद्यते । गुरुभक्ति-
विहीनस्य जमादिरहितस्य च । न च वर्णावरस्यापि तस्मादध्ययना-
न्वितः । ब्रह्मज्ञाने तु वेदोक्तेऽप्य(ह्य)धिकारी सतां मत' इति ब्रह्मतर्के ॥
'पठेद्वेदानथार्थानधीयीताथ विचार्य ब्रह्म विन्देदि'ति कौपारव-
श्रुतिः ॥ १२ ॥ अधिकाराधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ नाविशेषात् ॐ ॥ १३ ॥ न सामान्येनाधिकारो
देवादीनाम् । 'अथ पुमर्थसाधनान्यर्थो धर्मो ज्ञानमित्युत्तरोत्तरम् ।
तत्राधिकारिणो मनुष्या ऋषयो देवा इत्युत्तरोत्तरमि'ति कौण्टिन्य-
श्रुतिः ॥ १३ ॥ अधिकारविशेषाधिकरणम् ॥ ३ ॥

'अथ मुनिरर्मानं च मौनं च निर्विघातं ब्राह्मणः स ब्राह्मणः
केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवे'ति ज्ञानिनो यथेष्टाचरणं विधीयत इत्यत

१ असार्वात्रिकाधिकरणम्. पा. २ अविशेषाधिकरणम्. पा.

आह—॥ ॐ स्तुतयेनुमतिर्वा ॐ ॥ १४ ॥ न विधिः ।
 ज्ञानिनः स्तुतये अनुमतिमात्रं वा । युज्यते च ॥ १४ ॥ ॐ काम-
 कारेण चैके ॐ ॥ १५ ॥ 'कामचाराः कामभक्षाः कामवादाः
 कामेनैवेमं देहमत्सृज्याथ परात्परमीयुरनारम्भमि' १ति चैके पठन्ति ॥
 ॥ १५ ॥ ॐ उपमर्दं च ॐ ॥ १६ ॥ 'ओमित्युच्चार्यान्ति-
 रिममात्मानमभिपश्योपमृद्य पुण्यं च पापं च काममाचरन्तो ब्रह्माबु-
 ब्रजन्ती' २ति च तुरश्रुतौ ॥ १६ ॥ ॐ ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे
 हि ॐ ॥ १७ ॥ न तापता कामचाराणां ज्ञानेऽधिकारः । 'य
 इमं परमं गुह्यमूर्ध्वरेतस्सु मापयेत् । न तथा निघते भूयान्यं
 प्राप्यान्येऽपि भूयस' इति माठरश्रुतेः ॥ १७ ॥ ॐ परामर्शं
 जेमिनिरचोदना चापवदति हि ॐ ॥ १८ ॥ 'प्रात-
 रुत्थायाथ सन्ध्यामुपासीत यत्सन्ध्यामुपासते ब्रह्मैव तदुपासतेऽथ
 देवान्ममेजुहुयाद्वेदानार्तयीत नान्यत्किञ्चिदाचरेन्न सुरां पिवेन्न
 पलाण्डं भक्षयीत न भृशं वदेन्न निस्सरेदात्मनं सोमं पिवेद्भुतशेषेण
 वर्तयेदि' ३त्युक्ताचारपरामर्शेन निधिवन्धवर्जितत्वेन कामत एव तस्य
 चरणं कामचार इति जेमिनिर्मन्यते ॥ न च निषिद्धं कर्म कर्तव्य-
 मैवेति चोदना ॥ 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्याद्यपरादश्च ॥ १८ ॥
 ॥ ॐ अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॐ ॥ १९ ॥
 अनुष्ठेयानां मध्य एव कामतश्चरणं कामतो निवृत्तिरिति वादरायणो
 मन्यते । 'केन स्याद्येन स्याच्चेनेदृश एवे' ४ति साम्यश्रुतेः ॥ 'यस्त्वात्म-
 रतिरेव स्यादात्मवृत्तश्च मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न

१ सामशास्त्रा.

२ ७. १. ५ उ

विद्यत' इति भगवद्वचनाच्च ॥ १९ ॥ ॐ विधिर्वा धारणवत्
 ॐ ॥ २० ॥ 'केन स्याद्येन स्यादि'ति विधिर्वा । यथा वेद-
 धारणं त्रैवर्णिकानां विहितं नान्येषाम् । एवं स्वमतानुसारिणी प्रवृत्ति-
 ज्ञानिनां विहिता । न तत्रार्धमशङ्का कार्या । नान्येषामिति वा ।
 'स्वेच्छयैव प्रवृत्तिस्तु ब्रह्मणो विधिचोदिता । नाऽशङ्क्यं तन्मतं कापि
 विष्णोः प्रत्यक्षचोदना । इतरेषां न विहिता स्वेच्छाप्रवृत्तिः कथञ्चने'ति
 हि ब्राह्मे ॥ २० ॥ ॐ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्ना-
 पूर्वत्वात् ॐ ॥ २१ ॥ स्तुतिमात्रमेव स्वेच्छाचरणं न विधिः ।
 तैरपि सामान्यविधिस्वीकारादिति चेन्न । अपूर्वत्वात्—परवशत्वात् ॥
 सर्वविध्यतिक्रमेण स्तुतिमात्रविषयत्वं परब्रह्मण एव हि ॥ विधीनां
 विषयास्त्वन्ये ब्रह्मणः स्वेच्छया कृतौ । परस्य ब्रह्मणो ह्येव सर्वविध्यति-
 दृते'ति ब्रह्मतर्के ॥ २१ ॥ ॐ भावशब्दाच्च ॐ ॥ २२ ॥
 'यथाविधानमपरे विधिर्भावे प्रजापतेः । ब्रह्मणः परमस्यैव सर्वविध्यति-
 दृते'ति च तुरश्रुतौ ॥ २२ ॥ ॐ पारिल्लवार्था इति चेन्न
 विशेषितत्वात् ॐ ॥ २३ ॥ 'केन स्याद्येन स्यादि'त्यादयः
 स्थिरत्वनिवृत्त्यर्था इति चेन्न । 'ब्रह्मा हि ज्ञानिनो ह वाच भवन्ति
 विधिनियता अनियताः स्वेच्छानियता इति । विधिनियता मनुष्या
 अनियता हि देवा ब्रह्मैव स्वेच्छानियत' इति गौपवनश्रुतौ विशेषित-
 त्वात् ॥ २३ ॥ ॐ तथाचैकवाक्योपबन्धात् ॐ ॥ २४ ॥
 एवं सति विधिवाक्यानां स्वेच्छाप्रवृत्तिवाक्यानां च सम्बन्धो भवति ॥ २४ ॥
 ॥ ॐ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॐ ॥ २५ ॥
 अत एव ज्ञानस्य मोक्षदाने नामिहोवाद्यपेक्षा । ब्रह्मर्के च—'येषां
 ज्ञानं समुत्पन्नं तेषां मोक्षो विनिश्चितः । शुद्धमिहाधिक्यं

विपरीतविपर्ययः ॥ स्वेच्छानुवृत्त्यैव भवेद्ब्रह्मणः प्रायशस्तथा ।
 देवानामपि सर्वेषां विशेषादुत्तरोत्तरमिति ॥ २५ ॥ ॐ सर्वापेक्षा
 च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ॐ ॥ २६ ॥ सर्वधर्मापेक्षा च
 ज्ञानस्रोतप्तौ । 'विविदिषन्ति यत्नेन दानेन तपसाऽग्नाशक्तेन'ति
 श्रुतेः ॥ यथा गतिनिष्पत्त्यर्थमश्वादयोऽपेक्ष्यन्ते न विनिष्पन्नगते-
 र्ग्रामादिप्राप्तौ ॥ २६ ॥ ॐ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि
 तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॐ ॥
 ॥ २७ ॥ यद्यपि ज्ञानेनैव मोक्षो नियतस्तथाऽपि ज्ञानी शम-
 दमाद्युपेतः स्यात् । 'आचार्याद्विद्यामचार्यैतमात्मानमभिपश्यन्शान्तो
 भवेदान्तो भवेदनुकूलो भवेदाचार्यं परिचरेत्परिचरेदाचार्यमिति
 माठरश्रुतौ ज्ञानिनोऽपि तद्विधेः ॥ 'ब्राह्मीं वा न त उपनिषदमब्रूमेति
 तस्य तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ।
 यो वा एतामुपनिषदमेवं वेदे'ति ज्ञानाङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥
 'यस्य ज्ञानं तस्य मोक्ष इति नाम विचारणा । तस्य शान्त्यादयोऽङ्गानि
 तस्मात्तेषामनुष्ठितिः । अवश्यकरणीया स्यादन्यथाऽप्यफलं भवेदि'ति
 आप्तये ॥ तुल्यन्दः पूर्णफलार्थत्वं सूचयति ॥ २७ ॥ ॐ सर्वा-
 ज्ञानुमतिश्च प्राणाल्यये तद्दर्शनात् ॐ ॥ २८ ॥
 'यदि ह वा अप्येयं निनिष्ठितं मक्ष्यतीति वमेन म मयती'ति सर्वाज्ञानुमतिः
 प्राणाल्ययनिषया । 'न वा अजीविष्यमिमानसादन्निति होवाच
 कामो म उदपानमिति दर्शनात् ॥ २८ ॥ ॐ अवाधाच्च
 ॐ ॥ २९ ॥ 'अन्याय्यचरणामावे न हि ज्ञानस्य बाधनम् ।
 अतो विद्वानपि न्याय्यं धर्तेनोत्कर्षसिद्धय' इति ब्रह्मवर्ते ॥ २९ ॥

॥ ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ ३० ॥ 'अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्यो-
 द्दरणक्षमः । एतादृशोऽपि नाञ्चारं श्रौतं स्मार्तं परित्यजेदिति
 हरिवंशेषु ॥ ३० ॥ ॐ शब्दश्चातोऽकामकारे ॐ ॥
 ॥ ३१ ॥ 'स य एतदेवं विदेवं भर्त्सानं एवं पश्यन्न कामचरितं
 चरेन्न कामं भक्षयति न काममनुवर्तेते'ति कौण्डिन्यश्रुतौ ॥ अत
 इत्यल्पफलत्वं सूचयति । 'न निषिद्धानि वर्तेत पूर्णज्ञानफलेच्छये'ति
 पात्रे ॥ ३१ ॥ ॐ विहितत्वाच्चाऽश्रमकर्मापि ॐ ॥
 ॥ ३२ ॥ न केवलं निषिद्धाकरणेन पूर्यते । कर्तव्यं च वर्णाश्रम-
 विहितं कर्म ॥ 'पश्यन्नपीममात्मानं कुर्यात्कर्माविचारयन् । यदात्मनः
 सुनियतमानन्दोत्कर्षमाप्नुयादिति कौपारवश्रुतौ विहितत्वाच्च ॥ अपि
 शब्दो वर्णधर्मसमुच्चयार्थः ॥ ३२ ॥ ॐ सहकारित्वेन च ॐ ॥
 ॥ ३३ ॥ 'यथा राज्ञः सहकार्येव मन्त्री तथाऽप्युते तं क्षितिपः
 कार्यमृच्छेत् । एवं ज्ञानं कर्म विनाऽपि कार्यं सहायभूतं न विचारः
 कुतश्चिदिति कमठश्रुतौ सहकारित्वोक्तेश्च ॥ 'ज्ञानान्मोक्षो भवत्येव
 सर्वाकार्यकृतोऽपि तु । आनन्दो हसतेऽकार्याच्छुभं कृत्वा च वर्धते'
 इति (च) ब्रह्माण्डे ॥ 'सर्वदुःखनिवृत्तिश्च ज्ञानिनो निधिर्नैव हि ।
 उपासया कर्मभिश्च भक्त्या चाऽनन्दचित्रते'ति बृहत्सन्ने ॥ 'धर्म-
 स्वरूपचित्रत्वाद्यो यो देवमनोगतः । स एव धर्मो विज्ञेयो न क्षेते
 लोकसम्मिता' इति च पात्रे ॥ ३३ ॥ कामचाराधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ ॥

॥ ३४ ॥ सर्वप्रकारेणोत्साहेऽपि ये ज्ञानयोग्यास्त एव ज्ञानं प्राप्नुवन्ति
 नान्ये । 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विग्रीकोऽविजिव-

त्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः^१
 इति श्रुत्याऽऽचार्योपदेशसाम्येऽपि विरोचनो विपरीतज्ञानमापेन्द्रः
 सम्यग्ज्ञानमित्युभयविवलिङ्गात् ॥ ३४ ॥ ॐ अनभिभवं च
 दर्शयति ॐ ॥ ३५ ॥ 'देवीमेव सम्पत्तिं देवा अभिगच्छ-
 न्त्यामुरीमेव चामुरा नैतयोरभिभवः कदाचित्स्वभाव एव ह्यवतिष्ठत'
 इति स्वभावानभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥ ॐ अन्तरा चापि
 तु तद्दृष्टेः ॐ ॥ ३६ ॥ सम्यग्ज्ञानविपरीतज्ञानयोरन्तरा
 न्यितानामपि देवामुरभावयोर्दार्ढ्यदृष्टेः ॥ ३६ ॥ ॐ अपि
 स्मर्यते ॐ ॥ ३७ ॥ 'अमुरा आसुरेणैव स्वभावेन च कर्मणा ।
 ज्ञानेन विपरीतेन तमो यान्ति विनिश्चयात् ॥ देवा दैवस्वभावेन
 कर्मणा चाप्यसंग्रयम् । सम्यग्ज्ञानेन परमां गतिं गच्छन्ति वैष्णवीम् ॥
 नानयोरन्यथाभावः कदाचित्कापि विद्यते । मानुषा मिश्रमतयो
 विमिश्रगतयोऽपि चे'ति स्कान्दे ॥ ३७ ॥ ॐ विशेषानुग्रहं च
 ॐ ॥ ३८ ॥ 'शृण्वे वीर उग्रमृगं दमायन्नन्यमन्यमति नेनीयमानः ।
 एधमानद्विष्टमयस्य राजा चोष्कृत्यते विश इन्द्रो मनुष्यानि'^२ति
 विशेषानुग्रहं च दर्शयति देवेषु परमेश्वरस्य ॥ 'असुरान्दमयन्विष्णुः
 स्वपदं च मुराग्रयन् । पुनः पुनर्मानुषांस्तु सृतावावर्तयत्यसावि'ति
 मविष्यत्पर्वणि ॥ ३८ ॥ ॐ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च
 ॐ ॥ ३९ ॥ देवमाणादमुरभाग एव बहुलः । 'तस्मान्न जनता-
 मियादि'^३ति लिङ्गात् ॥ चक्षुर्वाचतः कनीयसा एव देवा ज्यायसा
 अमुरा' इति श्रुतेः ॥ 'अमुरा बहुला यस्यात्तस्मान्न जनतामियादि'ति

१ ८-७-३. छां. उ.

२ ६-४७-१६. ऋ. सं. ३-३-१०. सू. उ.

३ ३-३-१. सू. उ.

च ब्राह्मे ॥ ३९ ॥ ॐ तद्गतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि
 नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॐ ॥ ४० ॥ असुरजातेरेवासुरत्वं
 देवजातेरेव देवत्वं जैमिनेरपि सिद्धमेव । 'नासुरा दैवी न देवा
 आसुरी न मनुष्या दैवीमासुरी च गतिमीधुरात्मीयामेव जाति-
 मनुभवन्ती'ति नियमयुतेः ॥ 'नासुराणां दैवं रूपं न देवानामासुरं
 नचोभयं मनुष्याणां यो यद्रूपः स तद्रूपो निसर्गो ह्येव भवती'त्य-
 तद्रूपत्वयुतेः ॥ 'तं भूतिरिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्वाप्ये-
 तर्हि सुप्तो भूर्भूतित्येव प्रथमित्यभूतिरित्यसुरास्ते ह परावभूवुरि'ति
 देवासुराणां भावभावयुतेश्च ॥ 'देवानां भूतिरित्येव मनो विष्णौ
 स्वभावतः । असुराणामभूतित्वेनैतन्नेयमतोऽन्यथा ॥ देवाः शापाभि-
 भूतत्वात्प्रहादाद्या बभूवुरे । अतः सुगतिरेतेषां नान्यथा व्यत्ययो
 भवेदि'ति चाध्यात्मे ॥ ४० ॥ तत्रयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ न चाऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद-
 योगात् ॐ ॥ ४१ ॥ 'न च परमात्मैश्वर्यादिकमाकाङ्क्षयम् ।
 ब्रह्मादीनामपि नाऽकाङ्क्षयं, किमु परस्येति सूचयितुमपिशब्दः ।
 चशब्दस्तु ज्ञानार्थिनां पूर्वोक्तादित्यम्भावान्तरसूचकः । अयोग्यमारोढुं
 प्रयतन् प्रपतन् हि दृश्यते ॥ एवमयोग्यस्य परमात्मैश्वर्यस्य ब्रह्मादि-
 पदस्य चाकाङ्क्षायां पतनमनुमीयते ॥ 'न देवपदमन्विच्छेत्तुत एव
 हरेर्गुणान् । इच्छन्पतति पूर्वस्मादधस्ताद्यत्र नोत्थितिरिति ब्रह्माण्डे ॥
 'स्वकीयमिच्छमानं तु राजाद्याः पातयन्ति हि । एवमेव सुराद्याश्च
 हरिश्च स्वपदेच्छुकमि'त्याद्यनुमानरूपवाक्याच्च ॥ 'मायामिरुत्तिमृप्तव
 इन्द्र दामास्तस्वतः । अब दस्यूरघूनुया' इति श्रुतिः ॥ ४१ ॥
 ॥ ॐ उपपूर्वमपीत्येके भावशमनवत्तदुक्तम् ॐ ॥ ४२ ॥

उपदेवपदं च नापेक्ष्यमित्येके । भावश्चमनवदपिपदवदेव । तच्चोक्त-
मिन्द्रद्युम्नश्रुतौ—‘अथ यथर्षिन्प्रजापतीनाकाङ्क्षेदेवं न गन्धर्वाग्नि-
मिधाधराच्च सिद्धानि’ति । बृहत्संहितायां च — ‘न देवानभि-
काङ्क्षेत् कुत एव हरेर्गुणान् । प्राजापत्याच्च चाऽर्षाश्च गान्धर्वादी-
नपि क्वचित् । ऋष्यादिषु विशेषे तु दोषो नैवापिशेषि(प)त’ इति विशेष-
दर्शनार्थमेक इत्युक्तम् ॥४२॥ ॐ बहिस्तूभयथाऽपि स्मृते-
राचाराच्च ॐ ॥ ४३ ॥ देवर्षिगन्धर्वादिपदेभ्योऽन्यत्र शुभ-
मिष्य आकाङ्क्षायामनाकाङ्क्षायां च न पतनम् । देवर्षिगन्धर्वाणां
पदाकाङ्क्षी पतेद्भुवम् । अन्यत्र शुभमाकाङ्क्षन्न पतेदविरोधत इति
स्मृतेः ॥ ‘नानात्वमेव कामानां नाकामः क्व च दृश्यते । अतोऽ-
निरुद्धकामः स्यादकामस्तेन भण्यत’ इत्याचाराच्च ॥४३॥ आधिकारि-
काधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ॐ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ ॥४४॥

‘ब्रह्मविदामोति पर’मित्यादिफलं स्वामिनां देवानामेव भवति । ‘यदु-
किञ्चेमाः प्रजाः शुभमाचरन्ति देवा एव तदाचरन्ति यदु किं चेमाः
प्रजा विजानते देवा एव तद्विजानते देवानां ह्येतद्भवति स्वामी हि
फलमश्नुते नास्वामी कर्म कुर्माण’ इति माध्यन्दिनायनश्रुतेरित्यात्रेयो
मन्यते ॥ ४४ ॥ ॐ आर्त्तिवज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि
परिक्रियते ॐ ॥ ४५ ॥ मन्त्रागेष्टुतिजामपि फलदर्शनादल्पं
फलं प्रजानामपि मन्तीत्यौडुलोमिर्मन्यते । तदर्थं देवैः क्रियमाण-
त्वाद् ॥ ४५ ॥ ॐ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं
तद्वतो विध्यादिवत् ॐ ॥४६॥ तृतीयः स्वपक्षः । देवानां

ज्ञानादिकर्मणि सहकार्यन्तरत्वेन प्रजा विधीयन्ते । यथा प्रजावतो
 राज्ञः प्रजाः सहकारित्वेन विधीयन्ते । यथा चाऽऽचार्यस्य शिष्याः ॥
 वाराहे च—‘ज्ञानादिदानं देवानां विष्णुना साधु चोदितम् । वेदे च
 तेषां विहितं तत्राऽचार्यो महत्तरः ॥ विहितस्सहकारित्वे सहकार्यन्तरं
 प्रजाः । पातृत्वेन यथा राज्ञो यथा शिष्या गुरोरपि ॥ तस्माच्छ्रुतं
 फलं तासामाचार्याणां महत्तरम् । ततो महत्तरं श्रेष्ठं देवानामुत्तरोत्तर-
 मिति ॥ ४६ ॥ फलश्रुत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ॐ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॐ ॥ ४७ ॥

‘कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधति’त्युक्त्वा ‘न
 च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत’ इति गृहिणोपसंहारः क्रियते तस्मा-
 द्गृहस्थस्यैवोत्तरमिति न वाच्यम् । यतः कृत्स्नगृहस्थान्देवानपेक्ष्यैवोप-
 संहारः क्रियते ॥ ‘कृत्स्ना ह्येते गृहिणो देवाः कृत्स्ना ह्येते यतयोऽस्तु
 एतेषां न पुत्रा दायमुपयन्ति न चैते गृहान्विसृजन्त्यरागा अद्वेषा
 अलोभाः सर्वभोगाः सर्वज्ञाः सर्वकर्तार’ इति पौत्रायणश्रुतिः ॥ ४७ ॥

॥ ॐ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॐ ॥ ४८ ॥ न चाश्रम-
 द्वयमेव देवानाम् । ‘देवा एव ब्रह्मचारिणो देवा एव गृहस्था देवा
 एव वनस्था यथा ह्येते मुनय एवं सर्ववर्णाः सर्वाश्रमाः सर्वे ह्येते कर्म
 कुर्वन्ती’ति कौण्डिन्यश्रुतौ यतित्वदृष्टान्तेनान्येषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥
 ॥ कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॐ ॥ ४९ ॥

‘एतां विद्यामधीत्य ब्रह्मदर्शी वाव भवति । स एतां मनुष्येषु विदूषात् ।
 यथा यथा ह वै ब्रूयात्तथा तथाऽधिको भवती’ति माठरश्रुतौ
 विद्यादानं श्रूयते । तत्र बहूनां स्वीकरणार्थमाविष्कारेणेति न

मन्तव्यम् । अन्वयाद्युक्तेः ॥ आविष्कारेऽयोग्यानामपि स्वीकार-
प्राप्तिः । तच्च निषिद्धम्—‘मा नः स्तनेभ्यो ये अभि ब्रुहस्पदे
निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः । (येषां नैतन्नापर किं च नैकं
ब्रह्मणस्पते ब्रूहि तेभ्यः कदाचिद्’ ॥ ‘अथो(प)श्मिनेनोपरता मनुष्याः
ये धर्मिणो ब्रूहि तेभ्यः सदा नः) । आदेवानामोदते वि त्रयो हृदि
ब्रुहस्पते न परः साम्नो निदुरि’ति ॥ ‘निद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मां शैरधिष्ठेऽहमस्मि । अनार्यकायानृजवे शठाय मास्म^२ ब्रूया
नृजवे ब्रूहि नित्यमि’ति च ॥४९॥ अनाविष्काराधिकरणम्^३ ॥ ९ ॥

॥ ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ॥

॥ ५० ॥ ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
द्यासितव्यः’ इति दर्शनार्थं श्रवणादि विधीयते । तच्च दर्शनमैहिक-
मेव प्रारब्धप्रतिबन्धमाभावे । ‘श्रुत्वाऽऽत्मानं मतिपूर्वं ह्युपास्य इहैव
दृष्टिं परमस्य निन्देत् । यद्यारब्धं कर्म निबन्धकं स्यात्प्रेत्यैव पश्ये-
द्योगमेवान्वेक्ष्ये’ति सौपर्णश्रुतौ तद्दर्शनात् ॥ ‘अनादिजन्मसम्बद्धं निर्मेतुं
पापपञ्जरम् । यावत्त्या सेवया शक्यं तावत्कार्यं न संशयः ॥
यावद्दूरे स्थितो गम्यात्तावद्मन्तव्यमेव हि । इह जन्मान्तरे वाऽपि
तावत्येव तु दर्शनम् ॥ श्रवणं मननं चैव निदिध्यासनमेव च । परं
गुरौ च या भक्तिः परिचर्यादिकं हरेः । एषा सेवेति सम्प्रोक्ता यथा
तद्दर्शनं भवेदि’ति बृहत्संहितायाम् ॥५०॥ ऐहिकधिकरणम् ॥१०॥

॥ ॐ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते-
स्तदवस्थावधृतेः ॐ ॥ ५१ ॥ एवमेव प्रारब्धकर्माभावे
शरीरपातानन्तरमेव मोक्षः, तद्भावे जन्मान्तराणीत्यनियमः । ‘धर्मो

स्वर्गं विधर्मी निरयमेत्येव ब्रह्मसंस्थोऽमृतमेत्येव ब्रह्मसंस्थोऽमृतमेत्येवे'ति
 ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षस्यैवावधारणात् ॥ 'विद्वानमृतमाप्नोति नात्र कार्या-
 विचारणा । अवसन्नं यदाख्यं कर्म तत्रैव गच्छति । नचेद्रहूनि
 जन्मानि प्राप्यैवान्ते न संशय' इति नारायणाध्यात्मे ॥ ५१ ॥
 ॥ मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ ११ ॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्र-
 भाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते तृतीयाध्यायस्य
 चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तृतीयस्तावनाध्यायस्समाप्तः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

फलं निगद्यतेऽस्मिन्नध्याये । कर्मनाशाख्यं फलमस्मिन्पादे ।
नित्यशः कार्यं सर्वथा भाव्यं साधनं प्रथमत उच्यते । प्रायिकत्वाच्चा-
ध्यायानां पादानां च न विरोधः ॥ ॐ आवृत्तिरसकृदुप-
देशात् ॐ ॥ १ ॥ 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यः' इत्यादीनां नाग्रिष्टोमादिवदेकवारेणैव फलप्राप्तिः ।
किन्त्वावृत्तिः कर्तव्या । 'स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वमि' ^१त्याद्य-
सकृदुपदेशात् ॥ १ ॥ ॐ लिङ्गाच्च ॐ ॥ २ ॥ 'स तपोऽ-
तप्यत...पुनरेव वरुणं पितरमुपससारे' ^२त्याद्यावर्तनलिङ्गाच्च ॥ 'नित्यशः
श्रवणं चैव मननं ध्यानमेव च । कर्तव्यमेव पुरुषैर्ब्रह्मदर्शनमिच्छुभि-
रि'ति बृहत्तन्त्रे ॥ २ ॥ आधृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च
ॐ ॥ ३ ॥ आत्मेत्युपदेश उपासनं च मोक्षार्थिभिः सर्वथा
कार्यमेव । 'नान्यं विचिन्तय आत्मानमेवाहं विजानीयामात्मान-
मुपास आत्मा हि मर्मप भवती'ति ह्युपगच्छन्ति ॥ 'आत्मेत्येवोपास्त्व
आत्मेत्येव विजानीहि नान्यं किञ्चन विजानथ आत्मा ह्येवैव भवती'ति
ग्राहयन्ति च ॥ 'आत्मेत्युपासनं कार्यं सर्वथैव मुमुक्षुभिः । नाना-
ह्येगसमायुक्तोऽप्येतावन्नैव विस्मरेदि'ति भविष्यत्पर्वणि ॥ 'आत्मा
विष्णुरिति ध्यानं विशेषणविशेष्यतः । सर्वेषां च मुमुक्षूणामुपदेशश्च
तादृशः । कर्तव्यो नास्व हानेन कस्यचिन्मोक्ष इष्यत' इति ब्राह्मे ॥ ३ ॥
॥ आत्मोपगमाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ॥ ४ ॥ 'नाम
अप्तेत्युपासीत' ^४ इत्यादिना ग्रन्थग्रान्त्या न प्रतीके ब्रह्मदृष्टिः कार्या ।

किन्तु तत्स्थत्वेनैवोपासनं कार्यम् ॥ ब्रह्मतर्के च—‘नामादिप्राणपर्यन्त उभयोः प्रथमात्मतः । ऐक्यदृष्टिरिति भ्रान्तिरवद्धानां भविष्यति ॥ नामादिस्थितिरेवात्र ब्रह्मणो हि विधीयते । सर्वार्था प्रथमा यस्मात्सप्तम्यर्था, ततो मते’ति ॥ ४ ॥ प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ ॥ ५ ॥ ब्रह्मदृष्टिर्वसर्वथा ‘कायैव परमेश्वरे । उत्कृष्टत्वात् ॥ . ‘ब्रह्मदृष्ट्या सदोपास्यो विष्णुः सर्वैरपि ध्रुवम् । महत्त्ववाची शब्दोऽयं महत्त्वज्ञानमेव हि । सर्वतः प्रीतिजनकमतस्तत्सर्वथा भवेत् ॥ आत्मेत्येव यदोपासा तदा ब्रह्मत्वसंयुता । कायैव सर्वथा विष्णोर्ब्रह्मत्वं न परित्यजेद्’ति ब्रह्मतर्के ॥ ५ ॥ ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॐ ॥ ६ ॥ ‘चक्षोः दृष्ट्यो अजायते’त्याद्युपासनं च देवानां कार्यमेव । स्रोतपत्तिस्थानत्वात्स्वाश्रयत्वान्मुक्तौ तत्र लयस्यापेक्षितत्वाच्चोपपन्नं तथोपासनं ॥ नारायणतन्त्रे च—‘आधिव्याधिनिमित्तेन विक्षिप्तमनसोऽपि तु । गुणानां स्मरणाशक्तौ विष्णोर्ब्रह्मत्वमेव तु ॥ स्मर्तव्यं सततं तत्तु न कदाचित्परित्यजेत् । अत्र सर्वगुणानां च यतोन्तर्भाव इष्यते ॥ स्रोतपत्त्यङ्गं च देवानां विष्णोश्चिन्त्यं सदैव तु । तेषां तत्र प्रवेशो हि मृक्तिरित्युच्यते बुधैः । तदाश्रिताश्च ते नित्यं तत्तश्चिन्त्यं विशेषत’ इति ॥ ६ ॥ आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ आसीनस्सम्भवात् ॐ ॥ ७ ॥ सर्वदोपासनं कुर्वन्नप्यासीनो विशेषतः कुर्यात् । तदा विक्षेपाल्पत्वेन सम्भवान् ॥ ७ ॥ ॥ ॐ ध्यानाच्च ॐ ॥ ८ ॥ ‘स्मरणोपासनं चैव ध्यानात्मकमिति द्विधा । स्मरणं सर्वदा योग्यं ध्यानापासनमामने ॥ नैरन्तर्य

मनोवृत्तेर्ध्यानमित्युच्यते पुनैः । आसीनस्य भवेत्तत्तु न शयानस्य
 निद्रया ॥ स्थितस्य गच्छतो वाऽपि विक्षेपस्यैव सम्भवात् । स्मरणा-
 त्परमं ज्ञेयं ध्यानं नास्त्यत्र संशयः इति नारायणतन्त्रे ॥ अतो
 ध्यानत्वाच्च ॥ ८ ॥ ॐ अचलत्वं चापेक्ष्य ॐ ॥ ९ ॥ 'अचलं
 चेच्छरीरं स्यान्मनसश्चाप्यचालनम् । चलने तु शरीरस्य चञ्चलं तु
 मनो भवेदि'ति ब्रह्माण्डे ॥ ९ ॥ ॐ स्मरन्ति च ॐ ॥ १० ॥
 'समं कायगिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः । सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं
 दिशश्चानवलोकयन्नि'त्यादि ॥ १० ॥ ॐ यत्रैकाग्रता तत्रा-
 विशेषात् ॐ ॥ ११ ॥ देशकालावस्थादिषु यत्रैकाग्रता भवति
 तत्रैव स्यात्तद्व्यम् ॥ 'तमेव देशं सेवेत तं कालं तामवस्थितिम् ।
 तानेव भोगान्भुङ्जीत मनो यत्र प्रसीदति ॥ न हि देशादिभिः
 कश्चिद्विशेषः समुदीरितः । मनः प्रसादनार्थं हि देशकालादिचिन्तने'ति
 वाराहे ॥ ११ ॥ आसनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ॐ आ प्रायणान्तत्रापि हि दृष्टम् ॐ ॥ १२ ॥
 यावन्मोक्षस्तावदुपासनादि कार्यम् । 'स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु
 प्रायणान्तमोद्धारमभिध्यायति'ति हि श्रुतिः ॥ 'सर्वदैवमुपासीत
 यावद्विमुक्तिर्मुक्ता अपि ह्येनमुपामत' इति सौपर्णश्रुतिः ॥ 'श्रुणुयाद्वाव-
 दज्ञानं मतिर्यावदयुक्तता । ध्यानं च यावदीक्षा स्थानेक्षा कचन
 बाध्यते ॥ दृष्टतत्त्वस्य च ध्यानं यदा दृष्टिर्न विद्यते । भक्तिश्चानन्त-
 कालीना परमे ब्रह्मणि स्फुटा । आ विमुक्तेर्विधिर्नित्यं स्वत एव ततः
 परमि'ति ब्रह्माण्डे ॥ १२ ॥ प्रायणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ
 तद्व्यपदेशात् ॐ ॥ १३ ॥ ब्रह्मदर्शन उत्तराधस्याश्लेषः पूर्वस्य

विनाशश्च । 'तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते'^१ । 'तद्यथैषीकातूलमग्नौ श्रोतं प्रदूयेतैवं हैवास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त'^२ इति तद्वचनपदेशात् ॥ १३ ॥ ॐ इतर-
स्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॐ ॥ १४ ॥ पुण्यस्याप्येव-
मसंश्लेषः पाते । तु शब्दोऽनुत्थानवाची ॥ 'यथाऽश्लेषो विनाशश्च
मुक्तस्य तु विकर्मणः । एवं सुकर्मणश्चापि पततस्तमसि ध्रुवमि'ति
चाऽग्रेये ॥ १४ ॥ ॐ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः
ॐ ॥ १५ ॥ अनारब्धकार्ये एव पूर्वे पुण्यपापे विनश्यतः । 'तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्यत'^३ इति तदवधेः ॥
तु शब्दः स्मृतिद्योतकः ॥ 'यदनारब्धपापं स्यात्तद्विनश्यति निश्चयात् ।
पश्यतो ब्रह्म निर्द्वन्द्वं हीनं च ब्रह्म पश्यतः । द्विपतो वा भवेत्पुण्य-
नाशो नास्त्यत्र संशयः ॥ तस्याप्यारब्धकार्यस्य न विनाशोऽस्ति
कुत्रचित् । आरब्धयोश्च नाशः स्यादल्पयोः पुण्यपापयोरिति नारायण-
तन्त्रे ॥ १५ ॥ ॐ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव
तद्दर्शनात् ॐ ॥ १६ ॥ अग्निहोत्राद्यपि मोक्षेऽनुभावायैव ।
तुशब्दाद्ब्रह्मदर्शनवतः । 'स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो
वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतम् । यदि ह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं
कर्म करोति तद्वास्यान्ततः क्षीयत एवाऽऽत्मानमेव लोकमुपासीत स य
आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्धेवाऽऽत्मनो
यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत'^४ इति तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥ ॐ अतोऽन्य-
दपीत्येकेषामुभयोः ॐ ॥ १७ ॥ मुक्तावनुभवकारणाद्य-
दन्यत् तत्पुण्यमपि विनश्यति, अप्रारब्धमनभीष्टं च । तथा ह्येकेषां

^१ ४-१४-३. छां.उ.^२ ५-२४-३. छां.उ.^३ ६-१४-२. छां.उ.^४ ३-४-१५. मृ.उ.

पाठ उभयोस्त्यागेन—‘तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां
 द्विपन्तः पापकृत्यामि’^१ति ॥ ‘अनभीष्टमनारब्धं पुण्यमप्यस्य नश्यति ।
 किमु पापं परब्रह्मज्ञानिनो नात्र संशय’ इति पात्रे ॥ १७ ॥
 ॥ ॐ यदेव विद्ययेति हि ॐ ॥ १८ ॥ - ब्रह्मदर्शिकृत-
 मल्पमपि पुण्यं महत्तममनन्तं च भवति । ‘यदेव विद्यया करोति
 श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती’^२ति श्रुतेः ॥ ‘न हास्य कर्म
 क्षीयत’^३ इति च ॥ ‘अल्पमात्रः कृतो धर्मो भवेज्ज्ञानव्रतो महान् ।
 महानपि कृतो धर्मो ह्यज्ञानां निष्फलो भवेदिति च भारते ॥ १८ ॥
 ॥ ॐ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते ॐ ॥
 ॥ १९ ॥ आरब्धपुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पत्स्यते । अथेति
 नियमसूचकः ॥ ‘आरब्धपुण्यपापस्य भोगेन क्षपणादनु । प्राप्नोत्येव
 तमो घोरं ब्रह्म वा नात्र संशयः ॥ ब्रह्मणां शतकालान्तु पूर्वमारब्ध-
 संशयः । नियमेन भवेन्नात्र कार्या काचिद्विचारणे’^४ति च नारायण-
 तन्त्रे ॥ १९ ॥ तदधिगमाधिकरणम् ॥ ८ ॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायन-
 कृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते चतुर्था-
 ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

देवानां मोक्ष उत्क्रान्तिश्चाम्बिन्याद उच्यते ॥ ॐ वाङ्मनसि
 दर्शनाच्छब्दाच्च ॐ ॥ १ ॥ वागभिमानिभ्युमा मनोऽभिमानिनि
 स्ते विलीयते । वाचो मनोवशत्वदर्शनात् ॥ ‘तस्य यावन्न वाङ्मनसि
 सम्पद्यत’ इति शब्दाच्च ॥ ‘उमा वै वारु समुद्दिष्टा मनो ह्य
 उदाहृतः । तदेतन्मिथुनं ज्ञात्वा न दाम्पत्याद्विहीयत’ इति स्कान्दे ॥ १ ॥
 ॥ ॐ अत एव च सर्वाण्यनु ॐ ॥ २ ॥ अत एव च

^१ शास्त्राभ्यनशाया. ^२ १-१-१०. छां. ३ ^३ ३-४-१५. सू. ३.
^४ ६-१५-१. छां. ३

शब्दात्सर्वाणि दैवतानि यथानुकूलं विलीयन्ते । 'अग्रौ सर्वे देवा विलीयन्तेऽग्निरिन्द्रे इन्द्र उमायामुमा रुद्रे विलीयते एवमन्यानि दैवतानि यथाऽनुकूलमि'ति हि गौषवन्श्रुतिः ॥ २ ॥ वाङ्मनसाधि-
करणम् ॥ १ ॥

॥ ॐ तन्मनः प्राण उत्तरात् ॐ ॥ ३ ॥ 'मनः प्राणः' इत्युत्तराद्वचनान्मनोऽभिमानो रुद्रः प्राणे वायौ विलीयते । 'वायोर्वाव रुद्र उदेति वायौ विलीयते तस्मादाहुर्वायुर्देवानां श्रेष्ठ' इति च कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ ३ ॥ मनोऽधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॐ ॥ ४ ॥ स प्राणः परमात्मानि विलीयते । 'सर्वे प्राणमुपगच्छन्ति प्राणः परमुपगच्छति प्राणं देवा अनुप्राणन्ति प्राणः परमनुप्राणिति तस्मादाहुः प्राणस्य प्राण इति' 'प्राणः परस्यां देवतायाम्' । 'मुक्ताः सन्तोऽग्निमाविश्य देवाः सर्वेऽपि भुञ्जते । अग्निरिन्द्रं तयेन्द्रश्च वायु-
माविश्य सोऽपि तु । आविश्य परमात्मानं भुङ्क्ते भोगांस्तु वासकान् ॥ न ह्यानन्दो निजस्तेषां परैर्लभ्यः कथञ्चन । किमु विष्णोः परानन्दो न ते विष्णाविति श्रुतेः ॥ प्राणस्य तेजसि लयो मार्गमात्रमुदाहृतम् । सर्वेशितुश्च सर्वादितस्तस्यान्यत्र लयः कथमि'त्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥४॥
॥ अध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ भूतेषु तद्भूतेः ॐ ॥ ५ ॥ भूतेष्वन्येषां देवानां लयः । 'भूतेषु देवा विलीयन्ते भूतानि परे न पर उदेति नास्त-
मेत्येकल एव मध्ये स्याते'ति बृहच्छ्रुतेः ॥५॥ भूताधिकरणम् ॥४॥

॥ ॐ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॐ ॥ ६ ॥ नैकस्मिन्भूते सर्वेषां देवानां लयः । 'शृथिन्यामृभवो विलीयन्ते वरुणेऽधिनावप्रा-

वन्नयो वायाविन्द्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरित्याकाश एव साध्या
विलीयन्ते । मृत्यवः पृथिव्यां वरुण आपोऽग्नयस्तेजसि मरुतो मारुत
आकाशे विनायका विलीयन्त' इति महोपनिषत्तुर्वेदशिखा च
दर्शयतः । अतोऽग्नौ देवा विलीयन्त इति तत्र निर्दिष्टानामेव ॥ ६ ॥
॥ अनेकलयाधिकरणम्' ॥ ५ ॥

॥ ॐ समना चास्त्युपक्रमादमृतत्वं चानु-
पोष्य ॐ ॥ ७ ॥ देशतः कालतश्च व्याप्त्या समो ना परम-
पुरुषो यस्याः सा ममना । संसारानुपक्रमात्सत एवामृतत्वं तस्याः ॥
बृहच्छ्रुतिश्च — 'द्वा वाव सत्यनुपक्रमा प्रकृतिश्च परमश्च द्वावेतौ
नित्यमुक्तौ नित्यौ च सर्वगतौ चेतौ ज्ञात्वा विमुच्यत' इति ॥
नैतावता साम्यम् ॥ ७ ॥ ॐ तदपीतेः संसारव्यपदेशात्
ॐ ॥ ८ ॥ 'समावेतौ प्रकृतिश्च परमश्च नित्यौ सर्वगतौ नित्य-
मुक्तावसमावेतौ प्रकृतिश्च परमश्च विलीनो हि प्रकृतौ संसारमेति
विलीनः परमे ह्यमृतत्वमेतीति मौर्ण्ययुतेः ॥ ८ ॥ ॐ सूक्ष्मं
प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॐ ॥ ९ ॥ सूक्ष्मत्वं चाधिकं
ब्रह्मणः प्रकृतेः । ज्ञानानन्दस्वर्यादिप्रमाणाधिक्यं च ॥ 'सर्वतः प्रकृतिः
सूक्ष्मा प्रकृतेः परमेश्वरः । ज्ञानानन्दौ तथैव गुणाश्चान्येऽधिकाः
प्रमोरी'ति च तुरयुतिः ॥ ९ ॥ ॐ नोपमर्देनातः ॐ ॥ १० ॥
अतस्तस्य ये विशेषगुणास्तोपामनुपमर्देनैव साम्यम् ॥ 'देशतः कालत-
श्चैव ममा प्रकृतिगीश्वरे । उभयोरप्यवदत्वं तदचन्धः परात्मनः ।
स्यत एव परेशस्य मा चोपास्ते सदा हरिम् ॥ प्रकृतेः प्राकृतस्यापि
ये गुणान्ते तु निष्पुना । नियता नैव केनापि नियता हि हरिगुणा'

इति भविष्यत्पर्वणिः॥ १० ॥ ॐ अस्यैव चोपपत्तेरूपमा
 ॐ ॥ ११ ॥ 'द्विधा हीदमवदश्यते ऊष्मावदनूष्मावच्च । तत्रो-
 ष्मावत्परं ब्रह्म यन्न जिघ्रन्ति न पश्यन्ति न शृण्वन्ति न विजानन्ति ।
 अथानूष्मावत्प्रकृतिश्च प्राकृतं च यन्न जिघ्रन्ति जिघ्रन्ति च यन्न
 पश्यन्ति पश्यन्ति च यन्न शृण्वन्ति शृण्वन्ति च यन्न जानन्ति
 जानन्ति चे'ति सौपर्णश्रुतेः किञ्चित्साम्योपपत्तेः ॥ ११ ॥ ॐ
 प्रतिपेधादिति चेन्न शरीरात् ॐ ॥ १२ ॥ 'असमो वा
 एष परो न हि कश्चिदेवं दृश्यते सर्वे ह्येतेऽणवो जायन्ते च म्रियन्ते
 च छिद्रा ह्येते भवन्ति । अथ परो न जायते न म्रियते पूर्णश्चैव
 भवती'ति चतुर्वेदशिखायां साम्यप्रतिपेधाच्चेति चेन्न । शरीराद्धि
 साम्यं प्रतिपिष्यते ॥ १२ ॥ कुतः १— ॥ ॐ स्पष्टो ह्येकेषाम्
 ॐ ॥ १३ ॥ 'अथातः समाश्वासमाश्वाभिधीयन्ते समासमाश्वाय
 समानि ब्रह्मणो रूपाणि यैरुत्पत्तिः स्थितिर्लयो नियतिरायतिश्चैकं
 ह्येवैतद्भवत्यथासमा ब्रह्मेन्द्रो रुद्रः प्रजापतिर्वृहस्पतियं के च देवा
 गन्धर्वा मनुष्याः पितरोऽसुरा यत्किञ्चेदं चरमचरं चाय समाऽसमा
 प्रकृतिर्बाव समाऽसमा सैषा हि नित्याऽजरा तद्वशा चे'ति स्पष्टो हि
 माध्यन्दिनायनानां समादिवादः ॥ १३ ॥ ॐ स्मर्यते च ॐ ॥
 ॥ १४ ॥ 'मत्स्यकर्मवराहाद्याः समा विष्णोरभेदतः । ब्रह्माद्या-
 स्त्वसमाः प्रोक्ताः प्रकृतिश्च समासमे'ति वाराहे ॥ १४ ॥ समनाधि-
 करणम् ॥ ६ ॥

॥ ॐ तानि परे तथा ह्याह ॐ ॥ १५ ॥
 प्राणद्वारेण सर्वाणि दैवतानि परमात्मनि विलीयन्ते । 'सर्वे देवाः
 प्राणमाविश्य देवे मुक्ता लयं परमे यान्त्यचिन्त्य' इति कौपारव-
 श्रुतिः ॥ १५ ॥ पर(लय)धिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ॐ अविभागो वचनात् ॐ ॥ १६ ॥ 'एते देवा

एतमात्मानमनुविश्य मत्याः सत्यकामाः सत्यसङ्कल्पा यथानिकाम-
मन्तर्वहिः परिचरन्ती'ति गौपवनश्रुतिः । तत्परमेधरकामाद्य-
विभागेनैव तेषां सत्यकामत्वम् । 'कामेन मे काम आगाद्धृदयाद्धृदयं
मृत्योरि'ति वचनात् । 'मुक्तानां सत्यकामत्वं सामर्थ्यं च परस्य
तु । कामानुकूलकामत्वं नान्यत्तेषां विधीयत' इति ब्राह्मे ॥ १६ ॥
॥ अविभागाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ॐ तदोकोऽप्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो
विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानु-
पहीतः शताधिकया ॐ ॥ १७ ॥ उत्क्रान्तिकाले हृदय-
स्याग्रं ज्वलनं भवति । 'तस्य हंतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतत'^१ इति श्रुतेः ॥
तत्प्रकाशितद्वारो निष्कामति । विद्यासामर्थ्यात् । 'यं यं वाऽपि
स्मरन्मावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भाष-
मावित'^२ इति स्मृतेर्विद्याशेषगत्यनुस्मरणयोगाच्च ॥ 'आचार्यस्तु ते
गतिं वक्ते'ति हि लिङ्गम् । 'हृदिस्थेनैव हरिणा तस्यैवानुग्रहेण तु ।
उत्क्रान्तिर्ब्रह्मरन्ध्रेण तमेवोपासतो भवेदि'ति चाप्यात्मे ॥ 'शतं चैका
च हृदयस्य नाज्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतका । तयोर्ध्वमायन्नमृत-
त्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती'ति च ॥ १७ ॥ ॐ
रश्म्यनुसारी ॐ ॥ १८ ॥ निष्कामति । 'सहस्रं वा आदित्यस्य
रश्मय आसु नाडीप्रातस्तास्तत्र श्वेतः सुपुत्रो ब्रह्मयानः सुपुत्राया-
मातवस्तत्प्रकाशेनैव निर्गच्छती'ति पौत्रायणश्रुतिः ॥ १८ ॥ ॐ निशि
नेति चेन्न सम्बन्धात् ॐ ॥ १९ ॥ रश्म्यभावाभिनि

^१ ३-१५-४. तै.आ. ^२ ६-४-२. वृ.उ. ^३ ८-६. म.गी. ^४ ४-१४-१.
छां.उ. ^५ २-६-१६. कठ.उ.

ज्ञानिन उत्क्रमणं न युक्तमिति चेन्न । सर्वदा सम्बन्धाद्रश्मीनाम् ॥
 ॥१९॥ कियत्कालम् ?—॥ ॐ यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति
 च ॐ ॥ २० ॥ यावद्देहो विद्यते तावद्द्रश्मिसम्बन्धोऽस्त्येव ।
 'संसृष्टा वा एते रश्मयश्च नाढ्यश्च नैषां वियोगो यावदिदंशरीरमत
 एतैः पश्यत्येतैस्तत्क्रामत्येतैः प्रवर्तत' इति माध्यन्दिनायनश्रुतिः ॥२०॥
 ॥ ॐ अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॐ ॥ २१ ॥ 'दक्षिणे
 मरणाद्याति स्वर्गं ब्रह्मोत्तरायण' इत्युक्तेऽपि ज्ञानिनो दक्षिणायनो-
 त्क्रान्तिर्युज्यते । 'शतं, पञ्चैव सूर्यस्य दक्षिणायनरश्मयः । तावन्त
 एव निर्दिष्टा उत्तरायणरश्मयः ॥ ते सर्वे देहसम्बद्धा सर्वदा सर्व-
 देहिनाम् । महर्लोकदिगन्तार उत्तरायणरश्मिभिः । निर्गच्छन्तीत-
 रैश्चापि परैरेष्टव्येतरा गतिः ॥ उत्तरं दक्षिणमिति त एव तु निगद्यते ।
 न तु कालविशेषोऽस्ति ज्ञानिनां नियमात्फलम् ॥ ददाति कालेऽनु-
 गुणे फलं किञ्चिद्विग्रह्यते । अत्युत्तमानां केषाञ्चिन्नविशेषोऽस्ति
 कालत' इति (हि) नारायणाच्यात्मे ॥ २१ ॥ हृदयाग्रज्वलनाधि-
 करणम्^१ ॥ ९ ॥

॥ ॐ योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॐ ॥
 ॥ २२ ॥ न केवलं कालादिकृते ब्रह्मचन्द्रगती स्मर्यते । किन्तु
 ज्ञानयोगिनः कर्मयोगिनश्च । 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः पद्मासा
 उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ धूमो
 शरिस्तथा कृष्णः पद्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योति-
 र्योगी प्राप्य निर्वर्तत'^२ इत्यत्र योगीति विशेषणात्स्मरणानिमित्ते चैते
 गती ॥ गत्यनुस्मरणाद्ब्रह्मचन्द्रं वा गच्छति ध्रुवम् । अननुस्मरतः

काले स्मरणं प्राप्य वै गतिरित्यध्यात्मे ॥ २२ ॥ प्रतिस्मरणाधि-
करणम्^१ ॥१०॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्द-
तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥४॥२॥

मार्गो गम्यं चास्मिन्पाद उच्यते—॥ ॐ अर्चिरादिना
तत्प्रथितेः ॐ ॥ १ ॥ 'तेऽर्चिपमभिसम्भवन्त्यर्चिपोऽहरन्द्वा
आपूर्यमाणपक्षम्'^२ इत्यर्चिपः प्राथम्यं श्रूयते । 'यदा ह वै पुरुषोऽस्मा-
ल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छती'^३ति वायोः । तत्रार्चिपः प्राप्तिरेव
प्रथमा । 'द्वावेव मार्गौ प्रथितावर्चिरादिर्विपश्चिताम् । धूमादिः
कर्मिणां चैव सर्ववेदविनिर्णयात् ॥ अग्निज्योतिरिति द्वेधैर्वार्चिपः
सम्प्रतिष्ठितिः । अग्निं गत्वा ज्योतिरेति प्रथमं ब्रह्म संव्रजन् ।
एकस्मिन्स्तु पुरे संस्थो द्विरूपोऽग्रेः सुतो महानिति ब्रह्मतर्के ॥१॥
॥ अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ ॐ वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॐ ॥

॥ २ ॥ अर्चिपो वायु गच्छति । 'स वायुमागच्छती'^४ति सामान्य-
वचनात् । 'स इतो गतो द्वितीयां गतिं वायुमागच्छति वायोरहरद्वा
आपूर्यमाणपक्षमिति विशेषवचनाच्च ॥२॥ वायुगत्याधिकरणम् ॥२॥

॥ ॐ तटितोऽधि वरुणस्सम्बन्धात् ॐ ॥ ३ ॥

'भासेम्यस्संवत्सर संवत्सराद्वरुणलोकं वरुणलोकात्प्रजापतिलोकमिति
कौण्डिन्यश्रुतिः । 'संवत्सराद्वरुणलोकात्प्रजापतिलोकमिति
मिति च गौपवनश्रुतिः । 'तत्र तटितो वरुणं गच्छति । तटिता
ह्युच्यते वरुणलोकस्तटिदुपरि मुक्तामयो राजते तत्रासौ वरुणो राजा

सत्यानृते विविञ्चती'त्युपरिसम्बन्ध)द्वत्त्युतेः ॥ ३ ॥ तटिदधि-
करणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ॐ ॥ ४ ॥ पूर्वोक्त-
स्त्वातिवाहिको वायुः । पूर्वगमनलिङ्गात् ॥ ४ ॥ कुतः ?—
॥ ॐ उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॐ ॥ ५ ॥ 'स वायु-
मागच्छती'ति प्रथममुच्यते । 'उत्क्रान्तो विद्वान्परमभिगच्छन्विद्युत-
मेवान्तत उपगच्छति द्यौर्वाव विद्युत्तत्पतिं वायुमुपगम्य तेनैव ब्रह्म
गच्छती'त्यन्तेऽपि वायुगमनश्रुतेः पूर्वोक्त आतिवाहिकः परो वेति
व्यामोहे उत्तरे दिवस्पतिरिति विशेषणात्पूर्वत्राऽतिवाहिकस्यैव सिद्धेः ॥
ब्रह्मतर्के च—'उत्क्रान्तस्तु शरीरात्स्वादृच्छत्यर्चिपमेव तु । ततो हि
वायोः पुत्रं च योऽसौ नाम्नाऽऽतिवाहिकः ॥ ततोऽहः पूर्वपक्षं
चाप्युदक्संवत्सरं तथा । तटितं वरुणं चैव प्रजापं सूर्यमेव च ॥
सौमं वैश्वानरं चेन्द्रं ध्रुवं देवीं दिवं तथा । ततो वायुं परं प्राप्य
तेनैति पुर्योत्तममि'ति ॥ ५ ॥ आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॐ ॥ ६ ॥ प्रकारान्तरेण
तत्र तत्रोच्यमानत्वाद्वायोरपि परतो ब्रह्मणोऽर्वागन्तव्योऽस्तीति
नाशङ्कनीयम् । विद्युत्पतिना वायुनैव 'स एनान्ब्रह्म गमयती'^२ति
ब्रह्मगमनश्रुतेः ॥ 'विद्युत्पतिर्वायुरेव नयेद्ब्रह्म न चापरः । कुतोऽन्यस्य
भवेच्छक्तिस्तमृते प्राणनायकमि'ति बृहत्तन्त्रे ॥ ६ ॥ वैद्युताधि-
करणम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ कार्यं वादरिस्य गत्युपपत्तेः ॐ ॥ ७ ॥
'स एनान्ब्रह्म गमयती'^३ति कार्यं ब्रह्म गमयतीति वादरिर्मन्यते ॥
'ऋते देवान्परं ब्रह्म कः पुमान्प्राप्नुयात्क्वचित् । यद्यपि ब्रह्मदृष्टिः

स्याद्ब्रह्मलोकमवाप्नुयादि'त्यध्यात्मवचनात्तस्यैव गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥
 ॥ ॐ विशेषितत्वाच्च ॐ ॥ ८ ॥ 'यदि ह वाव परमभि-
 पश्यति प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुखं प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुखमि'ति
 कौपारव्यश्रुतौ ॥ ८ ॥ ॐ सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॐ ॥
 ॥ ९ ॥ 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'ति तद्व्यपदेशस्तु समीपत एव
 परमपि प्राप्नोतीत्येतदर्थमेव ॥ ९ ॥ कदा ?— ॥ ॐ कार्यात्यये
 तदव्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॐ ॥ १० ॥ 'ते
 ह ब्रह्माणमभिमम्पद्य यदंतद्विलीयतेऽथ सह ब्रह्मणा परमभिगच्छन्ती'ति
 सौपर्णश्रुतेर्महाप्रलये तदव्यक्षेण ब्रह्मणा सह गच्छन्ति ॥ १० ॥
 ॥ ॐ स्मृतेश्च ॐ ॥ ११ ॥ 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते
 प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते परात्मानः प्रविशन्ति परं पदमि'ति ॥ ११ ॥
 ॥ ॐ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॐ ॥ १२ ॥ ब्रह्मशब्दस्य
 तत्रैव मुख्यत्वात्परमेव ब्रह्म गमयतीति जैमिनिर्मन्यते ॥ १२ ॥
 ॥ ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ १३ ॥ दृष्टत्वाच्च परब्रह्मणः ॥ १३ ॥
 ॥ ॐ न च कार्ये प्रतिपत्त्याभिसन्धिः ॐ ॥ १४ ॥
 न हि कार्ये प्रतिपत्तिः प्राप्नवानीत्यभिसन्धिश्च । 'यदुपास्ते पुमाञ्जीव-
 न्यत्प्राप्तुमभिधाञ्छति । यच्च पश्यति त्वाः संस्तत्प्राप्नोति मृतेरन्वि'ति
 पात्रे ॥ १४ ॥ ॐ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण
 उभयथा च दोषात्तत्कतुश्च ॐ ॥ १५ ॥ 'प्रतीकं देह
 उद्दिष्टो येषां तत्रैव दर्शनम् । न तु व्याप्ततया कापि प्रतीकालम्बनात्
 ते ॥ अप्रतीका देवतास्तु ऋषीणां शतमेव च । राज्ञां च शतमुद्दिष्टं
 गन्धर्वाणां शतं तथा ॥ एतेऽधिकारिणो व्याप्तदर्शिनोऽप्ये न तु

क्वचित् । अयोग्यदर्शने यत्तादृशः पूर्वस्य चापि तु ॥ अप्रतीकाश्रया
 ये हि ते यान्ति परमेव तु । स्वदेहे ब्रह्मदृष्ट्यैव गच्छेद्ब्रह्मसलोकताम् ।
 ब्रह्मणा सह सम्प्राप्ते संहारे परमं पदमिति गारुडवचनात् उभयत्रोक्त-
 दोषाच्चाप्रतीकालम्बनान्तरं नयति । 'स यथाकामो भवति तत्क्रतु-
 र्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुस्ते यत्कर्म कुस्ते तदभिसम्पद्यत' इति
 श्रुतेश्च ॥ अत्र कर्मोपासनमेव । अन्यान्कार्यं नयतीति भगवन्मतम् ॥
 ॥ १५ ॥ ॐ विशेषं च दर्शयति ॐ ॥ १६ ॥ 'अन्तः-
 प्रकाशा वहिःप्रकाशा सर्वप्रकाशाः । देवा वाव सर्वप्रकाशाः ऋषयोऽन्तः
 प्रकाशा मानुषा एव वहिःप्रकाशा इति चतुर्वेदशिखायाम् ॥ १६ ॥
 ॥ कार्याधिकरणम् ॥ ६ ॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये
 श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते चतुर्थोऽध्यायस्य तृतीयः
 पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥

भोगमाहासिन्पादे ॥ ॐ सम्पद्याविहाय स्वेन
 शब्दात् ॐ ॥ १ ॥ 'स य एवं विदेवं मन्यान एवं पश्य-
 आत्मानमभिसम्पद्यैतेनात्मना यथा कामं सर्वान्कामाननुभवती'ति
 सौपर्णश्रुतः । 'परञ्जयोतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत'^२ इति
 च । 'एवं सेतुं तीर्त्वाऽन्धस्सन्नन्धो भवती'^३ति च । तत्र तरणं
 नाम तत्प्राप्तयेऽन्यतरणमेव । 'इमां धोरामाशिवां नदीं तीर्त्वेतं सेतु-
 माप्यैतेनैव सेतुना मोदते प्रमोदत आनन्दी भवती'ति मौद्गल्य-
 श्रुतेः ॥ १ ॥ सम्पद्याधिकरणम्^४ ॥ १ ॥

॥ ॐ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॐ ॥ २ ॥ मुक्त एव
 चात्रोच्यते । 'अहरहरेनमनुप्रविशत्युपसङ्गमे च न तत्र मोदते न

^१ ६-४-५. वृ.उ. ^२ ८-३-४. छां.उ. ^३ ८-४-२. छां.उ. ^४ कचि.

दधिकरणमिति विभागो न कृतः ।

प्रमोदते न कामाननुभवति बद्धो ह्येव भवत्यथ यदेनं मुक्तोऽनुप्रविशति
मोदते च प्रमोदते च कामांश्चैवानुभवती'ति बृहच्छ्रुतौ प्रतिज्ञानात् ॥२॥
॥ मुक्ताधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ आत्मा प्रकरणात् ॐ ॥ ३ ॥ परञ्ज्योतिः-
शब्देन परमात्मैवोच्यते । तत्प्रकरणत्वात् । 'परञ्ज्योतिः परब्रह्म-
परमात्मादिका गिरः । सर्वत्र हरिमेवैकं ब्रूयुर्नान्यं कथञ्चने'ति
ब्रह्माण्डे ॥ ३ ॥ आत्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ अविभागेन दृष्टत्वात् ॐ ॥ ४ ॥ मोगाः
परमात्मना भुज्यन्ते त एव मुक्तैर्भुज्यन्ते । 'यानेवाहं शृणोमि यान्
पश्यामि याञ्जिघामि तानेवैत इदं शरीरं विमुच्यानुभवन्ती'ति दृष्टत्वा-
च्चतुर्वेदशिखायाम् ॥ भविष्यत्पुराणे च—'मुक्ताः प्राप्य परं विष्णुं
तद्भोगाल्लेशतः क्वचित् । वहिष्ठान्भुञ्जते नित्यं नाऽनन्दादीन्कथञ्च-
ने'ति ॥ ४ ॥ अविभागाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॐ ॥
॥ ५ ॥ सर्वदेहपरित्यागेन मुक्ताः सन्तो ब्राह्मेणैव देहेन भोगान्भुञ्जते
इति जैमिनिर्मन्यते । 'न वा एष ब्रह्मनिष्ठ इदं शरीरं मर्त्यमतिमृज्य
ब्रह्माभिसम्पद्य ब्रह्मणा पश्यति ब्रह्मणा शृणोति ब्रह्मणैवेदं सर्वमनु-
भवती'ति माध्यन्दिनायनश्रुतावुपन्यासात् ॥ 'आदत्ते हरिहस्तेन
हरिदृष्ट्यैव पश्यति । गच्छेच्च हरिपादेन मुक्तस्यैषा स्थितिर्भवेदि'ति
स्मृतेः ॥ 'गच्छामि विष्णुपादाम्पां विष्णुदृष्ट्या च दर्शनम् ।
इत्यादि पूर्वम्परणान्मुक्तस्यैतद्भविष्यती'ति बृहत्तन्त्रोक्तयुक्तेश्च ॥ ५ ॥
॥ ॐ चितिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॐ ॥
॥ ६ ॥ चितिमात्रो देहो मुक्तानां पृथग्विद्यते तेन भुञ्जते । सर्व

वा एतदचित्परित्यज्य चिन्मात्र एवैष भवति चिन्मात्र एवावतिष्ठते
 तांमेतां मुक्तिरित्याचक्षत' इत्युद्दालकश्रुतेऽधिदात्मकत्वादित्यौद्दालोमि-
 र्मन्यते ॥ ६ ॥ ॐ एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं
 वादरायणः ॐ ॥ ७ ॥ 'स वा एष एतस्मान्मर्त्याद्विमुक्त-
 चिन्मात्रीभवत्यथ तेनैव रूपेणाभिपश्यत्यभिमृणोत्यभिमनुतेऽभि-
 विजानाति तामाहुर्मुक्तिरिति सौपर्णश्रुतौ चिन्मात्रेणाप्युपन्यासा-
 ज्ञैमिन्युक्तस्य भावादुभयत्राप्यविरोधं वादरायणो मन्यते ॥ नारायणा-
 ध्यात्मे च—'मर्त्यं देहं परित्यज्य चितिमात्रात्मदेहिनः । चिति-
 मात्रेन्द्रियाश्चैव प्रविष्टा विष्णुमन्ययम् । तदङ्गानुगृहीतैश्च स्वाङ्गैरेव
 प्रवर्तनम् । कुर्वन्ति भुजते भोगांस्तदन्तर्गहिरेव वा । यथेष्टं परिवर्तन्ते
 तस्यैवानुग्रहेरिता' इति ॥ ७ ॥ चितिमात्राधिकरणम्' ॥ ५ ॥

॥ ॐ सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॐ ॥ ८ ॥ न
 तेषां भोगादिषु प्रयत्नापेक्षा । 'स यदि पितृलोककामो भवति
 सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती'त्यादिश्रुतेः ॥ ८ ॥ सङ्कल्पाधि-
 करणम् ॥ ६ ॥

॥ ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ ॥ ९ ॥
 सत्यसङ्कल्पत्वादेव । 'परमोऽधिपतिस्तेषां विष्णुरेव न संशयः ।
 ब्रह्मादिभानुपान्तानां सर्वेषामविशेषतः ॥ ततः प्राणादिनामान्ताः
 सर्वेऽपि पतयः क्रमात् । आचार्याश्चैव सर्वेऽपि यैर्ज्ञानं सुप्रतिष्ठितम् ।
 एतेभ्योऽन्यः पतिर्नैव मुक्तानां नात्र संशयः' इति वाराहे ॥ ९ ॥
 ॥ अनन्याधिपतित्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ॐ अभावं वादरिराह ह्येवम् ॐ ॥ १० ॥
 चिन्मात्रं विनाऽन्यो देहस्तेषां न विद्यत इति वादरिः । 'अशरीरो

वाय तदा भगवत्शरीर वाय सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतो याम्या ह्येव
 उन्मथ्यत' इत्येवं कौण्टरव्यश्रुताग्राह हि ॥ १० ॥ ॐ भावं
 जैमिनिर्विकल्पाम्नानात् ॐ ॥ ११ ॥ 'स वा एष एव-
 त्तिपरमभिपश्यत्यभिभृणोति ज्योतिषैरूपेण चित्ता वाऽचिता वा
 नित्येन वाऽनित्येन वाऽथाऽनन्दी ह्येष भवति नानानन्दं कश्चिदुप-
 स्पृशती'त्यादालङ्कृता पिकल्पाम्नानादन्यदेहम्यापि भावं जैमिनि-
 र्मन्यते ॥ ११ ॥ ॐ द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः
 ॐ ॥ १२ ॥ यथा द्वादशाहः क्रत्वात्मकः सत्रात्मकश्च भवति ।
 एव मुक्तभोगो बालशरीरकृतश्चिन्मात्रकृतश्च भवती'ति वादरायणो
 मन्यते ॥ १२ ॥ उपपत्तिश्च—॥ ॐ तन्वभावे सन्ध्य-
 वदुपपत्तेः ॐ ॥ १३ ॥ सन्ध्यं स्वप्नः । 'सन्ध्यं तृतीयं स्वप्न-
 स्थानमि'ति श्रुतेः ॥ १३ ॥ ॐ भावे जाग्रद्वत् ॐ ॥ १४ ॥
 ब्रह्मर्षेते च—'स्वप्नस्थाना यथा भोगो निना देहेन युज्यते । एवं
 मुक्तापि भवेद्विना देहेन भोजनम् ॥ स्वेच्छया वा शरीराणि
 तेजोरूपाणि कानिचित् । स्वीकृत्य जागरितरुक्ता त्यागः कदाच-
 ने'ति ॥ १४ ॥ ॐ प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति
 ॐ ॥ १५ ॥ शरीरमनुविद्यापि तत्प्रकाशयन्तः पुण्यानेव भोगा-
 ननुभवति न तु दुग्मादीन् । यथा प्रदीपो दीपिकादिषु प्रविष्ट-
 स्तथ्यं तलायेन भुङ्क्ते न तु काण्ड्यादि । 'तीर्णो हि तदा मार्ग-
 ष्ठोऽमन्ददयस्य भवती'ति हि दर्शयति ॥ १५ ॥ न च मृग लोके
 न भय मिश्रनाम्नी'त्यादिना मृगादिभ्यस्तदिति वाच्यम् । यतः—
 ॥ ॐ स्वाप्ययसम्पत्तयोरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि

ॐ ॥ १६ ॥ सुप्तौ मोक्षे वा तदुच्यते । 'अत्र पिताऽपिता भवत्यनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन'त्याद्याविष्कृतत्वात् ॥ ब्रह्म-
वैवर्ते च—'ज्योतिर्मयेषु देहेषु स्वेच्छया विश्वमोक्षिणः । भुञ्जते
सुसुखान्येव न दुःखादीन्कदाचन ॥ तीर्णा हि सर्वशोकांस्ते पुण्य-
पापादिवर्जिताः । सर्वदोषनिवृत्तास्ते गुणमात्रस्वरूपिण' इति ॥ १६ ॥
॥ उभयविषभोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ॐ जगद्ध्यापारवर्जम् ॐ ॥ १७ ॥ 'सर्वा-
न्कामानाप्लावाऽमृतः समभवदि'त्युच्यते । तत्र सृष्ट्यादिभ्योऽन्या-
न्यापारानामोति ॥ १७ ॥ कुतः ?— ॥ ॐ प्रकरणादस-
न्निहितत्वाच्च ॐ ॥ १८ ॥ जीवप्रकरणत्वाज्जीवानां तादृक्सामर्थ्य-
विदूरत्वाच्च । वाराहे च—'स्वाधिकानन्दसम्प्राप्तौ सृष्ट्यादिव्यापृति-
ष्वपि । मुक्तानां नैव कामः स्यादन्यान्कामांस्तु भुञ्जते । तद्योग्यता
नैव तेषां कदाचित्कापि विद्यते । नचायोग्यं विमुक्तोऽपि प्राप्नुयान्न च
कामयेदि'ति ॥ १८ ॥ ॐ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाऽवि-
कारिकमण्डलस्थोक्तेः ॐ ॥ १९ ॥ 'ता यो वेद, स वेद
ब्रह्म, सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ती'ति प्रत्यक्षोपदेशाज्जगदैश्वर्यमप्य-
स्तीति चेन्न । आधिकारिकमण्डलाधिपतिर्ब्रह्मा हि तत्रोच्यते ॥
गारुडे च—'आत्मेत्येव परं देवमुपास्य हरिमव्ययम् । केचिदत्रैव
मुच्यन्ते नोत्क्रामन्ति कदाचन ॥ अत्रैव च स्थितिस्तेषामन्तरिक्षे तु
केचन । केचित्स्वर्गे महर्लोके जने तपसि चापरे ॥ केचित्सत्ये
महाज्ञाना गच्छन्ति क्षीरसागरम् । तत्रापि क्रमयोगेन ज्ञानाधिक्या-
त्समीपगाः ॥ सालोक्यं च सरूपत्वं सामीप्यं योगमेव च ।

इमामारभ्य सर्वत्र यात्सु क्षीरसागरे ॥ पुरुषोऽनन्तशयनः
 श्रीमन्नारायणाभिधः । मानुषा वर्णभेदेन तथैवाऽश्रमभेदतः ॥ क्षितिपा
 मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चिराः । आज्ञानजाः कर्मजाश्च तात्त्विकाश्च
 शचीपतिः ॥ रुद्रो ब्रह्मेति क्रमशस्तेषु चैवोत्तमोत्तमाः । नित्यानन्दे
 च भोगे च ज्ञानैश्वर्यगुणेषु च । सर्वे शतगुणोद्दिक्ताः पूर्वस्मादुत्त-
 रोत्तरम् ॥ पूज्यन्ते चारैस्ते तु सर्वपूज्यश्चतुर्मुखः । स्वजगद्व्यापृति-
 स्तेषां पूर्वमत्समुदीरिता ॥ सयुजः परमात्मानं ग्रन्थिश्च बहिर्गताः ।
 चिद्रूपान्प्राकृतांश्चापि पिना भोगांस्तु काश्चन । भुञ्जते मुक्तिरेवं ते
 निस्पृष्टं समुदाहृते'ति ॥ १९ ॥ ॐ विकारावर्ति च तथाहि
 दर्शयति ॐ ॥ २० ॥ निरारावर्ति व्यापारो मुक्तानां न विद्यते ।
 'इमं मानसमारते नाश्वर्तन्त' इति श्रुतिः ॥ वाराहे च—स्वाधिमारेण
 वर्तन्ते देवा मुक्तापि स्फुटम् । बलिं हरन्ति मुक्ताय निरिधाय ॥
 पूर्वम् ॥ सत्रद्वकास्तु ते देवा निष्णवे च निशेषतः । न विमाराधि-
 कारस्तु मुक्तानामन्य एव तु । निराराधिकृता ज्ञेया ये नियुक्तास्तु
 निष्णुने'ति ॥ २० ॥ सर्वकामाधिकरणम्^२ ॥ ९ ॥

॥ ॐ स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने

ॐ ॥ २१ ॥ 'एतत्साम गायत्रास्त'^३ इत्युच्यते । तत्राऽनन्दादीनां
 शुद्धिहास्य न विद्यते । किन्त्वेवमारेणं सर्वदा स्थितिः । 'स
 एष एतस्मिन्ब्रह्मणि सम्पन्नो न जायते न म्रियते न हीयते न वर्धते
 स्थित एव सर्वदा भवति दर्शनेन ब्रह्म दर्शनेनाऽऽत्मानं तस्यैवं दर्श(य)तो
 नापत्तिर्न विपत्ति'रित्याह जाबालश्रुतौ ॥ 'यत्र गत्वा न म्रियते यत्र
 गत्वा न जायते । न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते' इति
 मोक्षधर्मे ॥ निवृत्त्यध्यानाभारणाभासलिङ्गाच्च । ब्रह्मरूपे च —

‘न हासो न च वृद्धिर्वा मुक्तानां विद्यते कचित् । विद्वत्प्रत्यक्षसिद्धत्वा-
त्कारणाभावतोऽनुमा ॥ हरेरुपासना चात्र सदैव सुखरूपिणी । न तु
साधनभूता सा सिद्धिरेवात्र सा यत’ इति ॥ २१ ॥ ॐ भोग-
मात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॐ ॥ २२ ॥ न च भोगविशेषादि-
विरोधः । ‘एतमानन्दमयमात्मानमनुविश्य न जायते न म्रियते न
हसते न वर्धते यथाकामं चरति यथाकामं पिवति यथाकामं रमते
यथाकाममुपरमते’ इति भोगमात्रसाम्यलिङ्गात् ॥ ‘अवृद्धिहास-
रूपत्वं मुक्तानां प्रायिकं भवेत् । कादाचित्कविशेषस्तु नैव तेषां
निषिध्यत’ इति कौर्मै ॥ ‘प्रवाह्यस्तु वृद्धिर्वा हासो वा नैव कुत्रचित् ।
नाप्रियं किञ्चिदपि तु मुक्तानां विद्यते कचित् ॥ कुत एव तु दुःखं
स्यात्सुखमेव सदोदितम् । भोगानां तु विशेषे(षु) तु वैचित्र्यं लभ्यते
कचिदि’ति नारायणतन्त्रे ॥२२॥ (एकरूप)मित्यधिकरणम् ॥१०॥

॥ ॐ अनावृत्तिशब्दादनावृत्तिशब्दात् ॐ ॥

॥ २३ ॥ ‘न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते’,^२ ‘सर्वान्कामाना-
प्त्वाऽमृतः समभवत्समभवदि’^३त्यादिश्रुतिभ्यः ॥२३॥ अनावृत्त्यधि-
करणम् ॥ ११ ॥

ज्ञानानन्दादिभिः सर्वैर्गुणैः पूर्णाय विष्णवे ।

नमोऽस्तु गुरवे नित्यं सर्वथाऽतिप्रियाय मे ॥

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलम् ।

वद् तद्दर्शतमित्यमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ॥

वायो रामञ्चोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु-

र्मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हरौ तेन हि^४ ॥

^१ २-८ तै.उ. ^२ ८-१५-१. छां.उ. ^३ २-५-१-१५ वे.आ. ^४ तृतीय-
मेतदनुमा भाष्यं कृतं केशवे ॥ पा. एतदनन्तरं ज्ञानेत्यादि श्लोकः पठितः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं अनुव्याख्यानम्

श्रीमद्भुवनेश्वरीमध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-
हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ नारायणं निखिलपूर्णगुणैकदेहं निर्दोष-
माप्यतममप्यखिलैः सुवाक्यैः । अस्योद्भवादिदमशेषविशेष^१तोऽपि
वन्द्यं सदा प्रियतमं मम संनमामि ॥ तमेव शास्त्रप्रभवं प्रणम्य
जगद्गुरुणां गुरुमञ्जसैव । विशेषतो मे^२ परमाख्यविद्याव्याख्यां
करोम्यन्वपि चाहमेव ॥ प्रादुर्भूतो हरिव्यासो विरिञ्चिभवपूर्वकः ।
अर्धितः परविद्याख्यं चक्रे शास्त्रमनुत्तमम् ॥ गुरुगुरुणां प्रभवः
शास्त्राणां वादरायणः । यतस्तदुदितं मानमजादिभ्यस्तदर्थतः ॥
वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनां^३ यदाप्तिरनुकूलता । आप्तावाक्यतया तेन श्रुति-
मूलतया तथा ॥ युक्तिमूलतया चैव प्रामाण्यं त्रिविधं महत् ।
दृश्यते ब्रह्मसूत्राणामेकधाऽन्यत्र सर्वशः ॥ अतो नैतादृशं किञ्चित्प्रमाण-
तममिष्यते । स्वयंकृताऽपि तद्व्याख्या क्रियते स्पष्ट^४तार्थतः ॥ तत्र
ताराथमूलत्वं सर्वशास्त्रस्य चेप्यते । सर्वत्रानुगतत्वेन पृथगोद्दिश्यतेऽ-
खिलैः ॥ ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ ॥१॥ ओतत्ववाची
होद्गारो वक्तृसौ तद्गुणोत्तमा । स एव ब्रह्मशब्दार्थो नारायण-
पदोदितः ॥ स एव भर्गशब्दार्थो व्याहृतीनां च भूमतः^५ । भावना-
चैव^६ सुत्वाच्च^७ सोऽयं पुरुष इत्यपि^८ ॥ स एव सर्ववेदार्थो जिज्ञास्योऽयं
विधीयते । “ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे” “तं विद्वानेव चामृतः” ॥
“वृणुते यं तेन लभ्य” इत्याद्युक्तिवलेन हि । जिज्ञासोत्थज्ञानजा-
त्तत्प्रसादादेव मुच्यते ॥ “द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव

^१ चन्द्रत्वप्रयोजकीभूतधर्मैभ्यः ^२ गुरुम् ^३ मोक्षार्थम् ^४ यदयन-
द्यान्ये. ^५ स्पष्टतारूपप्रयोजनाय. ^६ पूर्णत्वात्. ^७ उत्पादनात्.
^८ सुप्तरूपत्वात्. ^९ उक्तः ।

एव च । यदनुग्रहतस्सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया” ॥ “नते
 त्वत्क्रियते किञ्चिदि”त्यादेर्न हरिं विना । ज्ञानस्वभासतोऽपि
 स्यान्मुक्तिः कस्यापि हि कचित् ॥ अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुर्ज्ञानिनां
 मोक्षदश्च सः । आनन्ददश्च मुक्तानां स एवैको जनार्दनः ॥ इत्युक्ते-
 र्बन्धमिध्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते । मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्ष-
 पिरोधतः ॥ मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतो भवेत् ।
 मिथ्यायाः^१ साधकत्वं च न सिद्धं प्रतिपादिनः ॥ तच्च मिथ्याप्रमाणेन
 सता वा साध्यते त्वया । सता चेद्द्वैतसिद्धिः स्यान्न सिद्धं चान्य-
 साधनम् ॥ साधकत्वं सतस्तेन साक्षिणा सिद्धिमिच्छता । स्वीकृतं,
 क्षान्तिशेषस्य साध्या^२ साधकता पुनः ॥ तच्चाविशेषमानेन साध्य-
 मित्यनवस्थितिः । अनङ्गीकुर्वातां विश्वसत्यतां तन्न वादिता ॥
 तस्मान्ननुहतिः सर्वा सत्येत्येव व्यवस्थिता । व्यावहारिकमेतस्मात्सत्य-
 मित्येव चागतम् ॥ व्यवहारसतश्चापि साधकत्वं तु पूर्ववत् । सत्रैविध्यं
 च मानेन सिद्धोत्केनेति पृच्छ्यते ॥ तस्याप्युक्तप्रकारेण नैव सिद्धिः
 कथञ्चन । बैलक्षण्यं सदसतोरप्येतेन निषिध्यते ॥ बैलक्षण्यं सतश्चापि
 स्वयं सद्भेदवादिनः । असतश्चापि विश्वस्य तेनानिष्टं कथं भवेत् ॥
 यद्युच्यतेऽपि सर्वस्मादिति सद्भेदसंस्थितिः । सन्मात्रत्वं ब्रह्मणोऽपि
 तस्मात्तदपि नो भवेत् ॥ ज्ञानवाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिपादिनः ।
 विज्ञातस्यान्यथा सम्यग्विज्ञानं ह्येव तन्मतम् ॥ असद्विलक्षणज्ञप्त्यै
 ज्ञातव्यमसदेव हि । तस्मादसत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यते ॥
 अन्यथात्वमसत्तस्माद्भ्रांतावेव प्रतीयते । सत्त्वस्यासत एवं हि स्वीकार्येव
 प्रतीतता ॥ तस्यानिर्नचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिः । निर्विशेषे

^१ ‘नहि गोत्यादिप्रत्ययेनापि मिथ्यया भवितव्यम्’ ‘इति श्लोक-
 धार्तिकरुद्रामा शर्करिकाया आहृतिपादे श्लोक २०’ । तथा ‘इति
 मिथ्या चतुर्विधा’ इति पात्यायनस्मृतौ (स्मृतिचन्द्रिकान्यवहार-
 वाण्डे ९८ पत्रे ; १८-१९ पङ्क्तौ) प्रयोगदर्शनात् ^२ साध्यैव न न सिद्धा

स्वयंभाते किमज्ञानावृतं भवेत् ॥ मिथ्याविशेषोऽप्यज्ञानसिद्धिमेव
ह्यपेक्षते । न चावरणमज्ञानमसत्ये तेन चेप्यते ॥ अप्रकाशस्वरूपत्वा-
ज्जडे ज्ञानं न मन्यते ॥ अज्ञानाभावतश्चाहं सर्वं व्यर्थमविप्यति ।
अज्ञानस्य च मिथ्यात्वमज्ञानादिति कल्पने ॥ अनवस्थितिस्तथा च
स्यादन्योऽन्याश्रयताऽथवा । स्वभावाज्ञानवादस्य निर्दोषत्वान्न तद्ववेत् ॥
अविद्यादुर्घटत्वं चेत्स्यादात्माऽपि हि सादृशः^१ । अतोऽधिकारिविषय-
फलयोगादिवर्जितम् ॥ अनन्तदोषदुष्टं च हेयं मायामतं शुभैः ।

सत्यत्वाच्चेन दुःखादेः प्रत्यक्षेण विरोधतः ॥ न ब्रह्मतां वदेद्वेदो
जीवस्य हि कथञ्चन । यजमानप्रस्तरत्वं यथा नार्थः श्रुतेर्भवेत् ॥
ब्रह्मत्वमपि जीवस्य प्रत्यक्षस्याविशेषतः । सार्वज्ञादिगुणं जीवाद्भिन्नं
ज्ञापयति श्रुतिः ॥ ईशं तामुपजीव्यैव वर्तते ह्यैक्यवादिनी । उप-
जीव्यविरोधेन नास्यास्तन्मानता भवेत् ॥ स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्वे
स्थानमलैक्ययोरपि । सादृश्ये चैक्यवाक्सम्बन्धसावकाशा यथेष्टतः^२ ॥
अवकाशोज्झिता भेदश्रुतिर्नातिबला कथम् । अज्ञानासम्भवादेव
मिथ्याभेदो निराकृतः ॥ अतो यथार्थबन्धस्य विना विष्णुप्रसादतः ।
अनिवृत्तेस्तदर्थं हि जिज्ञासाऽत्र विधीयते ॥ यथा दृष्ट्या प्रसन्नस्तत्राजा
बन्धापनोदकृत् । एवं दृष्टः स भगवान्कुर्याद्वन्धविभेदनम् ॥

कार्यता च न काचित्स्यादिष्टसाधनतां विना ॥ कार्यं न हि
क्रियान्पाप्यं निषिद्धस्य समत्वतः ॥ न भविष्यत्क्रिया कार्यं स्रक्ष्यतीश
इति ह्यपि । कार्यं स्थानैव चाकर्तुमशक्यं कार्यमिप्यते ॥ साम्यादेव
निषिद्धस्य तदिष्टं साधनं तथा । कार्यं साधनमिष्टस्य भगवानिष्टदेवता ॥
मुख्येष्टं वा सुमनसां “प्रेयस्तदि”ति च श्रुतिः^३ । “प्राणबुद्धिसनः स्वात्म-
देहापत्यधनादयः ॥ यत्सम्पर्कात्प्रिया आसंस्ततः को न्वपरःप्रियः”^४ ।

^१ अविद्यासादृशः (मिथ्या) अधिष्ठानसाक्षिणोरपेक्षाभावेन. ^२ यथा-
सम्भवम्. ^३ बुद्धदारण्यकम्. ^४ भागवते.

इत्यादिवाक्यैराकाङ्क्षा^१ सन्निधिर्योग्यता यतः ॥ तस्मिन्नेन समस्तस्येती^२ष्टे
 व्युत्पत्तिरिष्यते ॥ अत्यपूर्वास्तत्र आतेत्यादावापतोऽपि च ।
 उदापाद्वर्तमानत्वादाकाङ्क्षादिवलादपि ॥ वालो व्युत्पत्तिमप्ये^३ति
 नानयेत्यादिवाक्यतः । आनीयमानदृष्ट्यैव व्युत्पत्तेः सम्भवे सति ॥
 एष्यदानयनापायं कुत एव प्रतीक्षते । व्युत्पन्नो वर्तमाने^४ तु क्रिया-
 शब्दे भविष्यति^५ ॥ पुनर्दृष्ट्यैव शब्दश्रुत्वाद्युत्पत्तिमेव्यति । वर्तमान-
 मतीतं च भविष्यदिति च क्रमात् ॥ आकाङ्क्षादियुतं यस्माद्विधे-
 र्व्युत्पादनं कुत^६ । दृष्ट्या ज्ञातपदार्थस्य स्यादाकाङ्क्षा भविष्यति^७ ॥
 व्युत्पत्तिः प्रथमा तस्माद्वर्तमानेऽज्ञाने^८ ततः । इष्टमाकाङ्क्षते सर्वो
 न प्रवृत्तिमपेक्षते ॥ अपरोक्षं परोक्षं वा ज्ञानमिष्टस्य साधनम् ।
 कापि चेष्टा तदर्थं म्यादत्ति^९हि रमन्ति^{१०}ये ॥ वाक्यार्थज्ञान
 मात्रेण कचिदिष्ट^{११} भवेदपि । न च सुखसुखनहयादानतात्पर्यं
 श्रुतेर्भवेत् ॥ यत्किञ्चित्करणस्यापि यज्ञतैवान्यथा भवेत् । तस्मा-
 दुपासनार्थं^{१२} च स्वार्थं तात्पर्यवद्भवेत् ॥ इतिशब्दो^{१३}नयेऽग्राणित्यप्युन्नीते
 स्पृतिर्भवेत् । इतिशब्दव्यपेतानि ह्यपि सन्ति वचांसलम्^{१४} ॥
 आत्मानमेवेत्यादीनि योगेऽग्राणपि तत्समम् । एकवाक्यत्वयोगे तु
 वेदस्यापि ह्यशेषतः ॥ वाक्यमेदो न युक्तः स्याद्योगश्च स्यान्महाफले^{१५} ।
 इति श्रूयादि^{१६}ति यचो गत^{१७}मग्नौ समीपगम्^{१८} ॥ कल्पनागौरव
 चेत्सात्पृथक्तात्पर्यकल्पने । कल्पनागौरवादेव पदा^{१९}र्था न स्युरेव हि ॥
 प्रमाणागगतत्वं चेत्तात्पर्याणां तथैव हि । तस्मात्पदार्थे वाक्यार्थे

^१ मुख्ये वा सुमनसामित्यनेन सम्बन्ध एति ^२ तस्मात् ^३ वालोऽपि,
^४ वर्तमाने अर्थे ^५ भविष्यदर्थे ^६ भविष्यदर्थे ^७ भविष्यदर्थे
^८ चयेणादिनिर्या ^९ साक्षात्तायय ^{१०} पुनस्ते जात इत्यादौ
^{११} उपासनार्थक सत्यग्रानमित्यादिभ्यम् ^{१२} अद्याहारे ^{१३} बहूनि
 सन्ति ^{१४} मोक्षप्रदे ब्रह्मणि ^{१५} भगिरागिरेति श्रूयात् ^{१६} अगगतम्
^{१७} जुहोतीत्यस्य ^{१८} अस्मद्वाक्य

तात्पर्यमुभयत्र चे ॥ पृथगेव च वाक्यत्वं पृथगन्वयतो भवेत् । अवान्तर-
त्वाद्वाक्यानां वाक्यभेदो न दूषणम् ॥ अङ्गीकृतत्वादपि तैः पदानां तु
पृथक्पृथक् । क्रियापदेनान्वयस्य वाक्यभेदो हि दूषणम्^१ ॥ प्रत्यक्षादि-
विरोधेऽतो गौणार्थस्यापि सम्भवात् । अतात्पर्यं पदार्थेऽपि न कल्प्य-
मविरोधतः^२ ॥ अतो ज्ञानफलान्येव कर्माणि ज्ञानमेव हि । मुख्यप्रमाददं
विष्णोर्जिज्ञासायाश्च तद्भवेत् ॥ कर्तव्या तेन जिज्ञासा श्रुतिप्रामाण्ययोगतः ॥

प्रत्यक्षवचं प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि ॥ अनवस्थाऽ-
न्यथा हि स्वादप्रामाण्यं तथाऽन्यतः^३ । मिथ्याज्ञप्तिप्रलम्भा-
दैस्तेन वेदविरोधि यत् ॥ न मानमपि वेदानामङ्गीकार्या हि
नित्यता । न हि धर्मादिसिद्धिः स्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचित् ॥
अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानं तत्कृतत्वादयोऽपि च । कल्प्या गौरवदोषेण
पुंसाक्यं ज्ञापकं न तत् ॥ प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्मो वस्तुत्वादिति
चोदिते । न घृद्धो धर्मदर्शी स्यात्पुंस्त्वादित्यनुमाहतिः ॥ अधर्म-
वादिनो वाक्यमप्रयोजनमेव हि । धर्माभावोऽपि नो तेन^४ प्रत्यक्षाव-
गतो भवेत् ॥ अतःसंशयसम्पत्तौ^५ वाक्यं^६ प्रत्यक्षं^७ वत्प्रमा^८ ।

शक्तिर्यैगान्विते स्वार्थे शब्दानामनुभूयते ॥ अतोऽन्यताभि-
धापित्वं गौरवं कल्पनेऽन्यथा । न चाशक्त्या^९भिधायित्वं प्रवृत्तिश्च
द्विधाऽन्यथा ॥ एतत्परं तर्कशास्त्रे ब्रह्मतर्कं हि निस्तरात् । उक्तं निघापृथ-
क्त्वात् सङ्क्षेपेणात्र श्रुतम् ॥ प्रमाणन्याय^{१०}सन्निह्ला क्रियते तर्क-
शास्त्रतः । मानन्यायैस्तु तत्सिद्धैर्मीमांसा^{११} मेयशोधनम् ॥ ब्रह्मतर्कं च
भगवान्स एव कृतवान्प्रभुः । पञ्चाशत्कोटिनिस्ताराक्षरायणतनौ कृतात् ॥

^१ प्रसज्येत. ^२ अविद्यावरणतिरोधानेन जीवे आनन्दादिरूपन्यथा-
विगन्तत्वात्. ^३ दोगापपादान्. ^४ धर्माभावः. ^५ चायं निषेधः.
^६ प्राप्नोति तद्विषयमर्थम्. ^७ अपौरुषेयज्ञानम्. ^८ स्वाणु ननिश्चायक-
प्रत्यक्षम्. ^९ प्रमाणम्. ^{१०} अशक्त्या=अन्वयेऽशक्त्यभावेन. ^{११} न्यायः=
व्याप्तिः, तर्कः, अनुमानम्. ^{१२} मीमांसाशास्त्रतः.

उद्धृत्य पञ्चसाहस्रं कृतवान्वादरायणः । अतस्तदर्थं सङ्क्षेपादत्त
इत्यभ्यस्यचयत् ॥ यतोऽनुभवतः सर्वं सिद्धमेतदतोऽपि च । देवैश्च
दुर्गमार्येषु व्याप्तो नातिविस्तृतिम् । चकारैता ह्यवज्ञेया युक्तयः
प्रतिपक्षगाः ॥ प्रत्यक्षैश्चाक्षमः पक्षं कमेवात्राभिप्रीक्षते । तस्मादक्ष-
मपक्षत्वान्मोक्षशास्त्रेऽभ्युपेक्षितः ॥ स्वयं भगवता विष्णुर्नृक्षेत्येत-
त्पुरोदितम् । “स विष्णुराह ही” त्यन्ते देवशास्त्रस्य तेन हि ॥
आद्यन्तं देवशास्त्रस्य स्वयं भगवता कृतम् । मध्यं तदाज्ञया शेष-
पलाभ्यां कृतमस्त्रसा ॥ अतस्तत्रैव विष्णुत्वसिद्धेर्नृक्षेत्यस्यचयत् ।
दोषारच्छिद्रशन्दानां पर्यायत्वं यतस्ततः ॥ गुणा नारा इति ज्ञेया-
स्तद्वाभारायणः स्मृतः । ब्रह्मशब्दोऽपि हि गुणपूर्तिमेव वदत्ययम् ॥
अतो नारायणस्यैव जिज्ञासाऽत्र विधीयते । सिद्धत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य विष्णौ
स्पष्टतया श्रुतौ ॥ अम्मस्य^१पार इत्युक्तो नारायणपदोदितः । ‘आपो
नारा’ इति ह्यहं स एवाप्स्वन्तरीरितः ॥ कामतो विधिरुद्रादिपददात्र्या
स्वयं श्रिया । योनित्वेनात्मनो^२विष्णोस्तिष्ठन्तीत्युदितस्य च ॥
यस्मिन्देवा अधीत्युक्त्वा समुद्रं^३ स्थानमेव च । ^४नामचाक्षरमित्येव रुच-
इत्युदितं तु यत् ॥ ^५यतः प्रवृत्तेत्युक्त्वा च तदेव ब्रह्म चान्वीत् ॥१॥

॥ ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ ॥ २ ॥ अन्तःसमुद्रं
निश्चप्रवृत्तेः कारणं तु यत् । सूक्तोपनिषदाद्युक्तं जन्माद्यस्येति लक्ष्यते ॥
सृष्टिः स्थितिश्च संहारो नियतिर्ज्ञानमावृत्तिः । बन्धमोक्षावपि ह्यस्तु
श्रुतिपूक्ता हरेः सदा ॥ यं नामानि निश्चल्यद्वा यो देवानामिति ह्यपि ।
श्रुतेर्नामानि सर्वाणि विष्णोरेव यतस्ततः ॥ अतो न मुर्यतो नाम
तदन्वस्य हि कस्यचिद् । गुणाः श्रुता इति ह्यस्मान्न दोषोऽर्थः श्रुते-

^१ एतस्मात्, पुरा-पूर्वम्   ^२ विष्णोर्ब्रह्मशब्दाच्च्यत्वे युक्तिपञ्चकम्,
प्रथमा युक्ति   ^३ द्वितीया युक्ति   ^४ तृतीया युक्ति   ^५ चतुर्थी
युक्ति   ^६ पञ्चमी युक्ति

भवेत् ॥ प्रीत्या मोक्षपरत्वाच्च तात्पर्यं नैव दूषणे । सर्वेषामपि
वाक्यानां महातात्पर्यमत्र हि ॥ तद्विरोधे न मानत्वं फलं मुक्तिर्हि
वाक्यतः । न पुराणादिमानत्वं विरुद्धार्थे श्रुतेर्भवेत् ॥ दर्शनान्तर-
भूतत्वा^१न्मोहार्य^२ चाक्षया हरेः । न सर्वनामताञ्ज्येषां श्रुताश्रुता हि
कुत्रचित् ॥ अदोपपन्नानां नियमेन हरेः श्रुतौ । अज्ञानं पारतन्त्र्यं
च प्रलयेऽभाव एव च ॥ अशक्त्योदिताञ्ज्येषां सर्वेषामपि च श्रुतौ ।
जन्माद्यस्येति तेनैतद्विष्णोरेव स्वलक्षणम् ॥ अस्योद्भवादिहेतुत्वं
साक्षादेव स्वलक्षणम् । कृष्णध्यानच्छलेनैव स्वयं भागवतेऽब्रवीत् ॥
अतो जीवैक्यमपि स निराचक्रे जगद्गुरुः । न हि जन्मादिहेतुत्वं
जीवस्य जगतो भवेत् ॥ हिताक्रियादिदोषं च वक्ष्यत्येव स्वयं प्रभुः ।
निर्गुणत्वं च तेनैव निषिद्धं प्रभुणा स्वयम् ॥ भेदेनैव तु मुख्यार्थ-
सम्भवे लक्षणा कुतः । कथं नित्यगुणस्यास्य स्यादैक्यं गुणहानतः ॥
सदैव गुणवत्त्वेऽस्य मित्रं स्यान्निर्गुणं सदा । न च मिथ्यागुणत्वं
स्यादनिर्वाच्यस्य दूषणात् ॥ निर्गुण^३त्वं तदा च स्यादासुर^४त्वं न
चान्यथा । लक्ष्यलक्षणयोर्भेदोऽभेदो वा यदि बोधयम् ॥ इति
^५पृष्टे तदैक्यस्य गतिरेव^६ न विद्यते । ऐक्याभेदे न शास्त्रेण ज्ञेयं
तत्त्वप्रकाशतः ॥ भेदे मिथ्यात्वतो भेदसत्यत्वं स्याद्वलादपि ।
भेदाभेदौ यदि तदा स्यादेव ह्यनवस्थितिः ॥ खनिर्वाहकता^७ चेत्स्या-
द्वाह्यं^८ वाहक^९मित्यपि । पर्यायो^{१०} भेदवान्वा^{११} स्यादनवस्थोभयत्र च ॥
सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं, न व्यावृत्त्या प्रयोजनम् । व्यावृत्तस्याऽ-
विशेषत्वे, तदखण्डं च खण्डितम् ॥ निर्विशेषत्वमेतेन सूकोऽहमिति-

^१ पुराणानाम्. ^२ कृतत्वात्. ^३ यदि परस्मै रुचितेऽस्यात्. ^४ सर्व-
शुभघर्मराहित्यम्. ^५ वक्तव्यम्. ^६ निरूपणप्रकारः. ^७ ऐक्यस्य
भेदाभेदयोर्वा स्वरूपकनिर्वाहकता, तस्याः परस्परं घर्मिणा क्रियया
च अभेदः स्यात् चेत्. ^८ निर्याहाम्. ^९ निर्वाहकम्. ^{१०} पर्यायः
स्यात्. ^{११} यदि.

वद्भवेत् । अभिज्ञेऽपि विशेषोऽयं बलादापतति ह्यतः^१ ॥ विशेष-
तद्वतोऽथैव स्वनिर्वाहकता भवेत् । भेदहीने^२ त्वपर्यायशब्दान्तर-
नियामकः ॥ विशेषो नाम कथितः सोऽस्ति वस्तुष्वशेषतः ।
विशेषास्तेऽप्यनन्ताश्च परस्परविशेषिणः ॥ स्वनिर्वाहकतायुक्ताः सन्ति
वस्तुष्वशेषतः । अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यते ॥ 'एवं-
धर्मानि'ति श्रुत्या तदभेदोऽप्युदीर्यते ॥ २ ॥

॥ ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ ॥ ३ ॥ शंखाद्यागमसंप्राप्तदृष्टेन

फलेन तु । तद्वाक्योपमयाऽन्यच्च प्रमाणत्वेऽनुमीयते ॥ ईशवाक्यत्वत
इति चेत्तद्व्यभिचारिणा । अप्रामाण्यानुमा च स्यान्न पृथक्चानुमेधरे ॥
पुंस्त्वहेतुबलादेव पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना । शास्त्रयोनित्वमेतेन कारणस्य
बलाद्भवेत् ॥ नावेदविश्व तर्केण मतिरित्वादिवाक्यतः । तर्को ज्ञापयितुं
शक्तो नेशितारं कथञ्चन ॥ वनकृत्वादिरूपेण पक्षभूतस्य चेशितुः ।
किञ्चिज्ज्ञत्वं हि पुंस्त्वेन शक्यं साधयितुं सुखम् ॥ वृक्षकृन्नाखिलं-
वृक्षं वेत्ति पुंस्त्वाद्धि चैवयत् । इत्याद्यनुमया स्पर्धि नानुमानं
परेशितुः ॥ शक्तं विज्ञापने चाऽतिप्रसङ्गोऽनुमयेदृशा । वस्तुत्वा-
त्तुरगः शृङ्गी पुष्पवत्सं सुतैर्युता ॥ चित्रिणी च रसः पष्ठो रसत्वा-
त्सोत्तरो भवेत् । उपक्रमादिलिङ्गेभ्यो नाऽन्या स्यादनुमा ततः ॥ ३ ॥

॥ ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ ॥ ४ ॥ तएवान्वयनामानस्तैः

सम्यक्प्रविचारिते । मुख्यार्थो भगवान्विष्णुः सर्वशास्त्रस्य नापरः ॥ ४ ॥

॥ ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥ ५ ॥ ईक्षणीयत्वतो विष्णु-

र्वाच्य एव न चान्यथा । लक्ष्यत्वं कापि दृष्टं हि किं तदित्यनवस्थितिः ॥
माधुर्यादिविशेषाश्च तच्छब्दैरुदिताः सदा । वाक्यार्थोऽपि हि वाक्यार्थ-
शब्देनैवोदितो भवेत् ॥ नावाच्यं तेन किञ्चित्स्यादत्त इत्यादिकैर्बदन् ।

अवाच्यत्वं कथं ब्रूयान्मूकोऽहमितिवत्सुर्धाः ॥ येन लक्ष्यमिति प्रोक्तं
 लक्ष्यशब्देन सोऽवदत् । एकस्यापि हि शब्दस्य गौणार्थस्वीकृतौ
 सताम् ॥ महती जायते लज्जा यत्र तत्राखिला रवाः । अमुख्यार्था
 इति वदन्यस्तन्मार्गानुवर्तिनाम् ॥ कथं न जायते लज्जा वक्तुं शब्दत्व-
 मात्मनः ॥ ५ ॥ ॐ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॐ ॥ ६ ॥
 ॥ ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ ॥ ७ ॥ आत्मब्रह्मादयः
 शब्दाः साक्षात्पूर्वाभिधायिनः । जन्मादिकारणं ब्रह्म लक्षितं च यदा
 तदा ॥ वन्ध्यापुत्रोपमं मायाशबलं वाच्यमित्यपि । कल्पयित्वा
 विना मानं लक्ष्यं शुद्धं वदन्पदैः ॥ आत्मशब्दोदितस्यैव ज्ञानं
 मुक्तावसाधनम् । आह श्रुतपरित्यागः स्याच्चास्याऽश्रुतकल्पना ॥
 स्यात्सर्वत्र च यत्रैकमपि लोको जुगुप्सते । नियमेनोभयं स्याद्वि-
 यस्य स्वपरयोर्मते^१ ॥ अलङ्कृतः सदैवायं दुर्घटैरेव भूषणः । अन्यन्तमो-
 नित्यदुःखं तस्य स्याद्वसनद्वयम् ॥ “^३अनन्दा नाम ते लोका
 अन्धेन^४ तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति येऽविद्वांसो बुधो^५
 जनाः” ॥ “आसुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते
 प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः” इत्यादिश्रुतयो मानं
 शतशोऽत्र समन्ततः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ ॥
 ॥ ८ ॥ हेयत्वावचनाच्चैव नात्मा गौणः श्रुतौ श्रुतः । ‘तमेवैकं
 जानथाऽन्या वाचो मुञ्चथ’ चेति ह ॥ उक्त आत्मा कथं गौणो
 हेयपक्षे ह्यसौ श्रुतः । परिवारतया ग्राह्या अपि हेयाः प्रधानतः ॥ ८ ॥
 ॥ ॐ स्वाप्ययात् ॐ ॥ ९ ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाऽ-

^१ ययोर्मध्ये. ^२ मतेन. ^३ न विद्यते नन्दः = आनन्दः येषु ते.

^४ अन्धयतीति अन्धं तेन. ^५ बुधः = वेदात्, अविद्वांसः वेदोक्त-
 मात्मस्वरूपमपलपन्तः.

वशिष्यते । इति स्वस्यैव पूर्णस्य पूर्णेऽप्यय उदाहृतः ॥ कथं माया
 व्यवच्छिन्नः पूर्णो मुख्यतया भवेत् ॥९॥ ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥
 ॥ ११ ॥ पदं च निर्गुण इति कथं गौणं वदिष्यति । गुणाभासोप
 लक्ष्यं चेत्पदं तदपि वाचकम् ॥ अतोऽन्यस्थितिमुख्यसर्पदोषमहास्पदम् ।
 कथमेतन्मतं सद्भिराद्रियेत विचक्षणैः ॥ न च साहचर्यनिराकृत्यै
 स्यराण्येतान्यचीरूपत् । भगवान्न ह्यशब्दत्वं प्रधानेऽङ्गीकरोत्यसौ ॥
 समन्वये प्रतिज्ञाते शब्दगोचरतैर हि । प्रथमप्रतिपाद्या स्यात्तदभावे
 हुतोऽन्ययः ॥ कथं च लक्षणादी ब्रूयाद्ब्रह्मसमन्वयम् । योऽसौ
 शब्दस्य मुख्यार्थस्तत्रैव स्यात्समन्वयः ॥ जन्मादिकारणे साक्षादाह
 देवः समन्वयम् । उक्तं^३ तदेव जिज्ञास्यं काणकाशोऽत्र^४ निर्गुणे ॥
 कथं^५ चाऽसम्भनस्तस्य^६ मुख्यार्थस्य निराकृतौ^७ । मानेन केन विज्ञेय-
 मवाच्याज्ञेयनिर्गुणम् ॥ अमेय चेन्न शास्त्रस्य तत्र वृत्तिः कथञ्चन ।
 तस्माच्छास्त्रेण जिज्ञास्यमस्मदीयं गुणार्णयम् ॥ वासुदेवाख्यमद्वन्द्वं पर
 ब्रह्माखिलोत्तमम् । विज्ञेयमाख्यलक्ष्यत्वपूर्वाशेषविशेषतः ॥ निर्गतं मनसो
 वाचो यदि तत्स्यादगोचरम् ॥ अस्तु तन्मा वदेद्वादी न चास्म-
 द्छास्त्रं तु तत् । अनाख्यं^८ वाच्यमित्युक्त्वा किमित्युन्मत्तवन्मृषा ॥
 अस्मच्छास्त्रस्य चौर्याय यतते स्लोक्ति^९दूषकः । जन्मादिकारणं
 यत्तत्साक्षान्मारायणाभिधम् ॥ वदन्ति श्रुतयो ब्रह्म शास्त्रं चैतत्तदर्थतः ।
 प्रवृत्तमस्त्वनख्यं ते नैवं ब्रूयाः कथञ्चन ॥ सर्वशब्दैरवाच्यं तदुक्त्वा

^१ गुणाभावविशिष्टवाच्यद्वारा उपलक्ष्य चेत् शुद्धं ब्रह्म । अपि -

तथापि, तत्पदं - लक्ष्यपदं ग्रहणो वाचकम् ^२ साहचर्यं, सूत्रम्

^३ यत् जन्मादिकारणत्वेन उक्तं तदेव ^४ तत्तु समन्वयादिति सूत्रे

^५ न कथञ्चिदपि ^६ सगुणस्य प्रवृत्तेऽपि तस्य निर्गुणपरामर्शस्य

^७ त्यागे हेतुभूत असम्भवं ^८ अवाच्यं उक्तत्वा पुनश्च वाच्यं

भवतीति ^९ व्याहृतभाषी

तद्विषयं पुनः । शब्दं वदन्तमुन्मत्तं कथं लोको न धारयेत् ॥ मा
वदो मा विजानीहि त्यजास्सच्छास्त्रचोरताम् । वयं त्वां श्रुतियुक्तिभ्यां
बध्वाऽस्मच्छास्त्रमद्धत्ता ॥ विचारयामः श्रुतिभिर्युक्तिमिथैव सादरम् ।
'अद्भुतत्वादवाच्यं तदतक्यज्ञियमेव च ॥ अनन्तगुणपूर्णत्वा^२-
दित्यूदे पैङ्गिनां श्रुतिः । अवाच्यमिति लोकोऽपि वक्तव्यार्थतमं
भूयि ॥ ११ ॥ ५ ॥

॥ ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥ १२ ॥ एवं
शास्त्रावगम्यत्वे विभागेन समन्वयम् । आनन्दमयइत्यादिनाऽभ्यायेन
वदत्यजः ॥ तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां विष्णावेव समन्वयम् । शब्दानां
प्रथमे पादे गुणिसामान्यवाचिनाम् ॥ गुणवाचिनां च प्रथममाह
देवः समन्वयम् । समुद्रशायिनं सर्वप्रभृतिप्रभवं श्रुतिः ॥ तदेव
ब्रह्म परममिति सावष्टतिर्वगौ । यतोऽतो ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव
नियतत्वतः ॥ 'वेर्ज्जब्रह्मे'त्यादिरूपादभ्यासात्तैत्तिरीयके । अन्यासु
चैतद्रूपासु शाखास्तपि सहस्रशः ॥ आनन्दमय इत्यार्थः शब्दैर्वाच्यो
हरिः स्वयम् । उपलक्षणत्वं शब्दानामानन्दमयपूर्विणाम् ॥ छत्र-
स्याल्पाक्षरत्वेन सर्वशाखाविनिर्णये । पुनश्च प्रापकादेतोस्तत्राधि-
करणान्तरम् ॥ सर्वे वेदा आमनन्ति यत्पदं त्विति हि श्रुतिः ।
आनन्दमयरूपे तु ब्रह्मणः पुच्छतोक्तिः ॥ समस्ताऽब्रह्मताप्राप्ते-
रानन्दमयनाम हि । ब्रह्मशब्दस्य चाभ्यासात्पञ्चरूपादिषु स्फुटम् ॥
ब्रह्मताज्वयवेऽपि स्यात्तथाज्वयविनि स्वतः । यथैव कृष्णकेशस्य कृष्णस्य
ब्रह्मताऽखिला ॥ दर्शिता चैव पार्थाय निःसीमाः शक्तयोऽस्य हि ।
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥ विष्णवरूपमुक्तमन्यत्र

^१ आश्चर्यतमत्वात्, अवाच्यं = अनिर्वाच्यम्.

^२ आश्चर्यतमत्वम्.

^३ यद् धातोः लिटि आत्मनेपदम्. ३. ब.सू. ३-३-२६. शां. भाष्ये.

'देवछन्दांसिपूर्वाणि' इति पैङ्ग्यास्त्रानात्.

ऊर्ध्वरेतं च तत्प्रति । विरूपाक्षाख्यमपर ब्रह्मोक्तं तद्व्रते स्थितम् ॥
 समानाधिकृतत्वं चेदुत्तर नीललोहितम् । कृष्णपिङ्गलरूपेण पुनस्तं,
 भविष्यति ॥ ब्रह्माधिपतिरित्यत्र तापनीयश्रुतौ पुरः । स्वरित'-
 ब्रह्मशब्दान्तं बहुव्रीहित्वमेप्यति ॥ स्वाहेन्द्रशनुर्वर्धस्व यद्बहुव्रीहि
 तामगात् । तस्मादस्येन्द्रएवाभूच्छत्रुरित्युत्तरश्रुतेः ॥ 'पूर्वान्तस्वरिते
 पुंसोर्वहुव्रीहित्वमेप्यति' । महाव्याकरणे सूत्रमिति स्वरपिनिर्णये ॥
 ऋतं सत्य पर ब्रह्मेत्याद्युद्देश्यद्वितीयका । विभक्तिरूर्ध्वरेतादिः प्रथमा
 रुद्रगोचरा ॥ तस्माद्विष्णुं पर ब्रह्म प्रति रुद्रो व्रते स्थितः । ऊर्ध्वरेता
 इति ह्येन श्रुत्यर्थोऽवसितो भवेत् ॥ ऋतं सत्य पर ब्रह्म प्रति विष्णुं
 सदाशिवः । ऊर्ध्वरेता ध्यायति ह शङ्करो नीललोहितः ॥ इत्यर्थ
 मेतमेनाह नीलग्रीवश्रुतिः परा । आथर्वणी पर ब्रह्म तस्मादेको हरिः
 श्रुतौ ॥ "तदेवर्ते"मिति प्राह कथमेवान्यथा श्रुतिः । अवधारयन्ती
 तस्यैव धृतत्वादिकमञ्जसा ॥ एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च
 शंकरः । वासुदेवोऽग्र एवासीन्न ब्रह्मा न च शंकरः ॥ नेन्द्रसूर्यो
 न च गुहो न सोमो न विनायकः । इत्यादिवाक्यतो विष्णोरुत्पत्ति-
 रवतारगा ॥ सूर्यं ब्रह्म हरिस्तस्मात्प्रस्तावः परमित्यपि । मुख्यब्रह्म-
 ग्रहे युक्ते नामसूर्यं युज्यते क्वचित् ॥ असम्भवे हि मुख्यस्य
 गौणार्थाङ्गीकृतिर्मवेत् ॥ १२ ॥ ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न
 प्राचुर्यात् ॐ ॥ १३ ॥ प्राचुर्यार्थाश्च भयटः सर्वेऽत्र प्रतिपादिताः ।
 भोग्यत्वमत्र चाद्यत्वमुपजीव्यतया हरेः ॥ महामोक्ता महामोग्य
 इत्यर्थोऽन्नमये भवेत् । महाप्राणो महाबोधो महाविज्ञानानपि ॥
 विशेषसामान्यतया विज्ञानं मन इत्यपि । एकस्य ज्ञानरूपस्य हरे-
 रक्तिर्विभागतः ॥ अमेदेऽपि विशेषेणैवान्य इत्युदितो हरिः ।
 मेदशब्दा विशेषं तु हरावन्यत्र भिन्नताम् ॥ ब्रूयुर्हरेर्जीवजडैरपि मेदं
 । स्वरित ब्रह्मशब्दान्त यस्य तत् ब्रह्माधिपतिरितिपदम्

हि मुख्यतः । ब्रह्मतर्कवचोऽप्येवमत एकः स यश्चधा ॥ उक्तोऽन्नमय
 इत्यादि भृगोश्चैतद्वदिष्यति । प्राप्यत्वेन मयद्प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यते ॥
 प्रचुराश्नादिरेवातो ह्यन्नमन्नमयेत्यपि । उच्यते ह्यविशेषेण नान्य-
 त्किञ्चिदिहोच्यते ॥ १३ ॥ ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ ॥ १४ ॥
 महानन्दत्वं एवास्य हेतुः कोऽन्यादिति स्फुटम् । उक्तः श्रुत्यन्तरे
 यस्मात्सुर्यं लब्ध्वा करोत्ययम् ॥ करोति नासुखी भूमा सुखं नाल्पे
 सुखं भवेत् । इत्युक्तं यत्प्रवृत्तिश्च नृत्तगानादिका सुखात् ॥ दुःखा-
 द्रोदादिका चैव सर्वकर्तृत्वतोऽस्य च । सर्वशक्तेर्न दुःखं स्यादतः
 केवललीलया ॥ प्रवर्तको न चेदेव प्राण्यादन्याच्च कः पुमान् ॥ १४ ॥
 ॥ ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ ॥ १५ ॥ ब्रह्म-
 वित्परमाप्नोतीति यत्प्रथमम्वचितम् । तदेव मन्त्रवर्णेन सत्यं ज्ञान-
 मनन्तवत् ॥ लक्षितं तत्र सत्यत्वं सृष्ट्यान्नप्राणयोरपि । उक्तं ज्ञानं
 तु मनसा विज्ञानेनाप्युदीरितम् ॥ अनन्तत्वं तथाऽऽनन्दमयवाचाऽ-
 प्युदाहृतम् । सद्भावं यापयेद्यस्मात्सत्यं तत्तेन कथ्यते ॥ इति सृष्टिरिह
 प्रोक्ता जगत्सद्भावयापकम् । ब्रह्मेति स्थापनायैव सत्त्वं जीवनमेव च ॥
 विशीर्णता च सत्त्वं स्यात्सन्नमित्याहुरेव यत् । अतोऽद्यताऽच्युताऽन्नत्वं
 सत्यशब्दार्थ एव हि ॥ 'प्राणं देवा अनुप्राणन्ति मनुष्याः पशवश्च
 ये । आयुः प्राणो हि भूतानामि'ति यद्वृत्तिजीवने ॥ उक्ते सदिति
 घात्वर्थो गतिश्चातो हि सत्यता । प्राणत्वमवबोधार्थो मनुघातुः
 प्रकीर्तितः ॥ नाल्पे सुखमिति प्रोक्त्यैवानन्दमयतोक्तितः । अनन्तत्वं
 सुनिर्णीतं पूर्णानन्दो हि नाल्पके ॥ अतो हि मन्त्रवर्णोक्तविस्तृतिस्तु
 समस्तया । क्रियते परया यस्मात् ॥ १५ ॥ ॐ नेतरोऽनुप-
 पत्तेः ॐ ॥ १६ ॥ इतरोऽत्र न कथ्यते ॥ पुंस्त्वं वेत्ति यो
 मृच्येन्नान्यः पन्था हि विद्यते । इति श्रुतेरन्यवेदी कथं मुक्तिं

प्रयास्यति ॥ पुरुषः पर आत्माऽजो ब्रह्म नारायणः प्रभुः ।
 महानानन्द उद्विष्णुर्भग ओम इतीर्यते ॥ स्वयं नारायणो देवो नान्य-
 स्यैतानि कस्यचित् । तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानादि कुर्यते ॥ घृत्केन
 पौरुषेणैवं यजन्त्यध्यात्मकोविदाः । इति पैङ्गिश्रुतिस्तेन नान्यज्ञाना-
 दिमुच्यते ॥ ब्रह्मशब्दोदिते तस्मिन्नात्मशब्दं प्रयुज्य च । तस्मा-
 दाकाशसृष्टिं च प्रोवाचात्र चतुर्विधाम् ॥ भूतं भूताभिमानी च
 तद्देहोऽन्तर्नियामकः । हरिश्चाकाशशब्दोक्तो मुख्यतो हरिरेव च ॥
 आसमन्तात्काशते यदाकाशो मुख्यतो हरिः । बलज्ञानस्वरूपत्वा-
 द्वायुरग्निरागं नयन् ॥ आप आपालनाच्चैव पृथिवी प्रथितो यतः ।
 उष्टानामाश्रयत्वेन स एवौपधिनामकः ॥ ओपधीषु स्थितो विष्णुः
 क्षुधितैराश्रितो भवेत् । पुरि शेते यतः सौऽथ पुरुषश्चेति गीयते ॥
 क्रियाप्रवर्तकत्वेन प्रादुर्भावो हरेर्जनिः । आकाशादिषु नान्योऽस्ति
 ह्यभिमानीऽभिमानीनः ॥ अभिमानिशरीरस्य साक्षाद्भूतस्य चोद्भवः ।
 एवं देहादिपर्यन्तमागतं हरिमेव तु ॥ परामृशति तस्यैव पञ्चरूपत्व-
 वित्तये । त्यक्त्वा भूतादिकं सर्वं स वा एष इति श्रुतिः ॥ स
 इत्यात्मपदोद्दिष्ट एष जीवशरीरगः । सारात्ममय एवायं न लोकात्ममयः
 प्रभुः ॥ इति तं रसशब्देन विशिनष्टि शरीरगम् । इदमित्येव निर्देशो
 यत्प्रभुत्ववद्विभोः ॥ शिर आदेर्भवेजीवशिरआदौ व्यवस्थितेः । तं
 विदित्वाऽस्य मुक्तिः स्यान्नान्यज्ञानात्कथञ्चन ॥ १६ ॥ ॐ भेद-
 व्यपदेशाच्च ॐ ॥ १७ ॥ आदित्ये पुरुषेऽचायमिति भेदोपदेशतः ।
 नास्याभेदोऽस्ति जीवेन ॥ ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ ॥
 ॥ १८ ॥ नानुमा कामचारिणी ॥ विमतानि शरीराणि मद्भोगायतनानि
 यत् । शरीराणीत्यादिका तु तत्त्वज्ञाने ह्यपेक्षते ॥ प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वा-
 वशागममयोज्झिता । अनुमा कामवृत्ता हि कुत्र नावसरं व्रजेत् ॥

नड आत्मैव वस्तुत्वात्प्रमेयत्वाज्जडं चितिः । घन आकाश इत्याद्या
 चार्यन्ते केन हेतुना ॥ न जीवमेदस्रणां शङ्क्याञ्च पुनरुक्तता ।
 वाक्यान्तरघोतकत्वात्पृथगित्यत्र पूर्णता ॥१८॥ ॐ अस्मिन्नस्य
 च तद्योगं शास्ति ॐ ॥१९॥ योगमन्नमयाद्यैर्यत्फलत्वेनास्य
 शंसति । स्थानद्वयेऽप्यतः कोशा एत इत्यतिसाहसम् ॥ उपसङ्क्रमणं
 चैव द्वितीयोद्देशितं प्रति । अतिक्रमं वदन्तं तमुपशब्दो निवारयेत् ॥
 अश्रुतस्यातिशब्दस्य न्यायं दद्यात्कथं पुनः । श्रुताश्रुतपरित्यागकल्पने
 विगतहियाम् ॥ मृतावेव परित्यागः कृतो ह्यन्नमयस्य च । येऽन्नं
 ब्रह्मेत्याद्युपासां सामानाधिकरण्यतः ॥ उक्त्वा पञ्चस्वरूपाणां पुन-
 स्तत्प्राप्तिवादिनी । स्थानद्वयगता वेदवाणी तदपलापिनाम् ॥ तमसोऽन्यत्र
 संस्थानं कथमेव सहेत सा । 'अधीहि भगवो ब्रह्मे'त्युक्तोऽन्नप्राण-
 पूर्वक्रमः ॥ आह ब्रह्म कथं तन्न द्वारं तदितिगदिनः । उपसर्त्ति कथं
 विधुरूपसन्नाय हि त्रिशः ॥ वक्तव्यं ब्रह्म गुरुणा चतुर्वारमथापि वा ।
 सकृदेत्यागमा श्रूयुः संप्रदायविदोऽपि च ॥ तद्यत्किञ्चित्कथं श्रूया-
 दुपसन्नाय दिक्पतिः । न चदेद्ब्रह्म च कथं मायावी न हि वारिराट् ॥
 चष्ट इत्येव तच्चक्षुः, श्रवणाच्छ्रोत्रमुच्यते । वचनादेव वाग्ब्रह्म सृष्टि-
 स्थित्यादिकारणम् ॥ तच्च बाधूलशाखायामष्टरूपमुदाहृतम् । विज्ञाना-
 नन्दसहितं पृथक्सृष्ट्यादिलक्षणैः ॥ आवापोद्वापतः शाखा यत् आहुः
 परं पदम् । यतो भूतानि जायन्त इत्याद्यैर्लक्षणैः स्वयम् ॥ लक्षितं
 गुरुणा पश्चात्तपसैवापरोक्षितम् । दृष्टैकैकस्वरूपं तु समस्तोक्तानुदर्शनम् ॥
 इच्छताऽऽज्ञां गुरोः प्राप्य तपसैवापरोक्षितम् । अत्रह्येत्येव वदतां
 श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ ॥ साक्षाच्छ्रवणतां प्राप्ताविति लज्जा तदुक्तिषु ।
 समीपे सहभोगस्य मुक्तित्वेनोक्तितोऽसकृत् ॥ मेदो जीवेशयोर्मिथ्ये-
 त्येव मिथ्या स्वयं भवेत् । एतेन^१ मयट्यैव द्वैविध्येनार्यकल्पनात् ॥

^१ पञ्चानामपि ब्रह्मत्वोपपादनेन.

तदन्येषां मतमपि सत्संसत्सु न भासते । अतो नारायणो देवो
 निःशेषगुणवाचकः ॥ गुणिसामान्यवचनैरपि^१ मुख्यतयोदितः ।
 अध्यात्मगर्थ^२ प्राणाद्यैस्तथैव ह्यधिभूतगः ॥ ^३अन्नादिशब्दैर्मगवानेको
 मुख्यतयोदितः । ^४जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये ॥ ब्रह्मणो
 लक्षणं प्रोक्तं शास्त्रमूलं यतस्ततः । अन्वयः सर्वशब्दानां^५ गुणसर्व-
 स्ववेदकः ॥ शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयात्^६ । ^७अन्यार्थ-
 प्लवता हेतोस्तन्निमित्तत्वतस्तथा ॥ तद्वाचकत्वं शब्दानां बहुलाति-
 प्रयोगतः^८ । ^९रूढमित्येव साध्यं स्यात् रूढिर्हि द्विविधा मता ॥
 अविद्वद्बिद्वदा^{१०} एव मुख्या हि विदुषां तु सा । विद्वद्बुद्धिर्विदिका^{११}
 स्यात्सा योगादेव लभ्यते ॥ तस्मान्मुख्यार्थता विष्णोरिति कृत्वा
 हृदि प्रभुः । समन्वयं साधयति ॥ १९ ॥ ६ ॥

॥ ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ ॥ २० ॥ देवानां

^{१२}तत्र शक्तताम् । आशङ्क्य तत्र रूढिं च तच्छब्दानामपि ^{१३}स्वयम् ॥
 समुद्रान्तःस्थितत्वाद्यैस्तद्धर्मविष्णुरुढताम् । साधयित्वाऽभिदानैश्च पुनरेव
 न्यवारयत् ॥ २० ॥ ७ ॥

॥ ॐ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॐ ॥ २२ ॥ चैष्ट^{१४}

हि चैतनानां या सा भवेत्तत्प्रसादतः । अचेतनस्वभावस्तु विवरादिः^{१५}
 कथं ततः^{१६} ॥ इति शङ्कानिवृत्त्यर्थमाकाश इति नाम च । परतोऽपि
^{१७}वरीयस्त्वपूर्वाल्लिङ्गाद्वरेर्मवेत्^{१८} ॥ 'नमो ददाति श्वसतां मार्गं
 यन्नियमा'^{१९}ददः^{२०} ॥ इत्यादि वाक्यैः ॥ २२ ॥ ८ ॥

^१ वाचकैः. ^२ अध्यात्मविषयेः. ^३ अन्नोपध्यादिशब्दैः. ^४ समन्वय-
 समर्थनाय आदितः सङ्गतिं दर्शयति. ^५ एव. ^६ समन्वयात्.
^७ पुरन्दरादिषु. ^८ हेतोः. ^९ शब्दजातम्. ^{१०} आतिः=सम्यन्ध.
^{११} वैदिकी. ^{१२} प्रवृत्तिनिमित्तवत्तायाम्. ^{१३} साक्षादपि विद्वत्सम्यन्धि-
 नीमपि. ^{१४} वर्णनशास्त्रादिः. ^{१५} विवरत्वादिः. ^{१६} विष्णोः.
^{१७} सर्वोत्तमत्वम्. ^{१८} वाचकम्. ^{१९} यत्प्रेरणातः. ^{२०} भागवते.

॥ ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ २३ ॥ अध्यात्म-^१
मन्वयव्यतिरेकतः । प्राणादि^२हेतुतादृष्टेरतिदेशो हि तादृशः^३ ॥
लिङ्गं बलवदेव स्यात्प्रेरकोऽपि यद्वरिः ॥ २३ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ॐ छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पण-
निगदान्तथाहि दर्शनम् ॐ ॥ २५ ॥ नित्यत्वादेव शब्दस्य
तत्त्वभावः कथं हरेः । कथं प्रसिद्धबहुलशब्दानामन्यथार्थता ॥ इति चेत्त-
द्वरेरेव बाहुल्यात् श्रुतिलिङ्गयोः । तादृशत्वाच्च तच्छक्तेः ॥ २५ ॥ ११ ॥

॥ ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ ॥ २८ ॥ बाहुल्ये
श्रुतिलिङ्गयोः । अन्यस्य मुख्यवाच्यत्वमिति तन्मात्र^४गस्य हि ॥
विष्णोरेव तु लिङ्गानि प्राणस्थानि तु सर्वशः । प्राणसंवादपूर्वाणि
मुख्यतो जीवगानि च ॥ अम्यार्चच्छतवर्षाणि^५ प्राण^६वंशत्वमित्यपि^७ ।
तस्मादन्यत्रगैः शब्दैरुक्तान्यायैः समन्ततः ॥ एको नारायणो देवो
भण्यते नात्र संशयः । वासुदेवादिरूपेण^८ चतुर्मूर्तिश्च सर्वशः^९ ॥
अथवा पञ्चमूर्तिः स प्रोक्तोऽधिकरणं^{१०} प्रति । प्रतिपदं प्रतिपदं
प्रत्यक्षरमथापि वा ॥ तैत्तिर्युक्ति^{११}श्रुतिन्यायविश्लेषैर्पौन्यता यथा^{१२} ।
बृहत्तन्त्रप्रमाणेन^{१३} बह्वर्थ^{१४}मपि सद्ब्रहात् ॥^{१५} उच्यते नरमुद्गीनामपि
किञ्चिद्ग्रहा^{१६}र्थतः । ग्रन्थोऽयमपि बह्वर्थो माप्यं चात्यर्थविस्तरम् ॥
बहुधा एव जानन्ति विशेषेणार्थमेतयोः ।^{१७} तस्मान्महागुणो विष्णु-

^१ शरीरे. ^२ जीवनादि. ^३ पृथग्यन्तं पूर्वोक्तसदृशस्य, परिहारन्यायस्य
अतिदेशः कृतः यद्वा तादृशो ह्यतिदेशः यदाशङ्काधिस्ये सति
परिहारसाम्यम्. ^४ इन्द्रादिगतस्य. ^५ इति. ^६ चक्षुराद्याश्रयत्वम्.
^७ लिङ्गानि. ^८ भण्यते. ^९ सर्वपादेषु. ^{१०} प्रत्यधिकरणम्. ^{११} लिङ्ग-
श्रुतिसमाख्यादिव्यावर्तकैर्विवेकोऽप्ययः. ^{१२} एवमर्थत्वं ज्ञेयम्. ^{१३} अनति-
क्रमेण प्रतीयन्ते. ^{१४} सूत्रजातम्. ^{१५} व्याख्यायते. ^{१६} ज्ञानार्थम्.
^{१७} सर्वनामवाच्यत्वात्.

नान्नामपुनरुक्तितः ॥ २८ ॥ १२ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा-
चार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥
॥ १ ॥ १ ॥ श्लोकसङ्ख्या २५७ ॥

॥ ॐ ॥ लिङ्गात्मकानां^१ शब्दानां वृत्तिर्नारायणे परे ।
चिन्त्यते, ॥ ॐ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥ १ ॥
सर्वगत्यं तु^२ प्रथमं प्रविचार्यते । तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्ति-
प्रबोधकः^३ ॥ दूरतोऽप्यतिशक्तः स लीलया केवलं प्रभुः । इति
ज्ञापयितुम् ॥ १ ॥ ॐ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॐ ॥ ४ ॥
'कर्मकर्त्रोरुत्सर्गतो भिदा । अभेदोऽपि विशेषे^४ स्याद्ब्रह्मी सोऽप्यन-
पोदितः ॥ 'एतद्भावाभि^५धं लिङ्गं क्रियालिङ्गे^६ ततः परम्^७ ।
अन्तर्याम्यन्तरथेति क्रि^८याभावाख्यमुच्यते ॥ अदृश्यत्वाद्यभावाख्यं
श्रुतिलिङ्गाधिका परा^९ ॥ ४ ॥ १ ॥

॥ ॐ अत्ता चराचरग्रहणात् ॐ ॥ ९ ॥ अनित्य-
त्वात्क्रियाणां तु कथमेव स्वरूपता । इति चेत्स विशेषो^{१०}ऽपि क्रिया^{११}-
शक्त्यात्मना स्थिरः ॥ शक्तिता^{१२} व्यक्तता^{१३} चेति विशेषोऽपि
विशेषवान् । अभिन्नोऽपि, क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिः ॥
'ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं शक्तिः परात्मनः । नित्यानन्दोऽ-
व्ययः पूर्णो भगवान्विष्णुरच्युतः' ॥ इति पैङ्गिश्रुतिश्चाह 'शक्ति-
सद्भाव^{१४} एव तु । क्रियादिनित्यता ज्ञेया तदन्यत्र त्वनित्यता' ॥
इति सत्तत्त्ववचनम् ॥ ९ ॥ २ ॥

^१ धर्मप्रवृत्तिनिमित्तकानां. ^२ यौगिकानामिति त. प्र भावदीपे. ^३ एव.
^४ कार्यभिमुखीकर्ता. ^५ एकक्रियायाम्. ^६ अपवादे. ^७ अपवाद-
रहितः. ^८ सर्वगतत्वम्. ^९ कचित्प्रतीके स्थितिवाचकम्. ^{१०} क्रिये
च ते लिङ्गेच. ^{११} द्वाभ्याम्. ^{१२} क्रियाप्रधानकः. ^{१३} परस्मिन्.
^{१४} धर्मः. ^{१५} कियारूपः. ^{१६} इति. ^{१७} इति. ^{१८} इति.

॥ ॐः गुहां प्रविष्टावात्मानौ^१ हि तद्दर्शनात्
ॐ ॥ ११ ॥ द्वित्वं चैकस्य युज्यते ॥ ११ ॥ ॐ विशेषणाच्च
ॐ ॥ १२ ॥ यः सेतुरिति चैकत्ववचनेन विशेषणात् ॥ १२ ॥ ३ ॥

॥ ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ ॥ १३ ॥ अन्तःस्थित्वा
रमणकृदन्तरः स उदाहृतः । रमणं चात्मशब्देनाऽऽदेयं मातीति
चोच्यते ॥ १३ ॥ ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॐ ॥
॥ १५ ॥ विशिष्टसुखवच्चाच्च 'ब्रह्मत्वं च विशिष्टता'^२ ॥ १५ ॥
॥ ॐ अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॐ ॥ १७ ॥
अन्योऽन्यनियतिव्येशनियमे^३ नान्यथा भवेत् । चैतनानां विशेषो यः
स्वभावोऽपीधरार्पितः ॥ अन्योऽन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसंभवा^४ ।
ईश्वरश्चेन्निपन्ता स्यात्स एव प्रथमागतः^५ ॥ किमित्यपोद्यते^६ कस्मा-
दृथाऽवस्थितिकल्पना^७ । 'दोषवत्येव तस्मात्मा नैव कार्या
कथञ्चन ॥ १७ ॥ ४ ॥

॥ ॐ अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्
ॐ ॥ १८ ॥ रमणं नातिपन्नस्य विज्ञेयादेव युज्यते । इति
चैतमननियमो^८ यस्य^९ कस्मान्न शक्यते^{१०} ॥ स्यात्मानाऽनियतं वस्तु
प्रतीयं स्यात्मानो भवेत् । स्वाधीनमत्ताशक्त्यादि कथमात्म-
प्रतीपकम् ॥ १८ ॥ ५ ॥

^१ आत्मानौ=पिपन्नौ. ^२ एकत्वस्य वचनेन एकत्ववचनेन. ^३ सुखेन

विशिष्टः=स्थेष्टः, यद्वा विशिष्टे सुखे सुखविशिष्टं कर्तव्यदियत्परनिपातः.

^४ प्राप्तादप्यर्थः. ^५ धेष्टव्यं च. ^६ मन्वेय उपपन्ना भवेत्. ^७ प्रथमे

प्रतीतः. ^८ त्यज्यते. ^९ ईश्वरादित्यानां मध्ये अग्रे. ^{१०} श्रियते.

^{११} भुतहानिरभुतवस्त्वनाशदोषः. ^{१२} मर्यान्नर्पामिन्वम्. ^{१३} तस्य.

^{१४} रमणम्.

॥ ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥२१॥

गुणक्रियादयो भावा यदि वा स्युरमेदिनः । अमेदोऽभावाधर्माणां
ब्रह्मणा युज्यते कथम् ॥ नामागो^१ भाव इति च^२ विशेषः^३ प्रायशो
भवेत् । 'अतद्भावागोऽन्यता चेति न विशेषोऽस्ति कथन ॥ दोषाभावो
गुण इति प्रसिद्धो लौकिकेऽपि । अदृश्यत्वादिकांस्तम्भाद्गुणानाह
स्वयं प्रभुः ॥ भावाभावाविरोधोऽपि न तु सर्वत्र विद्यत । तदभावो
हि तद्भावाविरोधी न ततो परः ॥ पृथक्त्वाभावा^४ तद्रूपा^५ न्मेदांस्त्रीन्कल्पयन्ति
चेत् । कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्र विरोधिनः ॥ पृथक्त्वान्यत्व-^७
मेदास्तु^८ पर्यायेणैव लौकिकः । व्यवहियन्ते सततं वैदिकैरपि सर्वशः^९ ॥
दृष्टहानिरदृष्टस्य कल्पनेत्येव दूषणम् । यदा तदधिको दोषो विद्यते को
न वादिनाम् ॥ भावाभावास्वरूपास्तु विशेषा^९ एव वस्तुनः^{१०} ।
अभिना एव सद्वाक्या व्यवहारप्रमिद्वये ॥ यथैकस्त्वमवायोऽपि मेदा
मेदो च वस्तुनि^{११} । अङ्गीकार्या विशेषेण^{१२} ^{१३}स्थानेषु व्यवहर्तृभिः ॥
^{१४}अखण्डवादिनोऽपि स्याद्विशेषोऽनिच्छतोऽप्यसौ । व्यावृत्ते^{१५} निर्विशेषे
तु किं व्यावर्त्यबहुत्वातः ॥ २१ ॥ ६ ॥

॥ ॐ वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥

॥ २४ ॥ बहुलिङ्गसमायुक्तैर्बहुमी रूढनामभिः । प्रसिद्धैरन्यगत्वेन
वाच्यस्साक्षाजनादर्शनः ॥ वैवानरादयः शब्दा अपि तद्वाचिनस्ततः ॥२४॥

॥ ॐ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा

^१ प्रायशः अभाव - अन्योन्याभाव दृश्याद्यन्योन्याभाव इति
^२ एतयो ^३ मेद न भवेत्, गोत्रादिससर्गाभावस्य ब्रह्मभिन्नत्वात्,
अभाववत्यस्य धर्मत्वात् ^४ अण्डत्वम् ^५ अन्योन्याभाव ^६ तद्रूपा-
धर्मिस्वरूपमेदान् इति ^७ अन्योन्याभावस्वरूपमेद ^८ क्रमेण
^९ अतिशया एव ^{१०} धर्मिण ^{११} इति व्यवहर्तृभिः ^{१२} विशेष
वर्तन ^{१३} स्वशास्त्रप्रदेशेषु ^{१४} धर्मराहित्य ^{१५} व्यावर्तनीये ब्रह्मणि

दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषविधमपि चैनमधीयते

ॐ ॥ २६ ॥ तानि लिङ्गानि ते शब्दा अपि तद्वा हि^१ सर्वशः ।

बहुलाऽप्यज्ञरूढिस्त^२त्प्राज्ञरूढिं न बाध्यते ॥ २६ ॥ ७ ॥ इति
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥ २९ ॥ श्लोकसङ्ख्या २८६ ॥

॥ ॐ ॥ तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां लिङ्ग^३नाम्नां^४ पुनर्हरिः । विशेषा-
न्मुख्यतो वृत्तिं स्वस्मिन्नेवात्र वक्तव्यजः ॥ ॐ नानुमानमत-
च्छब्दात् ॥ ३ ॥ विष्णावेवात्मशब्दस्य रूढत्वान्न शिवादिकान् ।
श्रुतिर्वक्ति ॥ ३ ॥ १ ॥

॥ ॐ भूमा^५ सं^६प्रसादादध्यु^७पदेशात् ॐ ॥ ८ ॥
अखिलेशत्वाद् भूमा विष्णुः सुखाधिकः ॥ ८ ॥ २ ॥

॥ ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥ १२ ॥ अतो
विरुद्धवद्भातमपि व्याख्याय तच्चतः । योजनीयं हरौ वाक्यं विरुद्धै-
र्लक्षणैर्युतम् ॥ ब्रह्मैव तानि लिङ्गानि तदन्यत्र त्वसन्त्यपि ।^८अविरोधेन
गोविन्दे सन्त्यस्थूलादिकानि च ॥ अन्यवन्तुस्वभावानां स्थौल्यादीना-
मपाकृतिम् । नारायणे श्रुतिर्वक्ति न तु तस्यास्वभावताम् ॥ सर्वधर्मा
सर्वनामा सर्वकर्मा गुणाः श्रुताः । दोषाः श्रुताश्च नेत्याद्या प्रमाणं
श्रुतिरत्र च ॥ ३ ॥

लिङ्गं साधारणं शब्दौ^९ स्थानं लिङ्गमनुग्रहः^{१०} । पुनश्शब्दा
लिङ्गशब्दौ^{११} विचार्या^{१२} द्विःस्थिता इह ॥ बाहुल्यं लिङ्गशब्दाना-

१ विष्णुविषयाः. २ तस्मात्. ३ यौगिकनाम्. ४ रूढानाम्.

५ पूर्णसुखत्वात्. ६ सर्वाधिकत्वोक्तेः. ७ भूयान् धर्मिपरोऽयं शब्दः.

८ सहैव सन्ति. ९ सृष्टिस्थानम्. १० स्वानुकूलतया ग्रहणम्.

११ स्वप्नादिदर्शनं ब्राह्मणशब्दाच्च. १२ विष्णु जगतोः उभयत्रप्रसिद्धाः.

मनुक्तिश्च विरुद्धता । अदृष्टिरन्वयाभावो विपरीत^१श्रुतिभ्रमः ॥
 लिङ्गावकाशराहित्यभ्रमस्तादृग्द्वयं तथा । बहुतादृत्त्वमुक्तस्य विरोधोऽ-
 र्थात्तथागतिः ॥ समस्तमेतदित्यत्र पूर्वपक्षेषु युक्तयः । ता एव
 बलवत्यस्तु गत्यन्तरविवर्जिताः ॥ सिद्धान्तयुक्तयो ज्ञेया दृश्यन्ते
 ताश्च सर्वशः । मुक्तोपसृप्यता प्राणादाधिक्यं सर्वतस्तथा ॥ वैलक्षण्यं
 स्वभावस्य प्रेक्षापूर्वक्रिया तथा । ^२अरस्य ण्यस्य चेशत्वं सूर्याद्यनुकृति-
 स्तथा ॥ धामनाख्या सर्वकम्पस्तच्छब्दानन्य^३सिद्धता । अनामरूपता
 मेदस्योपजीव्यप्रमाणता ॥ सर्वैश्वर्यादिकाद्यास्ता वेदेशेन प्रदर्शिताः ।
 अधिकारश्च तद्वानिः प्रसङ्गादेव चिन्तितौ ॥ २५ ॥ ७ ॥

॥ ॐ भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॐ ॥३३॥
 तत्फलाय विधिः सिद्धे^४ चोपासाया^५ निराकृतः । यतो जैमिनि-
 नाऽन्यार्थमसिद्धेऽर्थे विधिस्तथा ॥ विद्याधिराजस्य मतमविरोध-
 स्तयोस्ततः । मोक्षे फलविशेषोऽस्ति न च सर्वं प्रकाशते ॥ सर्वदा,
 तेन देवानामपि युक्ता ह्युपासना । ^७नित्यं वृद्धिक्षयापेतं विष्णोः
 पूर्णं तु वेदनम् ॥ स्पष्टातिस्पष्टविशदं ^८ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगम् । अन्येषां
 क्रमशो ज्ञानं मितवस्तुगतं सदा ॥ ^९इत्यादयो विशेषास्तु सदा
 विद्यापतेर्हृदि^{१०} । जैमिन्याद्यास्तु सामान्यवेत्तृत्वान्ततथाऽवदन् ॥
 विद्येशमतमेतस्मान्नैव सद्भिर्विरुध्यते ॥३३॥८॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ-
 भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने प्रथमाध्यायस्य
 तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥ श्लोकसंख्या ॥ २० ॥ ३०६ ॥

^१ अत्र न्यायविवरणं गुर्वर्थदीपिका च द्रष्टव्ये, एवं सङ्केतो मालौकिकः
 प्रनापरद्वीये नाटकस्य पञ्चसन्धीनां उक्तिकाले सर्वत्र एव सङ्केतस्य
 दृष्टत्वात्. ^२ अरनामकस्य ण्यनामकस्य च सुधासमुद्रस्य.

^३ अन्यत्रासम्भवाः. ^४ ज्ञाते ब्रह्मणि विषये. ^५ विधिः. ^६ फलान्तरार्थम्.
^७ विष्णुभिन्नानां सर्वैश्वर्यासिद्धेरित्याह. ^८ हिरण्यगर्भस्य. ^९ मोक्षे-
 फलविशेषोऽस्तीत्यादयः. ^{१०} वर्तन्ते.

॥ ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ ॥ ३ ॥ दुःखि-
वद्वावरायास्तु तदधीनत्वहेतुतः । शब्दा ब्रह्मणि वर्तन्ते राज्ञि
यद्वत्पराजयः^१ ॥ स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वं च शब्दवृत्तेर्हि^२ कारणम् ।
स्वातन्त्र्यं तत्र मुख्यं स्यात् कुतो राज्ञि जयोज्यया ॥ न हि भृत्यस्य
विजयिशब्दस्तावत्प्रयुज्यते । यावद्राज्यन्यगत्वेऽपि स्वातन्त्र्याभास-
मात्रतः ॥ भृत्यबन्धादिकं राज्ञि राज्ञो बन्धादियोग्यतः । कारणं
संशयस्य स्यादिति नैव प्रयुज्यते ॥ अमङ्गलत्वाच्छब्दानां राज्ञो
योगादमङ्गले । अप्रियत्वात्तु शब्दस्य स्यात्प्रयोगनिवर्तनम् ॥ गुणास्तु^३
तादृशा^४ यत्र^५ प्रयुज्यन्तेऽखिला अपि । ^६पूज्येष्वेव विशेषेण,
^७स्वातन्त्र्यं मुख्यकारणम् ॥ अतो दोषातिदूरत्वात्संशयस्याप्यसम्भवात् ।
दोषाणां विष्णुगत्वस्य^८ प्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षया ॥ स्वातन्त्र्यार्थमभिप्रेत्य
दोष^{१०}शब्दाश्च विष्णवि^{११} । वासुदेवश्रुतिश्चाह नैव विष्णावमङ्गलम् ॥
मङ्गलामङ्गलेऽप्यत्र ततो नामङ्गलं वदेत् । स्वातन्त्र्यापेक्षया विष्णौ-
दोषो नामङ्गलोक्तितः ॥ बहुश्रुत्वं यथा दोषो नृपु नैव हरौ
कचित् । एवं दुःख्यादिशब्दाश्च स्वातन्त्र्यापेक्षयोदिताः ॥ नैव दोषा
हरौ तद्बुद्धोक्ता दोषकारिणः । तस्माच्चे दोषशब्दाश्च तत्रैव
गुणवाचकाः ॥ ३ ॥ १ ॥

॥ ॐ ज्योतिरुपक्रमात्तु तथाह्यधीयत एके ॐ ॥

॥१०॥ ^{१२}जातमोतं हरौ यस्माज्ज्योतिः पः प्राणरूपतः । ^{१३}आयजेत-
श्चायजेतो वसन्तिश्च वसन्ततः^{१४} ॥ विगतच्छादनत्वात्तु गच्छ

^१ तन्निमित्तकः पराजयीति शब्दः. ^२ प्रवृत्तेः. ^३ अप्रीतिहेतुत्वात्.

^४ गुणामिधायिनः. ^५ स्वाम्यनिमित्तकः शब्दाः. ^६ यर्हि तर्हि.

^७ स्वामिपु ^८ अतः. ^९ तद्विषयकस्य. ^{१०} दुःख्यादिदोषशब्दाः.

^{११} विष्णौ प्रयुज्यन्ते. ^{१२} जन्मं, ओत-प्रविष्टं यस्मिन्. ^{१३} सम्यक्

यजेत-यद्येन याजकेन वा इतः प्राप्तः. ^{१४} व्याप्तः.

भूतक्षयकरः । भुंक्षेत्युक्तो हरिर्ह च हुतमस्मिन् जगद्यतः ॥
 'स्फुटत्यात्फडिति प्रोक्तः कन रक्षण इत्यतः । कनचं, ^२वर्तते
 यस्मात्पद्गुणत्वेन मर्ददा ॥ वपट् तद्वत्पतस्तेषां^३ वौष^३डित्येव कथ्यते ।
 स्वीयं स्वीकुरुने यस्मात्स्वाहेत्युक्तो जनार्दनः ॥ नमन्त्यस्मिन् गुणा
 यस्मान्नम इत्येव कथ्यते । इत्यशेषक्रियानामशन्दैरेको जनार्दनः ॥
 उच्यते मुरत्यतो यस्मात्पदवर्णस्वरात्मभिः । तस्मादनन्तगुणात्^४
 श्रुतितात्पर्यतोऽस्य हि ॥ विज्ञानार्थत्वतः^५ सर्वशब्दाना नास्ति
 रूपम्^६ । अङ्गीकृतेऽपि नैवास्ति दोषो वाक्यसमन्वये ॥ तदर्थत्वेन
 कमादिः 'सम्भवादल्पबुद्धये'^७ । 'कण्डुन्दसा योगमि'ति श्रुतेयोगार्थ
 तत्त्वमिदं ॥ ब्रह्मैको नैव चान्योऽस्ति क इत्यसौभयार्थतः । तस्यापि
 पूर्वमिदस्य^८ ज्ञानमेवति निश्चयात् ॥ ^{१०}नित्ययोगोऽपि शब्दानामर्थेनैव
 निषिध्यते ॥ १० ॥ २ ॥

॥ ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॐ ॥

॥ २४ ॥ ॥ ॐ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः

ॐ ॥ २९ ॥ "स्त्रीशब्दाश्च निषे^{१२}धार्थाः सर्वेऽपि ब्रह्मनाचकाः ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ निरोधिर्माहुल्यकारणस्त्रीनिषेधिनाम् । पृथक्समन्व

यार्थानि स्थाना^३न्येतानि सर्वशः ॥ सर्वमानैर्विरोधश्च व्युत्पत्तेरप्य

शक्यता । परस्परनिरोधश्च निरोधः कार्यतद्वतोः ॥ स्त्रीलिङ्गत्व

निषेधश्च पूर्वपक्षेण युक्तयः । दोषाल्यस्पष्टिनियमः शब्दार्थानेकता

तथा ॥ बहुरूपत्वमीशस्य व्यक्त्यव्यक्तिविशेषिता । उत्पादनं स्वदेहाच्च

^१ स्वात्मानप्रतिन्यस्तत्वात्

^२ इति च

^३ वौ-विष्णौ, स्थिता

^४ सिद्धयति

^५ परमात्मज्ञानार्थत्वात्

^६ अनित्यत्वादि

^७ न

वाक्यान्वयानुपपत्ति

^८ बुद्धये-बुद्धीनाम्

^९ स्थितस्य, ज्ञातस्य

^{१०} अर्थ नित्यसमन्वय

^{११} स्त्रीलिङ्गा प्रकृत्यादि शब्दा

^{१२} अस

दादय ^{१३} अधिकरणानि

दुर्जनाव्यक्तता तथा । इत्यादियुक्तयः साक्षात्सिद्धान्तस्थापिका इह ॥
 ॥ ८ ॥ ॐ समाकर्पात् ॐ ॥ १६ ॥ अन्वयः सर्वशब्दाना-
 मशक्यो ज्ञातुमञ्जसा । इति 'यल्लोकैर्मुख्यं जैमिन्यादिमतं वदन् ॥
 विद्याधिनाथो भगवानपाचक्रे स्वयं प्रभुः । स्वशिष्याणां प्रसिद्धयै
 मतमात्मीयमंशतः ॥ विज्रातं तैर्जगादात्र 'तारतम्यं' नृणां वदन् ॥
 ॥ ५ ॥ ॐ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिबदविरोधः ॐ ॥
 ॥ ११ ॥ तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृता यतः । प्रयोजनबहुत्वेन
 तस्य 'तस्याविरोधतः ॥ 'उपदेशादि सामर्थ्यादिष्णौ शक्तिश्च गृह्यते ।
 तथाप्येतद्विरोधे तु तडाचित्वमपोद्यते ॥ अविरोधे तु 'बह्वर्था
 एतन्मूलतया मताः । इतो हि रूढताऽन्येषां'मुपजीव्यत्वमत्र हि ॥
 तस्मिद्विस्तदपेक्षा' च^{१०} साऽपेक्षा च हरीच्छया । तस्मात्परम-
 मुख्यत्वं विष्णावन्यत्र मुख्यता ॥ उपलक्षणा च गौणी
 च^{११} तिस्रः शब्दस्य वृत्तयः । ^{१२}प्रवृत्तिहेतोर्बाहुल्यं^{१३} ज्ञेयं
 परममुख्यता ॥ तत्र प्रयोगबाहुल्यं यदि ^{१४}तत्परता किमु । उभयं
 दृश्यते विष्णौ शब्दानामपि मर्यादाः ॥ प्रयोगमात्रबाहुल्यं^{१५} रूढि-
 रित्यभिधीयते । प्रयोग^{१६}युक्तमादृश्यं मम्बन्धो बाप्यमुख्यतः^{१७} ॥
^{१८}वृत्तिहेतुरिति ज्ञेयः ^{१९}पूर्वायोगेऽपर^{२०}ग्रहः । एतमेव तथा मन्तं
 शतर्चात्यादिनामभिः ॥ आचक्षत इति सत्र ^{२१}सन्तमि^{२२}त्यव-
 धारणात्(णा) । योगस्य रूढेः प्राबल्यं विद्वद्दृढि च तत्रगाम् ॥

^१ मन्दानां मोक्षे जिमुख्यं अपाचक्रे. ^२ अत्रस्थातारतम्यम्. ^३ अल्पा-
 धिकादिनाम्. ^४ अर्थस्यापरित्यागेन. ^५ धृतिलिङ्गादि. ^६ अनेकायाः.
^७ पुनर्दरादीनां रूढता इतो हि-विष्णोरेव. ^{८-१०} तच्छब्दप्रवृत्ति-
 प्रतीतिरेव. ^९ अर्थान्तरापेक्षावती. ^{११} सा. अपेक्षा - विष्णौ
 शब्दानाम्. ^{१२-१३} अर्थान्तरापेक्षा. ^{१४} तस्याः मुख्यता. ^{१५} यत्र
 नय. ^{१६} मुख्यार्थेन. ^{१७-१८} अमुख्यवृत्तेहेतु. ^{१९} मुख्यासम्भवे.
^{२०} उत्तरस्यामुख्यस्य स्वीकारः. ^{२१} सन्तमिनिश्चयनात्. ^{२२} एतमेवेति.

बहुशो दर्शयत्यजस्तात्पर्यात्सन्निरुक्तिरुक्तम् । अ इति ब्रह्म कथितं
 तद्व्याख्यानात्मता तथा ॥ शब्दानामपि सर्वेषां, 'नामवित्कृतकृत्यता, ।
 २ विष्णुनामार्थरूपत्वं संहितादेरथाग्रीत् ॥ णकार च पकार च बल
 चेष्टात्मकं वदन् । तज्ज्ञानपूर्वकत्वेन संहिताध्ययनं^३ तथा ॥ उप
 सर्गत्वतो वेस्तु ताच्छील्यार्थादुनस्तथा । णकारश्च पकारश्च नामरूप
 तथा मतौ ॥ तस्मात्समन्वयो विष्णौ स्वरर्णपदात्मनः । अपि
 वेदस्य किमुत वाग्यरूपेण सङ्गतिः^४ ॥ घोषाः सर्वेऽपि वेदाश्च सर्वे
 वेदाश्च यत्पदम् । इन्द्रं मित्रं यमिन्द्रं च प्रथमः सङ्कृतिस्तथा ॥
 नामधाः सर्वदेवानामेक इत्यादिका श्रुतिः । प्रमाणमुक्तमपि
 तदेवोक्तं 'मुपक्रमात्' ॥ इति स्वयं भगवता ब्रुवताऽशेषमन्यम् ॥२॥

^५ न शब्दवाच्यतैवात्र^६ प्रधानस्य निषिध्यते । सर्वत्रेदेतिहासेषु
 पुराणेषु च^७ सद्ब्रह्मात् ॥ ^८ सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ॥
 निरञ्जन्ति महानाहो देहे देहिनमव्ययम् । इत्यादिवाग्यरूपेण
 यत्रार्थो नान्य^{१०} इष्यते ॥ तेजोऽवनात्मकं वाऽपि यद्युपादान
 मिष्यते । अनाद्येवापराधः कः प्रधानमिति चोदिते ॥ अजामेका-
 मिति प्राह श्रुतिरेता यदा तदा । को दोषः सर्वथैवास्ति
 परिणामि जडं यदि ॥ ^{११} अस्माकं परमृत्पार्थो भगवानेक एव तु ।
 मृत्पयमात्रतया रूढ सर्वमभ्युपगम्यते ॥ सर्वेषामपि शब्दानां गौणाद्य
 तदयोगतः । अर्थद्वयमभिप्रेत्य ^{१२} प्रवृत्ते हरिस्तुतवान् ॥ ^{१३} कार्याणां

^१ तृतीयमानमिदच्छान्दोग्य नामशानिनो मुक्तत्वम् ^२ चतुर्थमान,
 ऐतरेयोपनिषत् ^३ अग्रचीत् ^४ समन्वय ^५ अहैति यात्यान
 निराह दशचार योजनाऽस्य वाग्यस्य सुधायाम् ^६ अरैव-प्रथमाध्याये
^७ प्रधानस्य ^८ गीता १४५ ^९ वाग्यबोधेन त्रिगुणत्वादिना युक्तस्य
 प्रधानस्य सप्रज्ञात् ^{१०} ब्रह्मरूप ^{११} तु मते ^{१२} प्रवृत्तनामने
 पञ्चपत्रैकदेश जितन्तेस्त्रोत्रे ^{१३} महदादीनाम्

कारणं 'पूर्वं वचसां वाच्यमुत्तमम् । योगानां' परमां सिद्धिं^३ परमं
 ते पदं विदुः' ॥ इति, बुद्धौ समारोहादुभयोर्योगरूढयोः । त्यागे
 च कारणाभावादुभयार्थत्वमिष्यते ॥ विपरीतप्रमाभावे 'पूर्वोहस्तु
 कारणम्'^६ । सा भवेद्यत्र स व्यर्थः पूर्वोहो भ्रमो यथा ॥ अतो-
 जगदुपादानं प्रधानं वक्ति सा श्रुतिः'^७ ॥ १ ॥ 'यत्तन्निगुणमव्यक्तं
 नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ॥
 पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्मं^८ चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंशतिकं गणं
 प्राधानिकं विदुः' ॥ इति भागवते प्राह विद्याधीशः स्वयं प्रभुः ॥२॥
 न च प्रकृत्युत्पत्तेन ब्रह्मोपादानमुच्यते । 'अविकारः सदा शुद्धो
 नित्य आत्मा सदा हरिः ॥ सदैकरूपविज्ञानबलानन्दरूपकः' ।
 'निर्विकारोऽक्षरः शुद्धो निरातङ्गोऽजरोऽमरः ॥ अविद्यो विश्वकर्ताऽजो
 यः परः सौऽभिधीयते' । 'निर्विकारमनौपम्यं सदैकरसमक्षयम् ॥
 ब्रह्मेति परमात्मेति यं विदुर्वेदिका जनाः' । इति श्रुतिपुराणोक्त्या न
 विकारी जनार्दनः ॥ पराधीनविशेषा^९स्तिरनित्यत्वा^{१०}न्यथाभवः^{११} ।
 क्षीरादिवद्विकारः स्यान्नैव स स्याद्वरेः क्वचित् ॥ अपादान^{१२}त्वमेवास्य
 यद्युपादानतेष्यते । अङ्गीकृतं तत्पितृवन्न तु विश्वात्मना भवः ॥
 न चोर्णनामिजनिवृत्तातृणां च विकारिता । चेतनत्वात्तदन्नं हि
 कार्यरूपतया भवेत् ॥ अपादानतया विश्वकर्तृत्वं बुद्धिपूर्वकम् । उक्तं
^{१३}भाह्वविद्याखायां ब्रह्मतर्कं च सादरम् ॥ 'इच्छामात्रात्प्रमोः सृष्टि-
 रविकारस्य सर्वदा ॥ स्वभावोऽयमनन्तस्य ^{१४}रजो येना^{१५}भवजगद्'^{१६} ।

१ मुच्यम्. २ योगवृत्तीनाम्. ३ सिध्यन्ति अत्रेति सिद्धिः. ४ वाचक-
 शानाभावे. ५ पूर्वप्रतीतिः. ६ स्वीकारकारणम्. ७ अजामेकमिति-
 श्रुतिः. ८ पूर्णम्. ९ घर्मेपरिवृत्तिः घर्मेपरिवृत्तिश्च. १० नित्यत्वम्.
 ११ परिणामः. १२ अपायावधित्वम्. १३ भाह्वविश्रुतिः न अप्रसिद्धा
 ब्र.सू. ३-३-२६. शां. भाष्ये. तद्यथा भाह्वविनां कुशा धानस्पत्या
 स्थिता मापात' इति निगमे, इत्युक्तेः. १४ गुणत्रयात्मकम्. १५ प्रेरितम्.
 १६ भाह्ववश्रुतिः.

‘स्वदेहादिच्छया विश्वं भुक्तपूर्वं जनार्दनः ॥ ससर्ज मातापितृवदूर्णनामि
वदेव वा । प्रधानं परिणाम्वेशो निर्विकारः स्वयं सदा’ ॥ न चेतनविकारः
स्याद्यत्र कापि ह्यचेतनम् । नाचेतनविकारोऽपि चेतनः स्यात्कदाचन ॥
न चान्यस्यान्यरूपत्वं^२ ^३विकृतत्वेऽपि दृश्यते । न क्षीरादन्यता दध्न
केनचिद्दृश्यते क्वचित् ॥ सर्वज्ञाद्ब्रह्मणोऽन्यत्वं जगतो ह्यनुभूयते ।
अभेदः सर्वमात्रेण^४ स्यात्पूर्वस्वर्णयोरपि ॥ ‘भागेन परिणामश्चे
द्भागयोर्भेद एव हि । यो भागो’ न विकारी स्यात्स एवास्माकमीश्वरः ॥
^५भिन्नानां समुदायस्य नाम^६ ब्रह्मेति त (चे)द्भवेत् । ब्रह्मोपादानतः
न स्यात्तदा विश्वस्य हि क्वचित् ॥ शृङ्गाच्छरोऽविलोमन्यो दुर्वा,
गोमयतस्तथा । पृथिव्यश्चेत्येवमाद्येऽपादानत्पमिष्यते ॥ उपादानेक
देशत्वं यद्यप्यत्र प्रदृश्यते । अत्यपादानतैवात्र दृष्टान्तो ब्रह्मणो भवत् ॥
न ह्युपादानतैवात्र बाह्यावयवगौरवात्^{१०} । न चाचेतनतस्तत्र चेतनस्य
समुद्भवः ॥ उपादानतया, किं तर्ह्यपादानं ह्यचेतनम् । कार्यदेह
गतस्यास्य चेतनस्य प्रदृश्यते ॥ ^{११}सच्च त्यच्चाभवदिति नास्य विश्वत्व
मुच्यते । तत्तद्वेति गिरैवास्य पूर्वं विश्वस्य सिद्धितः ॥ ^{१२}सत्त्वात्तते^{१३}
वदिकत्वात्सम्यग्भक्तुमशक्यतः । आश्रयत्वात्साश्रयत्वाज्ज्ञानत्वा
दुर्विदत्वतः ॥ ^{१४}सत्ततेर्यातनाच्चेव^{१५} ^{१६}ह्यप्राप्यत्वाच्च दुर्जनैः । नित्य
साधुगुणव्याप्तिर्यन्तु^{१७} रूपतः सदा ॥ जगद्भूतेन रूपेण ब्रह्मैव
हि तथोन्यते । व्यक्तिस्त्वगुणानां हि पुरुषापेक्षया नृणाम् ॥

१ ब्रह्मतर्क २ अन्यविकारत्वम् ३ विकृतत्वादशायां ४ साध्यते
चेत् ५ अयं स्वयं वा (हस्त) ६ सद्भागेन ७ चिद्भाग
८ सदानन्दचित्तम् ९ ब्रह्मेतिनाम १० कार्यादि बाह्यावयवानां
बहुत्वात् ११ इति ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाभावे श्रुतियुक्तिनिरास अथ
उपादानत्वे परेच्छ्रुति निरास १२ सत् १३ तत् १४ सम्यग्व्याप्ते
सत्-सती, त् तति यस्य तत् सत् सत् च तत् य च सत्य
(श या चं) १५ प्रयत्नहेतुत्वात् प्रेरणात् १६ अन्नतम् १७ सत्यम्

भवेदभवदित्याद्यः प्र(त्यस्मात्प्र)योगश्चात्र युज्यते । तस्मादशेषकर्तृको
निर्विकारो रमापतिः ॥ शब्दैः प्रकृतिरित्याद्यैः स्त्रीलिङ्गैरभिधीयते ।
बहु स्यामिति तस्यैव ह्युक्तमार्गेण युज्यते ॥ तत्तद्भूतेन रूपेण 'तदर्थं
ह्यसृजजगत् । ^२यथाविकृतमेवैकं ब्रह्म विद्यात्मना ^३मृषा ॥ दृश्यते
मन्ददृष्ट्यैव^४ स सर्ग इति कथ्यते । सा ^५मन्ददृष्टिस्तस्यैव ब्रह्मणः किं
ततोऽन्यगा^६ ॥ ब्रह्मणश्चेत्क सार्वज्ञमन्यगा चेत्स्वतोऽन्यता । नादेह-^७
योगिनो ^८दृष्टिरिति ^९तत्कारणं ^{१०}स्वतः ॥ देहिनः कारणयुता देहाश्च
यदि न भ्रमात् । किं भ्रान्तिकल्पितं तत्र भेदोऽपि भ्रमजो ^{११}यदि ॥
भ्रान्तेरज्ञानमूलत्वात्तस्य भेदव्यपेक्षया^{१२} । नाज्ञानकल्पकं किञ्चि-
दन्योऽन्याश्रयता^{१३} यतः ॥ ^{१४}भ्रमत्वे त्वयि^{१५} भुक्तिश्च तदन्तःपतनात्^{१६}
हि । व्यावहारिकता ^{१७}चास्य स्यादवाध्यत्व एव हि ॥ बाध्यं नार्थ-
क्रियाकारि, न च स्वमोऽपि नो मृषा । वासनाजनितत्वेन
तस्याप्यङ्गीकृतत्वतः ॥ 'स हि कर्तेति' वाक्याच्च जाग्रत्त्व^{१८}मिति हि
भ्रमः । ^{१९}सर्पभ्रमादावपि हि ज्ञानमस्त्येव तादृशम् ॥ तदेवार्थ-
क्रियाकारि तत्सदेवार्थकारकम् । ब्रह्म त्वर्थक्रियाकारि ^{२०}परतः स्वत
एव वा ॥ अङ्गीकृतं हि तेनैव परतस्त्वे न च प्रमा । अमुख्य-
सत्यमानस्य साधकत्वे सदावयोः ॥ न हि सम्प्रतिपत्तिः स्यादत-
स्तिष्ठतु सा प्रमा । न हि विप्रतिपन्नेन शक्यं साधयितुं कचिद् ॥

१ नियामक्यदुरूपत्वार्थम्. २ विवर्तवाद निरासारम्. ३ मिथ्या
अनिर्घेचनीयतया. ४ मन्दा दृष्टिर्यथा मायया भ्रान्त्या च. ५ माया
भ्रमानम्. ६ जीवगता. ७ देहसम्यन्धराहितस्य. ८ पदार्थदर्शनम्.
९ इन्द्रियदेहादि. १० कल्पनां विना अस्ति. ११ तत्र अन्योन्याश्रयता
स्यात्. १२ स्थितत्वात्. १३ चक्रकम्. १४ देहादेः भ्रान्तिसिद्धत्वे.
१५ नेहानानेति धृतिः. १६ मिथ्या स्यात्. १७ प्रपञ्चस्य. १८ जाग्र-
त्कालीनवस्त्वैक्यम्. १९ अभ्युपगमवादोऽयं, सर्पेतया भ्रातरजोरेव
भयहेतुत्वात् इति ३. २. ४ तत्त्वप्र. मायदीपे स्पष्टम्. २० मायातः.

साधकत्वं तु सत्यस्य साक्षिणो ह्यावयोर्द्वयोः । सम्यक्सम्प्रतिपन्न
तन्न विवर्तमतं भवेत् ॥ यदि नाङ्गीकृतं किञ्चिदनङ्गीकृतताऽपि हि ।
नाङ्गीकृतेति मूकः स्यादिति नास्माद्विवादिता ॥ 'विश्वं सत्य' 'यच्चिकेत'
'प्रधान्यस्य' 'यथार्थतः' । इत्यादिश्रुतयः सर्वा विश्वसत्यत्ववाचिकाः ॥
सत्यत्वं ^२गगनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षसाधितम् । साक्षिसिद्धस्य न कापि
बाध्यत्वं तददोषतः ॥ सर्वकालेऽप्यबाध्यत्वं साक्षिणेन प्रतीयते ।
कालो हि साक्षिप्रत्यक्षः सुषुप्तौ च प्रतीतितः ॥ अतीतानागतौ
कालानपि नासाक्षिगोचरौ । पक्षीकर्तुमशक्यत्वान्नानुमा तत्र वर्तते ॥
^३तदेतदिति सर्वं च दृश्यं वा स्मृतिगोचरम् । साक्षिसिद्धेन कालेन
सचितं ह्येव वर्तते ॥ तस्मान्न तं विना किञ्चित्समर्तुं द्रष्टुमथापि वा ।
शक्यं तन्नित्यसिद्धेर्हि नानुमाऽऽसरो भवेत् ॥ अतोऽदोषप्रतीतस्य
सत्यत्वं साक्षिणा मतम् । परीक्षादेश्च ^६सत्यत्वं तेन ह्येव मतं भवेत् ॥
अन्यथा श्रुतियुक्तयादिप्रमाणैश्च सहैव तु । अकस्माद्विनिवृत्तिश्च किं
^७विश्वस्य न शङ्क्यते ॥ इतः पूर्वं ^८तथा भावाद्यदि ^९नो ^{१०}ससृतेर्गति ^{११} ।
^{१२}वाक्यानुमादितश्चेत्स्यात्तत्प्रामाण्यं च साक्षितः ॥ तत्प्रामाण्यं यथा
^{१३}साक्षी स्थापयत्येवमेव हि । सर्वकालेऽपि स्वैर्याद्व्यभिचारमपोह्य च ^{१४} ॥
एवमक्षजमानत्वसिद्धां विश्वस्य सत्यताम् । किमिति स्थापयेन्नाय
निर्दोषज्ञानशक्तितः ॥ एकाज्ञानकृतं ^{१५} विश्वमिति यच्चोच्यते मृषा ^{१६} ।
बहुज्ञानकृत विश्वमिति तस्योत्तरं भवेत् ॥ परस्य सत्यता जानन्नपि
यः ^{१७}स्वात्मतत्स्करः । परो नास्तीति वदति किमित्युन्मत्तवद्वदेत् ॥

^१ याथातथ्यतोऽर्थात्

विस्तार सुधाया

^३ एतदिति दृश्यं तदिति स्मृतिगोचरम्

रहितेन प्रत्यक्षादिना

^५ प्रपञ्चस्य

^८ निवृत्त्यभावात्

^{१०} अविद्याया

^{११} निवृत्ति

^२ आकाशकालयो

^६ यथार्थत्वम्

^७ पूर्णस्य

^९ यदिग्रहणो

^{१२} निवृत्तिर्न

^{१३} शङ्क्यते

^{१४} श्रुति

साधकानुमाननिरास

^{१५} वर्तमानकालीनम्

^{१६} प्रमाणेनविना

^{१७} एव स्थापयति

^{१८} एकजीनगताज्ञानवृत्तम्

^{१९} स्वानुभवापलापक

पराभावेऽपि वान्वयर्था, यदि नैवोच्यते तदा । कशावेत्रादिकं तस्य
 'तस्करस्योत्तरं वदेत् ॥' ^२प्रपञ्चो यदि विद्येत निर्वर्तत न संशयः ।
 मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ विकल्पो विनिर्वर्तत कल्पितो
 यदि केनचिद् । उपदेशादयं वादोऽज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ इत्यत्र
 यदि शब्दौ च निर्वर्ततेति च द्वयम् । विश्वस्य सत्यतामाहुर्विद्येतो^३-
 त्पत्तिमेव^४ च ॥ विदोत्पत्ताविति ह्यस्माद्वातोरुत्पत्तिरेव हि । निवृत्ति^५-
 व्याप्तिपुक्^६ प्रायः ^७प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ॥ जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा
 तथा । जीवभेदो मिथयैव जडजीवभिदा तथा ॥ मिथश्च जडभेदोऽयं
 प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ॥ सोऽयं सत्यो ह्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात् ।
 द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् ॥ इति श्रुतेर्मितं ग्रातं मायाख्य-
 हरिविद्यया । उक्तमोऽर्थो हरिस्त्वेकः तदन्यन्मध्यमाधमम् ॥ ^८वाचारब्धं
 तु ^९साङ्केत्यनाम स्याद्विकृतं^{१०} बहु^{११} । नित्यं तु नामधेयं यन्मृत्तिकेत्यादि
 वैदिकम् ॥ प्राधान्यात्तत्परिज्ञानात्प्राकृता^{१२}ज्ञोऽपि पूरुषः । विद्वान्-
 नित्युच्यते सद्भिरेवं नित्यपरात्मविद्^{१४} ॥ ^{१५}सदातनं सत्यमिति
 नित्यमेवोच्यते बुधैः । प्रयोगश्चोत्तरश्चास्ति 'जरा यद्येन^{१६}माप्नुयात् ॥
 देहः प्रध्वंसते ^{१७}चायं किं ^{१८}ततोऽ^{१९}स्याति^{२०}शिष्यते । अन्यते न
 वधेनायं जरया च न जीर्यते ॥ एतत्सत्यं^{२१} ^{२२}ब्रह्मपुरमिति नित्यत्व
 एव हि । वाचारम्भणमित्युक्ते^{२३} मिथ्ये^{२४}त्यश्रुतकल्पनम् ॥ पुनरुक्ति-

^१ सकललोकावगतार्थापलापिनः. ^२ माण्डूकोपनिषदेवेयं न गौडपाद-
 कारिका नटैर्तौ श्लोका भवत इत्यारभ्य प्रवृत्तान्वान् तदप्येष श्लोको
 भवतीतिवत्. ^३ विद्येत इत्येतत्. ^४ आह. ^५ विनाशान्. ^६ प्रध्वंसामाये
 नाशभावात्प्रायः इति. ^७ प्रपञ्चशब्दार्थः. ^८ वाचा आरम्भणम्.
^९ प्राकृतभाषाशब्दः. ^{१०} विक्रियते इति विकार. ^{११} विविधः करः
 विकार इत्यस्यार्थः. ^{१२} प्रकृतिनिर्मितस्य सर्वस्य अज्ञानवान्.
^{१४} विद्वानित्युच्यते. ^{१५} सदाभवम्. ^{१६} देहम्. ^{१७} वा. ^{१८} तदा.
^{१९} देहस्यान्तर्गत हरिः. ^{२०} अवशिष्यते. ^{२१} नित्यम्. ^{२२} पूर्णम्.
^{२३} शब्दे. ^{२४} व्याख्यायमाने.

नार्मधेय^१मितीत्यस्य^२ निरर्थता । एकः पिण्डो मणिश्चेति पदवैयर्थ्य-
मेव च ॥ विस्मृतिरित्यभिप्रायां न चैकनसकृन्तनम् । सर्वं कार्णापसं
च स्यादतः सादृश्य एव च ॥ विवक्षा^३ तु नित्यत्वे प्राधान्ये
चोक्तनिरर्थता^४ । प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थं स्पृष्टादेशैप निस्तरः ॥ तस्मा
त्केनापि मार्गेण न विवर्तमतं भवेत्^५ । तदसह्यथातदोपेतं हेयमेव
शुभार्थिभिः ॥ असह्यत्वेन दोषाणां ग्रन्थाधिक्यमयादपि । उपरम्यते
ततो निष्पुष्टिच्छापूर्वरूपमथमः ॥ करोति पितृवद्विश्वं पूर्णविप-
गुणात्मकः ॥ ६ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यनिरचिते
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानं प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥
॥ श्लोकमह्वया ॥ २७ ॥ ४३१ ॥ प्रथमाध्यायस्ममाप्तः ॥

^१ अनेन पुनरुक्ति

विग्रहार्थस्य च.

^२ श्रुतौ.

^३ परिणामपादस्य निरस्तत्वात्

^४ मृत्तिकेति इति शब्दस्य.

^५ विवक्षया च विवक्षा

^६ उपपन्नम्

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

॥ ॐ ॥ उक्तः समन्वयः साक्षादविरोधोऽत्र साध्यते ।
 चतुर्विधस्य तस्यादौ योक्तस्तत्रापि च स्मृतेः ॥ तस्याश्चतुस्वरूपत्वा-
 त्प्रत्येकं चतुरात्मकाः^१ । पादाः^२ सर्वे तदंशाश्च^३ मूर्तीनां^४,^५ वर्ण-
 मार्गमात्^६ ॥ आसता समताऽदृष्टिश्रुतिसाम्यबलोद्भवाः । सर्वानुसारो
 लघुता विशेषादर्शनाफले ॥ इष्टासिद्धिश्च नियमः पूर्वपक्षेषु युक्तयः ।
 एता एव त्वतिवलाः सिद्धान्तस्य नियामिकाः ॥ ॐ स्मृत्यनवकाश-
 दोपप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोपप्रसङ्गात्
 ॐ ॥ १ ॥ आसः प्रत्यक्षतो दृष्टा प्रोक्तमर्थं कथं श्रुतिः ।
 पिपीलिकालिपिनिभा वारये^७त्सर्वगा हि ते ॥ इति चेद्यद्य^८शेषज्ञा
 रूपाद्या हरिपूर्वकाः । किं नाशेषविदो मानं ह्युभयत्र^{१०} ^{११}समं भवेत् ॥
 न चाग्निनिश्चयस्तत्र^{१२} शक्यते व्यभिचारतः^{१३} । न चास्या^{१४}
 व्यभिचारेऽपि^{१५} हीयते मानता क्वचित् ॥ ^{१६}निर्दोषवाक्यमूलत्वाच्च
 तद्युक्तिमूलता । वेदोक्त^{१८}स्याधिकारस्य^{१९} दुर्निरूपत्वतः^{२०} सदा^{२१} ॥
 नियमो व्यभिचारो^{२२} वा नैव ज्ञातुं हि शक्यते । अधिकारो^{२३} हि
 सुलभः कथितोऽन्यागमेष्वलम् ॥ वेदोक्तो ह्यधिकारस्तु दुर्लभस्सर्व-
 मानुषैः । अन्यागमेषु विप्रत्वमपि चण्डालजन्मनाम् ॥ मण्डलान्तः-

^१ पादचतुष्टयार्थवन्तः. ^२ चत्वारोऽपि. ^३ पादरूपांश्चवन्तः अध्यायाश्च
 चतुरात्मकाः. ^४ चतुर्मूर्तीनां प्रतिपादकत्वेनापि चतुरात्मकत्वम्.
^५ आ वर्णम् = एकैकवर्णमार्गस्य. ^६ आ आगमात् = सर्वशास्त्रपर्यन्तं
 तेन मूर्तयः प्रतिपाद्याः. ^७ सर्वज्ञाः. ^८ चेत् तत्र. ^{१०} द्वयोः स्मृत्यो-
 रमध्ये यत्. ^{११} मया मूलप्रमाणेन सहितम्. ^{१२} शिवादिषु. ^{१३} अन्योन्य-
 विरोधात्. ^{१४} पञ्चरात्रादि स्मृतेः. ^{१५} फलव्यभिचारेऽपि. ^{१६} वेद-
 मूलत्वात्. ^{१८} अनुष्ठाने उपयुक्तस्य. ^{१९} निषेकादिसंस्कारस्य.
^{२०} अस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वतः. ^{२१} स्वभावतः. ^{२२} फलस्य. ^{२३} साधनं
 च.

प्रवेशेन क्रमशः प्रतिपाद्यते । अधिकारं दुरापाद्यमुक्त्वाऽतिमुल्लं
पुनः^१ ॥ अशक्यं साधनं चोक्त्वा सुशकं तत्फलाप्तये । उच्यतेऽ-
तस्तदुक्तं हि व्यभिचारि फले^२ऽपि तु ॥ कथं प्रमाणतां गच्छेत् ॥१॥

॥ ॐ^३ न^४ 'विलक्षणत्वादस्य'^५ 'तथात्वं च शब्दात्

ॐ ॥ ४ ॥ नित्यत्वात्पुरुषोद्भवः । उज्झितं सर्वदोषं कथं नो
मानतां ब्रजेत् ॥ 'विरूप नित्यया वाचा नित्ययाऽनित्यया सदा'^६ ।
इत्यादिश्रुतिभिर्वेदो नित्य इत्यवगम्यते ॥ पिपीलिकालिपिश्चापि
^७प्रमाणमविरोधतः । यथा द्रौणेरुल्लेकेन कृतमप्यास बोधकम् ॥
अविरुद्धं^८ विरुद्धं तु विरोधादेव बाधितम् । विरोधादर्शनात्तद्भावेद-
प्रामाण्यमिष्यते ॥ तन्मूलत्वात्स्मृतीनां तु^९ विरोधो^{१०} 'यत्र न कश्चित् ।
^{११}विरोधोऽपि स एवोक्तः^{१२} प्रत्यक्षेणागमेन वा ॥ आगमेनागमस्यैव
विरोधे^{१३} युक्तिरिष्यते । उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पना ॥
प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्प्रायो युक्तिरपि कश्चित् । आगमैकप्रमाणेषु
तस्यैव उपजीव्यता ॥^{१४}युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थ आगमस्य प्रतीयते ।
स्यात्तत्र^{१५} युक्त एवार्थो युक्तिश्च त्रिविधा मता ॥ व्याप्तिः प्रत्यक्षगा^{१६}
यस्या युक्तिगाऽऽगमगा तथा । प्रत्यक्षागममूला तु युक्तिस्तत्र
बलीयसी ॥ याथार्थ्यमेव^{१७} मानत्वं तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः^{१८} ।
अर्थत्वमर्थतैव^{१९} स्यान्न क्रियार्थेषु सा मता ॥^{२०}ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या

^१ ब्रवीति. ^२ फलविषययेऽपि व्यभिचारि. ^३ न अप्रामाण्यम्.
^४ नित्यत्वात्. ^५ वेदादेः. ^६ नित्यत्वम्. ^७ सदा विद्यमानया.
^८ प्रमा भावसाधनं सामानाधिकरण्यं गौणम्. ^९ प्रमाणविरुद्धम्.
^{१०} प्रामाण्यमिष्यते. ^{११} यासु स्मृतिषु. ^{१२} प्रमाणविरोधः. ^{१३} विरोधा-
देव बाधितमित्युक्तः. ^{१४} भीमांसाशाले. ^{१५} युक्त्युपेतः. ^{१६} तर्हि.
^{१७} प्रत्यक्षगम्या. ^{१८} प्रमाणलक्षणम्, वेदम्. ^{१९} अर्थता, आर्यता,
ज्ञेयता. ^{२०} ज्ञानविषये.

शब्दार्थे^१ ^२तदनन्तरम् ॥ यथार्थज्ञानजनका ^३यथार्था ^४युक्तयः
 स्मृताः । अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यतः ॥ प्रामाण्यं नानु-
 वादस्य स्मृतेरपि विहीयते । यथार्थमेव प्रामाण्यशब्दार्थो
^५यद्विवक्षितः ॥ अङ्गीकृतं चेत्प्रामाण्यं ^६स्मृत्यादेः का निरुद्धता ।
 न चाफलत्वं वक्तव्यं सर्वस्मृत्यनुवादयोः ॥ फलवत्त्वं न चास्माभिः
 प्रामाण्यं हि विवक्षितम् । तृणादिदर्शने^७ किं^८ च फलवत्त्वं निगद्यते ॥
 सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यते । न परिच्छेद^९कार्येव
 प्रमाणमिति^{१०} च ^{११}प्रमा ॥ निर्दोषाक्षोद्भवं ह्यत्र प्रत्यक्षमिति गीयते ।
 प्राकृतं शुद्धचैतन्य^{१२}मक्षं तु द्विविधं मतम् ॥ शुद्धमीशरमामुक्ते-
 प्वन्यत्र प्राकृतैर्युतम् । निर्दोषमेव चैतन्य^{१३}मन्यत्रो^{१४}भयमिष्यते ॥
 सुखदुःखादिविषयं^{१५} शुद्धं संसारगेष्वपि । निर्दोषत्वातिनियमा-
 चक्षलिप्युतमं मतम् ॥ पञ्चेन्द्रियमनोभेदात्प्राकृतं पञ्चिधं स्मृतम् ।
 अनुमा ^{१६}युक्तिरेवोक्ता व्याप्तिरेव तु सा ^{१७}स्मृता ॥ प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं
 व्याप्तिरेव^{१८} यदोदिता । अवशिष्टं किमत्रास्ति लिङ्गं तत्र विज्ञानतः ॥
 यदि लिङ्गमसिद्धं स्यात्कुत एवास्य मानता । यदि स्मारक^{१९}मात्रं
 स्यात्स्मर्तुं^{२०} नार्त्र^{२१} प्रयोजनम् ॥ न पञ्चावयवोक्तौ च विवादावसिति-
 र्भवेत् । दृष्टान्तादिषु चैवं स्यात्साधनं पुनरेव^{२२} तु ॥ लिङ्गोक्तानपि
 चैवं स्यादनुमाऽवसितिर्ध्रुवा । विरोधोऽसङ्गतिश्चैव साक्षाद्युक्तेस्तु

१ शब्दविषये २ ज्ञेयता अभ्युपेय्येति यावत् ३ यथातथ्योपेक्षाः.

४ युक्त्यादयः. ५ यत्-यदा. ६ स्मरणादेः. ७ दर्शनस्य. ८ किं

फलवत्त्वम्. ९ ज्ञातताजनकम्. १० इत्यत्र. ११ प्रमाणम्. १२ इति.

१३ सज्जीवचैतन्यम्. १४ मध्यमजीवेषु. १५ सुखादिविषयकम्.

१६ युज्यत एव. न तु वियुज्यतेऽपि, व्याप्यमित्यर्थः. १७ प्रमिता.

१८ व्याप्त्युपदेश एव. १९ परोपदेशवाच्यम्. २० व्याप्तिवचने सत्येव

स्मर्तुः. २१ स्मरणाद्युपपत्तेः. २२ वक्तव्यं स्यात्.

दूषणम् ॥ 'प्रतिज्ञायामसम्बन्धो' युक्तेरुक्ता ह्यसङ्गतिः । विरोधोऽपि
 त्रिधैव स्यात्प्रतिज्ञार्थनिरुद्धता ॥ लिङ्गराहित्यमव्याप्तिर्नूना^३धिक्ये तु
 वाचिके । 'साध्यव्यापकलोम्यमव्याप्तिस्माधनस्य च ॥ दुर्बलेन
 निरोधेऽपि न 'प्रमाणमसाधकम् । स्ववाक्येन निरोधेऽपि नैव साधकता
 'त्रजेन् ॥ संज्ञानुक्तिसंयुक्ता एत एव तु निग्रहाः । वादो जल्पो
 नितण्डेति कथास्तित्तो विज्ञानताम्' ॥ स्वार्थ परार्थमपि वा तत्त्व
 निर्णयसाधिनी । केवलं तु कथा वादो जल्पोऽर्थादिव्यपेक्षया ॥
 सतामेव कथा ज्ञेया वितण्डा त्वसतां सताम् । अप्रकाश्य स्वसिद्धान्त-
 मसता पक्षदूषणम्^८ ॥ उक्ते तैः^९ प्रथमं माने वक्तव्यं तस्य दूषणम् ।
 विद्या परीक्षा^{१०}पूर्वप वितण्डा जल्प^{११} एव च ॥ ^{१२}उच्चनीचत्व
 निर्णोतिर्यतो जयपराजयौ । विनैव तत्त्व^{१३}निर्णोति न हि जल्पादिना
 कचिन् ॥ उच्चनीचत्वनिज्ञानमिति विद्यापरीक्षणम् । वादेन चोच्च-
 नीचत्वनिज्ञानं भनति स्फुटम् ॥ इति वादस्य पूर्णत्वं तत्सिद्धौ
 व्यर्थताजन्ययोः । बहुनिधत्वसिद्धौ तु नैव वादोऽपि कारणम्^{१४} ॥
 सभासभापप्राश्नीक^{१५}पूर्वस्तु ^{१६}स्पर्धिनामपि । वाद एवोभयार्थः
 स्वाभिर्णोतिजयकारकः ॥ तत्त्वा^{१७}प्रकाश एवैको वितण्डाजल्पयोः
 फलम् । विना^{१८} वादेन विद्याया यदि शक्यं परीक्षणम् ॥
 स्याजल्पादिरपि कापि वाद एवान्यथा भवेत् । जल्प इत्यपि नाम

^१ प्रतिज्ञार्थे ^२ आराहारूपसम्बन्धराहित्यम् ^३ न्यूनत्वम् ^४ यत्
 साधनस्य सोपाधिस्तत् (साध्यव्यापकव्याप्यत्व) सा अयाति
^५ अनुमानम् ^६ प्रमाणम् ^७ अनेकविद्वत्कर्तृविचारगोचरा,
 वाक्यप्रपञ्च ^८ पक्षस्य ^९ असद्वि ^{१०} परीक्षा कृत्वा निश्चित
 साम्ययोरेव ^{११} दातव्य ^{१२} यत् ^{१३} तत्त्व निर्णयते आयेति
 वादम् ^{१४} विद्यापरीक्षाया ^{१५} अनुवादक (स २) ^{१६} स्पर्धिना
 रपिसभादिपूर्व वादो युज्यतएव ^{१७} परवञ्जनसामर्थ्यसाध्य वित्तादि
 लाभ ^{१८} प्रसिध्यादिना

स्याद्वादस्यैतादृशस्य तु ॥ प्रतिज्ञामात्रसाध्यत्वमपि^१ स्याद्वाज्ञवल्क्यवत् ।
 संवादे वादिनोः कापि विवादे हेतु^२रिष्यते ॥ सभा सभापतिश्चैव
 प्राशिकाश्चैव वैष्णवाः । रागद्वेषविहीनाश्च स्युः, सम्याः सर्ववेदिनः ॥
 प्राशिकाश्चैतदज्ञाने^३ सम्याश्चैषां^४ च दूरगाः । प्रमाणं निर्णयाय स्युः
 पक्षपातविवर्जिताः ॥ उभाभ्यां साधनं चैव^५ दूषणं वादजल्पयोः ।
 सद्भिरागम एवैकः प्रयोज्योऽभीष्टसाधकः ॥ स्वसिद्धान्तानुसारेण^६
 ह्यसद्भिरनुमोच्यते । प्रत्यक्षागमवैरूप्य^७माश्रित्यान्यार्थतैव तु ॥ आगमे
 दर्शनीयाऽत्र दोषो लिङ्गविलोमता^८ ।^९लिङ्गानुकूल्यं स्वार्थस्य
^{१०}श्रुत्यादीनामनुग्रहः^{११} ॥ त्रिपञ्चावयवामेव युग्मावयविनीमपि ।
 नियमाद्योऽनुमां ब्रूयात्तं ब्रूयाद्यदि तादृशी ॥ नानुमेति^{१२} तदा केन
 साध्याऽवयवकल्पना^{१३} । नियतावयवासिद्धौ व्याप्तिमात्रेण साधनम् ॥
 कर्तव्यमेव तेन स्यात्तस्मात्सैवानुमा मता । अनुभूतिः प्रमाणं
 चेत्केन^{१४} स्मृतिरपोद्यते^{१५} ॥ पूर्वानुभूते किं मानमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् ।
^{१६}मानसं^{१७} तद्वि^{१८} विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकम् ॥ अतीतानागतं
 यद्वद्योगिभिर्दृश्य^{१९} तेऽञ्जसा^{२०} । एवं पूर्वानुभूतं च^{२१} मनसैवावगम्यते ॥
 विज्ञातं^{२२} मनसा^{२३} पूर्वं मयैतत्कृतमित्यपि । साक्षादनुभवात्सिद्धं
 कथमेव ह्यपोद्यते ॥ एवं लक्षणकं मानत्रयं^{२४} ब्रह्मादिवस्तुषु । प्रमाणं
 वेद एवैकस्तत्प्रामाण्यं च साधितम् ॥ २ ॥ ४ ॥

^१ क्षापनीयत्वम्. ^२ हेतुवाच्यं सर्वप्रमाणं च. ^३ एषु ज्ञानाभावे
 सति. ^४ अज्ञाने सति. ^५ कर्तव्यम्. ^६ स्वसिद्धान्तानिर्णीतावयव-
 नियमानुसारेण. ^७ विरोधम्. ^८ उपक्रमादि लिङ्गविरोधरूपो दोषो
 दर्शनीयः. ^९ उपक्रमादि. ^{१०} वेद. ^{११} नाम. ^{१२} इति ब्रूयात्.
^{१३} नियमः. ^{१४} पदेन. ^{१५} व्यावर्त्यते. ^{१६} मनःप्रत्यक्षजन्यम्.
^{१७} स्मरणम्. ^{१८} साक्षात्काररूपम्. ^{१९} योगसहकृतेन्द्रियेण. ^{२०} साक्षात्.
^{२१} अनुभवजन्यसंस्कारसहकृतेन. ^{२२-२३} इति, स्मृतमपि. ^{२४} यतस्ततः.

॥ ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां

ॐ ॥ ६ ॥ तथापि मृज्जलादीना बुद्धिनागादिवाचकः^१ । दृष्ट^२-
व्याप्तिविरुद्धत्वात्तत्र मानं कथं भवेत् ॥ ततस्तन्नामकः^३ कश्चित्पुमानन्यो
भवेदिति^४ । युक्त्यागम^५ निरोधेन प्राप्तमत्राभिधीयते ॥ बालरूढि
निर्णयपि विद्वद्बुद्धिसमाश्रयात् । तत्तन्नामान एव ते तत्तद्वस्तुभिमानिनः ॥
सन्ति, तेषां विशेषेण शक्तिरन्येभ्य उच्यते । व्याप्तिश्चोक्तानुसारेण
दृश्यन्ते चाधिकारिभिः ॥ शास्त्रोक्तस्तुनश्चैव^६ व्युत्पत्तिः शास्त्र
लिङ्गतः^७ । व्युत्पत्तिः सा बलवती मूर्खव्युत्पत्तितो हि यद् ॥
^८दृष्टव्युत्तिनिरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृशः ॥ ६ ॥ ३ ॥

॥ ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ ॥

॥ ८ ॥ अल्पवाम्ययुता युक्तिर्वहुलैर^{१०} विरोधिनी । यत्र तत्र
कथं वस्तुनिर्णयः स्यादिति रिते ॥ निरोधियुक्तिराहुल्यादिति न्यायो
निनिश्चितः । युक्तेस्तु युक्तिराहुल्यमागमादागमस्य^{११} च ॥ कथं न
निर्णयं कुर्यादित्य^{१२} सत्कारण^{१३} न हि । श्रुत्यर्थो भवति क्वापि श्रुति-
^{१४}प्रायोपपत्तिभिः ॥ अनिरोधश्चतुर्थे तु पादे सम्यक्समर्थ्यते ।
अमत्कार्यं^{१५} यथा दृष्टं वस्तुत्वा^{१६} त्कारण^{१७} तथा ॥ इति चेन्न
निषेधैकम्बरूपस्य न कर्तृता । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि^{१८} कर्तृत्वमिति

- ^१ वेद ^२ प्रमित यातियुक्त्या ^३ अन्तर्धानादिशक्तिमान् अस्मादादि
त्रिलक्षण ^४ प्राप्तम् ^५ मिथो विरोधेन ^६ वाचकत्वज्ञानम्
^७ शास्त्रोक्तपादहस्तत्वादि लक्षणेभ्यः ^८ वेदस्य ^९ श्रुतौ सिद्धान्ते
न विद्यतं सत्-उत्तम यस्मात्तत् सर्वात्तमम् (स र) ^{१०} वेदस्य
^{११} बाहुल्यम् ^{१२} महाप्रलयवर्ती कार्यप्रागभाव ^{१३} जगत्कर्ता
^{१४} बहुत्वसहित ^{१५} महदादिकं प्रलये असत् ^{१६} मात्रत्वात्
^{१७} ईश्वरपदिन असत् ^{१८} इच्छाप्रयत्नादिका

निश्चितम् ॥ प्रतिषेधात्मकत्वं तु 'भावस्याभावधर्मतः'^१ । धर्म-
 धर्म्यैक्यत^३श्चैव न तु तन्मात्रता भवेत् ॥ अभावस्य च 'भावो हि
 धर्मोऽथापि हि धर्मिणः । तादृक्तुं^५ 'मात्रतेहोक्ता'^७ बुद्धिराहित्यमेव
 तत्^९ ॥ विशेष्यतैव धर्मित्वं प्रथमप्रतिपत्तिषु । निषेधविधिरूपत्वं^९
 भावाभावत्वमत्र^{१०} हि ॥ ८ ॥ ॐ^{११} 'अपीतौ'^{१२} तद्वत्प्रसङ्गा-
 दसमञ्जसम् ॐ ॥ ९ ॥ सर्वनाशेष्वपि सदा शिष्टत्वाद्यस्य
 कस्य नुः^{१३} । नाशोऽयं विमतोऽपि स्यान्नाशत्वात्कर्तृशेषवान् ॥ न
 चाशेषनृनाशस्तु दृष्टो दृश्योऽस्ति वा क्वचित् । धर्माधर्माश्रयत्वेन^{१४}
 स्त्रीकार्योऽपि नरो लये ॥^{१५} अनादित्वं विना दृष्टं कथं स्यात्कारणं
^{१६} क्वचित् । पूर्वादृष्टा^{१७} त्परादृष्टं यदि नैवोत्तरं^{१८} कुतः ॥ अदृष्टं
 कारणं नो चेल्लये^{१९} मानं^{२०} च किं भवेत् । उत्पत्तिनाशकारी च
 बुद्धि^{२१} मान्दृश्यते क्वचित् ॥ तदृष्टान्तेन सर्वत्र कर्ता किं नानुमीयते ।
 आगमानुगृहीता तु मानमेपाऽनुमाऽपि तु ॥ ९ ॥ ॐ तर्का-
 प्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मा^{२२}-
 प्रसङ्गः ॐ ॥ १२ ॥ आगमानुग्रहाभावे न तर्कः स्यात्प्रतिष्ठितः ।
 अक्षजागममूलस्य स्यादेवास्य^{२३} प्रतिष्ठितः ॥ अन्यथाऽस्या^{२४} प्रतिष्ठा
 च स्ववाचा व्याहतैव हि ॥ १२ ॥ ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा

१ कर्तुः कुलालादेः. २ अन्योन्याभावरूपधर्मवत्त्वात्. ३ प्रतिषेधात्म-
 कत्वं भावस्यास्ति. ४ प्रमेयत्वादिधर्मोऽस्ति. ५ प्रतिषेधात्मकत्वम्.
 ६ प्रतिषेधमात्रता. ७ सूत्रे. ८ तस्मात् प्रतिषेधमात्रत्वादेय.
 ९ धर्मित्वम्. १० एवं सत्यपि. ११ प्रलये. १२ अभाववत्त्व. १३ पुरुषस्य.
 १४ अपि. १५ इव प्रलयेसत्त्वम्. १६ सृष्टिकाले. १७ जायते.
 १८ अदृष्टं कुतो जायते ? १९ भवेत्. २० अप्रामाणिकत्वात्प्रलयो न
 स्यात्. २१ एव. २२ स्ववचनव्याघातात्. २३ प्रामाण्यम्.
 २४ अप्रतिष्ठा-अप्रामाण्यम्.

अपि व्याख्याताः ॐ ॥ १३ ॥ न च शिष्टाष्टहीतत्वं
 'निरीशादीशवादिनः । अतोऽवशिष्टजीवादिकर्तृताञ्च निषिध्यते ॥
 तन्मनोऽगुरुस्तेत्या^२देरसतो^३ मनमो^४ जनिः^५ । निवारिता तु पूर्वत्र,
 ह्यकम्मादिति^६ तद्विना ॥ ^७असतो विश्वजननमाशङ्क्यात्र निषिध्यते ।
 प्रापकं^८ चाक्यमात्रं^९ तु परिहारोऽभिधेयितः^{१०} ॥ कचि^{११}जीवादृष्टं^{१२}
 दृष्ट्वाऽचेतनादेव चाकृतम् । ^{१३}तद्वदेवानुमाऽन्यत्र^{१४} यस्तुत्वात्क्रियते
 श्रुतेः ॥ १३ ॥ ४ ॥

॥ ॐ भोक्ता^{१५}पत्तेरविभागश्चेत्स्या^{१६}ल्लोकवत्^{१७}
 ॐ ॥ १४ ॥ नान्यदन्यत्व^{१८}भाषणं कचिदृष्टं कथञ्चन^{१९} । अतो
 जीवस्य न ब्रह्मभावः स्याद्वि कदाचन^{२०} ॥ ^{२१}कचिद्विभक्तया दृष्टं
 तदभिन्नतया कथम्^{२२} । दृश्येन्नो दृष्ट^{२३}पूर्वं हि तादृशं न च दृश्यते ॥
 भोक्त्वत्पापक्षित इति यन्मतं तत्कुतो हरिः । भोक्तापत्तेरिति
 ग्राह ॥ १४ ॥ ५ ॥

॥ ॐ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॐ ॥
 ॥ १५ ॥ कथं च^{२४}तदनन्यता ॥ जगतस्त्वविकारत्व^{२५} उक्तन्यायेन
 साधितं । ^{२६}स्वतन्त्रकारणान्यत्वं तेन^{२७} ह्यत्र निषिध्यते ॥ १५ ॥

१ ईशानजीवितुः. २ प्रमाणात्. ३ क्षानेच्छाप्रयत्नेभ्यः. ४ मनः.
 ५ शून्यात्. ६ शङ्काप्रापकम्. ७ न तु समयः. ८ समानः.
 ९ देशादौ जीवादौ. १० अरुतराम्. ११ अनुमिति. १२ महदादौ.
 १३ नाऽन्योऽतोऽस्ति कर्तेति श्रुतेः. १४ जीवस्य मोक्षे ब्रह्मत्वापत्ति-
 श्रवणात् तयोः भेदाभावः. १५ अमेद् एव प्रामाणिकः स्यात् न चैवम्.
 १६ एकीभयन्तीति तु लोके इय स्थानैक्यात् मलैक्याच्च. १७ यस्तुत्वात्-
 रेणाभेदम्. १८ उपायेन. १९ मुक्तापि. २० काले. २१ कालान्तरे
 पूर्वदृष्टम्. २२ ब्रह्मणा. २३ ब्रह्मणिकारत्वाभावे. २४ ब्रह्मणोऽन्यस्य
 स्वतन्त्रकारणत्वम्. २५ तदन्यत्वमित्यनेन.

॥ ॐ सत्त्वाच्चावरस्य ॐ ॥ १७ ॥ ॐ असद्व्यपदेशा-
ज्ञेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॐ ॥ १८ ॥

“द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वाभावश्चेतना^१ धृतिः^२ । यत्प्रसादादिमे
सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया” ॥ इति श्रुतेस्तद्व्यपदेशस्य^३ भावो ‘न पर’
इत्यतः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॐ युक्तेः^४ शब्दान्तराच्च ॐ ॥

॥ १९ ॥ शक्तोऽपि ह्यन्यथा^५ कर्तुं स्वेच्छानियमतो हरिः । कारणै-
नियतैरेव करोतीदं जगत्सदा ॥ नित्य^६भेदो निमित्तेन व्युपादानेन
तु द्वयम्^७ । ^८असद्य^९त्कार्यरूपेण कारणात्मतयाऽस्ति हि^{१०} ॥
अनवस्थाऽ^{११}न्यथा^{१२} हि स्यात्सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोः । शक्तोऽपि भगवा-
न्विष्णुरकर्तुं कर्तुमन्यथा^{१३} ॥ स्वभिन्नं कारणाभिन्नं भिन्नं विश्वं
करोत्यजः । इति श्रुतेरवसित उक्तोऽर्थोऽयमशेषतः ॥ २१ ॥ ६ ॥

॥ ॐ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः

ॐ ॥ २२ ॥ ‘अनंशस्यापि जीवस्य किञ्चि^{१४}त्सामर्थ्ययोजनाम् ।
कार्येषु यः करोत्यद्वा नमस्तस्मै^{१५} स्वयम्भुवे’ ॥ ^{१६}यदि भागेन
कार्येषु जीवशक्तिं न योजयेत् । हरिस्तदा हि सर्वत्र कृत्स्नयत्नोऽशि-
ताऽपि वा ॥ अंशिनो हि पटाद्या ये भिन्नैरेव परस्परम् । अंशैरंशिन
उच्यन्ते नैव^{१७}मेव हि चेतनाः ॥ अतोऽ‘नंशिन’इत्येव श्रुतिरेतेषु
वर्तते । अप्यनेकस्वरूपेषु विशेषादेव केनलम् ॥ ^{१८}बहुस्वरूपताख्या

^१ जीनाः. ^२ चित्प्रकृतिः. ^३ प्रकृत्यादेः सत्त्वम्. ^४ किं च नास्ति,
परम्-स्वतन्त्रम्. ^५ युक्तत्वादुभयस्य. ^६ कारणैर्धिना. ^७ कार्यस्य
भेदपक्ष. ^८ भेदाभेदा. ^९ नास्ति. ^{१०} घटादिकं कार्यात्मना उत्पत्तेः.
पूर्वम्. ^{११} अतोद्वयम्. ^{१२} अन्यवस्था. ^{१३} पूर्वं. कार्यस्य सत्त्वे
कारणेनात्यन्ताभेदे च. ^{१४} कार्यानुरूपसामर्थ्यप्रयोगम्. ^{१५} स्वतन्त्राय.
^{१६} इति वचनादवसितोऽर्थः. ^{१७} पूर्णम्. ^{१८} किन्त्वत्यन्ताभिन्नैरेतैः.

^{१९} अनेक.

तु तेष्वस्त्येव हि सांशता^१ । बहुत्वेनापिना^२भावाद्भिन्नता नियमाद्भवेत् ॥
यदि नैकनियमकृद्भगवान्पुण्योत्तमः ॥ २२ ॥ ७ ॥

॥ ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ ॥ २८ ॥
तस्य त्रशेषशक्तित्वाद्युज्यते सर्वमेव च । निरोधः सर्वशेषे^३ यो
द्वितीये निरस्यते ॥ नारायणस्य त्रध्याये तदन्ये तत्र तत्रगाः ।
सृष्टिसंहारवास्यानां जीवरूपामिधायिनाम् ॥ अप्यन्योऽप्यनिरोधस्तु
द्वितीयाध्यायगोचरः ॥ २८ ॥ ॐ विकरणत्वान्नेतिचेत्तदुक्तम्
ॐ ॥ ३२ ॥ मानमेवप्रिशेषेण पुनरक्तिर्न जायते ॥ ३२ ॥ ८ ॥

॥ ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ ॥ ३३ ॥ ॐ लोक-
वत्तु लीलैकैवल्यम् ॐ ॥ ३४ ॥ सदा प्रवृत्तिरीशस्य
स्वभावादेव केवलम् । अङ्गयेष्टा यथा पुंसः काश्चिदुद्देशवर्जिताः ॥
देवस्यैव स्वभावाऽयमित्याह श्रुतिरञ्जसा । क्रीडा प्रयोजनं कृत्वा
सृष्टिः श्रुतिनिरोधिनी ॥ इति केवललीलैव निर्णीता प्रभुणा स्वयम् ।
आत्मप्रयोजनार्थाय स्पृहा श्रुतिरवारयत् ॥ न प्रयोजनवत्त्वेनेत्यत
आह जगद्गुरुः । इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिता^{१७} ॥
इति प्रशंभया^{१८} काम^{१९}श्रुतिर्म्यश्चैव युक्तिः^{१०} । महा^{११}तात्पर्ययुक्तेश्च
नेच्छामात्रं निषिध्यते ॥ मोक्षार्थाः श्रुतयो यस्मात्स च तस्य
प्रसादतः । ^{१२}उन्निनीपति वास्याच्च लोकदृष्टा^{१३}नुसारतः ॥ इच्छा-
निमित्तकौ यम्मा^{१४}त्तदभावे हुतः श्रुतिः । महातात्पर्यरहिता प्रमाणत्वं

^१ च ^२ व्यातिरूपात् ^३ उत्तमत्वे वैलक्षण्ये च ^४ सोऽपि सर्व
देशिप्रथमनिरोधपरिहारण्य ^५ मानैक्येऽपि मेवप्रिशेषेण, मेवेक्येऽपि
मानप्रिशेषेण, ^६ विशिष्टनिश्चयवत् ^७ माण्डूक्य ^८ स्तुत्या
^९ सांक्रमयत इति ^{१०} ईश्वर इच्छायां आत्मत्वात् ^{११} तस्मिन्
सर्वेदेवानां महतात्पर्यवत्त्वात् ^{१२} ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति ^{१३} दृष्ट्य-
^{१४} इच्छा

गमिष्यति ॥ याथार्थ्यमेव मानत्वमपि वाक्यं प्रयो^१जकम् । मान-
त्वमेति, तत्रापि यत्सम्पूर्णप्रयोजनम् ॥ ३४ ॥ ९ ॥

॥ ॐ वैपम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि
दर्शयति ॐ ॥ ३५ ॥ वैपम्यं चैव नैर्घृण्यं वेदाप्रामाण्यकारणम् ।
नाङ्गीकार्यमतोऽन्यत्तु न वैपम्यादि^२नामकम् ॥ ३५ ॥ १० ॥

॥ ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ ३८ ॥ यदधीना^३
गुणाश्चैव दोषा अपि हि सर्वशः । गुणास्तस्य कथं न स्युः, स्युर्दोषाश्च
कथं पुनः ॥ सर्व^४धर्मोपपत्तेश्चैवैरपि हि तादृशैः । निर्दोषा-
शेषगुणको निर्णीतो भगवान्हरिः ॥ ११ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ-
भगवत्पादार्च्यविरचिते श्रीमद्भक्तव्रतानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥ श्लोक सङ्ख्या ११५ ॥

॥ ॐ ॥ स्मृतियुक्तिश्रुति^५गुणयुक्तयो बहुयुक्तयः । एवं
चतुर्विधा^६ नैव विरुध्यन्तेऽन्यं प्रति ॥ इति प्रथमपादेन निर्णीतेऽ-
प्यभियोगतः^७ । दर्शनानां प्रवृत्तत्वान्मन्द आशङ्कते पुनः ॥ अनादि-
कालतो वृत्ताः समया हि प्रवाहतः । न चोच्छेदोऽस्ति कस्यापि
समयस्येत्यतो^८ विभुः ॥ भ्रान्तिमूलत्वमेतेषां पृथग्दर्शयति स्फुटम् ।
तैर्दृढतमैरेव^९ वाक्यैश्चागमवादिनाम् ॥ दौर्लभ्याच्छुद्धबुद्धीनां पाहुल्या-
^{१०}दल्पवेदिनाम् । तामसत्वाच्च लोकस्य^{११} मिथ्या^{१२}ज्ञानप्रसक्तितः ॥
विद्वेषात्परमे तत्त्वे तत्त्ववेदिषु चानिशम् । अनादिवामनायोगा-

१ प्रयोजनघट्. २ दूषणरूपम्. ३ एव. ४ सङ्ख्यानां दोषाभावानाञ्च
ईशो उपपत्तेः. ५ वेदवाक्यैः. ६ तदुपपादकैः. ७ श्रुत्युपसर्जनक.
८ विरोधिप्रतीतयः. ९ आग्रहात्. १० इति हेतोः आशङ्कते पुनः.
११ तत्प्रामाण्यवादिनां शिष्याणां व्यपेक्षया श्रुतिवाक्यैः. १२ भ्रमा-
धिष्ठानमात्रविदाम्. १३ राजादेः. १४ कुपण्डितनिमित्तक.

दसुराणां^१ बहुत्वतः ॥ दुराग्रद्विगृहीतत्वाद्वर्तन्ते समयाः सदा ।
 तथापि शुद्ध^२बुद्धीनामीशानुग्रहयोगिनाम् ॥ सुयुक्तयस्तमो ह्यनु-
 रागमानुगताः सदा । इति विद्यापतिः सम्यक्समयानां निराकृतिम् ॥
 चकार^३निजभक्तानां बुद्धि^४शानत्वसिद्धये ॥ ॐ रचनाऽनुप-
 पत्तेश्च नानुमानम् ॐ ॥ १ ॥ चेतनाचेतनं तत्त्वद्वयमेव
 निरीक्षराः । आहुस्तत्पञ्च^५पञ्चत्वविभागव्यमचेतनम् ॥ चेतनं तद-
 सह्यातं भिन्नमन्यद्भिदोज्झितम् । अचेतनस्य कर्तृत्वं^६ स्वातन्त्र्येण
 निगद्यते ॥ परस्परविभेदश्च कार्याणां^७मालयं भवेत् । भोक्तृतां^८
 चेतनस्याहुः केचित्तामपि नापरे ॥ स्वरूपचैतन्यबलात्स्व^९प्रकाशाच्च
 भोगिताम् । प्रकृतेश्च^{१०}स्वरूपस्य विवेकाग्रहमेव तु ॥ अभोगवादिनो
 भोग^{११}माहुर्भेदग्रहा^{१२}तयोः । भोगिनां^{१३}शुक्तिरुद्दिष्टा स^{१४}एवाभोग-
 वादिनाम् ॥ ईशस्यासङ्गहादेव^{१५} न युक्तौ तावुभावपि । चेतने-
 च्छानुसारेण यदा^{१६}दृष्टः पटोद्भवः ॥ एतादृशत्वमन्यस्य वस्तुत्वात्केन
 वार्यते । न च काचित्प्रमोक्तार्थे^{१७}श्रुतिरेव^{१८} प्रमा हि नः ॥
 आसत्त्वमुक्तमार्गेण वक्तु^{१९}नैवोपपद्यते । अप्रामाण्यस्वतस्त्वस्य स्वीकारा^{२०}-
 दपि मायिवत्^{२१} ॥ स्वोक्ताखिलनिषेधी स्थान^{२२} च किञ्चित्प्रसिध्यति ।
 इदं^{२३} नाचेतनवशं वस्तुत्वात्प्रतिपन्नवत्^{२४} ॥ इत्येव प्रतिपिद्वस्य केन^{२५}

- १ विपरीतबुद्धिप्रयत्नादिप्रेरकाणाम् । २ यथार्थज्ञानस्वभावानाम् ।
 ३ ब्रह्मादीनाम् । ४ बुद्धिप्रति युक्तीनाम् । ५ द्वन्द्वेकवद्भावः । ६ साहचर्यम् ।
 ७ पञ्चविंशतिः । ८ चेतनाधिष्ठानेन विना । ९ प्रलयपर्यन्तम् । १० सुख-
 दुःखयोः । ११ भोक्तृत्वस्य स्वप्रतीतिसिद्धत्वात् । १२ पुरुषस्य ।
 १३ भोगव्यवहारकरणम् । १४ प्रकृतिपुरुषयोः । १५ मते । १६ भेदाग्रहः ।
 १७ अनङ्गीकारात् । १८ यस्मात् । १९ योयोनिमधिनिष्ठत्येकः इत्यादि-
 दिवत् । २० सामर्थ्येन । २१ प्रामाण्यस्वतस्त्वस्यापि । २२ सदसद्विलक्षणत्वा-
 २३ परस्परविरोधे । २४ महदादिकार्यम् । २५ प्रधानवत् ।

मूला^१नुमा भवेत् । स्वतन्त्रवृत्ती रचना सा चैवाचेतने कुतः^२ ॥
 अचेतनत्वं स्वातन्त्र्य^३मिति चात्मप्रमा^४हतम् । ^५स्वेच्छानुसारितामेव
 स्वातन्त्र्यं हि विदो विदुः ॥ कुत इच्छाऽचेतनस्य सेच्छं चेत्किम-
 चेतनम्^६ । इच्छाम्यहमिति ह्येव ^७निजानुभवरोधतः ॥ अचेतनेच्छाऽप-
 गता^८ ^९यदि भेदा^{१०}ग्रहोऽत्र^{११} च । कथं स^{१२} न घटस्य ^{१३}स्यान्मनो
 म^{१४} इति भेदतः^{१५} ॥ मनसोऽपि गृहीत^{१६}त्वा^{१७}दुभयात्मकता यतः ।
 कामस्य तु “मनः^{१८}कामः” ^{१९}प्रियाप्रियविभेदतः ॥ द्वैविध्यं दृश्यते
 चास्य^{२०} तस्मा^{२१}द्भेदाग्रहः कुतः । रचनाऽनुपपत्तेस्तत्र^{२२} सर्वज्ञा^{२३}नुमा-
 गतम् ॥ अचेतनं जगत्कर्तुं ॥ १ ॥ ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि
 ॐ ॥ ३ ॥ ^{२४}पयोम्बवादि च नोपमा ॥ एतत्प्रशास्तिवचना-
 धेतनाचेतनस्य च । द्वैविध्येऽपि तु कामादेः कुतः^{२५} स्वामित्वमात्मनः ॥
 साक्षादनुभवारूढं शक्यतेऽप्योदितुं^{२६} क्वचित् । इच्छास्वामित्वमेवोक्त-
 मिच्छावत्त्वं न चापरम् ॥ किञ्चित्तद्विशगत्वेऽपि स्वामित्वं लोक-^{२७}
 वद्भवेत् । ^{२८}सर्वात्मतन्त्रकामादेः किमुतैव परेशितुः ॥ न चानुभवगं
 कामस्वामित्वं वेदवागपि^{२९} । शक्ताऽपवदितुं तस्मात्सा ^{३०}तदन्याभि-
 धायिनी ॥ मोक्षकामो भवेदन्यो यदि मुक्ताद्भविष्यतः^{३१} ।

^१ साधकानुमा. ^२ कुतएव. ^३ च. ^४ स्वव्याहृतं प्रमाणविरुद्धञ्च.
^५ प्रवृत्तौ. ^६ किं. ^७ साध्यनुभवः. ^८ अचेतनस्य इच्छा अपगता
 नास्तीति यावत्. ^९ एवमनुभवणवनास्ति. ^{१०} निमित्तम्. ^{११} व्यवहारे.
^{१२} भेदाग्रहः. ^{१३} व्यवहारहेतुः. ^{१४} मे मनः. ^{१५} भेदेन. ^{१६} नात्मना
 भेदाग्रहः. ^{१७} आत्मधर्मता मनोधर्मता चास्ति ततः. ^{१८} इति
 श्रुतिर्युज्यते. ^{१९} मुक्तिसंसारसम्बन्धिभेदेन. ^{२०} कामस्य. ^{२१} श्रुति-
 विरोधस्य परिहृतत्वात्. ^{२२} तस्मात्. ^{२३} साहचर्यान्वयेन ज्ञातम्.
^{२४} क्षीरजलादि. ^{२५} शक्यते. ^{२६} अपवदितुं छान्दसम्. ^{२७} गो-
 स्वामित्ववत्. ^{२८} सर्वात्मनास्वाधीन. ^{२९} ‘कामः सङ्कल्पः श्रद्धा... सर्वे
 मन एव’ इति माण्डूक. ^{३०} स्वामित्वादन्यस्योपादनत्यस्य. ^{३१} आत्मनः
 अन्यः.

मोक्षकामस्य^१ किं तेन स्वनाशार्थं^२ च को यतेत् ॥ कर्तृत्वं यस्य
तस्यैव भोक्तृत्वमुपलभ्यते । विभागे^३ च तयोर्मानं नैव किञ्चि-
त्कचिद्भवेत् ॥ सर्वमानविरोधैकदुर्दोषादीक्षितस्त्वयम् । मायाशब्दुपमां
यायात्तच्चशब्दान्निराकृतः ॥ ३ ॥ १ ॥

ॐ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॐ ॥ ५ ॥

सांख्यस्तु सेश्वरो मूले क्षेत्रा^४नुग्रहशक्तिमान् ॥ अस्तीश्वरः स्वयंमातः
क्षेत्र^५कर्मादि^६वर्जितः ॥ क्षेत्रश^७क्तिमती सैव प्रकृतिर्वीजशक्तिमान् ॥
जीवः पर्जन्यवद्वैवशक्तिमानीश्वरः स्मृतः ॥ पृथिवीवत्प्रधानं तज्जीवः^८
सन्निधिमात्रतः ॥ बीजावपनकर्तृवैत्यत्र ग्राह स्वयं प्रभुः ॥ अन्यत्र
कापि शक्तिर्न स्वातंत्र्येणेश एव हि ॥ शक्तीस्ताः प्रेरयत्यज्ञस्तदधी-
नाश्च सर्वदा ॥ सत्ता प्रधानपुरुषशक्तीनां च प्रतीतयः ॥ प्रवृत्तयश्च
तास्सर्वा नित्यं नित्यात्मना यतः ॥ तथा नित्यतया नित्यं नित्य-
शक्त्या स्वयेश्वरः ॥ नियामयति नित्यं च 'न ऋते त्वदि'तिश्रुतेः ॥
स्वभावजीवक^९माणि द्रव्यं कालः श्रुतिः क्रियाः^{१०} ॥ यत्प्रसादादिमे
सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ इति श्रुतेर्न सत्ताया अपि नारायणं
विना । तत्पतञ्जलि^{११}विन्ध्यादिमतं न पुरुषार्थदम् ॥ ५ ॥ २ ॥

॥ ॐ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॐ ॥ ६ ॥

चार्वाकैरुच्यते मानमक्षजं नापरं क्वचित् । देह आत्मा पुमर्थश्च
कामार्थाम्पां विना न हि ॥ यदेवं दर्शनेनास्य कोऽर्थः प्रत्यक्षगोचरः ।
लब्धस्तेनैव हि नरैः^{१२} शास्त्रात्किं मोहनं विना ॥ स्वपरार्थविहीनत्वा-
त्स्वमतेनैव निष्फलम् । किमित्युन्मत्तवच्छास्त्रं वृथा^{१३} प्रलपति

^१ प्रधानस्य.

^२ प्रकृतिकार्यसंसारनाशार्थम्

^३ भिन्नाधिकरणत्वे.

^४ प्रकृति.

^५ अधिद्यादि.

^६ विधिनिषेधरूपम्.

^७ उपादानत्व.

^८ पितृजीवः.

^९ स्वरूपम्.

^{१०} धर्माधर्मौ.

^{११} पटिस्पन्दा.

^{१२} अर्वाध्वरसांख्य.

^{१३} शिष्यैः.

^{१४} विषयप्रयोजनशून्यम्.

स्वयम् ॥ देहादन्योऽनुभवत^१ आत्मा भाति शरीरिणाम् । मम देह इति व्यक्तं ममार्थ इतिवत्सदा ॥ प्रत्यक्षस्यैव मानत्वमिति केनावसीयते । यदि तत्साधकं वेदग्रामाण्ये न कथं भवेत् ॥ न^२ चान्यामानता^३ कापि प्रमाणेनावसीयते । स्वमतेनार्थरहित उपेक्ष्यः पक्ष ईदृशः ॥ ६ ॥ ३ ॥

॥ ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॐ ॥ ७ ॥ सन्निधानाचेतनस्य वर्तते^४ यद्यचेतनम् । तथाप्य^५ बुद्धिपूर्वत्वादुक्तदोषः समो^७ भवेत् ॥ ७ ॥ ॐ अङ्गित्वानुपपत्तेः ॐ ॥ ८ ॥ अङ्गित्वं^८ पुरुषस्यैव सर्वैरेवानुभूयते । तदङ्गत्वोक्तितथैव^९ स्यात्सर्वस्यापलापकः ॥ किमु सर्वेश्वरस्यास्य ह्यपलापाद्यतोऽखिलम्^{१०} ॥ ८ ॥ ४ ॥

॥ ॐ अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॐ ॥ ९ ॥ अङ्गित्वं यदि तस्यैव स्वातन्त्र्यं चेन्न चाखिलम् । तत्प्रेरणेऽप्यशक्तत्वात्स्वतन्त्रोऽन्यो ह्यपेक्षितः ॥ न च स्वातन्त्र्यमस्यैव प्रत्यक्षादिविरोधतः । हिताक्रियादिदोषाच्च भद्रं नानीश्वरं मतम् ॥ संसारिणोऽन्यं सर्वेशं सर्वशक्तिमनौपमम् । चेतनाचेतनस्यास्य सत्त्वादेस्तदधीनताम् ॥ नाङ्गीकुर्वन्ति ये तेषां सर्वेषां च समा इमे^{११} । तस्माच्छ्रुतिप्रमाणेन युक्तिमिश्र परो हरिः ॥ अङ्गीकार्यतमो नित्यः सर्वैरपि सुनिश्चितम् ॥ ९ ॥ ५ ॥

॥ ॐ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॐ ॥ ११ ॥ नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छं सह्याद्यैरपि पञ्चभिः । युक्तमीशं वदन्तोऽन्ये^{१२} तदिच्छाऽदृष्टचोदिताः ॥ परमाणवश्चतुर्धर्गाः संयुज्यन्ते

^१ प्रत्यक्षेण. ^२ प्रत्यक्षादन्ययोरनुमानागमयोः अपमानता. ^३ विषये.

^४ स्वसम्मत्या. ^५ प्रवर्तते. ^६ प्रकृतेः. ^७ न परिहृतः. ^८ प्रधानत्वं

शरीरं प्रति. ^९ साहचर्यः. ^{१०} भवति (सं. ट.)-^{११} दोषाः. ^{१२} इत्याहुः.

द्विशोऽसिलाः । परमाणुद्वयेनैव द्व्यणुकं नाम जायते ॥ द्व्यणुत्रयेण
 त्रयणुकं तैश्चतुर्भिस्तदात्मकम् । ततस्त्वनियमेनैव खण्डावयविना
 भवः ॥ ततश्चानियमेनैव सर्वावयविसम्भवः । कारणं समवाय्याख्य
 परमाण्वादिरन^२ हि ॥ ईशेच्छादृष्टकालास्तु निमित्तं^३ कारणं मतम् ।
 सामान्यान्त्यविशेषौ च समवायश्च तत्रयम् ॥ नित्यं, क्रिया^४
 अनित्याश्च^५ गुणद्रव्ये द्विरूपके^६ । कार्ये^७ गुणक्रियाणां तु^८ समवाय्य
 न्यकारणम् ॥ ^९कारणस्या गुणाद्यास्तु संयोगो^{१०} द्रव्यकारणम्^{११} ।
 एवं स्थितेऽपि सिद्धान्तं विशेषस्तत्र कल्पितः ॥ द्व्यणुके परमाणौ च
 ह्रस्वत्वं परिमण्डलम् । न कारणं कार्यगुणे वैरूप्यं तत्र कारणम् ॥
 इत्याहुस्तानथोवाच विद्याधीशः स्वयं प्रभुः । महत्त्वं चैव दीर्घत्वं
 द्व्यणुकाद्येषु^{१२} ^{१३}कल्पितम् ॥ तस्माच्च^{१४} सदृशं^{१५} कार्यं तत्कायपूष
 जायते । यथा तथैव ह्रस्वत्वात्परिमाण्डिल्यतोऽपि हि ॥ जायते
 सदृशं कार्ये^{१६} परिमाणं समत्वतः^{१७} । न चेन्महत्त्वतश्चैव दीर्घत्वादपि
 नो भवेत् ॥ सदृशस्य^{१८} हि कार्यस्य नैव योगः^{१९} कथञ्चन ।
 अप्रत्यक्षत्वमेव स्याद्यतः^{२०} कार्येऽणुत्वतः^{२१} ॥ इति चेन्न महत्त्वं च
 परमाणानणानपि^{२२} । कथं द्व्यणुकपूर्वेषु नाणुत्वमपि कथ्यते ॥
 प्रत्यक्षत्वतदन्यत्वे पुरुषापेक्षयाऽसिले^{२३} । अणुत्वं च महत्त्वं च यतो
 वस्तुव्यपेक्षया ॥ ^{२४}तारतम्यस्थिता यस्मात्पदार्थाः सर्वे एव च ।

१ चतुरणुकात्मकम् २ द्व्यणुकादिकार्योत्पत्तौ ३ तु ४ उत्क्षेप
 णावय ५ एव ६ नित्यानित्ये ७ जायमानानाम् ८ असमवायि
 कारणम् ९ समवायि १० अवयवानाम् ११ समवायि १२ १३ एव
 १४ महत्त्वात् दीर्घत्वात् १५ परिमाणम् १६ द्व्यणुकेषुद्व्यणुकेच
 १७ कार्यपरिमाणत्वादिसाम्यात् १८ कार्यस्य अणुत्वादि परिमाणादे
 तदुत्पत्तिरूपस्य १९ घटना २० तस्माच्चेति २१ अणुत्वमसङ्गेन
 २२ द्व्यणुके २३ द्रव्ये २४ परिमाणतारतम्येन

यथा महत्त्व^१विश्रान्तिस्तथाऽणुत्वस्य चेज्यते ॥ परिमाणत्वतश्चैव महत्त्व
स्यापि विश्रमः । दृश्यतेऽनन्त^२इत्येव तथाऽऽनन्त्य^३मणावपि ॥ न
महत्त्व^४गुणत एतावानिति हीश्वरः । परिच्छिन्नस्तथाऽणोश्च नैता-
वद्भागता क्वचित् ॥ विश्रान्तो यद्यनन्ताशः कश्चिदस्तीति गम्यते ।
नावसाययितुं शक्यो विरोधादेव केवलम्^५ ॥ केवलं साक्षिमानेन
कालो^६ ऽपि नान्तवान्^७ । अपर्यवसितिश्चाणो^८ दृश्यते साक्षिणा
द्वयोः^९ ॥ यदि नो साक्षिगम्यं तन्महत्त्वं केन गम्यते । विश्रान्ति-
स्तारतम्येन दृश्यते ह्यनुमानतः ॥ यद्य^{१०}गमादनन्तं तन्महत्त्व^{११}भव-
गम्यते । अनन्तमेव^{१२} चाणुत्वं कुतो नैवावसीयते ॥ महत्त्वाणुत्वयोरेव
विश्रान्तिरुपलभ्यते ।^{१३} अन्यदेव ह्यनन्तत्वं महत्त्वाणुत्वयोः समम् ॥
^{१४} बहुत्वालपत्वयोरेव द्वत्सङ्ख्यायामुपलभ्यते । आनन्त्यमेकभागाना^{१५}
^{१६} तावत्त्वं ह्येव गम्यते ॥ अणीयाश्च महीयाश्च भगवानागमोदितः ।
आनन्त्यवाचक शब्दो^{१७} द्विधाऽऽनन्त्येऽपि मानताम् ॥ याति नैव,
गुणाल्पत्वं कालाल्पत्वं च मानगम् । सर्वकालगतस्याल्पकालेऽपि
स्यादवस्थितिः^{१८} ॥ महागुणस्य चाल्पोऽपि गुण स्यादिति चेद्भवेत्^{१९} ।
तावत्^{२०} नैव नैव स्यादेशेऽप्येतन्न नो मतम् ॥ महतोऽल्पत्वमपि हि
व्योमवत्प्राह वेदवित् । यद्यल्पदेशसंस्थानं न सर्वत्रापि नो भवेत् ॥
^{२१} स्थितस्य ह्यल्पदेशेषु सर्वगत्वं भवेद्भुवम्^{२२} । एकत्राप्यनवस्थस्य कुत
एवाखिलस्थता ॥ शून्यत्वमेव तस्य स्याद्यस्यैकत्रापि न स्थितिः ।

^१ परिमाणोत्कर्षतरतमभावे ^२ अनवधिक ^३ परिमाणापकर्षतार-
तम्येऽपि ^४ सङ्गा चेपा आत्वं न ^५ साक्षात् ^६ आकाश
॥ अनन्त दृश्यते अनवधिक परिमाणोत्कर्षवान् ^७ परिमाणापकर्ष-
तारतम्यस्य ^८ काले गगने च ^९ स एपोनन्त इति ^{१०} कालादि
परिमाणोत्कर्ष ^{११} परिमाणापकर्ष ^{१२} परिच्छेदाभायरूपम्
^{१३} विशेषणतया ^{१४} एकत्वसङ्ख्याया ^{१५} आनन्त्यम् ^{१६} उत्कर्षा-
पकर्षाभ्याम् ^{१७} यथा ^{१८} तद्भवेदेव ^{१९} अल्पत्वम् ^{२०} स्थितस्यैव
^{२१} स्थितस्यैव

अतो नाणुत्वविश्रान्तिर्न महत्त्वस्य च क्वचित्^१ ॥ उभयाऽनन्त्ययुक्तत्वा-
द्यदि मुख्यं महद्भवेत् । तच्च ब्रह्म परं^२ साक्षात्सर्वाऽनन्त्ययुतं सदा ॥
यदि साक्षी स्वयंमातो न मानं केन गम्यते । अक्षजादेश्च मानत्वे-
मनवस्थाऽन्यथा भवेत् ॥^३ अतः सर्वपदार्थानां भागाः सन्त्येव
सर्वदा^४ । सर्वदिक्ष्वपि सम्बन्धादविभागः^५ पराणुता^६ ॥ तत्संयोगा-
दनियतात्पदार्थानां जनिर्भवेत् । द्वयोरेव तु संयोग इति केना-
वसीयते ॥ कारणस्य गुणास्तेन^७ भवेयुः कार्यगा अपि । तारतम्येन
^८ सर्वेऽपि महान्तधाणशो^९ यतः ॥ न च तत्प्रोक्तसृष्टौ तु मानं
केवलकल्पना । कथं साक्षिमितस्यास्य^{१०} शक्नुयाद्धारणे क्वचित् ॥
यदि साक्षिमितं नैत^{११} आनुमा तत्र वर्तते ।^{१२} पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुत
एवानुमा भवेत् ॥ यत्र नास्ति पदन्यासः कस्तं विषय^{१३} भाणुयात् ।
देशान्तरादिशब्दाश्च^{१४} शशशृङ्गादि^{१५} शब्दवत् ॥ सदृशं च सजातीयं
नामत्पक्षे किमेव हि । येनैव च प्रकारेणात्यसिद्धमनुमीयते ॥ तेनैव
शशशृङ्गादेः शक्यमस्तित्वकल्पनम् । प्रत्यक्षमागमो वाऽपि भवेद्यत्र-
नियामकः ॥ सैव व्याप्तिर्भवेन्मानं नान्या सन्दिग्धमूलतः । सदृ-
दर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते ॥ यदेवा^{१६} व्यतिरेकेऽस्य^{१७} ह्यक्षजं
वाऽऽगमो भवेत् । तन्निर्धारित^{१८} युक्तिर्वा व्याप्तिः सैवा^{१९} परा न हि ॥
अन्यथा सप्तमरसमागोऽप्यनुमया पतेत् । अनिष्टानि च सर्वाणि
क्षानुमा कामचारिणी ॥ ११ ॥ ॐ समवायाभ्युपगमाच्च

^१ फाल्गुनादीश्रये. ^२ अपराधीनतया. ^३ साक्षितः. ^४ इति सिद्धम्.
^५ यम्य मिश्रात्रयवेषु सत्स्वपि तेषां विभागानर्हत्तम्. ^६ परमाणु-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्. ^७ द्वयोरेवेतिनियमाभावेन ^८ पदार्थाः.
^९ अणवश्च. ^{१०} अनियमारम्भस्य. ^{११} परमाण्वादिकम्. ^{१२} सिद्धत्वे
अनिष्टत्वे च परमाण्वादेः. ^{१३} देशम्. ^{१४} साधकानुमानप्रयोगाः.
^{१५} साधकानुमानप्रयोगवत्. ^{१६-१७} साधनस्यसाध्यव्यतिरेकेणासत्त्वे.
^{१८} व्याप्तिकः. ^{१९} व्याप्तिः.

साम्यादनवस्थितेः ॐ ॥ १३ ॥ 'कार्यकारणयोश्चैव गुणादेः^२
 पञ्चकस्य च । मित्रस्यैव तु सन्बन्धः समवायोऽन्य ईर्यते ॥
 मित्रत्वसाम्यतस्तस्य ताभ्यां योगो भवेद्भुवम् । स स्वनिर्वाहक-
 श्वेतस्याद्द्रव्यमेव तथा न किम् ॥ विशेषस्तद्गतत्वादिर्यद्यभिन्नेऽवमीयते ।
 गुणक्रियादिरूपस्य निषेधः केन हेतुना ॥ द्रव्यमेव ततोऽनन्त-
 विशेषात्मतया सदा । नानाव्यवहृतेर्हेतु^३रनन्तत्वं विशेषतः ॥ विशेषश्च
 विशेषी स स्वेनैव^४ समवायवत् ॥ कल्पनागुस्तादोपात्पदा^५र्थान्तरता
 न हि । कल्पयित्वा^६पह्ददार्थान् साभावानपि केवलम् ॥ एकस्मिन्स-
 विशेषश्चेत्किं पूर्व^७ तस्य^८ विस्मृतिः । येन प्रत्यक्षसिद्धेन व्यवहारोऽखिलो
 भवेत् ॥ भावाभावविभागेन^{१०} यं विना न कथञ्चन । एतादृशे
 विशेषेऽस्मिन्को द्वेषो वादिनां भवेत् ॥ अमेदेन प्रतीतिश्च^{११} कार्य-
 कारणपूर्वके ।^{१२}अभावान्ते पदार्थेऽ^{१३}स्ति सविशेषाऽवमीयते ॥
 सामान्यादिपदार्थेषु^{१४}तन्निष्ठत्वादयोऽखिलाः । कथं धर्मा निवार्यन्ते
^{१५}वस्तुवैक्येऽपि हि वादिभिः ॥ कार्यस्य^{१६} तत्तन्निष्ठत्वं^{१७}गुणादे-
 र्वापिता^{१८}दिकः । कथं विशेषो नैवास्ति स च धर्मोऽपरो^{२०} यदि ॥
 पह्ददार्थातिरेकः स्यात्पदार्था^{२१}नियमेऽपि हि । धर्मस्य धर्मसन्ताना-
 दनवस्था^{२२}खनिर्भवेत् ॥ सामान्य^{२३}स्यापि^{२४}सामान्यं^{२५}गुणस्यापि

१ अययवावयविनोः.

२ गुणाद्ययवक्रियासामान्यविशेषाणाम्.

३ ईश्वरस्य अनन्तत्वमन्यत्रानेकत्वम्.

४ स्वेनैव विशेषी न पुन-

विशेषान्तरेण.

५ गुणगुण्यादीनाम्.

६ केवलम्.

७ समवाये.

८ द्रव्ये.

९ विशेषस्य

१० द्विविधः अखिलो व्यवहारः.

११ अय-

व्यवयवादौ.

१२ अन्योन्याभावरहिते, अपर्याप्तिने.

१३ वस्तुस्तस्मात्

१४ व्यक्ति.

१५ धर्मवैक्ये.

१६ अवयविनः

१७ अवयव.

१८ रूपादेः

१९ आध्यापित्वादि.

२० स्वाध्यापित्वः.

२१ पदस्यनियमाभावे.

२२ आकरोऽयं पक्षः.

२३ गोत्वादेः.

२४ सत्ता.

२५ रूपादेः.

‘गुणो हतः । नाङ्गीकृतः स च यदि^२ नानवस्था कचिद्भवेत् ॥
 अस्मत्पक्षे गुणाद्याश्च तदन्तो हि विशेषतः । अनन्यत्वान्नानवस्था भेदो
 नाशे^३ भवेत्तथा^४ ॥ विशेषमेव सन्धित्य विशेषो बलवान्यतः । दृष्टि-^५
 प्रमाणतश्चैव विरोधो^६ दर्शने कथम् ॥ विरोधो ह्यविरोधश्च पतो
 दर्शनमानकौ । ततो दृष्टे विरोधस्तु सद्भिरापाद्यते कथम् ॥ अभिन्नो
 भगवान्स्वेन तदन्येन विभेदवान् । नित्या धर्मास्तदीयास्तु सर्वेऽस्मान्नैव
 भेदिनः ॥ ‘सामस्त्योच्छेदिनोऽन्यत्र^७ धर्मा उभय^८रूपिणः ।^{१०} मावे
 त एव चोच्छेदा^{११} तदन्ये च समस्तशः ॥ अंशांशिनोरभेदेन^{१२}
 त्वं^{१३} संयोग एव हि^{१४} । अंशिनो^{१५} नानवस्थास्तो यद्यप्यंशेष्व-^{१६}
 विश्रमः^{१७} ॥^{१८} एकस्मिन् जात एवान्यः^{१९} संयोगो जायते यदि ।
 अनवस्था तर्ह्य स्यात्संयोगैक्ये भवेत्क सा ॥ अंशे संयोग^{२०} दृष्ट्य
 दृष्टे का साऽनवस्थितिः । यद्यंशगो न संयोगः^{२१} कार्येषु प्रथिमा^{२२}
 कथम् ॥ परमाणो^{२३} रणोर्नास्ति महत्तेत्यद्भुतं वचः । अणूनां^{२४}
 प्रथिमापेक्षां विनैव ष्यणुकैऽपि सः^{२५} ॥ परमाणोर्महत्त्वं च विनैत्ये-^{२६}
 तद्वचः कथम् । अंशिनो^{२७} रभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदा ॥ सर्व-
 प्रत्यक्षविषयः कथमेव ह्यपोद्यते । संयोगश्च विभागश्च भेद^{२८}श्चैव
 पृथक्^{२९} पृथक् ॥ अन्योऽन्य^{३०} प्रतियोगेन ह्युभयोरपि दृश्यते । भिदा

१ सत्त्वपादि. २ स्वान्वित्यने. ३ धर्मिषु सत्सु एव धर्मेनाशे. ४ अभेदश्च
 ५ प्रत्यक्ष. ६ सहदर्शने. ७ सत्येव धर्मिणि सामस्त्येन नाशयन्तः.
 ८ जडे. ९ भिन्नाभिन्नाः. १० धर्मिमत्यवशायागेन ११ सत्येव-
 धर्मिण्यस्वत्त्वान्. १२ यच्च. १३ अशानः. १४ यस्मान्. १५ संयोगः.
 १६ भेदापरम्परयाः. १७ तथापि नानवस्था. १८ अत्रयवसंयोगे.
 १९ अत्रयवानाम्. २० संयोगस्यांशदृष्टिस्तददृष्टेन नानवस्था. २१ कारण-
 नाम २२ उक्त्यर्थः. २३ मयाज्ञानम्. २४ अणुमानाम्. २५ परिमाणो-
 रर्थः. २६ अणुकैऽपि सः. २७ भेदः-पृथक्तयम्. २८ पक्षद्वया-
 धिनाः. २९ प्रतियोगित्वेन.

इति तु भेदानां समुदायो^१ हि दृश्यते ॥ यथैव च ^२पदार्थानामनयो-
भेद इत्यपि^३ । इतोऽमुष्यामुतोऽमुष्य भेदो दृष्टो द्विधर्मिकः ॥
तत्रैकवचनं यत्तद्विप्राणां भोजनं यथा । नरत्वादिकमप्येवं तत्तद्धर्म-
तयेयते ॥ न ^४सर्वधर्म एकोऽस्ति समुदायस्तु^५ भिन्नगः^६ । ^७एतादृशं
च सादृश्यं पदार्थेषु पृथरूपृथक् ॥ ^८एकस्मिन्स^९ विनष्टेऽपि यतोऽ-
न्यत्रैव दृश्यते । कुतो भस्मत्वमासस्य नरत्वं पुनरिष्यते ॥ एकत्वे
नास्ति मानं च श्रुतिरप्याह सादरम् । 'भिन्नाश्च भिन्नधर्माश्च पदार्था
निषिला अपि ॥ स्वैः स्वैर्धर्मै^{१०}रभिन्नाश्च स्वरूपैरपि सर्वशः ।
अनिवृत्त^{११}विनाशास्तु धर्मा उभयरूपकाः^{१२} ॥ न केनचिदभिन्नोऽतो
भगवान् स्वगुणैर्विना' । इति व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते ॥
सर्वेषु युगपच्छब्दः^{१३} सदृशेषु प्रवर्तते । तथापि प्राप्तित^{१४}स्त्वेकवचनाच्च
विशेषतः ॥ ^{१५}अभीष्टावगतिश्च स्याच्छक्तिः^{१६} सादृश्यगा^{१७} यतः ।
^{१८}तादृशोऽयं ^{१९}च ^{२०}तच्छब्द इति ज्ञापयति स्फुटम् ॥ जातित^{२१}-
श्चेत्कथं तासु^{२२} तत्र^{२३} चेदनवस्थितिः । तथैव व्यक्तिविज्ञानं^{२४}
व्यक्तित्वा^{२५}भावदूषितम् ॥ यदि तच्चास्ति तस्यापि विशेषेण^{२६}नवस्थितिः ।
कथं स्वरूपत्वमपि ज्ञायतेऽनुगतं यदि ॥ एक^{२७}व्युत्पत्तिपर्यन्त-
मनवस्थादिदूषितम्^{२८} । कल्पनागौरवात्तेन युक्ता ना^{२९}नुगकल्पना ॥

^१ अनेकत्वम्, ^२ इमे पटा इत्यादौ, ^३ इत्यस्यामपि प्रतीतौ, ^४ अनेक-
वृत्ति, ^५ अनेकत्वम्, ^६ अनेकाश्रितः, ^७ अनेकावृत्ति, ^८ नरे
विनष्टे, ^९ सः नरत्वधर्मः, ^{१०} यावद्द्वयभाविधर्मः, ^{११} अनिवृत्तेऽ-
प्याश्रये विनाशो येषां ते, ^{१२} भिन्नाभिन्नाः, ^{१३} अयमिति शब्दः,
^{१४} योग्यत्वात्, ^{१५} इष्टगोशानम्, ^{१६} वाचस्त्वशक्तिः, ^{१७} सादृश्य-
सम्यन्धिनी (व्यापिका), ^{१८} उपदिष्टगोमदृशः अतः, ^{१९} यस्मात्
अयम्, ^{२०} तच्छब्दवाच्यः सः शब्दोऽयमेषो यस्य सः, ^{२१} व्युत्पत्तिः,
^{२२} जातिषु, ^{२३} जातिषु जातित्वम्, ^{२४} व्युत्पत्तिः, ^{२५} जात्यभावेन,
^{२६} व्युक्तिषु प्रवेशः स्यात् तथाच, ^{२७} जातिरहिते, ^{२८} दूषणं लगति
^{२९} अनुगतजाति.

औपाधिकनिशिष्टाद्यमपि तद्वस्तु^१ किं ततः । अन्यत्तदेव चेदग्रिमत्तं
 किं तत्र भण्यते ॥ अग्रिसंयोगमात्रं^२ चेद्भवेत्तत्सिद्धसाधनम् ।
 भूधरस्याग्रिसंयोगो^३ यदि पट्वर्थ^४ एव कः ॥ समवायो यदि ह्यस्य
 चैकन्वात्सिद्धसाधनम् । यद्यस्यौपाधिको भेदः कुत एकत्वमिष्यते ॥
 नानिर्गच्छं हि तेनेष्टमत औपाधिकान्ययोः । सत्यत्नात्को विशेषः
 स्यान्मायानाद्यन्यथा भवेत् ॥ उपाधिजन्यं तद्वन्मयमिति चौपाधिकं
 भवेत् । उभयत्राप्यनन्ताः स्युः समवाया इतस्ततः^५ ॥ भिन्नत्वं चैव^६
 तेष्वस्ति को विशेष उपाधिगे । अस्तिमान एतान्यः समवायोऽधि-
 गन्वते^७ ॥ उपाधिना तद्वन्मयमनुमानं न भा भवेत् । एतमेवान्तः
 सत्ताममवायो^८ जननिर्मता ॥ तत्रापि ह्युक्तदोषाणां नैव किञ्चि-
 न्निराकम् । अस्मत्पक्षे विशेषस्य मर्माङ्गीकृतत्वतः ॥ नास्ति दोषः
 क्वचिद्भासो ह्यभावश्च^९ न एव हि^{१०} । अभासस्य च धर्माः स्युर्भास-
 स्तेषां च तेऽखिलाः^{११} ॥ प्रत्यक्षमानतः सर्वमेतन्नो वारणाक्षमम् ।
^{१२}मर्मे भासोऽभासाश्च^{१३} पदार्थास्तेन सर्वा ॥ तत्रापि प्रथमं बुद्धेयो
 निषेधस्य गोचरः । सोऽभासो निधिरुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं परः^{१४} ॥
 तस्मात्प्रत्यक्ष^{१५} तत्वेदादि^{१६} सदित्येतावगाभ्यते । अस्त्यभासोऽस्ति च
 धर्मो देहाभासश्च भस्मता ॥ इत्यादि युज्यते सर्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणतः ।
 अन्योऽन्याभासमेदो च पृथक्त्वं च पृथक् पृथक्^{१७} ॥ यत्प्रत्यक्षयन्ति
 तेषां नान्यनागौरवाद्भवत्^{१८} । पर्याय^{१९}त्वेन ते शब्दा ज्ञायन्ते सर्वं
 एव हि ॥ भेदस्य तु स्वरूपत्वे ये^{२०} उदन्ति च अन्यताम् । अद्भुतास्ते

१ तदग्रिमम् २ अग्रिमत्तं इति ३ धर्मवादानुमानम् ४ निशिष्टो
 अनुमानमात्रम् ५ पृथक्त्वमिति ६ उपाधिना अनन्तमात्रम् ७ यस्यात्
 ८ अन्त्य ९ सम्यन्व १० दुष्टा ११ भवति १२ भासो भवति
 १३ यत्तु १४ पदार्था १५ भवन्ति १६ अन्य-मात्र १७ प्रत्यक्ष
 १८ पृथक्त्वप्रमेयत्वादि १९ विभिन्नानि २० निरन्तरम् २१ प्रत्य-
 क्षमात्रेण २२ मायायादिन

यतोऽन्यस्य^१ प्रतियोगित्वमिष्यते ॥ प्रतियोगिनो हि भेदोऽयं न तु
 स्वस्मात्कथञ्चन । विभागेनाल्पतैव स्यात्कृत एव तु शून्यता ॥ न
 शून्यानां हि संयोगाद्भावो^२ वस्तुन इष्यते । विदारणार्थो धातुश्च
 विभागगुणवाचकः ॥ अविदारणेऽपि ह्यास्यस्य^३ भिन्नावोष्ठौ च तस्य^४
 च । अत उन्मत्तवाक्यत्वान्मायावादो ह्युपेक्षितः ॥ न चामन्द-
 सदानन्दसन्धनन्त^५ गुणार्णवः । ईश्वरोऽष्टगुणत्वेन प्रमेयोऽप्रमितत्वतः ॥
 'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते^६ गुणनोऽनन्तविग्रहे'^७ । 'अनन्तगुणमाहात्म्य
 शक्तिज्ञानमहार्णवः ॥ नारायणः परोऽऽप्येतेनैव परं पदम्' ।
 इत्यादिचेदतद्वाक्यरनन्तत्वावसीयते ॥ अनन्तगुणता विष्णोः कथमेव
 ह्यपोद्यते । ययनन्तविशेषाथ तज्ज्ञानादेर्निरारिताः ॥ कथं तत्तद्विषयता
 सार्वज्ञार्थं विधीयते । औपाधिकविशेषस्तु पूर्वमेव निराकृतः ॥
 स्वप्रकाशत्वमपि तु र्यन्नानस्य^८ निवारितम् । कथं सार्वज्ञता तस्य
 स्वज्ञानाधिगमं विना ॥ ज्ञानं विधाधिगन्तव्येकं तज्ज्ञानविषयं परम् ।
 इति ज्ञानद्वयेनैव र्ग्यस्तिपरमेधरः ॥ इति चेदेव एवार्थ^९ 'स्तज्ज्ञानावमितो
 यदि । स्वप्रकाशत्वमेव स्याज्ज्ञानं ऐतद्विशेषणम् ॥ ^{११} 'ज्ञानान्तरेण
 चेदत्र भवेदेवानव्यतिः । स्वप्रकाशत्वमेतस्मादुनिरारं समापनेत् ॥
 सुखानन्दः स्यादिति व्याप्तिश्च नो भवेत् । निर्दुःखत्वं महानन्दः
 शुर्व्येष्टस्य भण्यते ॥ योऽज्ञानापापिपासे च शोकादीन्धातिरर्त्तने ।
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्वि^{१२} पाप्मेत्यादिका च मा ॥ ईश्वरस्य तथेष्टत्वं^{१३}
 दुःखिनोपाधि^{१४} रित्यपि । उक्ते किमुत्तरं वृत्तान् श्रुत्यनादरतन्वरः ॥

^१ धर्मिनिग्रम्य. ^२ धर्मिस्वरूपाम. ^३ जन्म. ^४ ओष्ठयोः. ^५ माया-
 यादिनः. ^६ मयन् ईश्वरस्य अनन्तगुणध्यामौ अपरैरथ श्रीगणेश ईश्वरः
^७ गुणनोऽनन्ते प्रयेज्जो गुणानां तु निर्गम्यन्तु ईश्वरे ॥ महानन्तं
 तु गुणतः ते जानन्ता हि महत्वाया इति तन्वयान्तरे. ^८ भाग.
 ६-७. ^९ ईश्वरप्रानम्य. ^{१०} ईश्वर. ^{११} एतौपज्ञानेन. ^{१२} य आत्मा
 अगदत पाप्मा. ^{१३} दुःखीमयानु इति. ^{१४} दुःखिण्यप्रतिप्रयोत्तम.

न चात्मदुःखितेच्छा स्यादत एतन्निवार्यते । सह^१दर्शनमात्रेण ^२श्रुतीना-
मपलापकः ॥ यज्ञादेरपि पापस्य हेतुत्वं हिंसयायुतेः । नानुमाति
कथं तत्र यद्युपाधिर्निषिद्धता ॥ अदुःखित्वेन चानुक्तिः कथं नोपाधितां
प्रजेत् । 'अदुःखमितरत्सर्व जीवा एव तु दुःखिनः ॥ तेषां दुःख-
ग्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तते' । इति श्रुतिर्हि परमा श्रुत्युक्तिर्यदि
कारणम् ॥ किं कार्यमनुमानेन गलस्तनसमेन हि । अनुमानेन
यद्यर्थः श्रुतिदृष्टोऽप्यपोद्यते ॥ पूर्वोक्तेन प्रकारेण नेध्वरो धर्म एव
च । स्यात्तत्फलं च तेनात्र श्रुतिरेव प्रमा भवेत् ॥ ईशस्यानुमया
सिद्धेः श्रुतिर्धर्मि^३प्रमा भवेत् । तथा सर्वगुणैः पूर्वं ईश उक्तो
यतस्ततः ॥ अनानन्दानुमानस्य धर्मिग्राहिविरोधतः । न प्रमाणं
भवेत्तस्मान्नानुमा^४ज्योपयोगिनी ॥ नित्येच्छत्वात्परेशस्य परमाणुसदा-
त्वतः । अदृष्टकालयोश्चैव भावात्कार्यं मदा भवेत् ॥ न हि काल-
विभेदोऽस्ति तत्पक्षेऽस्मन्मते हरेः । विशेषकाल एव तत्सृष्ट्या^५दीच्छा^६
सदातना ॥ विशेषार्थव^७ कालस्य हरेरिच्छावशाः सदा । सर्वे निमेषा^८
इति हि श्रुतिरेवाह सादरम् ॥ उदीरयति कालाख्यां ^९शक्ति-
मित्यस्य वागपि । कालस्य कालगत्वेन न विरोधोऽपि कश्चन ॥
^{१०}असङ्ख्यातविशेषत्वादिच्छाया^{११} अपि सर्वदा^{१२} । 'ईशो देशश्च^{१३} कालश्च
इति श्रुतिरपि ग्राह काले स्रोदिष्ट एव तु ॥ तत्कालसृष्टिमेवातो
वान्छतीशः सर्वदा हि । स्यात्कालः स तद्वेति कालस्य स्वगतत्वतः ॥
स्वभावादेव हीच्छता^{१४} देवस्यैव इति श्रुतेः । स्वभावोऽपि परेशेच्छावश

१ सुखदुःखयोः २ सुखवत्प्रबोधः श्रुतीनाम्, ३ प्रादुर्भूतः, ४ भवति.
५ यतः, ६ क्षणलवादयः, ७ फालमेदः, ८ 'कालात्मिकां शक्ति-
मुदीरयानः' - जनयन् भागयते, ९ सहकारिशक्तिम्, १० मिश्रश-
क्तिम्, ११ ईश्वरेच्छायाः, १२ विद्यमानाया अपि, १३ अन्यथात्वादाः,
१४ विनिष्ठा.

इत्युदितः पुरा ॥ नित्या अनित्याश्च ततस्तदधीना इति श्रुतिः ॥१३॥
 ॥ ॐ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो^१ दर्शनात् ॐ ॥१५॥
 ॥ ॐ उभयथा च दोषात् ॐ ॥ १६ ॥ ^२रूपस्पर्शादि-
 हेतुभ्यः ^३परमाणोरनित्यता । अनुमेया ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॐ
 अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॐ ॥ १७ ॥ ^४श्रुतीनां च
 विरुद्धत्वात् तन्मतम् ॥ उपादेयमतश्चायमविरुद्धः समन्वयः ॥ ६ ॥

॥ ॐ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॐ ॥

॥ १८ ॥ वैभाषिकाश्च सौत्रान्ताः^५ ^६स्वरसंक्षणिकं जगद् । अणूनां
 समुदायं च^७ काल^८कर्मनिमित्ततः ॥ उत्पत्ति^९काले युक्तानां^{१०}मात्मानं
 च क्षणस्थितम् । नित्यं सन्तानमेतेषां^{११} पञ्चस्कन्धात्मना स्थितम्^{१२} ॥
 संस्काररूपविज्ञानसंज्ञादुःखात्मना स्थितिः^{१३} । दुःखाभावं सुखं
 चाहु^{१४}रूपज्ञानसन्ततिम् ॥ मोक्षं स^{१५} समुदायो हि नैकस्मादेव^{१६}
 युज्यते । नो^{१७}भयोश्चोभयत्वं^{१८} यत्समुदायव्यपेक्षया^{१९} ॥ अतोऽन्योऽ-
 न्याश्रयत्वेन समुदायो न युज्यते ॥१८॥ ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वा-
 दिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ ॥ १९ ॥
 अन्योऽन्या^{२०}पेक्षया पुंमः समुदायत्ववेदनम्^{२१} । स्यात्^{२२}त्सदातनत्वेऽपि
 तज्ज^{२३}मामीप्सहेतुकम् ॥ इति चेत्कार्यमभ्युत्ति^{२४}मात्रव्यापृष्टिकारणम् ।

- १ नित्यनागदित्यम् २ रूपादिमन्वान् ३ परमाण्वनाम ४ धृतिभिः
 ५ आहुः ६ स्वभावेनैव क्षणिकम् ७ जगदाहुः ८ कर्मण्य
 ९ सृष्टिरूढे १० संघिरूपतयोत्पन्नानामण्वनाम ११ अण्वनाम
 १२ जगद्वक्ष्यम् १३ स्कन्धानाम् १४ निर्णयः १५ गोयदादिवुद्धि-
 विषयः १६ परमाणोः १७ सद्ब्रह्मात् १८ समुद्रिनानेक्यम्
 १९ मयति २० परमाण्वनामपेक्षया २१ कदाचिन् अनः सृष्टिन्ययस्या
 २२ समुदायस्य २३ परमाणु २४ उत्पत्तिम्

न तु 'कार्यविशेषेषु व्यापृतं कारणं भवेत् ॥ अतोऽर्थेन्द्रियसंयोगि^२
 रूपकारणताऽऽत्मनः^३ । संयोगिरूपराहित्यान्नैव 'तज्ज्ञानताऽपि हि ॥
 विशेष^४कार्यजनकं यदि कारणमिष्यते । कुतः समानरूपत्वं कार्याणां
 मपि सर्वशः ॥ अतोऽनियत्या यत्किञ्चिदस्य^५ नस्यापि कारणम्^६ ।
 अदृष्टमपि तस्यैव विशेषापादकं कुतः ॥ यस्य कस्यापि यत्किञ्चि
 द्विशेषमुपपादयेत् । कार्यं च कारणं चैव यत्किञ्चिदस्य कस्यचित्^७ ॥
 भवेन्नियामकाभावादिदमस्यैव कारणम् । इति नित्यविनाशित्वे केन
 मानेन गम्यते ॥ इदं न जायतेऽमुष्मादित्यत्रापि न कारणम् ॥१९॥
 ॥ ॐ अनुस्मृतेश्च ॐ ॥ २५ ॥ विनाशोत्पत्त्यर्थैव न
 दृश्यन्ते सदातनाः । दृश्यते प्रत्यभिज्ञातः स्थिरत्वं सर्वस्तुषु ॥ २५ ॥
 ॥ ॐ आकाशे चाविशेषात् ॐ ॥ २४ ॥ फलादीनां^८
 विशेषेण^९ सर्वत्राप्यनुमीयते । सत्त्वेन क्षणिकत्वं चेदाकाशस्या-
 विशेषतः^{१०} ॥ अविशेषोऽस्मिन्^{११} स्यापि सत्त्वार्त्तिकं नानुमीयते ।
 यथाकाशस्य सत्त्वं न कुत एव नरादिषु^{१२} ॥ सधर्मिप्रतियोगित्व-^{१३}
 मभासस्य नियामकम् । तौ^{१४} विना नष्टभावश्च कचिदृष्टः कदाचन ॥
 अधर्मिप्रतियोगित्वमाकाशस्यावगम्यते । स्वीकारत्यागतोऽदृष्टदृष्टयोः
 सर्वस्तुषु ॥ गुणानुन्मत्त^{१५} एवासौ विदधात्यधिकं^{१६} पुनः ॥ २४ ॥
 ॥ ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ ॥ २० ॥
 उत्तरोत्पत्तिमात्रेण विनाशात्पूर्ववस्तुनः । न संस्कारार्पकत्वं च

१ विसदृशकार्यजनने

२ ग्राह्यग्राहकरूपयो अर्थेन्द्रिययो कार्ययो

३ नैव ४ आत्मन

५ विसदृश ६ अदृष्टम् ७ स्यात् ८ एव

९ वेददीपादीनाम्

१० परिमाणभेदेन दृष्टान्तेन

११ पूर्वोत्तरक्षणयो

१२ वेददीपान्याम्

१३ फलादे

१४ वेदादिषु

१५ अपशयत्वम्

१६ तज्ज्ञानम्

१७ उन्मत्ते

१८ स्थित

युज्यते 'कस्यचित्कचित्' ॥ अतो ज्ञातं^३ मयेत्यादि न ज्ञेय^४मनुमा^५
 कुतः । एकत्वमनुभूतिस्थं^६ त्यक्त्वा निर्मानिका भिदा ॥ कुत
 आत्मादिकेषु स्याद्वल्येवानुभवो यतः । कार्यकारणयोश्चैककालीनत्वं
 विना कथम् ॥ पूर्वसंस्कारयोगी स्यादुत्तरो नियमेन च । संवद्धा
 एव संस्कारमन्यत्रादधतेऽखिलाः ॥ असंवद्धः कथं पूर्वं उत्तरे
 वासनाकरः । एककालतया योगं विना संस्कारतः कथम्^७ ॥ क्षण-
 मात्रमवस्थानं स्वीकृतं सर्ववस्तुषु । पूर्वमध्यापरकलाविकलः क्षण
 इष्यते ॥ २० ॥ ॐ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्य-
 मन्यथा ॐ ॥ २१ ॥ पूर्वभावमवं^८ कार्यमुत तन्नाशसंभवम् ।
 यौगपद्यं सति भवेदुत्पाद्यानामशेषतः ॥ विनाशे चेन्न तत्कार्यं
^९कार्योत्पत्तौ च का प्रमा । ^{१०}अमेदेऽपि विशेषेण^{११} देहदीपफलादिषु ॥
 विशेष^{१२}दर्शनं युक्तमस्माकं^{१३}मनुभूतितः । विशेषदर्शनं मानं यदि न
 स्वैर्यद्वक्तुः^{१४} ॥ दिक्मुखे च ^{१५}खट्वष्टान्ताद्वायौ^{१६} ^{१७}सचेत्कचिद्भवेत्^{१८} ।
 विश्वं प्रत्यक्षगं त्यक्त्वा तयोर्योऽनुमितं वदेत् ॥ मायावादिवदेवासा-
 नुपेक्ष्यो भूतिमिच्छता । सर्वप्रमाणसिद्धं^{१९}यदुद्भेदेन सर्वदा ॥
 कथं नु तस्य बुद्धित्वं विश्वमन्यच^{२०} किंप्रमम्^{२१} । सर्वलोको विमेत्यज्जो
 यस्मादनुभवात्सदा ॥ तस्यापलापिनः किं न निष्प्रमाणकवादिनः ।
^{२२}सोऽहं तदिदमेवाहं सुखी सद्गगनं दिशः ॥ सत्या इत्याद्यनुभवाः

^१ कारणस्य. ^२ कार्ये. ^३ व्यासत्वेनज्ञातं यत् तदत्र विद्यते इति.
^४ ज्ञातुं शक्यम्. ^५ ततश्च. ^६ प्रत्यभिज्ञासिद्धम्. ^७ अनुमानादि-
 व्यवहारः. ^८ कारणस्य सत्त्वेजन्यम्. ^९ प्रतिक्षणम्. ^{१०} पूर्वोत्तर-
 क्षणयोः. ^{११} आरंभवादात् चैलक्षणेन. ^{१२} परिमाणमेदस्य. ^{१३} परि-
 णामवादिनां मते. ^{१४} मानम्. ^{१५} आकाश. ^{१६} मावरूपे. ^{१७} सद्भावः.
^{१८} चेत् तदुष्टान्तेन. ^{१९} ज्ञानात् सिद्धत्वेन. ^{२०} ज्ञानात्. ^{२१} किं
 प्रमाणकम्. ^{२२} स एव.

सदा तत्प्रतिपक्षगाः । अतो निर्मानमखिलप्रमाणप्रतिपक्षगम् ॥ दुर्मदं
कोऽनुगृहीयाद्विनाऽमुरवर्ति क्वचित् ॥ २१ ॥ ७ ॥

॥ ॐ 'नासतोऽदृष्टत्वात्' ॐ ॥ २६ ॥ 'अपरः
शून्य'मखिलं मनोवाचामगोचरम् । निर्विशेषं स्वयंभातं निर्लेप-
मजरामरम् ॥ अशेषदोषरहितमनन्तं देशकालतः । वस्तुतश्च^७ 'तदस्मीति
नित्योपासाऽपरोक्षितम् ॥ रागादिदोषरहितं^८ 'तद्भावं योगिनं नयेत् ।
तस्यैवानादिसंश्रुत्या^{१०} नानामेदात्मकं जगत् ॥ सदिवाभाति सत्यत्वं
सांश्रुतं तस्य चेत्यते । पारमार्थिकमत्यत्वं शून्यादन्यस्य न क्वचित् ॥
सांश्रुतेर्नय सन्वेन व्यवहारोऽखिलो भवेत्^{११} । शून्यात्संश्रुतियोगेन
विधमेतत्प्रवर्तते ॥ सृष्टिकाले पुनश्चान्ते^{१२} 'स्तिमितं शून्यतां व्रजेत् ।
इति श्रुते तद्गुदिष्य जगाद् जगतां गुरुः ॥ २६ ॥ ॐ नासतोऽ-
दृष्टत्वात् ॐ ॥^{१३} नासतो जगतो भावो^{१४} न हि दृष्टाऽसतो जनिः ।
मतः^{१५} क्वचित्प्रमाणं च दृष्टिरेवाखिलाद्वरम् ॥ ॐ उदा^{१६} 'सीना-
नामपि चैवं सिद्धिः ॐ ॥ २७ ॥ यद्येवं सप्तमरसान्मधुरा-
दिय पीनता । भवेज्जनस्य मार्जारशृङ्गं गोरिव घातकम् ॥ कार्यार्थी
कारणं सद्य नोपादधात्कथञ्चन । न प्रवर्तेत चेष्टाय शून्यादेवेष्ट
सम्भवात् ॥ देशकालादिनियमो न हि शून्यात्सतो^{१७} भवेत् । पुरुषे-
च्छानुसारेण यदि किञ्चित्प्रजायते ॥ किं नानुमीयते तद्वद्वस्तुत्वा-

^१ पुरुषः. ^२ आदिकर्त्तृत्वं कार्यस्य कर्त्ता अनुमानज्यः. ^३ तथा दृष्ट-
त्वात्. ^४ अपरः माध्यमिकः इति श्रुते. ^५ अखिलं जगत् शून्यमेव.
^६ धर्माधर्मं सम्यग्यशून्यम्. ^७ अनन्तम्. ^८ तच्छून्यमहम्. ^९ शून्यत्व-
रूपं मोक्षम्. ^{१०} संश्रियते अनया इति अविधया. ^{११} स्वप्नम्.
^{१२} निश्चित्यम्. ^{१३} शून्यात्. ^{१४} जन्म. ^{१५} भयतः कार्यम्. ^{१६} द्रव्यो-
पादेयोपेक्षणीयं बुध्यविनयाणाम्, सप्तमरसादीनामपि मकरशास्त्र-
पीनत्यादिः श्यान्. ^{१७} जायमानम्.

त्पुरुषोद्भवः' । सर्वस्यापि ॥ २७ ॥ ॐ नाभाव उपलब्धेः
 ॐ ॥ २८ ॥ न चामावो विश्वं सदिति गम्यते ॥ यतोऽनुभवरोधे
 तु वचनं यादिनः कुतः । स्वप्नभ्रान्तिवदेवेदं संवृत्यैवोपलभ्यते ॥
 यदि सत्त्वेन ॥ २९ ॥ ॐ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॐ ॥
 ॥ २९ ॥ किं चात्र भ्रमो नैव निर्वर्तते ॥ अनादेरस्य विश्वस्य
 निवृत्तिर्यदि चेप्यते । निवृत्तिश्च निर्वर्तत तस्या भ्रान्तित्वसम्भवात् ॥
 दृष्टस्य^५ भ्रान्तिता^६ चेत्स्याददृष्टे^७ न भ्रमः कुतः । गवामशृङ्गिभावेन^८
 न हि स्याच्छशशृङ्गिता ॥ अस्माकं^९ तु प्रमाणेन^{१०} प्रसादादीश्वरस्य च ।
 उक्तमंग्याऽऽगमानां च प्रामाण्याद्युज्यतेऽखिलम्^{११} ॥ दृश्यत्वाद्विमतं
 मिथ्या स्वप्नवच्चेदियं च मा^{१२} । मिथ्या चेत्साध्यसिद्धिर्न व्यभिचारो
 न चेद्भवेत् ॥ साधकत्वमसत्यस्य माध्यं विप्रतिपत्तितः । तस्य
 चेत्यनवस्था स्यात्सत्त्वं^{१३} चास्यानुभूतितः^{१४} ॥ अनुभूतिविरोधेन
 मिथ्यात्वे मा न काचन । अतीतानागतौ कालावपि नः साक्षि-
 गोचरौ ॥^{१५} तत्सम्बन्धितया सत्त्वं^{१६} मपि दृष्टस्य साक्षिगम् । दृढदृष्टं^{१७}
 तु यदृष्टं दृष्टाभासस्ततोऽपरम् ॥ भ्रान्तेः^{१८} संवृतिसत्यस्य विशेषो^{१९}
 व्यभिचारवान् । तेनाप्लीकृतः सम्पक्व नः सत्यत्वमेव हि^{२०} ॥
 विज्ञानाद्यभिचारो^{२१}ऽस्य कदाचित्स्यादिति प्रमा । नैव दृष्टा प्रमा सा
 च न भवेत्स्वविरोधतः^{२२} ॥ भेदो^{२३} विशेष्यधर्म्यादिग्रहणापेक्षया

- १ पुरुषात्. २ न भवतीति असत्. ३ स्वप्नभ्रान्त्योरिव. ४ बाधः.
 ५ प्रमाणदृष्टस्य. ६ कल्पितत्वम्. ७ प्रमाणादृष्टे शून्ये. ८ सहिता.
 ९ सतः कारणत्ववादिनामते. १० सङ्कल्पात्. ११ परेणाक्षिप्तम्.
 १२ दृश्यत्वानुमानम्. १३ अबाध्यत्वम्. १४ सिद्धम्. १५ कालान्तर.
 १६ अबाध्यत्वम्. १७ निर्दोषत्वेन. १८ विषयात् शुक्तिरजतात्.
 १९ वैलक्षण्यम्. २० साधयिष्यति. २१ निवृत्तिः. २२ स्वविषयस्य
 स्वस्य च बाध्यत्वापादकत्वात्. २३ सत्यत्वप्रत्यक्षस्य तर्कबाधं निराह.

यदि । अन्योऽन्याश्रयताहेतोर्दुर्ग्राह्य इति यन्न तत् ॥ स्वरूपं वस्तुनो
 मेदो यन्न तस्य ग्रहेऽग्रहः । अन्यथाऽस्यामुना मेद इति वक्तुं न
 शक्यते ॥ अगृहीतो यदा मेदस्तदा स्वस्मादिति ग्रहः । स्यात्प्रतीति
 विरोधाच्च न हि कश्चित्तथा वदेत् ॥ धर्मित्वप्रतियोगित्वतद्भेदा युग-
 पद्यदि । विशेषणं विशेष्यं च तद्भावश्चैव गृह्यते ॥ को विरोधः
 स्वरूपेण गृहीतो मेद एव तु । अस्यामुष्मादिति पुनर्विशेषेणैव
 गृह्यते ॥ किं च मेदः कथं ग्राह्य इति यः परिपृच्छति । 'धर्म्यादि-
 मेदग्रहणात्तेनोक्तोऽन्योऽन्यसंश्रयः ॥ अन्यत्वाग्रहणे प्रोक्तः कथ-
 मन्योऽन्यसंश्रयः । अन्यत्वं यदि सिद्धं स्यात्कथमन्योऽन्यसंश्रयः ॥
 एतादृशस्य वक्ताराबुभौ जात्युत्तराकरौ^१ । मायी माध्यमिफश्चैव
 तदुपेक्ष्यौ बुभूषुभिः ॥ यच्छून्यवादिनः शून्यं तदेव ब्रह्म मायिनः ।
 न हि लक्षणमेदोऽस्ति निर्विशेषत्वतस्तयोः ॥ अनुतादिबिरोधित्व-
 मुभयोश्च स्वलक्षणम् । स्ववाक्याभावासंवादान्न कृत्यं प्रतिपादिनः ॥
 तत्पक्ष^२ इति बंधर्म्यान्न समादिवदित्यजः । अप्रयत्नाच्चिराचक्रे चेति
 दृष्टिरिरुद्धताम् ॥ निष्प्रमाणत्वमप्यस्य^३ सूचयामास विश्वकृत् ॥ २९ ॥ ८ ॥

॥ ॐ न भावोऽनुपलब्धेः ॐ ॥ ३० ॥ ज्ञान-
 मेयक्रमखिलज्ञेयाकारं प्रभासते । तत्र^४ सन्ततिमेदश्च स्वमेदो^५ मेद एव
 च ॥ कल्पिताः प्रतिभामन्ते नानासंवृतिभूमिषु । इत्येतदपि नो
 युक्तं न हि ज्ञानतया जगत् ॥ ^६भासतेऽनुभवस्यैव निरुद्धत्वादपेशलम् ।
 तन्मतं ॥ ३० ॥ ॐ क्षणिकत्वाच्च ॐ ॥ ३१ ॥ क्षणिक-

^१ धर्म्यादिग्रहणसापेक्ष. ^२ मेदस्य ज्ञातत्वेन अन्योन्याश्रयस्य अप्रतियन्धवत्यात्. ^३ छन्दोत्तरस्य आकरः निधिः. ^४ स्ववाक्यस्य-
 हेतुनाभ्यर्थभूत दृश्यत्वस्य. ^५ तन्मिथ्यात्वसाधनविषये ^६ मिथ्या-
 त्वस्य. ^७ ज्ञानात्मकं जगत्. ^८ ज्ञानज्ञेययोः मेदः इति संयन्धः.
^९ पूर्वोत्तरज्ञानमेदः. ^{१०} अनुभवेन.

त्वाच्च ज्ञानस्य स्थिररूपतः ॥ ज्ञेयस्योक्तप्रकारेण^१ ॥ ३१ ॥
 ॥ ॐ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॐ ॥ ३२ ॥ सर्वश्रुतिविरोधतः ।
 अनुभूतिविरुद्धत्वादपि पक्षा इमेऽशिवाः ॥ ३२ ॥ ९ ॥

॥ ॐ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॐ ॥ ३३ ॥ आह
 क्षपणको विश्वं सदसद्वयमद्वयम् । द्रव्याद्वयमतत्सर्वं सप्तमङ्गि सदातनम् ॥
 नैतत्पदार्थं एकस्मिन्पुक्तं दृष्टिविरोधतः । भावाभावतया विश्वं येन
 रूपेण मीयते ॥ तद्रूपमेव तदिति नियमः केन वार्यते । तत्तद्दोष-
 निवृत्त्यर्थं स्वीकृता तत्तदात्मता ॥ यदि तैरखिलैर्दोषैर्लिप्यते चल-
 दर्शनः । अतिहाय प्रमाणासनियमं सदसच्चया ॥ अशेषमाविरुद्धं
 च निर्माणं व्याहतं सदा । सर्वप्रकारं बदतो दृष्टवानिरमग्रहः^२ ॥
 स्वव्याहतत्वमित्याद्या दोषाः सर्वे भवन्ति हि । वक्ति स्वप्रभ^३मात्मानं
 देहमानं ॥ ३३ ॥ ॐ एवं चात्माकात्स्न्यम् ॐ ॥ ३४ ॥
 ॥ ॐ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ ॥
 ॥ ३५ ॥ ^४तदप्यलम् ॥ दुष्टं नानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथा^५भवात् ।
 अन्यथाभावि यद्वस्तु तदनित्यमिति स्थितिः^६ ॥ तन्मते^७ ^८तदनित्यत्वं
^९पुद्गलस्यानिवारितम् । नानित्यताऽस्मत्पक्षे तु चैतन्यादेर्विशेषिणः^{१०} ॥
 लक्षणस्य^{११} निवृत्तौ तु^{१२} स्यान्न तच्चेतने क्वचित् । ओतप्रोतात्मकत्वं
 तु पटे देहेऽङ्गसंस्थितिः ॥ इत्यादिलक्षणासौव निवृत्तौ स्यादनित्यता ।
 भौतिकं त्वेव रूपादि व्याप्तं नाशेन नो मते ॥ नैवं तस्यान्यथाभावो
 यस्यानित्यत्वमीरितम् । रूपादियुक्तस्य तथा जगन्नाशित्वसिद्धये ॥

^१ अनुस्मृतेष्वेत्यत्र.^२ अप्रामाणिकस्वीकारः.^३ स्वयं प्रकाशम्.^४ देहपरिमाणत्वम्.^५ आत्मनः विकारापत्तेः.^६ व्याप्तिः.^७ जैनमते

स्वीकृता.

^८ आत्मनः.^९ देहस्य इव (आत्मनः).^{१०} लक्ष्यस्य

अनित्यता स्यात्.

^{११} चैतन्यादेः.^{१२} एव.

व्याप्त्या तयाऽन्यथामावादात्मनोऽनित्यता भवेत् ॥ ३५ ॥ ॐ अन्त्या-
वस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषार्त् ॐ ॥ ३६ ॥ नित्योर्ध्व-
गतिरप्येषा या मुक्तिरिति कथ्यते । अलोकाकाशमाप्तस्य कथं न
विकृतिश्च सा ॥ कीदृशश्चान्यथामावो नाशहेतुतयेष्यते । संस्थानापगम-
श्चेत्स न हि भूसागरादिषु ॥ यः कश्चिदन्यथामावो यदि मुक्तिश्च
तादृशी । देहमाने विकारस्स्यादिति स्यास्मूननात्मनः ॥ आह
हस्त्यादिदेहेषु ह्यपि स्यादन्यथा^१भवः । अणुदेहस्य जीवस्य गजत्वे
विकृतिर्हि या ॥ देहव्याप्तौ विशेषः कस्तस्याः^२स्यास्तुतनौ च नुः^३ ।
गीतात्पुष्पफलावाप्तिः स्पर्शात्कार्श्यं रसात्स्थितिः ॥ अपि वृक्षस्य
दृश्यन्त इति नाऽनात्मता भवेत् । एवं चात्माकात्स्न्यमिति तत एवाह
वेदनि ॥ ३६ ॥ १० ॥

॥ ॐ पत्युरसामञ्जस्यात् ॐ ॥ ३७ ॥ सर्वज्ञत्वादिकै-
स्मैर्गुणैरुक्तं सदाशिवम् । जगद्विचित्ररचनाकर्तारं दोषवर्जितम् ॥
आहुः पाशुपतास्तच्च बहुश्रुतिविरोधतः । नोपादेयं मतं ह्यस्य देवस्य
स्तुतिर्गतम् ॥ उत्पिपेप शिरस्तस्य गृणीपे सत्पतिं पदम् । यद्विष्णो-
रुपमं हन्तुं रुद्रमाकृष्यते मया ॥ धनुर्ये कामये तं तमुग्रं मा विश्व-
देवताः । ग्रन्थिभ्रदेवतानेकोऽमावाभीभारायणः परः ॥ तस्माद्बुध-
स्मम्प्रमादव्याभूतां वैष्णवं मखम् । यज्ञेन यज्ञमयजन्तावघ्नन्पुरुषं
पशुम् ॥ यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । इत्यादिश्रुति-
सामर्थ्यात्पारतन्त्र्यं जनिर्मृतिः ॥ पराधीनपदप्रप्तिरज्ञत्वं प्रलयेऽभवः^४ ।
प्रतीयन्ते सदोपत्वाग्नेशः पशुपतिस्ततः ॥ ६७ ॥ ॐ सम्बन्धा-
नुपपत्तेश्च ॐ ॥ ३८ ॥ अशरीरत्वतस्तस्य सम्बन्धो^५ जगता

१ विकृतिः. २ वृक्षदेहस्यस्य. ३ पुरुषस्य या विकृतिः तस्याश्च को
विशेषः. ४ असत्त्वम्. ५ कर्तृत्वेन.

क्वचित् । कर्तृत्वेन न युज्येत, देहिनी^१ ज्ञानदृष्टिः^२ ॥ ३८ ॥
 ॥ ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॐ ॥ ४० ॥ न च
 देहादिवद्विश्वमस्य स्याद्भोगसम्भवात् ॥ ४० ॥ ॐ अधिष्ठाना-
 नुपपत्तेश्च ॐ ॥ ३९ ॥ 'अधिष्ठाने स्थितः कर्ता कार्यं कुर्वन्प्रतीयते ।
 नास्याधिष्ठानयोगोऽस्ति भूतानां प्रलये तदा ॥ अदेहश्चेदसर्वज्ञः
 शिलाकाष्ठादिवत्सदा । देही चेदन्तवानेव यज्ञदत्तनिदर्शनात् ॥ न
 चैतदखिलं विष्णौ श्रुतिप्रामाण्यगौरवात् । मनोबुद्ध्यङ्गितां विष्णो-
 र्लक्षयामो य एव सः ॥ स एव देहो विज्ञानमैश्वर्यं शक्तिरुज्जिता ।
 देहो विष्णोर्न ते विष्णो वासुदेवोऽग्रतो भवेत् ॥ एको नारायण
 आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः । अजस्य नाभावश्चैकमर्पितं मात्रया
 परः ॥ सदेहस्सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः । ज्ञानज्ञानः सुख-
 सुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः ॥ आनन्द एक एवाग्र आसीन्नारायणः
 प्रभुः । प्रियं तस्य शिरो मोदप्रमोदौ च भुजौ हरेः ॥ आनन्दो
 मध्यतो ब्रह्म पुच्छं नान्यदभूत्क्वचित् । मनसोऽस्याभवद्ब्रह्म ललाटा-
 दपि नङ्करः ॥ पक्षयोर्गण्डः शेषो मुखदासीत्सरस्वती । सहस्रशीर्षा
 पुर्यः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ इत्यादिश्रुतिसन्दर्भबलादित्यगुणात्मनः ।
 विष्णोर्देहाजगत्पर्वमाविरासीदितीयते ॥ मानवत्त्वाद्विरोधः को नामानं
 क्वचिदिष्यते । अविरोधो विरोधश्च मानेनैव हि गम्यते ॥ अत
 उक्तं समस्तं च वासुदेवस्य युज्यते । शिवादिनामयुक्ताश्च श्रुतयो
 विष्णुवाचकाः ॥ नामानि सर्वाणि च यमेको यो देवनामधाः ।
 विष्णुनामानि नान्यन्य सर्वनामा हरिः स्वयम् ॥ न नारायणनामानि
 तदन्येष्वपरे हरौ । इत्यादिश्रुतयस्तत्र मानं चोक्तः समन्वयः ॥
 पुराणा^३नि 'पुराणाद्यैर्विरुद्धत्वान्न तत्प्रमा । तद्विरुद्धेषु नो मानं

^१ देहवतामेव. ^२ ज्ञानदर्शनात्. ^३ यलवती. ^४ शैव. ^५ विष्णव.

पूर्वापरविरोधतः ॥ समब्राह्मविरोधाच्च नियमा^१द्विष्णावेष्वपि ।
मोहार्थमुक्तितश्चैव निष्पुत्रेको गुणार्णवः ॥ स्कन्दसूर्यगणेशादि मतानि
न्यायतोऽमुतः । निराकृतान्यशेषेण सिद्धान्तस्याविशेषतः ॥३९॥११॥

॥ ॐ उत्पत्त्यसम्भवात् ॐ ॥४२॥ निराकृतौ विशेषस्य^२

भावाच्छक्तिमतं पृथक् । दूष्यते महती देवी ह्रीङ्कारी सर्वकारणम् ॥
त्रिपुरा भैरवीत्यादिनामभिः साऽभिधीयते । तस्याः सदाशिवाद्याश्च
जायन्ते देवमानवाः ॥ भूतभौतिकमप्येतदिति तन्नोपपद्यते । दृष्टा
पुंस्यः सदा सृष्टिः स्त्रीपुंस्यो वा विशेषतः ॥ केनलाम्यो न हि
स्त्रीम्यस्तत उत्पत्त्यसम्भवात् । नार्च्य महावाममतं वामैरन्यैरुदीर्यते ॥
शिवोपमर्जना शक्तिः ससर्जदं समन्ततः । इति तन्नोपपन्नं न ॥४२॥

॥ ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ ॥४३॥ शिवस्याकरणत्वतः ॥
अदेहत्वादपि अन्ये ब्रूयुः सर्वज्ञमीश्वरम् । अणुवामा न तद्युक्तं ॥४३॥

॥ ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ ॥ ४४ ॥
ईशवादप्रवेशनात् ॥ सार्वज्ञादिगुणैर्गुक्तं गुरुकल्पनया द्वयम्^३ । न
युज्यते ततस्त्वीश एक एव प्रयोजकः ॥ उक्तदोषश्च तत्पक्ष इति
नैयात्र दूष्यते ॥ ४४ ॥ ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ ॥ ४५ ॥

श्रुतिस्मृतीतिहासना^४ सामस्त्येन निरोधतः । 'सतां जुगुप्सितत्वाच्च
नाङ्गीकार्यं हि तन्मतम् ॥ पञ्चरात्रनिषेधार्थमेतान्या^५चक्षते यदि ।
सत्राप्यतिरिक्तं तद्यत आह स भारते ॥ 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता
नारायणः स्वयम् । ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यते ॥ पञ्च-
रात्रनिदो ये तु यथाक्रमपरा नृप । एकान्तमात्रोपगता वामुदेवं
मिशन्ति ते' ॥ इति, गीता च तच्छास्त्रमङ्गेषु इति हीरितम् ।

^१ एकप्रकारत्वात्, ^२ शङ्काविशेषस्य, ^३ देवाश्च मानवाश्च ^४ शिव-
शक्त्याख्यम् ^५ इतिहासे, ^६ सद्भिः, ^७ व्याचक्षते

वेदेन पञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन चैव हि ॥ दृश्योऽहं नान्यथा दृश्यो
वर्षकोटिशतैरपि । इति वाराहवचनं श्लोका इति वचः 'श्रुतौ ॥
वेदैश्च पञ्चरात्रैश्च ध्येयो नारायणः परः । पञ्चरात्रं च वेदाश्च विद्यैकैव
द्विधेयते' ॥ इत्यादि वेदवचनैः पञ्चरात्रमपोद्यते । कथमेवात्र दोषः
क उत्पत्तिर्ज्ञोऽत इत्यपि ॥ इहैवोक्ता न चाभूतभावस्तत्रापि कथ्यते ।
'अनादिकर्मणा बद्धो जीवः संसारमण्डले ॥ वासुदेवेच्छया नित्यं
भ्रमती'ति हि तद्वचः । न हि संसारसादित्वं पञ्चरात्रोदितं क्वचित् ॥
जीवाभिमानिशेषस्य नाम्ना सङ्कर्षणस्य तु । वासुदेवाज्जनिः प्रोक्ता
प्रद्युम्नस्य ततस्तथा ॥ मनोऽभिमानिनः कामस्यैवं साक्षाद्वरेः क्वचित् ।
सङ्कर्षणादिनाम्नैव नित्याचिन्त्योरुशक्तिः ॥ व्यूह युक्तोऽन्यथानुद्य
कथं दुष्टत्वमुच्यते । 'यदि विद्याच्चतुर्वेदानि'तिब्रह्मेदपूरणम्^१ ॥ पञ्च-
रात्रादिति कुतो द्वेपः शाण्डिल्य^२वर्तने । अतः परमशास्त्रोरुद्वेपा-
दुदितमासुरैः ॥ दूषणं पञ्चरात्रस्य वीक्षायामपि न क्षमम् । अतोऽ-
शेषजगद्धाता निर्दोषोरुगुणार्णवः ॥ नारायणः श्रुतिगणतात्पर्यादवसीयते ।
अन्वन्तमः प्रविशन्ति ये त्वविद्यामुपासते ॥ ततो भूय इवायान्ति
एतस्या नैव निन्दकाः । ततो विद्यामविद्यां च यो जानात्युभयं
सह ॥ दोषज्ञानादतीत्यैतां विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ४५ ॥ १२ ॥
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥ श्लोकसङ्ख्या ३१३ ॥ ४२८ ॥

॥ ॐ ॥ अथाशेषसमाग्रायविरोधापाकृतिं प्रभुः । करिष्य-
न्नधिर्देवाधिभूतजीवपरात्मनाम् ॥ स्वरूपनिर्णयार्थं वचनानां परस्परम् ।
पादेनानेनाविरोधं दर्शयत्यमितद्युतिः ॥ अनुभूतिपुक्तिबहुवाचैस्तोम्यं
च ततोऽधिकम् । एतत्सर्वं ततः साम्यं द्वारवैयर्थ्यमेव च ॥ दृष्ट-

^१ गृहदारण्यके.^२ वेदार्थं निर्णये महायत्नेन न्यूनता परिहारः.^३ शाण्डिल्यस्य आचरणे.

युक्त्यनुसारित्वमुक्तान्यार्थाविरोधतः । प्रसिद्धनामस्वीकारे बहुवाक्यानु-
वर्तिता ॥ लोक'दृष्टानुसारित्वं जीवसाम्यमनादिता । तत्रतत्र परिज्ञानं
गुणसाम्यश्रुती तथा ॥ उत्पत्तिमत्त्वं स्वगुणाननुभूत्यल्पकल्पने ।
नानाश्रुतिश्च वैचित्र्यं युक्तयः पूर्वपक्षगाः ॥ व्यवस्था^२नुपपत्तिश्च
स्वातन्त्र्यमनुसारिता । मुख्यता शक्तिमत्त्वं च वैरूप्यं सर्वसद्ब्रह्मः ॥
गत्यादिरीशशक्तिश्च सर्वमानविरोधिता । अमीष्टासिद्धिसुव्यक्ती शास्त्र-
सिद्धिर्विपर्ययः ॥ विशेषकारणं चेति सिद्धान्तस्यैव साधिकाः ॥
॥ ॐ न वियदश्रुतेः ॐ ॥ १ ॥ प्रकृतिः ^३पुरुषः कालो
वेदास्तदभिमानिनः । महदाद्याश्च जायन्ते पराधीनविशेषिता ॥ इदं
सर्वं सत्सर्जंति जनिमत्त्वमिहोदितम् । अवकाशमात्रमाकाशः कथ-
मुत्पद्यतेऽन्यथा ॥ यद्यनाकाशता पूर्वं किं मूर्तनिविडं जगत् ।
मूर्तसम्पूर्णता चैव यद्यनाकाशता भवेत् ॥ मूर्तद्रव्याणि चाकाशे
स्थितान्येव हि सर्वदा । अत आकाशशब्दोक्तस्तद्देवोऽत्र विनायकः ॥
देहोत्पत्त्या समुत्पन्न इति श्रुत्याऽभिधीयते । भूतमप्यसितं दिव्यदृष्टि-
गोचरमेव तु ॥ उत्पद्यतेऽप्याकृतं हि गगनं साक्षिगोचरम् । प्रदेश
इति विज्ञेयं नित्यं नोत्पद्यते हि तत् ॥ तथाऽपि मूर्तसम्बन्धपरतन्त्र-
विशेषयुक्त । एवमेवोत्पत्तिमन्नाम श्रुतिशब्दविवक्षितम् ॥ प्रकृतिः
पुरुषः काल इत्येते च समस्तशः । ईशाधीनविशेषेण जन्या इत्येव
शब्दिताः ॥ कालप्रवाह एवैको नित्यो न तु विशेषवान् । पुरुषा-
व्यक्तकालानां रमैवैकाभिमानिनी ॥ सिसृक्षुत्वविशेषं तत्साक्षा-
द्भगवदिच्छया । प्राप्तं सृष्टेत्युदिता प्रधानं विकृतेरपि ॥ पुमांस्तो
देहसम्बन्धात्सृष्टिमन्त इतीरिताः ॥ १ ॥ १ ॥

॥ ॐ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॐ ॥ ८ ॥

एवं प्रलयकालेऽपि प्रतिमातपरावरः । मुख्यवायुर्नित्यसमः शरीरो-

^१ अष्टुरन्यस्यमारक्तम् ^२ सर्वोत्तमत्वानुपपत्तिर्वायो ^३ जीवर्चतन्त्रम्.

त्पत्तिकारणात् ॥ पराधीनविशेषेण जनिमानेव शब्दितः । नैव
किञ्चित्ततो जन्मवर्जितं परमा^१दितै ॥ पराधीन विशेषत्वे^२ जन्मनः,
स्थूलताभवः^३ । पूर्वशब्द^४विलोपश्च यदि जन्मेति कीर्त्यते ॥ रमाया
नैव जन्मास्ति चैतन्यस्यापि केवलम् । प्रधानस्य च वेदस्य वेदस्या-
पीश्वरेच्छया ॥ व्यक्तिर्नाम विशेषोऽस्ति तस्माच्चद्वयतैव हि ।
उत्पत्तिरत्र कथिता ॥ ८ ॥ २ ॥

॥ ॐ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ ॥ ९ ॥
स्वतन्त्रत्वात्परात्मनः ॥ नैवोत्पत्तिः कथमपि न स्वतन्त्रं ततोऽ-
परम् ॥ ९ ॥ ३ ॥

॥ ॐ व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॐ ॥
॥ २७ ॥ अच्छेद्यस्यापि जीवस्य विभागं बहुधा हरिः । कृत्वा
भोगान्प्रदायैव चैक्यमापादयेत्पुनः ॥ अत ईश्वरं सर्वं चेतनाचेतनं
जगत् । अविभागं विभागाय यदा नयति केशवः ॥ किमशक्यं
परेणस्य तदेति ह्यभिधीयते ॥ २७ ॥ १३ ॥

॥ ॐ पृथगुपदेशात् ॐ ॥ २८ ॥ एवं स्थितेऽपि जीविक्यं
केचिदाहुः परात्मना । तद्योऽहमिति पूर्वाभिः श्रुतिभिश्चानुमात्रलात् ॥
न तद्युक्तं यतो विष्णुः पृथगेवाभिधीयते । प्रज्ञानेनो लोक इति मुक्तौ
भेदोऽभिधीयते ॥ एतमानन्दमित्यन्या परमं साम्यमित्यपि । इदं
ज्ञानमुपाधित्य मम माधर्म्यमागताः ॥ समेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न
व्ययन्ति च । उपसम्पद्यते ज्योतिः स्वरूपेणाभिपद्यते ॥ तत्र पर्येति
जडंश्च क्रीडन्नपि मदा मुखी । आचक्ष्व मे परं मोक्षं धीरा यं
प्रवदन्ति तम् ॥ इत्युक्त आह वाग्देवी परं मोक्षं प्रजापतेः । शास्त्रां

^१ इतिमिदम्. ^२ एष. ^३ सूक्ष्मस्य स्थूलत्वेनमयनं (अभूत्यामयनं).

^४ पूर्वशब्द निवृत्तिः ततः शब्दन्नप्रवृत्तिश्च म्याम्.

शाखां महानद्यः संयान्ति परितः स्रवाः ॥ धानापूपा मांसकामाः
 सदा पायसकर्दमाः । यस्मिन्नग्निमृखादेवाः सेन्द्राः सहमरुद्गणाः ॥
 ईजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तदक्षरमुपासते । प्रविशन्ति परं देवं मुक्तास्तत्रैव
 भोगिनः ॥ निर्गच्छन्ति यथाकामं परेशेनैव चोदिताः । मेद-
 दृष्ट्याऽभिमानेन निःसङ्गेनापि कर्मणा ॥ कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं
 पुरुषर्षभम् । स सङ्गत्य पुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ जाते
 गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते । ऋचां त्वः षोडमास्ते च परेण
 प्रेरिताः सदा ॥ यत्कामस्तत्सृजत्यद्वैवात्मना तत्सृजत्यपि । सहैव
 ब्रह्मणा कामान् भुङ्क्ते निस्तीर्णतद्गुणः ॥ दुःखादींश्च परित्यज्य
 जगद्वापारवर्जितः । भुङ्क्ते भोगान्सर्वेष्वनित्याद्यागममानतः ॥ मुक्तस्य
 मेदावगतेः कथमेव ह्यभिन्नता । जीवेशयोर्नानुमा च तदभेदं
 प्रमापयेत् ॥ मिथ्यैव मेदो विमतो मेदत्वाचन्द्रभेदवत् । इति
 चेत्साध्यधर्मोऽयं सन्नसन्वा न बोधयम् ॥ यदि सन्नपसिद्धान्तः स
 एवासम्प्रतिरीते । नोभयं चेन्न सिद्धं तदिति मानस्य दूषणम् ॥ न
 च मानान्तरेणैतच्छक्यं साधयितुं क्वचित् । अनुमानेन चेत्सैव
 ह्यनवस्था भविष्यति ॥ न चागमस्तदर्थोऽस्ति नासदासीन्न तद्वदेत् ।
 परिशेषादनिर्वाच्यं यदि सिध्येत्परात्मनः ॥ अनिर्वाच्यत्वमेव
 स्यात्परिशिष्टो ह्यसौ सदा । न चान्य आगमस्तत्र सदसत्प्रतियोगिनि ॥
 न च प्रत्यक्षमत्रास्ति न चार्थापत्तिरिष्यते । बाधा^४योगात्सत^५ इति
 बाधा^६भावत एव हि ॥ इष्टा^७पत्तिर्न हि भ्रान्तावपि बाधोऽवगम्यते ।
^८विषयस्य कुतो बाधो विद्यमानं हि ^{१०}बाध्यते ॥ न हि वन्द्यासुतो

१ अप्रसिद्धविशेषणतापरिहाराथानुमानपरम्परारिक्त्व.

२ इति,

तत्त्वोद्योतेऽस्य विस्तरः. ३ सदसती प्रतियोगिनी यस्य तत् तद्विलक्षणे.

४ सद्येव बाध्येत इति सतः. ५ उक्तार्थापत्तिर्न. ६ विश्वस्य. ७ न

बाध्येतेति. ८ भ्रान्तिविषयस्य श्रुत्यादेवेत्येत.

९ रजतादेष्वेव

यत्पूर्वम्. १० तदेव केनचिद्बाध्यते.

वच्यो यज्ञदत्तो हि वच्यते । ^२वाधायोगात्सत ^३इति व्याप्तिरेपा
क दृश्यते ॥ कथायं वाध उद्दिष्टो न हि नाशोऽस्तो भवेत् ।
'निवृत्तिश्चाप्रवृत्तस्य कथमेवोपपद्यते ॥ नासीदस्ति' भविष्यच्च तदिति
ज्ञानमेयता । यदि वाधस्तदा सत्त्वं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः ॥ प्रतीति-
र्नासत् ^९ इति वदन्नङ्गीकरोति ताम् । निषेधो ह्यप्रतीतस्य कथञ्चिन्नोप-
पद्यते ॥ न चोपमा ^{१०} भवेदत्र प्रत्यक्षात्सत्त्वमेव च ^{११} । शास्त्रगम्य-
परेशानाद्भेदः ^{१२} स्वात्मन ईयते ^{१३} ॥ अनु ^{१४} भूतिविरोधेन कथमेकत्व-
मुच्यते ^{१५} । किञ्चित्कर्ता च दुःखीति सर्वैरवानुभूयते ॥ सर्वज्ञो
मगवान्विष्णुः सर्वशक्तिरिति श्रुतः । अनु ^{१६} भूतादि भेदेन श्रुतिरेपा
वदत्यमुम् ॥ उपजीव्यविरुद्धं तु कथमैक्यं श्रुतिर्वदेत् । अप्रामाण्यं
यदा भेदवाचकस्य ^{१७} भविष्यति ॥ स ^{१८} एव ^{१९} धर्मिणो ग्राही
^{२०} तदभेदः कथं भवेत् । ^{२१} यत्स्वरूप ^{२२} ग्रहे मानं ^{२३} तद्वर्मे न कथं
भवेत् ॥ ^{२४} एकविज्ञानविज्ञप्त्या द्वयं मानं भविष्यति । न चेदेकं
प्रमाणं ^{२५} तद्वयमप्यत्र नो भवेत् ॥ धर्मि ^{२६} ग्राहिविरोधस्तु तस्मान्मानस्य ^{२७}

^१ वच्यः-नादयः. ^२ सतः. ^३ वाप्यमिदं न, सदित्यनुमाने. ^४ तिरो-
भावादिरूपा. ^५ आधिर्भागादिरूपप्रवृत्तिरहितस्य. ^६ नास्तीति. ^७ न.
^८ असद्वैलक्षण्यमङ्गीकुर्यंतं असत्त्वम्. ^९ असतो न प्रतीतिः. ^{१०} प्रमाण-
मनियेचनीयार्थे सादृश्याद्यभावात्. ^{११} निश्चीयते अतोऽनुपलम्भा-
भावाद्भावात् प्रमाणम्. ^{१२} जीरस्य. ^{१३} प्रत्यक्षेण. ^{१४} सादृश्यनुभव.
^{१५} अनुमीयते. ^{१६} सादृश्यनुभवगोचरार्जितात्. ^{१७} आगमस्य भेद-
ग्राहिणः प्रत्यक्षस्य च. ^{१८} तदा आगमः प्रत्यक्षं च. ^{१९} जीरस्येभ्यश्च.
^{२०} तयो अमेदः बोध्यः. ^{२१} श्रुतिग्राह्यम्. ^{२२} ब्रह्म.
^{२३} सार्वज्ञादिधर्मवन्त्रे. ^{२४} एकविधमेवेदं 'यःसर्वज्ञ' इत्यादि श्रुति-
जन्य विज्ञानं न पुनः भ्रमद्वय स्वरूपमात्रे प्रमाणं त्रिभिर्गुणैरेव तु
अप्रमाणमित्यनेकविधमित्येवं परीक्षासहस्रतसाभिरितिज्ञप्त्याऽपि इदं
ज्ञानम्, द्वयं-धर्मधर्मिद्वयगमं त्रिणिष्टाकारं प्रत्येति. ^{२५} तद्विज्ञानम्,
अत्र-त्रिषये, एक-विशिष्टाकार प्रतिप्रमाण न चेत् तदा द्वयम्,
प्रत्यपि-स्वरूपेऽपि नो भवेत्, अविज्ञानम् ^{२६} धृत्वा. ^{२७} अमेदः.

दूषणम् । नोपजीव्यो ह्यभेदोऽत्र कचिद्भेदश्चुतेर्बलात् ॥ न च
मानान्तरोपेयं ब्रह्म^१ तद्भवति क्वचित् । येन मानेन चोपेयं भेद-
स्तनागम्यते ॥ सर्वज्ञानुमर्षवैशेष्यो यद्युपेयः कथञ्चन । सर्वज्ञत्वगुणे-
नैव तथा भेदोऽवगम्यते ॥ न दुःखानुभयः कापि मिथ्यानुभवतां
न ज्ञेयः । न हि बाधः कचिद्दृष्टो दुःखाद्यनुभयस्य तु ॥ यदि
दुःखानुभूतिश्च भ्रान्तिरित्यवसीयते^२ । अदुःखिताश्रुतिः केन^३ न
भ्रान्तिरिति गम्यते^४ ॥ श्रुतिस्वरूपमर्थश्च^५ मानेनैव गम्यते । तच्चेन्मानं
गृहीतं ते^६ किं^७ दुःखानुभवे भ्रमः^८ ॥ न च^९ बाधविशेषोऽस्ति
^{१०} यदनाश्रितमेव तत्^{११} । बाधो यद्यनुभूतेऽथ कः निर्णय ईयते ॥
कोऽपि ह्यर्थो न निश्चेतुं शक्यते^{१२} भ्रमवादिना । ^{१३} भ्रमत्वमभ्रमत्वं च
^{१४} यदैवानु^{१५} भ्रमोपगम्यते ॥ एकस्य भ्रमता तत्र^{१६} परस्याभ्रमता कुतः^{१७} ।
भ्रमत्वमभ्रमत्वं च सर्वं वेद्यं हि साक्षिणा ॥ स चेत्मात्मी कचिद्दुष्टः
कः निर्णय ईयते । निशेषा^{१८} सर्व एवैते साक्षिप्रत्यक्षगोचराः^{१९} ॥
ऊरीकृत्य^{२०} च^{२१} तान्मार्गान् व्यवहारः प्रवर्तते । ^{२२} साक्षिणो^{२३} व्यवमायी
तु व्यवहारोऽभिधीयते ॥ तस्मात्सर्वप्रसिद्धस्य व्यवहारस्य सिद्धये ।
साक्षी निर्दोष एवैकस्मदाऽङ्गीकार्य एव नः ॥ शुद्धः साक्षी यदा सिद्धो
^{२४} दुःखित्वं वार्यते कथम् । उपजीव्यप्रमाणं^{२५} तद्भेदग्राहकमेव हि ॥
अतो जीवेशयोर्भेदः श्रुतिमामर्ष्यसुस्थिरः ॥ २८ ॥ ॐ तद्गुण-
सारत्वात्तद्व्यपदेशः प्राप्त^{२६} वत् ॐ ॥ २९ ॥ तथापि तु

- १ उपपन्न-क्षेयम् २ श्रुतिमाश्रित्य ३ कारणेन ४ अनुमत्प्रमाणित्य
५ साक्षिणा ६ ते-तस्या गृहीतचेत् ७ किं किं निमित्तम् ८ इति
९ बाधरूपाण्युपविशेष १० यत् ११ दुःखित्यादिनाम् १२ साक्षिणो
भ्रमत्प्रवादिना १३ प्रत्ययानाम् १४ यत् १५ साक्षिणैः निर्णय तत्
१६ ज्ञानपुण्यस्य १७ निर्णय १८ विशिष्यन्त एतैरिति, भ्रमदोषादय
१९ एव २० करणतयोपादाय २१ करणदोषादीनां २२ कार्य इति
२३ निश्चयः २४ तेन सिद्धम् २५ तस्यान् २६ ब्रह्मणि यथाऽभेदोक्ति

चिदानन्दपूर्वास्त^१त्सदृशा गुणाः । सार^२स्वरूपमस्य^३पि मुक्ताव-
 प्यवशिष्यते^४ ॥ ^५अतोऽमेदवदेवैताः श्रुतयः प्रवदन्ति हि । पौराणानि
 च वाक्यानि ^६सादृश्यामेदसंश्रयात् ॥ सादृश्याच्च प्रधानत्वात्स्वातन्त्र्या-
 दपि चाभिदाम् । आहुरीशेन जीवस्य न स्वरूपाभिदां क्वचित् ॥
^७स्थानैक्यमैकमत्यं च मुक्तस्य तु विशिष्यते । ^८सादृश्यं च विशेषेण^९
^{१०}जडानां द्वय^{११}मेव तु ॥ भवेत्सादृश्य^{१२}मत्यल्पं ^{१३}तृतीयं परमात्मना ।
 ईशरूपक्रियाणां च गुणानामपि सर्वज्ञः ॥ तथैवावयवानां^{१४} तत्स्वरूपैक्यं
 ॥ मुख्यतः । यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु^{१५} विधावति ॥ एवं
 धर्मान्पृथक्पश्यंस्ता^{१६}नेवावुविधावति^{१७} । इतिश्रुतेर्नोभयं च मेदा-
 मेदाख्यमिष्यते^{१८} ॥ ^{१९}एकमेवाद्वितीयं^{२०} तन्नेह^{२१} नाना^{२२}स्ति किञ्चन^{२३} ।
 मृत्योः^{२४} म मृत्यु^{२५}मामोति य इह नानेव^{२६} पश्यति^{२७} ॥ इति
 श्रुताविवेक्यम्माद्भेदाभेदनिराकृतिः । इवो^{२७}मये^{२८} च सादृश्य इति
 वाक्यछन्द^{२९}निर्णये ॥ २९ ॥ १४ ॥

॥ ॐ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि
 दाशकितवादित्वमधीयत एके ॐ ॥ ४३ ॥ मेदस्य
 मुक्तौ वचनादपि ^{३०}तत्पक्षनिग्रहः । चेतनत्वादि सादृश्यं यद्यमेद
 इतीष्यते ॥ अङ्गीकृतं तदस्माभिर्न स्वरूपैकता क्वचित् । न केन-

- १ परमात्मगुण. २ सारः-स्वरूपम्. ३ जीवस्य. ४ यतः. ५ एव.
 ६ सादृश्यमेवाभेदः तस्य. ७ ईशेन क्षीराब्ध्यादि. ८ मुक्तस्येशेन.
 ९ आनन्दादिना. १० तु. ११ तत्प्रधानकत्वं तदधीनत्वमेव. १२ सत्तादि-
 नैव 'भूतानि विष्णुः' इत्यादौ सादृश्यम्. १३ आनन्दादिसादृश्यं
 सजीवानाम्. १४ हस्तादि. १५ दुर्गे. १६ तद्दर्शनमन्वेयाविलम्बेन.
 १७ नरकम्. १८ सूत्ररुता. १९ अभिन्नम्. २० समाधिकरहितम्.
 २१ ब्रह्मणि. २२ मिश्रम्. २३ गुणादि नास्ति. २४ अनन्तरम्.
 २५ नरकम्. २६ मिश्रं इव-अभिन्नम्. २७ इवराज्यः. २८ पूर्वपदोक्त-
 चिरुद्धे द्वितीये. २९ तन्नामकग्रन्थे. ३० मृत्याभेदपक्षनिरासः.

चिदभेदो^१ऽस्ति भेदाभेदोऽपि वा^२ कचित् ॥ ^३समुदायमृते विष्णोः
 स्वगुणादीन्विनापि वा^४ । इति श्रुतेर्न तस्यास्ति भेदाभेदोऽपि केनचित् ॥
 अभेदश्रुतयोऽश्रुत्वा^५त्सादृश्यं चांशता^६ऽस्य^७ तु । अंशस्तु द्विविधो ज्ञेयः
 स्वरूपांशोऽन्य एव च ॥ विभिन्नांशोऽल्पशक्तिः स्यात्किञ्चित्सादृश्य-
 मात्रयुक् । अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत्स्वरूपं यथा स्थितिः^८ ॥ स^९
 एव ^{१०}चेत्स्वरूपांशः प्रादुर्भावा हरैर्यथा । सूर्यमण्डलमा^{११}न्येक-
 स्तत्प्रकाशाभिमानवान्^{१२} ॥ सूर्योऽथ सप्तमान्वेष^{१३} ब्राह्मोदस्य^{१४} च
 वारिषः । कठिणत्वेन ^{१५}भेदादेः पृथिव्या अपि देवता^{१६} ॥ धरादे-
 व्येवमेवैको भगवान्विष्णुरन्ययः । नानावताररूपेण स्थितः पूर्णगुणः
 सदा ॥ विष्णुब्राह्मभिमानिन्यो यथाऽप्यष्ट^{१७}देवताः । सूर्यादिभ्य-
^{१८}स्तथैवायं संसारी परमात्पृथक् ॥ ४३ ॥ ॐ अनुज्ञापरिहारौ
 देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॐ ॥ ४८ ॥ ^{१९}देहदोषैश्च
 दुष्टत्वादप्यष्टाख्य देवताः^{२०} । अन्यास्सूर्यादिदेवेभ्यो ह्यनुग्राह्याश्च
 तैस्सदा ॥ एवमेव पराद्विष्णोः पृथक् संसारिणो मताः । अनु-
 ग्राह्याश्च तेनैव तत्प्रमादाच्च मोक्षिणः ॥ न तु मत्स्यादिरूपाणामनु-
 ग्राह्यत्वमिष्यते ॥ ४८ ॥ ॐ असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॐ ॥
 ॥ ४९ ॥ गुणैरशेषैः पूर्णत्वान्मुख्याभेदो परैर्न च ॥ ४९ ॥
 ॥ ॐ आभास एव च ॐ ॥ ५० ॥ अंशाभासाश्च सर्वेऽपि

^१ विष्णोः स्वगुणादीन् विना. ^२ अपि नास्ति. ^३ अंशिनं विना
^४ 'अशिनोऽशिरभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदा' (अनु. २. २.) इत्युक्तेः.
^५ व्यवस्थित विकल्पे. ^६ उपपद्यन्ते. ^७ परमेश्वरांशतयम्. ^८ जीवस्य.
^९ सर्वगत्वादिपरिमाणम्. ^{१०} सः-तत्सामर्थ्यादियुक्तः. ^{११} सः. ^{१२} अशी
 सूर्यः. ^{१३} तदंशश्च एक एव. ^{१४} अशब्देन. ^{१५} अभिमानी अशी.
^{१६} देवताः अशभूताः. ^{१७} एकैव. ^{१८} नामक देवताः अशरूपाः.
^{१९} पृथक्. ^{२०} परदेह. ^{२१} अन्तर्धानादिशक्तिमन्तः.

परस्यांशः न मुख्यतः । यथैषा पुरुषेच्छाया एतस्मिन्नेतदाततम् ॥
 न तु पुंसादेवत्पादा जीवा एते परात्मनः । पूर्णास्तस्य गुणा एव
 प्रादुर्भावितया स्थिताः ॥ एवं जगाद परमा श्रुतिर्नारायणः परम् ।
 अध्वो भगवान्विष्णुर्लक्ष्म्यावासो लये स्थितः ॥ मुक्तैस्तदा चिन्त्य-
 मानो ब्रह्माद्यैस्तारतम्यैः । प्रकृतिः पुरुषः कालो वेदाद्येति चतुष्टयम् ॥
 नित्यं स्वरूपतो विष्णोर्विशेषावाप्तिमाव्रतः । उत्पत्तिमदिति प्रोक्तं
 लक्ष्मीस्तदभिमानिनी ॥ ततो जातः पुमान्नाम ब्रह्मास्यां वासुदेवतः ।
 स्रज्जात्मा प्राणनामा च देव्यौ प्रकृतिमानिनी ॥ ततो रूपं
 महत्त्वात् ॥ ब्रह्मणोऽहंकृतिः शिवः । ब्रह्मणो बुद्धिनाम्नोमा तत
 इन्द्रो मनोऽभिधः ॥ स्कन्दश्च तत एवान्ये सर्वे देवाः प्रजज्ञिरे ।
 तत्र पूर्वतनः श्रेयान्गुणैस्सर्वैस्समस्तैः ॥ तेभ्यश्च भगवान्विष्णु-
 स्तदधीना इमे सदा । जन्मस्थितिलयाज्ञाननियतिज्ञानतंसृतिः ॥
 मोक्षश्च तदधीनत्वमेतेषां नैव हीयते । मुक्तावपि न एवैकः स्वतन्त्रः
 पूर्णसद्गुणः ॥ इति श्रुत्युपपत्तिभ्यां पादेऽस्मिन्प्रभुणोदितम् ॥ १८ ॥
 इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भक्तप्रशान्तनुष्णाख्याने
 द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥ श्लोकसङ्ख्या १०३ ॥
 ॥ ५३१ ॥

॥ ॐ ॥ श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यां विरुद्ध इव दृश्यते । यत्र
 तन्निर्णयं देवः सुविशिष्टोपपत्तिभिः ॥ करोत्यनेन पादेन तत्र
 स्पष्टार्थवत्श्रुतिः । विशेषश्रुतिवैरूप्यं माहात्म्यं व्यक्तसद्गुणः ॥

- १ तथा विष्णौ. २ जीवजातम्. ३ परमपुरुषस्यामृतपादत्रयमिव.
 ४ विलक्षणम्. ५ एतत्पादोद्देश्यं अधिदैवादिस्वरूपं पिण्डीकृत्याह.
 ६ सङ्कर्षणात्. ७ मानिन्यौ, सुपांसुलुगिति पूर्व सवर्णः. ८ महति-
 पुरुषाभ्याम्. ९-१० महत्तत्त्वस्वरूपम्. ११ सकारात् शिवः. १२ समस्तेषु.
 १३ इतीमे.

दृष्टायुक्तिः समानत्वं कर्तृशक्तिर्विमिश्रिता । युक्तयः पूर्वपक्षेषु
 सुनिर्णीतास्तु तादृशाः ॥ युक्तयो निर्णयस्यैव स्वयं भगवतोदिताः ॥
 इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भक्तिसूत्रानुव्याख्याने
 द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ श्लोकसङ्ख्या ॥ ४ ॥
 ॥ ५३५ ॥ द्वितीयाध्यायस्समाप्तः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

॥ ॐ ॥ स्वभाविकान्यथानामसहभावान्यथोक्तयः । अविशेष-
विशेषौ च सहभावो विमिश्रता ॥ विरुद्धोक्तिः सहस्यनं वैयर्थ्यं
चान्यथागतिः । युक्तयः पूर्वपक्षस्य^१ गुणाधिक्यार्थतो भवौ ॥
उपपत्तिद्विरूपत्वमाधिक्यमनुरूपता । योग्यता बलवत्त्वं च विभागः
कारणामवः॥ कृत्स्िन्या गतीश्चैव सिद्धान्तस्यैव साधकाः॥ ॐ योनेः
शरीरम् ॐ ॥ १ ॥ बीज^२पूरणयोनीनां सद्भातिनियमोज्झितिम् ।
^३अथशब्देन भगवानाह 'कारणतश्च ताम्'^४ ॥ २० ॥ इति श्रीमदानन्द-
तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥ श्लोकसङ्ख्या ५ ॥ ५४० ॥

॥ ॐ ॥ पश्चाददृष्ट्यविज्ञानकालदुःखपृथग्भवाः । स्थानमेदो
विरुद्धत्वं न्यायसाम्यं स्वतो भवः ॥ गुणसाम्यमयोगश्च तर्कबाधो
विलोमता । नानाभावः प्रलोभश्च युक्तयः पूर्वपक्षगाः^५ ॥ अशक्य-
कर्तृताशक्तिः स्वतो बोधस्तथैव च । अमानकृत्स्िनसन्मानव्यवस्था-
त्यल्पतामवाः ॥ विशेषदृष्टिवाक्ये च पुंशक्तिः सुनिदर्शनम् ।
अलौकिकत्वमाधिक्यं स्वातन्त्र्यं निर्णय^६प्रमाः ॥ ॐ सन्ध्ये सृष्टि-
राह हि ॐ ॥ १ ॥ ॐ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च
ॐ ॥ २ ॥ ॐ मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिष्यक्त-
स्वरूपत्वात् ॐ ॥ ३ ॥ ^{१०}वासनाः सर्ववस्तूनामनाद्यनुसवागताः ।

^१ पूर्वपक्षाणां संवन्धिन्यः.

^२ न्यायाः.

^३ व्रीह्यादिकं रेतश्च.

^४ सम्बन्धातिनियमाभावम्.

^५ प्रकृतादयर्दिथान्तरवाचिना योनेः

शरीरमापद्यते क्वचित्तदभावेऽपि इति. ^६ क्वचिज्ज्ञानतपोयोगाद्यतिशय-
लक्षणेन कारणविशेषेण तां नियमोज्झितिम्. ^७ आह. ^८ पूर्वपक्षाणां

सम्बन्धिन्यः. ^९ सिद्धान्तनिर्णयार्थानि प्रमाणानि. ^{१०} भावनापर-
नामकः संस्कारः.

सन्त्येवाशेषजीवानामनादिमनसि स्थिताः ॥ त्रिगुणात्मकं ^१मनोऽस्त्येव
यावन्मुक्तिस्सदातनम् । तत्रैवाशेषसंस्काराः सञ्चीयन्ते सदैव च ॥
सूक्ष्मत्वेन लये सच्च ^२प्राकृतैरुपचीयते । सृष्टिकाले यदा तन्न ^३कुतः
संसारसंस्थितिः ^४ ॥ संस्कारैर्भगवानेव सृष्ट्वा नानाविधं जगत् । स्वप्नकाले
दर्शयति भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेव हि ॥ अदृष्टे चाश्रुते ^५भावे न भावः ^६
उपजायते । अदृष्टादश्रुताद्भावाच्च भाव उपजायते ॥ इति श्रुति-
पुराणोक्तिः ^७रनादित्वात्तु युज्यते । कदाचिदर्शनायोग्यं ^८यत्तत्रापि
^९विभागतः ॥ ^{१०}दृष्टं समाधि ^{११}करणं दृश्यतेऽत्र ॥ च भ्रमः ।
वासनामात्रमूलत्वाज्जाग्रद्वत्स्पष्टता न च ॥ ^{१२}भेदोऽभेदोऽथ वा द्वन्द्व ^{१३}
मिति प्रश्नो न युज्यते । ^{१४}द्रष्टुः स्वप्नस्य दृष्टत्वाद्भेदस्यैवाखिलैर्जनैः ॥
^{१५}प्रश्नदोषा हि चत्वारः स्वव्याहतिरसङ्गतिः । सिद्धार्थता च वैफल्यं
न तैः स्यात्तत्त्वनिर्णयः ॥ तत्त्वनिर्णयवैलोभ्यं स्याद्वादेऽपि हि
निग्रहः ^{१६} । उद्भावनयमेव स्याच्च कथावसितिर्भवेत् ॥ विजिगीषु-
कथायां तु कथावसितिकारणम् । ^{१७}परिहारेऽपि सिद्धत्वं दूषणं
प्रतिवादिनः ^{१८} ॥ प्रति ^{१९}ज्ञायां, तद ^{२०}न्यस्य सिद्धत्वं हि साधिका ।
आश्रय ^{२१}व्याश्रयासिद्धी साध्यासिद्धिश्च दूषणम् ॥ केषाञ्चिच्च च ते दोषा
व्याप्तौ ^{२२}सत्यां कथञ्चन । दोषो ^{२३}व्याहतिरेवास्ति नृन्मृज्जास्तित्व-
साधने ॥ यत्र ^{२४}व्याह ^{२५}तता नास्ति कोऽतिसङ्गोऽस्य ^{२६}साधने ^{२७} ।

- ^१ जडं न तु स्वरूपभूतम्. ^२ अदृष्टकारणैः. ^३ प्रलये न स्यात्.
^४ आत्मनः संसारवस्थानम्. ^५ घटादीनां बाह्यार्थक्रियाश्रमत्वज्ञानम्.
^६ पदार्थे. ^७ वासना. ^८ उक्तिस्तु. ^९ संसारस्य. ^{१०} यत् स्वप्ने
दृश्यते. ^{११} सामानाधिकरण्येन विना. ^{१२} दृष्टं जागरे. ^{१३} एक-
स्यलभ्युत्तित्वम्. ^{१४} अथ अद्वैतिन्याख्यानिवासः. ^{१५} स्वप्नद्रष्टुः
स्वाप्नेः पदार्थः भेदाभेदौ. ^{१६} स्वप्नस्य द्रष्टुः. ^{१७} विजिगीषुप्रश्नः.
^{१८} निग्रहस्यानम्. ^{१९} उत्तरे. ^{२०} एव न तु पादिनः. ^{२१} अर्थस्य.
^{२२} हेत्यर्थस्य. ^{२३} व्याधिकरण. ^{२४} असाधितविययत्वेन सति.
^{२५} प्रत्यक्षप्रमाणयितोऽयः. ^{२६} साध्ये. ^{२७} प्रमाणसाधः, ^{२८} अतिप्रसङ्गः.
^{२९} असदाश्रयेण हेतुना क्रियमाणं.

प्रत्यक्षागममूलास्तु^१ न्यायास्सर्वे भवन्ति हि ॥ ^२न्यायाभासा^३ अमूलाः
 स्युर्न्यायस्यान्यस्य^४ तौ पुनः^५ । - ^६अदृष्टे ^७व्यभिचारे तु साधकं
^८तदिति स्फुटम् ॥ ज्ञायते साक्षिणैवाद्वा मानवाधे न ^९तद्ववेत् ।
^{१०}यत्साक्षिणैव मानत्वं मानानामवसीयते ॥ अमानस्य तु मानत्वं^{११}
 मानसत्वाचलं भवेत् । ^{१२}उत्सर्गतोऽपि ^{१३}यत्प्राप्त^{१४}भपवाद^{१५}विवर्जितम् ॥
 व्यभिचार्यप^{१६}वादेन मानमेव भविष्यति । अतो हि भोजनादीना-
 मिष्टसाधनताऽनुमा ॥ मानं व्यवहृतौ नित्यं व्यभिचारो हि तत्र च ।
 व्याप्तत्वे व्याश्रयत्वं तु कथमेव हि दूषणम् ॥ रोहिण्युदय आसन्नः
 कृत्तिकाऽभ्युदिता यतः । इत्युक्ते साधनं नो किं न ह्यहौ^{१७}वात्र
 साधिका ॥ अन्यत्सद^{१८}सतोर्विश्वमिति च व्याहतेरमा^{१९} । असिद्ध^{२०}-
 साधने दोषः को, व्याप्तिर्यदि विद्यते ॥ व्याप्तिश्च व्यतिरेकेण तत्र
 तैश्चावगम्यते । अप्रसिद्धस्य साध्यस्य साधकत्वं यदेष्यते ॥ लिङ्ग^{२१}-
 स्यो^{२२}क्तौ विशे^{२३}षोऽयं केन मानेन गम्यते । साधनं परमाण्वादे-
 र्यद्यसिद्धस्य चेष्यते ॥ यथाऽनुभवमेवैतन्नाङ्गीकार्यं कुतस्तदा । यत्र
 नातिप्रसङ्गोऽस्ति मानं न च विपर्यये ॥ क्लिष्टकल्पनयैवात्र साध्य-
 मित्यतिदुर्बलः । परिशेषो^{२४}मिथस्सिद्धिश्चक्रकस्वाश्रयादयः ॥ असिद्ध-
 साधकत्वेन पञ्चावयवतां विना । अङ्गीकार्याः समस्तैस्तन्निपमः किं
 निबन्धनः ॥ सिद्धसाधनतायां च न कथाऽवसि^{२५}तिर्भवेत् । व्यभिचारो
 हेत्वसिद्धिरेक^{२६}पक्षेऽपि दूषणम् ॥ साध्यसाधनवैकल्यं^{२७} दृष्टान्तस्य^{२८}

१ एव. २ अमूलाः. ३ एव. ४ प्रत्यक्षागममूलकन्यायादन्यस्य.

५ प्रत्यक्षागमौ एव मूलम्. ६ एव. ७ साध्यव्यभिचारे. ८ लिङ्गम्.

९ अदृष्टव्यभिचारित्वम्. १० यस्मात्. ११ मानत्वग्रहणम्. १२ स्वभावतः.

१३ लिङ्गम्. १४ निश्चितमपि. १५ साध्यव्यभिचार. १६ कारण-

विशेषेण. १७ समयमात्रम्. १८ सकाशात्. १९ अप्रमाणम्.

२० अप्रसिद्धसाध्यस्य २१ कर्तरि पष्ठी. २२ प्रयोगविशेषः २३ अन्यो-

न्यायः. २४ विशिष्टस्यासिद्धिरेव. २५ वादिप्रतिपादिनोः एकस्य

पक्षे. २६ एव. २७ दूषणम्.

विशेषणे^१ । वैयर्थ्य^२मेका^३मिदौ च विशिष्टा^४सिद्धिरेव हि ॥
 अप्रयोजनता तत्र^५ प्रथमप्रश्नदूषणम् । सिद्धप्रश्नादिकं यत्तदाधिक्यान्त-
 र्गतं भवेत् ॥ अर्थापत्त्युपमाऽभावा अनुमान्तर्गताः^६ क्वचित् ।
 प्रत्यक्षान्तर्गतोऽभावः सुखादे^७नियमेन च ॥ अन्यत्र^८ श्रुतिरिति प्राप्तः^९
 प्रारम्भा^{१०}द्याश्च युक्तयः । आगमार्थावमित्यर्था^{११} नियतव्याप्तयोऽ-
 खिलाः ॥ वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्या च^{१२} तथाग्रिधाः । कुरु-
 पाण्डवरत्नेषामुपपत्तेः पृथग्त्वः ॥^{१३} स्वन्यायैः साधनं^{१४} कार्यं
^{१५} परन्यायैस्तु ^{१६} दूषणम् । ^{१७} स्वन्यायैर्दूषणं च स्वात्मावितैः प्रति-
 वादिनः ॥ ^{१८} प्रसङ्गार्थतया प्रोक्ता^{१९} न सिद्धान्तस्य दूषकाः । छलं
 जातिरिति द्वेधा व्याह^{२०}त्यन्तरमिष्यते ॥ जातिः स्वव्याहतिर्ज्ञेया
 छलमर्था^{२१}न्तरोत्तरम् । एवं संशोधितन्यायसदागमनिरोधतः ॥
 नानिर्वाच्यमिह प्रोक्त मायामात्रपदेन हि । निलक्षणं^{२२} मदमतोरिति
 हि व्याहतं स्वतः ॥ प्रतियोगित्व^{२३}मप्यस्य ब्रह्मणोऽङ्गीकृतं भवेत् ।
 मिथ्या चैत्प्रतियोगित्वं वैलक्षण्यं ततो न हि ॥ अनिलक्षणत्वं मत्स्य
 स्यान्मिथ्यात्वं ब्रह्मणस्ततः । अनिर्वाच्यस्य सत्य वा, यदि धर्मा न
 केचन ॥ ब्रह्मणो, नैव जिज्ञास्यं^{२४} जिज्ञासा धर्मनिर्णय । इदमित्य-
 मिति ज्ञानं जिज्ञासायाः प्रयोजनम् ॥ इत्थम्भारो हि धर्मोऽस्य^{२५} न

^१ दत्त सति ^२ विज्ञाप्यस्य विज्ञाप्यस्य वा वैयर्थ्यं तदपि हेतो
^३ दूषणमेव ^४ विज्ञाप्यविज्ञाप्ययोरेकस्य ^५ विशिष्टस्यासिद्धिरेव
^६ प्रश्नदोषेषु ^७ कदाचित्त्वष्टाद्यभावाद्वाहकं प्रत्यक्षान्तर्गतम् ^८ अभाव
^९ सुखादिभिन्ने घटादौ सति ^{१०} अभावा प्रत्यक्षम् ^{११} उपपत्त्यादय
^{१२} निणयार्था ^{१३} वेदार्थ निर्णयार्था युक्तय एव ^{१४} न वेत्त
^{१५} परस्य किं तु स्वस्यापि सिद्धेन्यायै क्वचित्स्वमात्रसिद्धे साधितै
^{१६} स्वपक्षमाधनम् ^{१७} उभयसिद्ध ^{१८} स्वपक्षेन दूषणानुमानं तु
^{१९} परमात्रसिद्धे ^{२०} क्वचिन् स्वमात्रसिद्धे ^{२१} आपादनविषयतया
^{२२} निर्धूमन्यादय ^{२३} व्याहृतिप्रमेद ^{२४} परोनस्यान्यन्तर परिकल्प्य
^{२५} तन्म्यान्तरम् ^{२६} सन्ध्यम्, स्वप्न ^{२७} स्वाप्नप्रपञ्चं प्रति ^{२८} ब्रह्म
 अन्य प्रपञ्च

चेन्न प्रतियोगिता^१ । इत्थम्मावात्मकान्वर्मानाहुश्च श्रुतयोऽखिलाः ॥
 अदृश्यत्वादयोऽप्यस्य गुणा हि प्रभुणोदिताः । यदि स्युस्तादृशा
 धर्माः सर्वज्ञत्वादयो न किम् ॥ ^२अन्यापेक्षा यदि स्युष्टे^३ सत्तैवं^४
 देशकालगा । देशकालानपेक्षा हि न सत्ता कापि दृश्यते ॥
 सर्वधर्मोऽज्ञितस्यास्य किं शास्त्रेणाधिगम्यते । मिथ्याधर्मविधातुश्च
 वेदस्यैवाप्रमाणता ॥ अप्राप्तां आन्तिमापाद्य किं वेदो मानतां व्रजेत् ।
 न हि वेदं विना ब्रह्म वेद्यं धर्माश्च तद्गताः ॥ वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वं
 यदि नैक्यस्य तत्कथम् । धर्मारोपोऽपि सामान्यधर्मादीनां हि
 दर्शने ॥ ^५इदन्तदादिधर्मित्वे धर्मोऽप्यः कल्प्यतेऽत्र हि । सर्वधर्म-
 विहीनस्य धर्मारोपः क्व दृश्यते ॥ तदर्थं यदि धर्माणामारोपः
 साऽनवस्थितिः^६ । ईशतज्ज्ञानवेदाक्षजानुमामादु^७पूर्विणः ॥ आन्ति-
 विश्वस्य येनैव मानामासेन कल्प्यते । तन्मात्रस्यान्यथा^८भावे किं न
 स्याद्विधिसत्यता ॥ येनेदं कल्प्यते भ्रान्तं भ्रान्तिस्तस्यैव किं न सा ।
 भ्रान्तत्वे तस्य विश्वा^९रेरीशाद्यभ्रान्तमेव हि ॥ भवेयुर्भ्रान्तयो नृणां
 नैवेशादेः कथञ्चन । सत्यत्वमक्षजं प्राप्तं यदि भ्रान्तमितीष्यते ॥
 प्रामाण्यमागमस्यापि प्रत्यक्षादन्यतः कुतः । साक्षिप्रत्यक्षतो ह्येव
 मानानां मानतेयते ॥ साक्षिणः स्वप्रकाशत्वमनवस्था ततो न हि ।
^{१०}तात्कालिकं प्रमाणत्वमक्षजस्य यदा भवेत् ॥ ऐक्यागमस्य किं न
 स्यात्तस्याप्येतादृशं यदि । ऐक्यप्रमाणमिथ्या^{११}त्वं यदा^{१२} विश्वस्य
 सत्यता ॥ ऐक्यवाक्यस्य मानत्वं यद्यवाप्यमितीष्यते । अक्षजस्यापि

^१ विरोधिता अपञ्चधर्मव्यावृत्तिमत्ता. ^२ ब्रह्मभिन्नमिथ्यामृत सर्व-
 चस्त्वपेक्षावत्तः. ^३ स्युष्टे इति सुपामादिषु द्रष्टव्यम्. ^४ एवं-परापेक्षा.
^५ सामान्यरूप. ^६ इदन्तत्त्वादिधर्मवत्त्वे दृष्टे एव. ^७ सोऽप्येवमिति
 प्रसक्तः. ^८ इति ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वनिरासः. ^९ प्रमाद. ^{१०} अप्रामाण्ये.
^{११} विश्वमिथ्यात्वं प्रतिपादयतः गौडपादादेः. ^{१२} द्वावधारिकम्.
^{१३} आपद्यते. ^{१४} एवं यदा तदा.

मानत्वं नात्राध्यं किमितीष्यते ॥ अद्वैतहानिसामान्याच्च विशेषश्च^१
 कश्चन । यदि स्वतस्त्वं प्रामाण्ये विश्वसत्ता कथं न ते ॥ प्रामाण्यस्य
 च मर्यादा कालतो^२ व्याहता भवेत् । कालान्तरेऽप्यमानं^३ चेदिदानीं
 मानता कुतः ॥ मिथ्यात्वमानं 'भोक्षेऽपि मानं किं नेति भण्यताम् ।
 मानत्वे द्वैतहानिः स्यादमानत्वेऽप्यमोक्षता'^४ ॥ विश्वस्य पुनरापत्ति-
 मिथ्यामानं यदा न मां^५ । अस्तिचेन्मुक्त्यवस्था च द्वैतापत्तिरतोऽ-
 न्यथा^६ ॥ अमुक्तत्वं^७ तथा^८ काले कालाधीना हि मुक्तता । काल
 एवागमोऽ^९प्याह मुक्तिं^{१०} कालनिवर्तनं ॥ मुक्तेरपि निवृत्तिः^{११}
 स्यात्संसारित्वमतो भवेत् । क च प्रत्यक्षतः प्राप्तमनुमाऽऽगमवाधितम्^{१२} ॥
 देहात्मत्वं यदि न तत्प्राप्तं प्रत्यक्षतः क्वचित् । मम देह इति ह्येव न
 देहोऽहमिति प्रमा ॥ उपचारश्च कृष्णोऽहमिति^{१३} कर्दम लेपने ।
 वस्त्रस्य यद्वदेवं स्याद्यद्यु^{१४}पाधिकृतं तदा ॥^{१५} स्वतः शुक्लत्वव^{१६}त्काण्य
 न ममेति प्रतीयते । कथं च मेदो देहादेरात्मनो न प्रतीयते ॥
 जातमात्रा मृगा गावो हस्तिनः पक्षिणो ज्ञपाः^{१७} । मयामयस्त्रभोगादौ^{१८}
 कारणानि विजानते ॥ अस्मृतौ पूर्वदेहस्य विज्ञानं^{१९} तत्कथं भवेत् ।
 अन्वप^{२०}व्यतिरेकादे^{२१}रनुमन्वानविस्मृतौ ॥ यदा देहान्त^{२२}रज्ञानं

^१ प्रत्यक्ष प्रामाण्यस्यावाध्यत्वे बहुप्रपञ्चापत्तिः आगमप्रामाण्या-
 वाध्यतायां तु नैवमिति कश्चन विरोधः न, व्यर्थत्वात्. ^२ कालतो
 मर्यादा-व्यवच्छेदः, सात्त्विकलिकत्वम्. ^३ वाधितमानम्. ^४ मोक्षसमये.
^५ चिन्तितव्यस्यावाः. ^६ तदा विश्वस्य पुनरापत्तिः. ^७ असत्त्वे.
^८ आत्मनः. ^९ तथा विज्ञेय दौषो वाच्यः. ^{१०} "तदा विद्वान्
 पुण्य पापे" इति. ^{११} कालासत्त्वे. ^{१२} असत्यम्. ^{१३} क दृष्टम्,
 नैवेत्यर्थः. ^{१४} व्यवहारस्तु. ^{१५} देहादि. ^{१६} वस्त्रे. ^{१७} स्वतोनीरूप
 पद्याहम्. ^{१८} मीनाः. ^{१९} मृगादौ. ^{२०} मयादि कारणज्ञानम्. ^{२१} यदा-
 रन्तनपातं तदिष्टसाधनं यदिष्टसाधनं न तत्तत्तनपानं न भवतीत्यादेः
 विस्मृतौ. ^{२२} तथा चायमित्यनुसन्धानस्य विस्मृतौ. ^{२३} पूर्वदेह-
 स्मरणम्.

देहैक्यावसितिः^१ कुतः । व्याप्तत्वादात्मनो देहे व्यवहारेष्वपाटवात्^२ ॥
 मेद^३ज्ञानेऽपि चाङ्गार^४बह्विवत्स्वा^५विविक्तवत् । भवन्ति व्यवहाराश्च न
 हि प्रत्यक्षगानपि ॥ अर्थान्यथानुभवतः प्रतिपादयितुं क्षमाः ।
 लोकास्ततो हि प्रत्यक्षसिद्धं नान्येन केनचित् ॥ शक्यं वारयितुं कापि
^६तच्चोत्तर^७गोचरम् । कथमेवोत्तरः कालस्तद्गो मोक्षश्च गम्यते ॥
 आगमोऽपि हि ^८सामान्ये सिद्धे प्रत्यक्षतः ^९पुनः । विशेषं^{१०} गमयेदेव
 कथं शक्ति^{११}ग्रहोऽन्यथा^{१२} ॥ अतीतानागतार्थेषु जाते ^{१३}शक्तिग्रहेऽ-
 खिलम्^{१४} । विशेषं^{१५} गमयेद्वाक्यं न तदज्ञातशक्तिके^{१६} ॥ शक्तिश्चे-
 द्भर्तमाने स्यान्नातीतानागतं वदेत् । यदि शक्तिग्रहोऽन्यत्र^{१७} कथं स^{१८}
 स्यात्तदग्रहे ॥ ^{१९}सामान्यं ^{२०}दृष्टमेवासा^{२१}वन्यत्र^{२२} गमयेद्यदि । सामान्य-
 वर्जितं वस्तु स्वरूपं गमयेत्कथम् ॥ न स्वरूपत्वसामान्यं केनाप्यङ्गीकृतं
 क्वचित् । ^{२३}स्वरूपं चेदनुगतं व्यावृत्तं^{२४} तत्र किं भवेत् ॥ ^{२५}सर्वा-
 नुगतधर्माणामन्ते हि स्वत्व^{२६}मिष्यते । किं व्यावृत्तमिति प्रश्ने
 स्वरूप^{२७}मिति केवलम् ॥ स्यादुत्तरं^{२८} ततोऽन्यच्चैतदेव ^{२९}स्वयमेव^{३०} नः ।
 एवं व्यावृत्त^{३१}रूपेऽपि यदा शक्तिग्रहो भवेत् ॥ तस्य सामान्यतो
 ज्ञानं विना स^{३२} च भवेत्कुतः । अतो विशेषसामान्यरूपं^{३३} सर्वमपीष्यते ॥

- ^१ लोकानाम्. ^२ देहाद्. ^३ अङ्गारे व्याप्त. ^४ स्याभिन्ने स्वसंख्ये
 यथा तथा. ^५ साक्षिज्ञानम्. ^६ वर्तमानमात्रगोचरं चेत्. ^७ अन्वय-
 सामान्यवति पदार्थसमूहे. ^८ पश्चात्. ^९ अन्वयविशेषघ्नं तमेव
 पदार्थसमूहम्. ^{१०} पदानां तेषु वाचकत्वज्ञानम्. ^{११} पूर्वं पदार्थ-
 ज्ञानाभावे. ^{१२} पदानाम्. ^{१३} वाक्यम्. ^{१४} अन्वयविशेषम्. ^{१५} सति
 पदसमूहे. ^{१६} अतीतानागतयोरपि. ^{१७} पदशक्तिग्रहः. ^{१८} पूर्वं
 पदार्थज्ञाने सति. ^{१९} वस्तुगतसामान्यधर्मं गोत्वादिकम्. ^{२०} शब्दः.
^{२१} कालान्तरे. ^{२२} स्वरूपत्वम्. ^{२३} वस्तुनि. ^{२४} सर्वेणाम्.
^{२५} स्वरूपत्वम्. ^{२६} स्वरूपत्वम्. ^{२७} मेदलक्षणं व्यावृत्तम्. ^{२८} स्वरूपम्.
^{२९} तर्हि. ^{३०} निस्सामान्यस्वरूपे. ^{३१} शक्तिग्रहः. ^{३२} सर्वं वस्तु.

न्यावृत्तं यच्च^२ सामान्यं तदेव स्याद्विशेषतः^३ । न चैकधर्मता तेन
 पदार्थानां परस्परम् ॥ ^४धर्माणां भेद^५दृष्ट्यैव तत्सादृश्यस्य दर्शनात्^६ ।
 अतः^७ सर्वे पदार्थाश्च सामान्यात्साक्षिगोचराः ॥ सर्वमित्येव विज्ञानं
 सर्वेषां कथमन्यथा । किञ्चित्सादृश्यविज्ञानादखिलस्यापि वस्तुनः ॥
 शब्दशक्तिग्रहश्च स्यात्तत्^८सादृश्यमानतः । ^९प्रत्यक्षं मानसं चैव
^{१०}यदास्तीतार्थगोचरम्^{११} ॥ तदा^{१२} ^{१३}स्मृतिप्रमाणत्वमतीतत्व-
 विशेषितम्^{१४} । आधिक्य^{१५}मनु^{१६}भूताच्च यदा^{१७}तीत^{१८}त्वमिष्यते^{१९} ॥
 मानता च कथं न स्यात्स्मृतेर्वाधश्च नात्र हि । मानत्वं प्रत्यभिज्ञाया
 अपि सर्वानुभूतिगम् ॥ अतीतवर्तमानत्व^{२०}धर्मिणी सा च दृश्यते^{२१} ।
 न च सा ^{२२}स्मृतिमात्रार्था तदिदं^{२३}ग्रहैकतः^{२४} ॥ अतो न
 वर्तमानैकनियमः स्याद्गृहेऽक्षजे । न च ^{२५}प्रमाणतोऽप्या स्यात्प्र^{२६}मिति-
 र्नाम ^{२७}कुत्रचित् ॥ मानाभावाद्गौरवाच्च कल्पनायाः किमेतया ।
 मयैतज्ज्ञातमिति तु साक्षिगं ज्ञानगोचरम् ॥ ज्ञानमेव ततोऽप्या न
 प्रमितिर्नाम दृश्यते । मानमात्रप्रमेयाणां^{२८} ^{२९}तदुच्छि^{३०}र्त्तिर्न हि
 कचित् ॥ स्यामानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते कचित् । जाग्रत्त्व-
 मात्रमत्रैकमन्यथा दृश्यते स्फुटम् ॥ अतो मिथ्या न च स्वप्नो

- ^१ स्वरूपम्. ^२ यदेव. ^३ विशेषणत्वेन - अनुवृत्त बुद्धिजनकत्वेन
 सामान्यं रूपञ्च स्यात्. ^४ शौक्यादिधर्माणाम्. ^५ प्रतिव्यक्ति
 भिन्नत्वदर्शनात् विशेषणरूपत्वम्. ^६ सामान्यरूपत्वम्. ^७ वर्तमाना-
 तीतानागताः. ^८ साक्षादिमत्त्वादि सादृश्यानुसारेण. ^९ मानसम्.
^{१०} यस्मात्. ^{११} एव यत्स्मृतिस्मरणम्. ^{१२} तस्मात्. ^{१३} स्मृतेः.
^{१४} अर्थस्मृतिः निरपेक्षकरोति. ^{१५-१६-१७-१८-१९} अनुक्रम. ^{२०} धर्म-
 विनिष्ठार्थविषया. ^{२१} साक्षिणा. ^{२२} स्मृतिरेव स्मृतिमात्रा, सा
 अर्थे यस्याः सा स्मृत्यनुभवरूपैकदेशमनुदायरूपा तथाच स्मृत्यनु-
 भवारमर्शकज्ञानरूपाच. ^{२३} तत्तदेवदन्तज्ञानयोः. ^{२४} एकस्यानुभवान्.
^{२५} ज्ञानतः. ^{२६} ज्ञातता. ^{२७} अतीतानादाविय वर्तमानेऽपि. ^{२८} तस्मात्.
^{२९} तदात्मकविषयम्. ^{३०} बाधः.

^१जाग्रद्व'जाग्रदेव च । आत्मवत्कचिदात्मा च स्यादेव ^३अमगोचरः ॥
 एतावता न मिथ्याऽसौ स्वप्ने जागरिते तथा । यद्यात्मन्यन्यथा^४दृश्यं
 भ्रान्तमत्रापि तद्भवेत् ॥ अत्राधितानु^५वृत्तेस्तु स्वप्नादेर्भ्रान्तता कुतः ।
 न च काचित्प्रमा मिथ्यभ्रान्तत्वे सर्वमेव च ॥ अभ्रान्तत्वे प्रमाणं तु
 कथं तद्भ्रान्तता भवेत् । किञ्च भ्रान्तत्ववादी स भ्रान्तत्वं स्वमतस्य
 च ॥ अङ्गीकरोति नियतं तत्र सम्प्रतिपन्नता । वादिनोस्तेन चाभ्रान्तं
 विश्वमेव भविष्यति ॥ भ्रान्तत्वभ्रान्तता चेत्स्यात्कथं नाभ्रान्तिसत्यता ।
 अशेषदोषदुष्टं तन्मतं हेयं बुभूषुभिः ॥ येन^६ स्वमतहेयत्वं स्वयमङ्गीकृतं
 सदा । भ्रान्तित्वा^७दुर्घटत्वस्य भूषणत्वाच्च केवलम् ॥ उन्मत्तोऽपि
 कथं तस्य मतं स्वीकर्तुमिच्छति । ईशशक्तेरचिन्त्यत्वान्महोन्मत्तैः
 प्रवर्तितम् ॥ अतः प्रज्ञाऽत्र ^८मायोक्ता जैव्यु^९पादानमेव सा ।
 निमित्तमैश्वरी सुरया निर्मितं त्रातमेव च ॥ ताम्यां ^{१०}सहस्रपृथक्^{११}चैव
 मायामात्र^{१२}मितीर्यते । उमाभ्या मातमैश्च^{१३}र्याच्चातं सहस्रपृथक्ततः ॥
^{१४}प्रज्ञात्मकं मनो येन मनोरूपाश्च^{१५}वासनाः^{१६} । धीर्भीरिति
 मनस्त्वेषेत्याह च श्रुतिरञ्जसा ॥ चिदचिन्मिश्रमेवैतन्मनो यावच्च
 संसृतिः । तेनापस्था इमास्मर्वा जीवः पश्यति सर्वदा ॥ मनोविकारा
 विषयाः स्वाप्ना यद्वाह्यवन्न ते । स्थूला भवन्त्यतस्तेषां स्पष्टता न
 तथा क्वचित् ॥ क्वचित्स्पष्टा अपि स्युष्टे ^{१७}वासना ^{१८}मानसी च
 सा ॥ ३ ॥ १ ॥

^१ जाग्रता दृष्टशक्तिकावत् न मिथ्या ^२ जाग्रत् स्वप्नश्च आत्मवच्चैव-
 मिथ्या ^३ क्षणिकोऽहमिति ^४ आरोपिताकार . ^५ अद्राक्षमेवाह
 गज इति ज्ञानानुवृत्ते . ^६ कारणेन . ^७ भ्रमविषयत्वेनाङ्गीकृतत्वात् .
^८ माया इति ^९ जीवसम्यन्धिनीप्रज्ञा ^{१०} सहस्रनिर्मितम् . ^{११} केवल
 ईश्वरज्ञानेन रक्षितम् . ^{१२} धातुद्वयात् आतोऽनुपसर्गे क इति क .
^{१३} ईश्वर सम्यन्धिन्या . ^{१४} प्रज्ञोपादानम् ^{१५} मनउपादानम्
^{१६} अतः संस्कारज्ञानयोरेकोपादनकत्वाद्दृष्टाणा ^{१७} अस्थूलत्वस्य
 सत्त्वात् . ^{१८} सुषामादित्यात् पत्वम् .

॥ ॐ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य
वन्धविपर्ययो ॥ ॐ ॥ ५ ॥ ईशेच्छयाऽन्तर्दधाति^१ व्यज्यते
च पुनस्तथा । सृष्ट्वैव वासनाभिश्च प्रपञ्चं स्वाप्नमीश्वरः ॥ वासनामात्रतां
तस्य^२ नीत्वाऽन्तर्धापयत्यजः ॥ ५ ॥ २ ॥

॥ ॐ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह ॐ ॥
॥ ७ ॥ ॐ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॐ ॥ ८ ॥ ॐ
सुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॐ ॥ १० ॥ सुषुप्तिबोध-
मोहांश्च स्वप्नशक्त^३ इदं मदा । जीवं^४ नयति जीवेशो ॥ ४ ॥ ५ ॥ ७ ॥
॥ ॐ स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॐ ॥
॥ ९ ॥ नान्यः कर्ताऽस्य कश्चन ॥ ९ ॥ ६ ॥

॥ ॐ न^५ स्थानतोऽपि परस्योऽभय^६ लिङ्गं सर्वत्र
हि ॐ ॥ ११ ॥ न स्थानभेदतोऽप्यस्य भेदः कश्चित्परेशितुः ।
सर्माशेषदोषोज्जपूर्णकल्याणचिद्गुणः ॥ ११ ॥ ॐ न भेदादिति
चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॐ ॥ १२ ॥ तद्विरुद्धं तु यत्तत्र^७
मानं नैव कश्चिद्वेत् । महातात्पर्यरोधेन कथं तन्मानमत्र तु^८ ॥
दुःखा^९प्ययसुखानासिद्धेतुत्वेनैव वेदवाक् । भवेन्मानं तदीशानात्प्रसन्ना-
देव नान्यथा ॥ प्रसन्नता गुणोत्कर्षज्ञानादेव हि केवलम् ।
निर्दोषतापरिज्ञानादपि नान्येन केनचित् ॥ 'यो मामशेषदोषोज्जं
गुणमर्भ्य दृंहितम्^{१०} । जानात्यस्मै प्रसन्नोऽहं दद्यां मुक्तिं न चान्यथा' ॥
'यो मामशेषा^{११}भ्यधिकं विजानाति स एव माम् । विजानात्यसिलां-

^१ सन्ध्यम्, ^२ एत्या. ^३ नीत्या. ^४ प्रापयति. ^५ स्थानभेदतः.
^६ भिन्नस्वरूपतमम्. ^७ तत्रार्थे. ^८ विष्णोर्दोषित्यादौ. ^९ नाश.
^{१०} प्रत्येकमपि गुणानामन्यधिक्योक्तिरनेन. ^{११} गुणेर्दोषाभायैश्च
सर्वोन्ममम्.

स्तस्य दद्यां कामान्पर यदम्' ॥ 'यो मामेवमसम्मूढः' 'किं मां
निन्दन्ति शत्रवः' । इत्यादिवेदस्मृतिगवाक्यैरेवावसीयते ॥ लोक^१तश्च
प्रसादेन मुक्तिः सगुणवेदनात् । महा^२तात्पर्यमुख्यस्य विरोधादत एव
हि ॥ दोषित्वनिर्गुणत्वाल्लगुणत्वादि कथञ्चन । नार्थः श्रुति-
पुराणादे^३स्तद्विरुद्धोऽखिलस्य^४ च ॥ अर्थः 'स्वयं विनिर्णीतो वासुदेवेन
सादरम् । 'इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ॥ एतद्ब्रुष्व
बुद्धिमान्स्यात्कृत^५कृत्यश्च भारत' । इत्यतोऽखिलमच्छास्त्रविरुद्धत्वेन
नानुमा ॥ वर्तते 'तत्र तेनेशो निर्णीतोऽखिलसद्गुणः ॥ १२ ॥ ८ ॥

॥ ॐ अत^६ एव चोपमा^७ सूर्यकादिवत् ॐ ॥ १८ ॥

न च चित्त्वादभिन्नत्वं^{१०} जीवस्येव वदा^{११}प्यते । यत आभामतामेव
श्रुतिरस्य वदत्यलम् ॥ 'यथैषा पुरुषे छाया एतस्मिन्नेतदाततम्' ।
'छाया यथा पुंमदृशी पुमधीना च दृश्यते ॥ एतमेवात्म^{१२}काः सर्वे
ब्रह्माद्याः परमात्मनः' । 'सत्ताप्रतीतिकार्येषु पुमधीनो यथेयते ॥
आभास^{१३} एव^{१४} पुरुषा मुक्ताश्च परमात्मनः' । 'छाया निष्णो रमा
तस्याऽछाया घाता^{१५}निशेषकौ ॥ तस्येन्द्रकामौ च तपोस्तयोरन्येऽखिला
अपि' । 'हरेर्नृणां गी^{१६}स्तस्या निशेषानिन्द्र एतयोः ॥ १७ मार-
श्चाभामकाः सर्वे एतयोस्तदधीनतः । सर्वेऽल्पशक्तयश्चैव पूर्णशक्तिः
परो हरिः ॥ चेतनत्वेऽपि भिन्नास्ते तम्पादेतेन सर्वदा' । इत्यादि-
श्रुतिग्रन्थेभ्यो जायते मेद एव हि ॥ आभामत्वं हि निर्णीतं जीवस्य
परमात्मनः । तन्न युक्तं यदा^{१८}माम^{१९} उपाध्या^{२०}यत्त ईयते ॥

^१ लोकदृष्टान्तोपमानुमानतद्व्यापसीयते ^२ परममहानात्पर्यम् ^३ दार्ष्टि-
त्यादेः. ^४ श्रुत्यादः ^५ इति ^६ मुक्तः. ^७ परमेभ्यश्चरमेवार्द्राः.
^८ तदधीनतत्तन्महानात्त्वाम्यामेव ^९ सूर्यश्चदिउदित्युपमान उपाध्य-
धीनत्वादिना ^{१०} ब्रह्मण ^{११} युच्यते ^{१२} अन्यचेतना ^{१३} दर्पणदि.
^{१४} आभामा ^{१५} वि' मग्द' ^{१६} गी, सरस्वती ^{१७} मा, 'कम'.
^{१८} यस्मात् ^{१९} सूर्यग्रनिधिभ्यादि. ^{२०} जलायुपाध्यधीन.

उपाध्यायत्तताभावादामाम^१त्वनिरोधतः । चेतनत्वेन चांशत्वा^२त्ममु^३-
 दार्यक्यमा^४पनेत् ॥ अतः पृथ^५क्चनमु^६दितं समुदा^७यांशयोर्भवेत् ।
 ईशारया^८ समुदाये^९ स्यादीश^{१०}रूपेष्विनोदिता ॥ अतो देहाद्युपाधीना-
 मपाये समता भवेत् । ईशरूपैरथाभाम मुरयतः सूर्यकादिवत् ॥
 यदा तदोपाध्यायत्तरूपाणा^{११} नाशिता भवेत् । इत्यागङ्कानितृप्त्यर्थ-
 माह वेदाविपः प्रभुः ॥ अत एवोपमेत्येन^{१२} चान्या^{१३}भासनिशेषिताम् ।
^{१४}यदुक्तं तदधीनत्वं सर्वावस्थान्यशेषतः^{१५} ॥ जीरस्य सह^{१६}शत्व च
 चित्त्वमात्रं न चापरम्^{१७} । तावन्मात्रेण चाभासो^{१८} रूपमेषा
 चिदात्मनाम् ॥ नोपाध्यधीनताद्यैश्च नातिसाम्यं निदर्शने । किञ्चि-
 त्सुग्नादिमादृश्यमपीशेनासुरानृते ॥ ^{१९}तत आभामते^{२०} नित्यं ^{२१}तद्व-
 दामामनेऽपि च । ^{२२}मानमस्मि^{२३}त्वमपि चैरा^{२४}ऽममन्ताद्यतस्ततः ॥
 जीर^{२५}आमाम उद्दिष्टः सर्वं परमात्मन । न जलायत्तद्व्यादि-
 प्रतिबिम्बोपमत्यतः ॥ तदधीनत्वमेवेति^{२६} किञ्चित्सादृश्यमेन^{२७} चः^{२८} ।
 सम्प्रकाशयतः सूत्रगतानखिल^{२९}मानतः ॥ जीवेशमेददृष्ट्यैव समुदायैकता

१ आभासतन्मात्रमेवेन व्यातन्वान् मेद साधने विरुद्धत्वात् २ अश
 न्यास ३ सकलचेतनसमुत्पायाभिन्नत्वं त तु समुदायात्परस्परैव
 ४ भवेत् ५ मिश्रतमम् ६ श्रुत्याशुक्तम् ७ समुदायस्याशयो
 जीरेश्वरयो ८ ब्रह्मशब्द ९ चेतनानाम् १० मत्स्यादीना समुत्पाये
 ११ जीरानाम् १२ मिश्रतम चोपमेति १३ अन्यसादाभासात् सूर्यमादे
 तिलक्षणनाम १४ सन्ध्येसृष्टिगाह ईत्यादौ १५ सर्वे व्यापारेषु
 १६ परमा मना १७ स्वातन्त्र्यादिकम् १८ स्वरूपम् १९ ब्रह्माभास
 शब्दस्य यौगिकार्थमाह तत तेन निमित्तेन २० प्रतीयते इति
 तन्धीनत्वमुक्तम् २१ अनेन सद्दशान्वमुक्तम् २२ ज्ञानम् २३ मत्त्व
 अस्ति स्वार्ताति पादादस्मिन्नाधोऽयम् २४ पूर्वान्तरम्यम् मन्थी
 इत्युक्तेः नात्र यतिमहः २५ मा च अमा च भासे मा-मयेका
 यतिन्या भासे आमामे ब्रह्मार्थान आमामे यस्य स २६ अयमेव शब्द
 २७ इत्यर्थम् (एव इति शब्दः) २८ च शब्दः २९ मानं मेद दृष्ट्या

कृतः । अशेषदोषराहित्यं सर्वशक्तित्वतो हरेः ॥ 'सरोपेने'ति
 कथितमत ऐक्यं क्व दोषिणा । अशेषशक्तियुक्तयेत्स्वातन्त्र्यादोष-
 वान्कथम् ॥ अनुमन्धान^१रहितमैक्यं चेदेकता न^२ तत् । चेतनैक्येऽनु-
 सन्धानं प्रमाणं नैव चापरम् ॥ अनुसन्धानरहितं समुदायैक्यमेव^३
 चेत् । चेतनेऽस्तु तन्नाम^४ मात्रमेव यतस्ततः ॥ भुक्ता स्यादनुसन्धान-
 मित्यपि स्यात्सु^५ दुष्करम् । 'सर्वज्ञ एकतां नानुसन्धत्ते नैव सा' यतः ॥
 पश्चात्स्यादनुमन्धानं^६ चेन्मिथ्याज्ञानिता भवेत् । विद्यमानानुसन्धानं
 न चेदन्नत्वमापतेत् ॥ अयं^७ दैक्यं भवेत्पश्चा^८ यदि स्यात्समो रसः ।
 'समुदायैक्यमेत^९ स्मादूरतोऽपाकृतं सदा ॥ अतोऽशेषगुणो^{१०} अद्वं
 निर्दोषं यावदेव हि । 'तापदेवेश्वरो नाम तत्र भेदोऽपि न कश्चित् ॥
 'नेह नानास्ति किमपि^{११} 'हरयोऽयमयं'^{१२} हि सः' । इत्यादिश्रुति-
 मानेन जीवांशाः^{१३} सर्वे एव च ॥ नियमेनानुमन्धानरन्तो यद्येकता
 स्यतः । 'अंशिनोऽशेष^{१४} मन्धानमत्यल्पस्यापि रिघते ॥ भुवि जातेन
 चांशेन गुरुदुःखादि^{१५} तद्वत्तम् । अनुभूयते विशेषस्तु^{१६} कश्चिदीशकृतो
 भवेत् ॥ ईशस्याचिन्त्यशक्तित्वात्ताश्रयं^{१७} क्वापि रिघते । सेशताऽ-
 नुपपन्नं यदि जीवैरज्ञास्य हि ॥ अनीशत्वेन तत्त्वेन निरुद्धं सर्व-
 मानतः । ईशत्वेन विज्ञातमनीश^{१८} त्वेन चेत्त्युक्तिः ॥ अनीशत्वेन
 विज्ञातमीशत्वेनायमाऽऽदिशेत् । उपजीव्यविरोधेन नैव मानम्भवेत्यति ॥

^१ स्वीयतया दुःखादिमाश्रयत्वात्. ^२ तर्हि. ^३ भात्यन्तैक्यम्. ^४ न
 यास्तयम्. ^५ म्यान् प्रमाणाभावेन सन्दिग्धत्वात्. ^६ यतः. ^७ पक्षता
 अतः मैव. ^८ जीवैक्यस्य. ^९ पूर्वे ज्ञातमानम्. ^{१०} शान्तोत्तरकाले.
^{११} सदा. ^{१२} प्रमाणशून्यत्वात्. ^{१३} गुणपूर्णम्. ^{१४} मस्यादिरूप-
 समुदायः. ^{१५} किञ्चन. ^{१६} 'अयं हि हरयः'. ^{१७} 'अयमेव न योऽय-
 मामा'. ^{१८} इन्द्रार्दानामेता अपुनादयः. ^{१९} अयत्नम्यापि. ^{२०} ज्ञा-
 तागम्यानुमन्धनम्. ^{२१} एव न तु सर्वम्. ^{२२} सर्वाननुमन्धानरूपः.
^{२३} इति श्रुतिरिति. ^{२४} जीवत्वेन.

‘अतएवेश^१तासिद्धेर्न किञ्चि^२च्छक्यमस्य^३ च । ईशत्वेऽनीशभेदेन
श्रुत्या सम्यक्प्रकाशिते ॥ अयुक्तमपि चान्यत्र युक्तं भवति तद्वलात् ।
अतोऽन्यत्रापि यदृष्टं तदीशेनैव^४ कल्प्यते ॥ श्रुत्याऽऽभासा^५प्तमपि न^६
हीनत्व^७परिपन्थि यत् । ईशोऽनीशो जगन्मिथ्या दुःखी मुक्तो भिदा
न हि ॥ इति प्रतिज्ञाव्याघातः सर्वदोषाधिकाधिकः । इति हि
ब्रह्मतर्कोक्तिरतिहेयमतोऽखिलैः ॥ बुभूषुभिर्मतमिदं जीवेशामेद-
वादिनः । नायुक्तमीशितुः किञ्चिदीशत्वस्याविरोधि यत् ॥ यदीशत्व-
विरोधि स्यात्तदेवायुक्तमञ्जसा । ईशत्वस्याविरोधेन योजयित्वाऽखिलाः
प्रमाः ॥ सिद्धे^८शत्वेन चायुक्तमपि हीशेन योज^९येत् । मानतः
प्राप्तमखिलं नामानं योजयेत्कचित् ॥ इति हि ब्रह्मतर्कोक्तिरतो
युक्तमिहोदितम् ॥ १८ ॥ १० ॥

॥ ॐ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॐ ॥ १४ ॥

स चाप्राकृतरूप^१त्वादरूपः स्वगुणात्मकम् । रूपमस्य शिरःपाणि-
पादाद्यात्मकमिष्यते ॥ अतो नानित्यता नैव श्रुतिद्वयविरोधिता ।
यथा हि तैजसस्यैव प्रकाशस्योज्झितावपि ॥ आत्मैव^{१२} ज्योति-
रित्या^{१३}ह जीवस्वेषं श्रुतिस्तथा^{१४} ॥ १४ ॥ ९ ॥

॥ ॐ वृद्धिह्रासभावत्वमन्तर्भावादुभयसामञ्ज-
स्यादेवम् ॐ ॥ २० ॥ तद्वक्तितारतम्येन तारतम्यं विमुक्तिगम् ।
ब्रह्मादीनां च संप्रपामानन्दादेर्यथाक्रमम् ॥ २० ॥ १२ ॥

^१ जीमिस्यादेव ^२ उक्तद्वयवक्तैरसिद्धत्वात्. ^३ ईशतानीशतयो-
रेषप्राप्तस्थानम्. ^४ परमान्मनोऽपि. ^५ ईशत्वेनैव. ^६ आभास इव-
विरुद्धमिव प्रतीयमानमपि यत् अणुत्वयोगपक्षादि. ^७ ईशत्वाविरोधि
तत्तुईशत्वेनैवयत्वेनै. ^८ सिद्धमीशत्वं यस्यासौ तेन. ^९ संयोजयेत्-
ईश्वरस्तीति जानीयात्. ^{१०} प्राट्तरुपरहितमेव अप्राट्तरुपरयुक्तम्.
^{११} आत्मैवस्य. ^{१२} इति श्रुतिः (एह.) ॐ ब्रह्माद्यवधारणार्थमिति-
मन्त्रज्याख्या इयम्.

॥ ॐ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॐ ॥ ३५ ॥

प्रतिविम्ब^४वदप्येषामानन्दोऽन्यगुणा^५ यथा^६ ॥ ३५ ॥ ॐ उप-
पत्तेश्च ॐ ॥ ३६ ॥ नारायणगुणा^७धीनश्चात्यल्पस्तदपेक्षया ।
तस्माद्भिन्नश्च सततं अन्यज्ज्ञानं परस्य च ॥ अन्यज्ज्ञानं तु जीवाना-
मन्य आनन्द ईशता ।^८मुख्येशता परेशस्य गौणी जीवस्य सा यतः ।
इति श्रुतेः ॥ ३६ ॥ १७ ॥

॥ ॐ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेधति ततो ब्रवीति
च भूयः ॐ ॥ २२ ॥ सृष्टिनाशौ तदधीनावितीरिते । स्वभावत्वा-
स्थितेर्नैतदपेक्षेति न युज्यते ॥ यतस्वभावोऽप्यखिल ईशायतोऽ-
खिलस्य च ॥ २२ ॥ १३ ॥

॥ ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ ॥ २३ ॥ अव्यक्तोऽपि
स्वशक्त्यैव भक्तानां दृश्यते हरिः ॥ २३ ॥ १४ ॥

॥ ॐ उभय^{११}व्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॐ ॥
॥ २८ ॥ ^{१२}तदभिन्ना गुणा नित्य^{१३}मपि^{१४} सर्वे विशेषतः^{१५} ।
गुणत्वेन गुणित्वेन भोक्तृभोग्यतया स्थिताः ॥ विशेषा^{२२}त्मतया
तेषां^{१६} नित्यशक्त्या^{१८}त्मना^{२१}तथा । ^{१९}नित्यं^{२०}स्थितेर्न^{२३}धर्माणां

पूर्वाधिकरणगत 'यथाक्रममित्यस्य धीतक्रमानतिरेकेणेत्यर्थः.
^४प्रसिद्धप्रतिविम्बैस्तुल्यं वर्तते भगवदामन्दप्रतिविम्बोभयतीति
यावत्. ^{५-६}अन्येषांसाधनभूतानां भक्त्यादीनां वैचित्र्यानतिक्रमेण
परस्परं विचित्रः. ^७आनन्दः. ^८ईशता मुख्य ^९सर्वपदार्थानां
स्वभावः. ^{१०}अन्यक्तोपि. ^{११}गुणात्मकेन गुणित्वेन च ब्रह्मण उक्त-
त्वात्. ^{१२}तेन अत्यन्ताभिन्नाः धर्माः. ^{१३}नियमेन. ^{१४}तथापि.
^{१५}विशेषपदार्थाः. ^{१६-२४}अन्ययक्रमः. ^{२२}विशेषात्मतया-व्यक्तिरूपेण,
व्यवहार विषयतोपपत्तेः.

¹⁷क्रियादीनामनित्यता²⁴ ॥ न विशेषात्मता चेय³मनित्या शक्तिरूपता ।
¹सैन⁵यत्सविशेषा स्या⁶द्विशेषोऽन्यो⁷ न⁸ चाप्ययम् ॥ स्वनिर्मा⁹कता-
 हेतोस्तथापि स्याद्विशेषता¹⁰ । विशेष¹¹त्वेन पिज्ञातैः¹² प्रमाणै¹³रखिलै
 रपि¹⁴ ॥ ¹⁵ससर्ज ¹⁶सञ्जहारेति विशेषो ह्यनगम्यते । श्रुत्यैव स
 स^{17a} एवेति तदभेदश्च गम्यते ॥ ¹⁸भेदो यदि विशेषस्य¹⁹ स भेदो
 मेदिना²⁰ कथम् । भिन्नश्चेदनस्या स्यादभिन्न²¹श्चेत्पुरा²² न किम् ॥
 विशेषोऽभिन्न एवेति तेन नाभ्युपगम्यते । अभिन्नो निर्विशेषश्चे-
 द्भेद²³स्तद्भेदता कुतः॥ ^{24a}अनेनानेन²⁵ भिन्नोऽयमिति यत्स²⁶विशेषतः ।
 भेद एवैव बहुधा दृश्यते तत्किं²⁷मुत्तरम् ॥ अभेदभेदयोश्चैव स्वरूपत्वं
 हि मेदिनः । तयोरप्यविशेषत्वे²⁸ पर्यायत्वं हि शब्दयोः ॥
 अभेदभेदशब्दा च पर्यायाविति को वदेत् । भेदोऽन्योऽन्यमभेदश्च
 मेदिना चेद्विशेषिता ॥ अविशेषे कथं भेदो मेदिनैकमन्तथा भिदा ।
 पुनस्तयोर्विभेदश्च मेदिमात्रततो भवेत् ॥ भेदिनश्चैव भेदस्य विशेषो
 यदि गम्यते । अभेदामेदिनोश्चैव किं भेदोऽभेदभेदयोः ॥ विशेषे-
 णैव²⁹सर्वत्र यदि व्यग्रहृतिर्भवेत्³⁰ । कल्पनागौरवायैव किं भेदः³¹

³ व्यग्रहापालम्भनत्वेनोक्ता

⁴ विशेषात्मता

⁵ यस्मात्

⁶ सविशेषा भिन्नैव

⁷ भगवत भिन्न

⁸ नैव

⁹ अनयस्याभावात्

¹⁰ तस्यविशेषस्य

¹¹ ज्ञानादिधर्माणा भगव

¹² तदभिन्नत्वेन च

¹³ ज्ञानत्वात्

¹⁴ उभयविधे

¹⁵ सरेमखजत्

¹⁶ तदनुमद्यित इति श्रुत्या

^{17a} आनन्दोऽग्र इति

¹⁸ श्रुत्या

¹⁹ एतत्प्रपञ्चनार्थे उत्तरो ग्रन्थः । ग्रहणोभेद

²⁰ ज्ञानादे

²¹ ग्रहणधर्मस्य

²² धर्माणा

²³ सविशेषश्च

^{24a} यस्मान् पटान्

²⁵ स्तम्भान्

²⁶ प्रतियोगि विशय

²⁷ अतो न भेद धर्मस्वरूप इति परोक्तस्य, तस्य

²⁸ अभिन्नत्वे च

²⁹ भेदभेदिनोरभेदामेदिनोऽपि

³⁰ चेत्

³¹ भेदाभेदयो भेद

कल्प्यते^१ तदा ॥ ऐक्यप्रतीत्यभावेन मेद एव^२ गवा^३श्वयोः । स
 एवेति^४ प्रतीतौ हि विशेषो नाम भण्यते ॥ सच्चिदादेर^५पर्यायसिद्ध्यर्थं
^६मायिनाऽपि हि । अङ्गीकार्यो विशेषोऽयं, यद्य^७सत्यविशेषणम् ॥
^८पृथक्पृथक्वारयितुं शब्दा^{१०}न्तरमितीष्यते । ^{११}मायाविशेषराहित्य-
 विशेषणविशेषिता ॥ सत्यस्यापि भवेत्सा च तथा^{१२} चेदनवस्थितिः^{१३} ।
 यदि सत्ये विशेषो न न^{१४} तदुक्तिर्भवेत्तदा ॥ लक्ष्यते चेतेन लक्ष्य-
 मित्यपि स्याद्विशेषिता । पुनः पुनर्लक्षणायामपि स्यादनवस्थितिः ॥
 यद्यभाय^{१५}विशेषित्वं स्यादङ्गीकृतमेव ते^{१६} । असार्वज्ञादिराहित्यमप्येवं
 ते भविष्यति ॥ तदा सार्वज्ञमेव स्याद्भावावर्थाभाजोर्द्वयोः । यदि
 नैतादृशं ग्राह्य^{१७}मसुखत्वानिवर्तनात् ॥ असत्त्वाज्ञानतादेश्च^{१८} स्याद-
 सत्त्वादिकं तदा । अनृतादिविरोधित्वं यद्यस्या^{१९}भ्युपगम्यते ॥
 अनैश्वर्यविरोधित्वमप्येवं किं निवार्यते । ^{२०}अखण्डखण्डना^{२१}देवं
 विशेषोऽखण्डवादिना ॥ ^{२२}खण्डितेनापि मनसा स्वीकार्योऽनन्यथा-
 गतेः । ^{२३}अखण्डखण्डवादिभ्यां खण्डा^{२४}खण्डेन चैव तत् ॥ महादरेण
 शिरसि विशेषो धार्य एव हि । ^{२५}निदर्शनत्रयेणातो भगवानत्य-

१ कल्प्यते किम्. २ स्वीक्रियते न विशेषः. ३ 'गवाश्च प्रभृतीनि च'
 इति निपातः. ४ अमेद. ५ पदसमूहस्य. ६ अपर्यायस्य. ७ क्रियादीनां
 मायिकत्वमङ्गीकुर्वतामपि. ८ असत्यत्वादि विशेषणम्, आरोपितम्.
 असत्यत्वाभावं प्रति विशेषणं या. ९ सत्यत्वादि पृथगर्थवाची.
 १० सत्यं ज्ञानमित्यादि. ११ कल्पितासत्यत्वादि विशेषणराहित्यलक्षण-
 विशेषणविशेषिता. १२ आरोपिता. १३ वाक्यार्थस्य अन्यवस्था.
 १४ तच्छब्दप्रवृत्तिः. १५ अभावरूपधर्मवत्वम्. १६ मते, तृतीयार्थे
 अन्ययं वा. १७ तद्वा आनन्दादिपदानि असुखत्वादीनि न निवर्तयेयुः
 इति शेषः. १८ अनिवर्तनान्. १९ सत्यत्वादेः. २० ब्रह्मणो निर्धर्म-
 कत्वम्. २१ हेतोः. २२ उत्तरोत्प्रेक्षारहितेन. २३ अमेदवादिमेद-
 वादिभ्याम्. २४ मेदामेद इति वादिना अर्शजादिभ्योऽच्. २५ अहि-
 कुण्डलप्रकाश पूर्वत्वम्.

मिन्नताम्^१ ॥ गुणानामादरेणाह तच्च^२ नाभिहिता^३न्वयः । 'यदाऽशेष-
विशेषा^४णामुक्तिः सामान्यतो भवेत् ॥ ^५पदैकेना^५प्युत्तरेण^६ विशेषाव-
गतिर्भवेत् । यतोऽशेषविशेषाणां वस्तुना^{१०}स्त्येव चैकता^{११} ॥ अतः
सामा^{१२}न्यतो^{१३} ज्ञातः पदान्तरबलात्पुनः । भवेद्विशेषतो^{१४} ज्ञातस्तेन
^{१५}स्यादन्वितोक्तिता ॥ ^{१६}स्वार्थ एवान्वितो यस्मात्केन चित्त^{१७}द्विशेषतः ।
^{१८}अनेनेति^{१९} तदुक्त्यैव ज्ञायते^{२०}नुमनेन^{२१} हि ॥ यद्यनन्वितमेवेतत्पद^{२२}
स्वार्थं वदेदिह । तथाऽन्यान्यपि सर्वाणि कः कुर्यादन्वयं पुनः^{२३} ॥
व्यापारो न हि शब्दस्य^{२४} परः^{२५} स्वार्थप्रकाशनात् । ^{२६}पुमानप्येक-
वारोक्त्या कृतकृत्यो यदा भवेत् ॥ अन्ययस्य कथं ज्ञानं शब्दा^{२७}र्थत्वं
यदास न । यदैवानन्वितार्थस्य^{२८} वचनं तैः पदैर्भवेत् ॥ अनन्वितस्या-
च्छब्दार्थो न ^{२९}तदर्थो हि सोन्वयः^{३०} । निराकाङ्क्षपदान्येव वाक्य-
मित्युच्यते बुधैः ॥ तत्त^{३१}दर्थामिधानेन स्वाभिराकाङ्क्षता^{३३} च^{३२} मा^{३१} ।
अपूर्तेस्तावदर्थानामाकाङ्क्षा ^{३३}पूर्वमिष्यते ॥ कर्मकर्तृक्रियाणां तु ^{३६}पूर्तौ
कोऽन्योऽन्ययो भवेत् । ^{३७}अपूर्तिश्चेत्पदैरुक्तैः किं नृशृङ्गेण^{३८} पूर्यते^{३९} ॥
व्यापार^{४२}श्चेत्पुन^{४१}स्तेषां^{४०}मनुक्ता^{४३}वपि किं न सः । ^{४४}उक्ते ^{४५}बुद्धि-

- १ सविशेषाम्. २ तस्मादेव. ३ पदामिहितैः पदार्थैरन्वययोधः. ४ यदि-
५ विशेषान्वितस्वार्थस्य. ६ पदैपुमुत्त्येन आद्यपदेन. ७ तथापि. ८ पद-
जातेन. ९ अन्ययविशेषज्ञानम्. १० ब्रह्मणा. ११ विशेषश्च. १२ एकैकदाः
पदैः. १३ अन्विततया ज्ञातार्यः. १४ अन्वितत्वेन. १५ अन्विताभि-
धायिता. १६ पदानाम्. १७ घर्मविशेषेणान्वयः. १८ सत्यत्वेन ज्ञानत्वेन
या अन्वित इति. १९ सत्यादिपदोक्त्यैव. २० इति. २१ मिद्धम्.
२२ आद्यपदम्. २३ अन्ययज्ञानोपायत्वेन प्रसक्तान् अप्रौपक्षान्निह.
२४ पदस्य. २५ अन्यः. २६ वक्तव्य. २७ शब्दवाच्यत्वम्. २८ एव.
२९ पदार्थानामर्थः. ३० सः पदार्थः प्रतिपादितः. ३१-३२-३३-३४ अनुक्रम.
३५ पदैः. ३६ गद्यादिपदप्रयोगान्. ३७ अभिधाने सति पदैः. ३८ अन्यय-
स्यानभिधानात्. ३९ तदुत्त्येन. ४० अमिधीयते. ४१-४२-४३ अनुक्रम.
४१-४२ निरस्य व्यापारः. ४३ अनुक्तानामपि. ४४ उक्तौ. ४५ बुद्धिविषयता.

स्थिताहेतोर् यदि व्यापार इष्यते ॥ ^१बुद्धिस्थित्वाय यत्नं न कथं कुर्युः
पुरैव च । पुरुषाधीनता तेषां यदि, ^२पश्चाच्च सा समा ॥ ^३पुमानेवा-
न्वयायैषां यदि ^४पश्चाद्विचेष्टते । अनन्विताभिधानानां ^५स^६ एवार्थान्त-
रोक्तिपु^७ ॥ यततां शब्दशक्त्येत्तन्नैवान्वये^८ कथम् । तत्कल्पना-
गुल्फादि दोषेतोऽभिहितान्वयः ॥ अनुभूतिविरुद्धश्च त्याज्य एव
मनीषिभिः । ^९कर्तृशब्दे ह्यभिहिते धर्मसामान्यवेदनात् ॥ विशेष^{१०}-
धर्ममन्विच्छन् किमित्येव हि पृच्छति । गुणक्रियादिधर्माणां विशेषे
कथिते पुनः ॥ निराकाङ्क्षो भवेद्यस्माच्छब्दा ^{११}अन्वितवाचकाः ।
अतोऽनन्तगुणात्मैको^{१२} भगवानेक एव तु ॥ उच्यते सर्ववेदैश्च
॥ २८ ॥ १५ ॥

॥ ॐ ^{१३}परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः
ॐ ॥ ३२ ॥ ते^{१४} चाखिल^{१५}विलक्षणाः । सर्वे सर्वगुणात्मानः सर्वकर्तार
एव तु ॥ तथापि सविशेषाश्च ॥ ३२ ॥ ॐ बुद्ध्यर्थः पादवत्
ॐ ॥ ३४ ॥ ^{१६}विद्वद्भ्युत्पत्तितोऽपि च । तैस्तैश्शब्दैश्च भण्यन्ते
युज्यते चो^{१७}पदेशतः ॥ अन्यानन्दादिसादृश्यमानु^{१८}कृत्यादि नापरम्^{१९} ।
पूर्णत्वादिमहत्तेषां वैलक्षण्यं श्रुतौ श्रुतम् ॥ ^{२०}पूर्णोऽशेषनियन्ता च
^{२१}सुसादुतम एकलः^{२२} । गुणोरुसमुदायोऽयं वासुदेवः सुनिष्कलः^{२३} ॥

१ पदार्थबोधनादिव्यापाराय. २ अन्यवबोधने. ३ श्रोता. ४ पदार्थ-
स्मरणानन्तरम्. ५ सहाध्येन. ६ पुमानेव. ७ तद्व्यन्यहानेपु.
८ शक्तिरहितैस्तैः. ९ सम्बन्धि. १० हानम्. ११ सामान्येनान्वित-
स्वार्थ. १२ अभिन्नः. १३ लोकविलक्षणं ब्रह्मानन्दादिगुणजातम्.
१४ ते गुणाः. १५ लौकिकानन्दादिभ्यः. १६ भगवद्गुणसाक्षात्कारवताम्.
१७ विदुषाम्. १८ निरुपाधिप्रियत्वमानन्दस्य. १९ अल्पत्वास्थिरत्वादि.
२० शोभनानन्दतमः. २१ एकवक्त्र, परानपेक्षः. २२ सर्वथा विभक्तां
रहितः.

वासुदेवश्रुतिश्चैषा गुणान्वक्ति हरेः परान्^१ ॥ ३४ ॥ ॐ^२ पूर्व तु
 बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॐ^३ ॥ ४२ ॥ 'स एवाशेष-
 जीवस्थानिःसंहृत्तानादिकालिकान् । धर्माऽधर्मान्सदा पश्यन्स्वेच्छया
 बोधयत्यजः ॥ कांश्चित्तेषां फलं चैव ददाति स्वयमच्युतः । न ते
 विशेषं कमपि प्रेरणादिकमच्युते ॥ कुर्युः कदाऽपि तेनायं स्वतन्त्रोऽ-
 नुपचारतः । कर्माणि तानि च पृथक् चेतनान्येव सर्वशः ॥
 अचेतनशरीराणि स्वकर्मफलभास्वि च । प्रत्येकं तेषु^४ चानन्तकर्मा-
 ण्येवं विधानि^५ च ॥ तानि चैवमितीशस्य^६ निःसीमा शक्तिरुत्तमा ।
 एकैव ब्रह्महत्या हि बराहहरिणोदिता^७ ॥ ब्रह्मपारस्तवेनैव निष्क्रान्ता
 राजदेहतः । स्तोत्रस्य तस्य माहात्म्या^८ व्याधत्वं गमिता^९ पुनः ॥
 प्राप्य ज्ञानं परं चाप तथाऽन्या^{१०} न्यपि सर्वशः । अनन्तान्युदितान्येवं^{११}
 प्रभुणा कपिलेन हि ॥ संसारे पच्यमानानि कर्माण्यपि पृथक्
 पृथक्^{१२} । तस्मादनन्तमा^{१३} हात्म्य^{१४} गुणपूर्णो(गो) जनार्दनः ॥ भक्त्या
 परमयाऽऽराध्य^{१५} इति पादार्थ ईयते^{१६} ॥ ४२ ॥ २० ॥ इति
 श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
 तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥ २२१ ॥ २२६ ॥

॥ ॐ ॥ वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तेनोपासा यदा भवेत् ।
 आपरोक्ष्यं तथा विष्णोरिति पादक्रमो भवेत् ॥ १८ युक्तितो ज्ञात-

^१ विलक्षणान्, ^२ पूर्वोक्तं ब्रह्मधर्मैश्च फलहेतुं मन्यते, ^३ कांश्चित्
 सन्यापारी करोति, ^४ स्वयमेव, ^५ कर्माभिमानिषु, ^६ चेतनत्वा-
 धुक्तधर्मवन्ति, ^७ एवं भूतानां कर्मणां दर्शनादिमतः, ^८ बराह-
 पुराणं, चेतनत्वादिरूपेण, ^९ व्याधत्वादिप्राप्त्या चेतनत्वादिकं गम्यते,
^{१०} प्रापिता ब्रह्महत्या, ^{११} ब्रह्महत्यायाः, ^{१२} चेतनत्वादिना, ^{१३} उदितानि,
^{१४} शक्तिः, ^{१५} आनन्दोदि, ^{१६} उपास्य, ^{१७} ज्ञायते, ^{१८} प्रथमसूत्र-
 मादभ्य सर्वेषां अपि सूत्राणां सङ्गत्यैव सर्वानुयादः युक्तितः वेद-
 पिरोक्षियुर्चाः पच्यन्ते.

वेदार्थो निरस्य समयान्परान् । परस्परविरोधं च प्रणुद्याशेषवाक्यमम् ॥
 अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्य सन्निहितत्वतः । बहुयुक्तिविरोधानां
 भानात्तत्सहितश्रुतेः ॥ विरोधं च निराकृत्य श्रुतीनां प्राणतत्त्वगान् ।
 परिहृत्य विरोधांश्च तत्प्रसादानुरञ्जितः ॥ देहकर्तृत्वमीशस्य ज्ञात्वा
 तत्पितृतास्मृतेः । विशेषस्नेहमापाद्य सर्वकर्तृत्वतोऽधिकम् ॥ निष्पाद्य
 बहुमानं च तदन्यत्रातिदुःखतः । उत्पाद्याधिकवैराग्यं तद्गुणाधिक्य-
 वेदनात् ॥ सर्वस्य तद्वशत्वाच्च दार्ढ्यं भक्तेरवाप्य च । यतेतोपासनायैव
 विशिष्टाचार्यसम्पदा ॥ कर्तव्या ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्ते किमिति संशये ।
 अत इत्युदितेऽप्यस्य विशेषानुक्तिः पुनः ॥ सृष्टिवन्धनमोक्षादि-
 कर्तृत्वस्य श्रुतत्वतः । यतो मोक्षादिदाताऽसावतो जिज्ञास्य एव वः ॥
 इत्याह तत्परं ब्रह्म व्यासारूप्यं ज्ञानरश्मिमत् । येनैव बन्ध^२मोक्षः
 स्यात्तम च जिज्ञासया^३ गतः ॥ सुप्रसन्नो भवेदीशो जिज्ञासाऽतोऽस्य
 मुक्तिदा । मोक्षादिदत्वमीशस्य कथमेवावगम्यते ॥ इति चेच्छास्त्र^४-
 योनिर्वाच्छास्त्रगम्यो हि मोक्षदः । प्रत्यक्षावसितेभ्यः स्याद्यदि मोक्षः
 कथञ्चन ॥ किमित्यनादिसंसारमग्नाः सर्वा इमाः प्रजाः । यस्मा-
 न्नियमतो दुःखहानिः प्रत्यक्षतो भवेत् ॥ घातन्त्येव तमुद्दिश्य
 राजाद्यमखिलाः प्रजाः । अनुमागम्यतो मोक्षो यदि स्यादनुमैव हि ॥
 दृष्टपूरुषबन्धमोक्षदावृतां विनिवारयेत् । तच्छास्त्रगम्य एवैको मोक्षदो
 भवति ध्रुवम् ॥ शास्त्रगम्यश्च नान्योऽस्ति मोक्षदत्वेन केशवात् ।
 मोक्षदो हि स्वतन्त्रः स्यात्परतन्त्रः स्वयं सृजो ॥ वर्तमानः कथं शक्तः
 परमोक्षाय केवलम् । अन्याश्रयेण यद्येष दद्यान्मोक्षं स एव हि ॥
 तेन नानुमृतो मोक्षं न दद्यादन्यवाक्यतः । अतस्तदर्थमपि स ज्ञेयो
 विष्णुर्मुमुक्षुभिः ॥ “यमेवैष” इति श्रुत्या ‘तमेवेति’ च सादरम् ।

^१ मुख्यप्राणेन्द्रिय विषयकान्, ^२ बन्धात् मोक्षः, ^३ ज्ञातः, ^४ मोक्षदत्वेन
 शास्त्रैकगम्यत्वात्, ^५ अन्यस्य.

शास्त्रयोनित्वमस्यैव ज्ञायते वेदवादिभिः ॥ “य एनं विदुरमृता”
 इत्युक्तस्तु समुद्रगः । ‘तदेव ब्रह्म परममि’ति श्रुत्याज्वधारितः ॥
 ‘यतः प्रसृते’ति ततः सृष्टिमाह ततो हरिः । “शास्त्रयोनि”र्न
 चान्योऽस्ति मुख्यतस्तिरिति गम्यते ॥ शास्त्रयोनित्वमेतस्य ज्ञायते हि
 समन्वयात् । समिति ह्युपसर्गेण परमुरप्यार्थतोच्यते ॥ एवं परम-
 मुरप्यार्थो नारायण इति श्रुतेः । निर्धारणाय ‘नाशब्दमि’ति वेदपति
 र्जगौ ॥ कथं समन्वयो ज्ञेयः स्वल्पशास्त्राभिदां नृणाम् । ‘वेदा’
 क्षनन्ता’ इति हि श्रुतिराहाप्यनन्तताम् ॥ अनन्तवेदनिर्णीतिर्ब्रह्म-
 प्रलयवारिधेः । उत्तारणोपमेत्यस्मान्न ज्ञेयोऽत्र समन्वयः ॥ इत्याशङ्काप-
 नोदार्थं स आह करुणाकरः । अशक्योत्तारणत्वेऽपि ह्यागमापार-
 वारिधेः ॥ निर्णीयते मयैवायं रोमकृपलयोदिना । यद्यप्यशेष-
 वेदार्थो दुर्गमोऽखिलमानसैः ॥ मज्ज्ञानाव्याकृताकाशे प्राप्नोति
 परमाणुताम् । ^७इति ^८प्रकाशयन्वि^९श्वपतिराह^{११} प्रमेयताम्^६ ॥ निखिल^३-
 स्थापि वेदस्य^४ गतिसामान्य^{१०}मज्ज्ञसा^५ । को नाम गतिसा^{१२}मान्य-
 मनन्तागमसम्पदः ॥ ^{१३}ज्ञानमूर्त्यमृते श्रूयात्तमेकं बादरायणम् ।
 अन्योऽप्यल्पमतिः ^{१४}शास्त्राचतुष्पञ्चगतं ^{१५}धसु ॥ जानन्ननुमितत्वेन
 श्रूयात्तस्य प्रमादतः । इति मुरयतयाऽशेषगति^{१६}सामान्यवित्प्रशुः ॥
 प्रतिजज्ञे दृढं यस्मादंवा^{१७}नामपि^{१८} ^{१९}पूर्यते । अतो निखिलवेदानां
 सिद्ध एव समन्वयः ॥ इति सुज्ञापितार्थोऽपि पृथक् चाह समन्वयम् ।
 तत्र प्रथमतोऽन्यत्र^{२०} प्रसिद्धानां समन्वयः ॥ शब्दानां वाच्य एवात्र

^१ अनन्ता ‘ई’ वेदा ^२ उदमुदकमस्यास्तीति उदी-समुद्र रोमकृप-
 लयोदीयस्य स तेन प्रलयसमुद्रसमानोऽपि वेदो भदीयज्ञानेऽन्तर्भव
 तीतिमात्र ^३ ११ अनुग्रह ^४ स्वेन ज्ञेयताम् ^५ सर्ववेदजन्यज्ञानस्य
 अखिलत्वम् ^६ १३ ज्ञानेन मूर्य इव ^७ १४ चतुष्पञ्चशास्त्राणु गतं
 षड्शास्त्रादित्यात् परनिपातः ^८ १५ धसु - वित्तं तदेधयस्तुरूपम्.
^९ १६-१७ उक्तमाधिकारिणाम्, ^{१८} अपि-शङ्का. ^{१९} नियार्यते ^{२०} प्रत्यक्षेण

महामहेश्वरमङ्गवत् । इतोऽप्यभ्यधिकत्वेऽपि तुर्यपादोदितस्य तु ॥
 महासमन्वये तस्मिन्नाधिकारोऽखिलस्य हि । ब्रह्मैवाधिकृतस्तत्र मुख्य-
 तोऽन्ये यथाक्रमम् ॥ दुर्गमत्वाच्च नैवात्र प्राथम्येनोदितोऽञ्जसा ।
 अतोऽन्यत्रप्रसिद्धानां शब्दानां निर्णयाय तु ॥ प्रवृत्तः प्रथमं देव-
 स्तत्रानन्दादयो गुणाः । ईशस्यैवेति निर्णीताः श्रुतियुक्तिसमाश्रयात् ॥
 देवतान्तरगास्सर्वे शब्द^१वृत्तिनिमित्ततः । विष्णुमेव वदन्त्यद्वा तत्सङ्गा-
 दुपचारतः ॥ अन्यदेवान्वदन्तीह विशेष^२गुणवत्कृतः । विष्णुमेव परं
 ब्रूयुरेवमन्येऽप्यशेषतः ॥ इत्यन्यत्रप्रसिद्धोरुशब्दराशेरशेषतः । ज्ञाते
 समन्वये विष्णौ ^३लिङ्गैर्ह्येव समन्वयः ॥ तेषामन्यगतत्वे तु न
 स्यात्सम्यक्समन्वयः । इत्येवाशेषलिङ्गानां ब्रह्मण्येव समन्वयम् ॥
 आहोभयगतत्वं च स्यादतो लिङ्गशब्दयोः । इति संशयानुत्तर्यर्थमुभयत्र
 प्रतीतितः ॥ शब्दानां वर्तमानानां सलिङ्गानां विशेषतः । समन्वयो
 हरावेव यन्नैवान्यत्र मुख्यतः ॥ शब्दा लिङ्गानि च यतो नैवान्यत्र
 स्वतन्त्रता । अस्वतन्त्रेषु शब्दस्य वृत्तिहेतुर्न मुख्यतः ॥ यतोऽतो
 यदधी^४नास्ते^५ शब्दार्थत्वमुपागताः^{१०} । ^६अत्यल्पेनैव शब्दस्य^७ ^८वृत्ति-
 हेतुगुणेन तु ॥ ^{१३}अयो^{१४} यथा ^{१५}दाहकत्वं ^{११}स एवेशः^{१२} स्वतन्त्रतः^{१६} ।
^{१७}मुख्यशब्दार्थ इति हि स्वीकर्तव्यो मनीषिभिः ॥ इत्याहैवं च
 शब्दानां नारायणसमन्वये । सिद्धेऽप्यशेषशब्दानां न कथञ्चन
 युज्यते ॥ विरोधादवरत्वादेरपि प्राप्तिर्यतो भवेत् । इति चेदवरत्वादि
 द्विविधं ह्युपलभ्यते ॥ परस्यावरताहेतुर्यः स्वयं पर एव सन् । सोऽपि
 ह्यवरशब्दार्थो यथा राजा जयी भवेत् ॥ अन्योऽवरत्वानुभवी तयोः

^१ प्रवृत्तिः । ^२ असाधारणगुणप्रतिपादकत्वात् । ^३ असाधारणधर्मैः ।

^४ धर्मगोधरानां यौगिकशब्दानाम् । ^५ मगधतोऽन्ये पदार्थाः ।

^६ ५-१७ अनुक्रमः । ^७ सन्तः । ^८ मगधानेव । ^९ निरवधिकशब्द-

प्रवृत्तिमान् । ^{१०} अग्न्यधीनं सत् । ^{११} दाहकशब्दार्थत्वमुपागतं यथा

तथा शब्दार्थत्वमुपागताः । ^{१२} च । ^{१३} मुख्यः शब्दार्थः ।

पूर्वोऽस्ति केशवे । द्वितीयो जीव एवाऽस्ति स्वातन्त्र्यान्नैव दूषणम् ॥
 हरेरेवमशेषेण सर्वशब्दसमन्वये । उक्ते विरोधहीनस्य स्यात्समन्वयता
 यतः ॥ अतोऽशेषविरोधानां कृतेशेन निराकृतिः । समन्वया-
 विरोधाभ्यां सञ्जाते वस्तुनिर्णये ॥ किं मया कार्यमित्येव स्यादुद्धि-
 रधिकारिणः । तत्र भक्तिविधानार्थमभक्तानर्थसन्ततौ ॥ उक्तायां
 भक्तिदाढ्याय प्रोक्तेऽशेषगुणोच्ये । वक्तव्योपासना नित्यं कर्तव्ये-
 त्यादरेण^२ हि ॥ सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी ।
 ध्यानरूपा परा चैव तदङ्गं धारणाधिकम् ॥ तथोभयात्मकं चैव
 पादेऽस्मिन्वादरायणः । आहोपासनमद्वैतं विस्तरात् श्रुतिपूर्वकम् ॥८॥

पृथग्दष्टिरशक्यत्वमनिर्णीतिः समुच्चयः । विशेषदर्शनं कार्य-
 लोपो नानोक्तिराश्रुता ॥ विभ्रमोपाकृतिर्लिङ्गमनवस्था विशेषिता ।
 अप्रयोजनता चातिप्रसङ्गो दूरसंश्रयः ॥ विशिष्टकारणं चेष्टा दृष्ट-
 वैरूप्यमुन्नतिः । अनुक्तिरप्रयत्नत्वं दृढबन्धपराभवौ ॥ पुंसांम्यं प्राप्त-
 संत्यागः कारणानिर्णयो भ्रमः । विशेषदर्शितालापौ गुणसाम्यं
 पृथग्दृशिः ॥ अगम्यवर्त्मसन्धानमिष्टं फलमकल्पना । शुद्धवैरूप्य-
 मङ्गल्यमविशेषदृशिः क्रिया ॥ युक्तयः पूर्वपक्षस्थास्तुज्ञेयत्वं विधि-
 क्रिया । माहात्म्यमल्पशक्तित्वं यथायोग्यफलं भवः ॥ फलसाम्यं
 विशेषश्च गुणाधिक्यं प्रधानता । यथाशक्तिक्रियासन्धिः प्रमाण-
 धलमानतिः ॥ कारणं कार्यवैशेष्यं स्वभावो वस्तुदूषणम् । प्रतिक्रिया
 विरोधश्च प्रतिसन्धिर्नूनता ॥ संस्कारापाटवं स्वेच्छानियतिर्वस्तु-
 वैभवम् । विशेषोक्तिरमानत्वं प्राधान्यं प्रीतिरागमः ॥ सुस्थिरत्वं
 कृतप्राप्तिरनादिगुणविस्तरः । साधनोचमता नानादृष्टिशिष्टिरनूनता ॥
 अनिम्नत्वाविरोधौ च गुणवैशेष्यमागमः । सिद्धान्तनिर्णया द्वेता

युक्तयो व्याहृताः सदा ॥ ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्य-
विशेषात् ॐ ॥१॥ यथाशक्त्यखिलान्वेदान्विज्ञायोपासनं^१ भवेत् ।
तत्राखिलस्य विज्ञप्तिः सम्यग्ग्रहण एव हि ॥ तदन्येषां यथायोग-
मखिलज्ञप्तिरिष्यते । तावतोपासने योग्यो भवेदेवाखिलः पुमान् ॥
महत्त्वस्य परं पारं विदित्वैव जनार्दनः । स्तोष्यतामेति तुष्टत्वमिति
नास्त्येव नारद ॥ किं तु निश्चलया भक्त्या ह्यात्मज्ञानानुरूपतः ।
यः स्तोष्यति सदा भक्तस्तुष्टस्तस्य सदा हरिः ॥ इत्यादिवाक्य-
सन्दर्भाद्यथायोग्याऽखिलज्ञता । आत्मज्ञानानुरूपत्वं यथाशक्ति
विचारणात् ॥१॥ ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽ-
धिकाराच्च ॐ ॥ ३ ॥ वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः स्वाध्या-^२-
याध्ययनं भवेत् । इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यमन्यथा न निवार्यते ॥ अद्यापि
तेन देवाद्याः शृण्वते मन्वते सदा । ध्यायन्ति च यथायोगं तथाप्यावस्तु
निर्णयात् ॥ श्रवणं मननं चैव कर्तव्यं सर्वदैव हि । मतिश्रुतिध्यान-
कालविशेषं गुरुत्तमः ॥ वेत्ति तस्योक्तमार्गेण कुर्वतः स्याद्वि-
दर्शनम् । श्रवणं दृष्टेत्तत्त्वस्य मननं ध्यानमेव च ॥ ^३विशेषानन्द-
सम्मोहा^४प्या^५ अन्यस्यैतानि ^६दृष्टये । यदि तादृग्गुरुर्नास्ति निर्णीत^६-
श्रवणादिकम् ॥ ^७सत्तिद्वान्तानुसारेण निर्णयज्ञात्समाचरेत् । श्रवणादि
विना नैव क्षणं तिष्ठेदपि क्वचित् ॥ अत्यशक्त्ये तु निद्रादौ पुनरेव
समाचरेत् । अभावे निर्णयज्ञस्य सच्छास्त्राण्येव सर्वदा ॥ ऋणुयाद्यदि
सज्ज्ञानप्राचुर्यमुपलभ्यते । महद्भूयो विष्णुभक्तेभ्यो यथाशक्ति च
संशयान् ॥ छिन्द्यात्स्वतोऽधिक्यभावे स्वयमेव समम्यसेत् । ब्रूयादपि
च शिष्येभ्यः सत्तिद्वान्तमहापयन् ॥ अशेषगुणपूर्णत्वं सर्वदोष-

^१ कुर्याणो.^२ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः.^३ मोक्षे.^{४-५} युज्यते.^६ ब्रह्मसूत्रादिकस्य. ^७ सर्वज्ञानाम्.

समुज्झतिः । विष्णोरन्यच्च तत्तन्त्रमिति सम्यग्विनिर्णयः ॥ स्वतन्त्रत्वं
 सदा तस्य तस्य भेदश्च सर्वतः । अदोषत्वस्य सिद्ध्यर्थ^१ यद^२भेदे
^३तदन्ययः ॥ तत्तन्त्रत्वं च मुक्तानामपि तद्गुणपूर्तये^४ । मुक्ताना-
 मपि भेदश्च न हि भिन्न^५मभिन्नताम् ॥ गच्छद्दृष्टं कचि^६त्तस्याप्य-
 भावोऽनुभवोपगः^७ । ^८पूर्वाभेदे दोषवत्त्वमीशस्येत्यतिभिन्नता ॥
 नारायणेन मुक्तानामपि सम्य^९गिति स्थितिः^{१०} । ^{११}भेदाभेदेऽप्य-
 भेदेन दोषाणामपि सम्भवः ॥ निर्दोषत्वं रमायाश्च ^{१२}तदनन्तरता
 तथा । ब्रह्मा सरस्वती वीन्द्रशेषलद्राश्च तत्स्त्रियः ॥ शक्रकामौ तदन्ये
 च क्रमा^{१३}न्मुक्तावपीति च । सत्सिद्धान्त इति ज्ञेयो निर्णीतो हरिणा
 स्वयम् ॥ एतद्विरोधि यत्सर्वं ^{१४}तमसेऽन्धाय^{१५} ^{१६}केवलम् । अन्धन्तमो
 विगन्तीति प्राह श्रुतिरतिस्फुटम् ॥ इत्येव श्रुतयोऽशेषाः पञ्चरात्र-
 मथाखिलम् । मूलरामायणं^{१७} चैव^{१८} भारतं स्मृतयोऽखिलाः ॥
 वैष्णवानि पुराणानि साहचर्ययोगौ परावपि । ब्रह्मतर्कश्च मीमांसे-
 त्यनन्तः शब्दसागरः ॥ अनन्ता युक्तयश्चैव प्रत्यक्षागममूलकाः ।
 प्रत्यक्षमैश्वरं चैव रमादीनामशेषतः ॥ मुक्तानामप्यमुक्तानामेतमेवार्थ-
 मुत्तमम् । अन्यावकाशरहितं प्रकाशयति सादरम् ॥ एतदेव च
 सच्छास्त्रं दुःशास्त्रं तु ततः परम् । सच्छास्त्रमभ्यसेन्नित्यं दुःशास्त्रं तु
 परित्यजेत् ॥ असंशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनम् । सम्यग्विषय^{१९}-
 विज्ञान^{२०}तारतम्यानुसारतः ॥ फलं भवेत्तारतम्यात्सुखदुःखात्मकं

^१ अङ्गीकार्यः. ^२ यस्मात् जगताऽभेदे. ^३ दोषसम्यन्धः तस्मात्.
^४ अङ्गीकार्यम्. ^५ पूर्णम्. ^६ नहिभिन्नमभिन्नतां गच्छतीत्यस्यार्थम्.
^७ विषयः. ^८ रमसारदशायाम्. ^{९-१०} सत्सिद्धान्तः. ^{११} भेदसहिता-
 भेदे. ^{१२} प्रोक्तप्रमाप्तिष्ठन्ति. ^{१३-१४-१५} अनुग्रहः. ^{१६} भवति.
^{१७-१८} अथान्तररामायणानामध्यात्मवात्स्याकियमायणानां मुख्यतय-
 निघनः (धी. ती. टि.) ^{१९} विपरीत. ^{२०} ज्ञान.

नृणाम् । सम्यक् चाधिकविज्ञानात्सुखाधिक्यं भवेन्नृणाम् ॥ अतो
यथा^१त्मशक्त्यैव श्रवणं मननं तथा ॥ ३ ॥ १ ॥

॥ ॐ ^२उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च
ॐ ॥ ६ ॥ कृत्वाऽथ कुर्वन्नपि वा निदिध्यासनमाचरेत् ॥ ६ ॥ २ ॥

॥ ॐ ^३अनुबन्धादिभ्यः ॐ ॥ ५१ ॥ विषयेषु च
संसर्गाच्छाश्वतस्य^४ च संशयात् । मनसा चान्य^५दाकाङ्क्षान्^६त्परं न
प्रति^७पद्यते ॥ इति भारतवाक्यं हि तेनैतदोपवर्जितः । सदोपासनया
युक्तो वासुदेवं प्रपश्यति ॥ दोषा अनादिसम्बद्धास्ते मुक्तिपरि-
पन्थिनः । सन्त्येव प्रायशः पुंस्तु तेन मोक्षो न जायते ॥ सर्वे त
एते जीवेषु दृश्यन्ते तारतम्यतः । ऋजूनामेक एवाऽस्ति ^८परमोत्साह-
वर्जनम् ॥ ^९स गुणा^{१०}रूपत्वमात्रत्वान्न^{११}र्जुत्वेन विरुध्यते । अतो
विष्णौ परा भक्तिस्तद्भक्तेषु रमादिषु ॥ तारतम्येन कर्तव्या पुरुषार्थ-
मभीप्सता । ^{१२}स्वादरः सर्वजन्तूनां संसिद्धो हि स्वभावतः ॥
ततोऽधिकः स्वोत्तमेषु तदाधिक्यानुसारतः । कर्तव्यो वासुदेवान्तं
सर्वथा शुभमिच्छता ॥ न कदाचित्प्रेष्यते च क्रमेणैव विवर्धयेत् ।
समेषु स्वात्मवत्स्नेहः सत्स्वन्यत्र ततो दया ॥ कार्यवमापरोक्ष्येण
दृश्यते क्षिप्रमीश्वरः । ^{१३}तत्तमोऽब्धं ब्रजेद्विष्णुसमत्वं योऽनुपश्यति ॥
रमात्रज्ञशिवादीनामपि मुक्तौ कथञ्चन । किमुताधिक्यदृष्टेस्तद्गुणा-
भावमतैरपि ॥ दोषवेत्तुरमेदस्य द्रष्टुर्द्रष्टुस्तथोभयोः । इत्याह सत्-
श्रुतिस्तेन सम्प्रोक्तगुणसंयुतः ॥ उपासीत हरिं दृष्ट्वा मुक्तिस्तेनैव

^१ यथात्मशक्ति-आ-सम्यक् श्रवणं कृत्वा. ^२ सर्वगुणानामेकमुक्त्या-
रोहः तत्सार्धं ध्यानं च कार्यम्. ^३ हरिगुरुभक्तिशमदमादिभ्यश्च
ब्रह्मसाक्षात्कारः. ^४ ब्रह्मणः. ^५ मोक्षादन्यद्विषयजातं प्रति. ^६ आकाङ्क्षा-
दिति घञन्तः. ^७ पश्यति. ^८ मोक्षार्थं. ^९ सः-दोषः. ^{१०} उत्साह-
रूपगुणैर्न्यूनता मात्रत्वात्. ^{११} निर्दोषत्वेन. ^{१२} स्वस्तिनः. ^{१३} प्रसिद्धम्.

जायते । द्वेषाद्यन्मुक्तिकथनं श्रुतिवाक्यविरोधि तत् ॥ ^१रिपवो ये
 तु रामस्य विमुखत्वान्नि^२रामिणः । ^३अभिद्रोहपदे नित्यमन्धे तमसि
 ते स्थिताः ॥ 'हरिद्विपस्तमो यान्ति ये चैव ^४तदमेदिनः ।
 तन्निर्गुणत्ववेत्तारस्तस्य दोषविदोऽपि च' ॥ इत्यादिश्रुतिसन्दर्भा-
 द्वेषिणस्तम ईयते । 'हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः ॥
 विविक्षु^५रत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः' । 'यदनिन्दत्पिता ^६मह्यं
 त्वद्भक्ते मयि चाधवान् ॥ तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्ताहुस्तरादघात्' ।
 निन्दां भगवतः शृण्वन्स्तत्परस्य जनस्य वा ॥ ततो नापैति यः सोऽपि
 यात्यधः सुकृताञ्च्युतः । ^७अवजानन्ति मां मूढा ^८मानुषीं तनु-
 माश्रितम् ॥ परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् । मोघाशा
 मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥ राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं
 मोहिनीं श्रिताः । मामात्मपरदेहेषु^९ प्रद्विपन्तोऽभ्यस्रयकाः ॥ तानहं
 द्विपतः क्रूरान्संसारेषु^{१०} नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुमानासुरीष्वेव
 योनिषु ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव^{११}
 कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्' ॥ 'यो द्विष्याद्विषुघश्रेष्ठं देवं
 नारायणं प्रभुम् । कथं स न भवेद्देव्य ^{१२}आलोकान्तस्य कस्यचित् ॥
 यो द्विष्याद्विषुघश्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम् । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके
 शायतीः समाः' ॥ इत्यादिवाक्यसन्दोहाद्वेषिणस्तम एव तु ॥५१॥३१॥

^१ मानःस्तेनेभ्यो ये अभिद्रोहस्त्वपदे निरामिणो रिपवोदन्नेषु जायन्तेऽधुः
 इति श्रुतिमर्थतः पठति. ^२ रामः, रमणं अस्यास्तीति. रामी, रामः
 द्विष्णुः तस्माद्विष्यान्ताः विमुखाः. ^३ अभितः द्रोहम्यस्यानम्. ^४ तस्य
 हरेर्जोराधमेदवादिनः. ^५ प्रवेक्षणं सम्प्राप्तनाविषयः. ^६ मन्त्रिमित्तं
 त्याम. ^७ ये. ^८ मनुष्यसदृशीम्. ^९ प्रेरकत्वेन स्थितम्. ^{१०} सम्यक्तर-
 म्यप्रेति संतारा देहाः तस्य विषयणं आसुरीष्वेवेत्यादि. ^{११} अप्राप्य-
 येषुपुनया अन्धन्तम उक्तम्. ^{१२} जनस्यान्तः अण्डालादिस्तत्पर्यन्तम्य.

॥ ॐ विद्यैव^१ तु निर्धारणात् ॐ ॥ ४८ ॥

नैव मोक्ष इति प्रादुर्लोकायतमते स्थिताः । मोगः शरीरपर्यन्तं
मस्मीभावस्ततो भवेत् ॥ इति तत्केन मानेन दृष्टं प्रत्यक्षवादिना ।
न हि प्रत्यक्षमानेन मोक्षाभावोऽवसीयते ॥ घटते मुक्तिदृष्टिस्तु
पुरुषेण महीयसा । नेति वक्तुर्महत्त्वं तु कथञ्चन न विद्यते ॥
साधयन्तर्वासामा^२न्यं कथमेव विशेषवान् । दृश्यन्ते पुरुषा^३ लोके
परापरविदोऽपि च ॥ अपरोक्षदृशो योगनिष्ठाश्चामलचक्षुषः । प्रत्यक्षं
देवतां दृष्ट्वा तत्प्रसादात्संभूतयः ॥ ज्ञानविज्ञानपारज्ञा निपिध्यन्ते कथं
नृभिः । दृश्यते चातिमाहा^४त्म्यं तेषामतिमहौजसाम् ॥ यदि तेऽपि
निपिध्यन्ते किं नोक्तिस्ते निपिध्यते । यदुक्तवाक्यप्रामाण्यं प्रत्यक्षे-
णोपलभ्यते ॥ वरादयोऽपि तद्वत्ताः सदा सत्या भवन्ति हि ।
अप्रामाण्यं तदुक्तेश्च^५ वृथा वाचाऽवसीयते ॥ न हि प्रयोजनं
किञ्चित्परलोकनिवारणात् ।^६वृथावाचं वृथा हन्याद्यदि तस्य किमुत्तरम् ॥
स्वजीवनविरोधाय बदन्कि नाम बुद्धिमान् । प्रामाण्ये संशयः किं
स्यात्तयोः पुरुषयोरपि ॥ स्वजीवनविरुद्धोक्ति^७रज्ञो दृष्टस्य चापि यः ।
यथा^८तीन्द्रियदेवोक्तिश्रोता दृष्टपरावरः ॥ अतीतानागतं सर्वं लोका-
नु^९भवमापयन् । अतः प्रत्यक्षगम्यत्वाद्देवमात्वस्य च स्फुटम् ॥
यथागमस्य नो मात्वमक्षजस्य तथा भवेत् । यद्यक्षजस्य मात्वं
स्यादागमस्य कथं न तत् ॥ लोक^{१०}वाक्याद्विशेष^{११}श्चाव्यभि^{१२}चारेण
सिध्यति । अस्ति मोक्षोऽपि धर्मेण यथार्थज्ञानतोऽपि च ॥
प्रामाण्यमनुमायाश्च जिनस्याप्तत्वसाधने^{१३} । तद्वाक्याद्धर्मसंज्ञान-

^१ ज्ञानमेव मोक्षसाधनं न कर्मादिकम्. ^२ सर्वपुरुषाणां समानत्वम्.

^३ वसिष्ठादयः. ^४ विन्ध्यस्थगनसमुद्रपानादि. ^५ व्यर्थत्वं. ^६ वृथा

वाग् यस्य सः तम्. ^७ उक्तिमान्. ^८ यथा तयोः प्रामाण्ये. ^९ विश्वास्तं

प्रापयन्. ^{१०} उन्मत्त. ^{११} वैलक्षण्यम्. ^{१२} वाचाभावेन. ^{१३} सति.

मिज्ञप्तिर्भवतीति च ॥, धर्मोऽहिंसा^१परो^२नान्यो ज्ञानं पुद्गल^३दर्शनम् ।
इति जैनाः कथं^४तत्स्यात्प्रमाणमनुमानतः ॥ विषयान्प्रति स्थितं
क्षक्षं प्रत्यक्षमिति गीयते । प्रत्यक्षशब्दानुसारादनुमेति प्रकीर्तिता ॥
आसमन्ताद्रमयति^५धर्माधर्मां परं पदम् । यच्चाप्यतीन्द्रियं त्वन्यत्ते-
नामागमः स्मृतः ॥ एतेन कारणेन तत्तन्मानत्वमिष्यते । स्वरूपं
हि तदेतेषामन्यथाऽसिद्धिमानतः ॥ अतोऽनुमा कथं धर्मं पुद्गलं
चापि दर्शयेत् । स्वरूपे^६पुद्गलस्योक्ता दोषा^७आनन्दमेव च ॥ न
मन्यते पुद्गलं स दुःखाभासः सुखं त्रिति ।^८मात्रभोगातिरेकेण
सुखाधिस्यस्य दर्शनात् ॥ सुखस्याभासता केन न च स्यात्किं
निपर्ययः^{१०} । यदि^{११} ^{१३}भारोऽपि^{१२}कश्चित्स्या^{१४}तस्यैवाभासता कुतः ॥
यदि^{१५} सर्वेऽप्यमात्राः^{१६}स्युरन्योऽ^{१७}न्यमिति^{१८}भासता ।^{१९}अभावा
भासतश्च स्यात्किञ्चिदुक्तं तदा भवेत् ॥ भावत्वं निधिरूपत्वं निषेधत्व-
मभासता । निषेधस्य निषेधोऽपि भास एव बलाद्भवेत् ॥ प्रथम-
प्रतिपत्तिस्तु भासामाननियामिका । न च पुद्गलमिज्ञानं मोक्षदं भवति
कचित् ॥ अस्यातन्म्यात्पुद्गलस्य ज्ञातोऽपि सुखदो न हि । न हि
दुःखिपरिज्ञानादुःखित्वं मिनिनर्तते ॥ यदि पुद्गलमिज्ञानादुःखी
स्यात्कथञ्चन^{२०} ।^{२४}देहवानपि^{२५}नादुःखी किं^{२१}ज्ञानादुत्तरं^{२२} सदा^{२३} ॥

^१ अहिंसा परा, प्रधानभूता यस्य सः. ^२ हिंसासहितः. ^३ जीवस्य
देहस्य वा तद्विचिकित्सेन ^४ जिनवाक्यम्. ^५ प्रादिसमाप्तोऽयं
नात्रर्याभासः प्रत्यक्षस्येति प्रयोगात्. गम्यतेनेन इत्येव निग्रहः
करणार्थे एव प्रत्ययोक्तेः. इदं त्वर्थप्रदर्शनमात्र इति 'स्वतत्प्रागमस्य-
ही'त्यत्र परिमळे. ^६ रूपप्रकारान्तरेण निरूपयितुमशक्यत्वादित्यर्थः.
^७ जीवस्य. ^८ आनन्दरूपम्. ^९ गीयन्तइतिशब्दादिनिषयाणाम्.
^{१०} सुखाभासः दुःख इति. ^{११-१२-१३-१४} अनुक्रम. ^{१५} पदार्थः. ^{१६} भाव-
रूप. ^{१७} सुखस्य. ^{१८} पदार्था. ^{१९-१७} अन्योभासः. ^{१८} यतः.
^{१९} भासतेय स्यात्. ^{२०} दुःखान्म ज्ञानयोर्यिरुद्धत्वेन. ^{२१-२५} अन्यप-
क्षम्. ^{२२} उत्तरफलम्. ^{२३} स्यात्.

ईशकृप्य^१नुसारेण स्यात्कालादीशवादिनः । कर्महेतु^२त्वमपि तु
 निश्चैतन्यान्नाहि कचित् ॥ अशेषदुःख^३विलये^४ 'नेदानीं'^५ कारणं^६ यथा ।
 तथोत्तरं^७ न चैव स्यादृष्टि^८पूर्वानुमा यतः ॥ शक्तस्यान्यस्य विज्ञानं
 तत्प्रीतिजनकं यदि । तयैव बन्धहानिः स्यादिति^९ किं नाम दूषणम् ॥
 स्वज्ञानाद्वन्धहानिस्तु दृश्यते कस्य कुत्रचित् । अहिंसायाश्च धर्मत्वं
 केन मानेन गम्यते ॥ हिंसाया एव धर्मत्वमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् ।
 धर्मस्य^{१०} सुखहेतुत्वमपि केनावगम्यते ॥ इत्याया मोक्षहेतुत्वं कुतो
 मानाभिवार्यते । न च^{११} शून्यपरिज्ञानाच्छून्य^{१२} भावनयाऽपि च ॥
 मोक्षः कथञ्चन भवेद्यदीदानीं कथं न सः । परप्रसादनेच्छोस्तु
 विलम्बो नाम युज्यते ॥ पुमिच्छाधीनता नो चेद्विलम्बः किं कुतो
 भवेत् ।^{१३} अन्यथापि विलम्बास्तु स्युरीशेच्छानिमित्ततः ॥^{१४} अन्यथा
 कारणं चेत्स्यार्थिकं कार्यं नोपजायते । कारणे सति कार्यस्य^{१५} भावः
 सुनियतोऽस्य^{१६} हि ॥ विज्ञानवादिनश्चैव विज्ञानाद्वैत^{१७} वेदनात् ।
 विज्ञानभावनाच्चैव मोक्षो न घटते कचित् ॥^{१८} अन्तर्ज्ञानस्य बाह्ये^{१९}
 च क्षणिकत्वस्य वेदनात् । भावनाचोक्तमार्गेण मानाभावान्न मुच्यते ॥
^{२०} प्रकृतेः^{२१} पुरुषस्यापि विवेको^{२२} मुक्तिसाधनम् । इति साङ्ख्ये न
 चैतस्मिन्मानमीशा^{२३} प्रसादतः ॥ श्रुतयः स्मृतयश्चैव यदेशस्य प्रसादतः ।
 वदन्ति नियमान्मुक्तिं तस्मृतेऽतः कुतो भवेत् ॥ कणादयोगाक्षपादा

१ सङ्कल्प. २ कश्चित्कालमतिवाह्य मुक्तिः स्यात्. ३ मोक्षं प्रतिकर्मणो-
 हेतुत्वम्. ४-८ अन्वयकर्म. ९ प्रत्यये. १०-१२ न मोक्षस्य कारणं कर्म.
 १३ इदानींतनं कर्म. १४ प्रमाणगृहीतव्याप्यादिमति. १५ इति यद्यनु-
 मीयते तदा. १६ मोक्षम्. १७ शून्यतत्त्वस्य. १८ ध्यानेन. १९ मोक्षात्.
 २० ईश्वरेच्छाया अकल्पने. २१ उत्पादः. २२ बौद्धस्य मते. २३ द्वैतैव
 द्वैतं, न द्वैतं भेदतः. विज्ञानस्याद्वैत-एकत्वम्. २४ शरीरान्तः स्थितस्य.
 २५ स्थितस्य घटादेः. २६ अन्तःकरणादिरूपायाः. २७ जीवस्य. २८ भेद-
 दर्शनम्. २९ ईशप्रसादं विना मोक्षसाधनमित्यर्थः.

अपीशस्य प्रमादतः । मुक्तिं बुद्ध्या अप्याहुर्मोहादेव च कर्मणाम् ॥
 क्षयं प्रादुः कुतश्चतत्प्रमत्ने जगदीश्वरे^१ । भिद्यते^२ हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते
 सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे^३ पराशरे^४ । भिद्यते
 हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट
 एवात्मनीश्वरे^५ । इति श्रुतिपुराणादिग्रन्थेभ्योऽन्यथा^६ गतेः ॥ न
 च पाशुपतायुक्त^७ शिवादीनां^८ मनुग्रहात्^९ । 'नान्यः पन्था' इति श्रुतं
 पुरुषज्ञानतः^{१०} श्रुतौ ॥ 'सर्वे निमेषा जग्निरे विद्युतः पुरुषादधि'^{११} ।
 एनं पुरुषसन्दर्भं प्रयुक्तोऽन्विशुषे हरौ ॥ 'न तस्येशे'^{१२} कश्चन तस्य^{१३}
 नाम^{१४} महद्यशः^{१५} । इति चाग्निपतिस्तस्य प्रतिपिद्वः स्वयं श्रुतौ ॥
 'विश्वतः^{१६} परमां नित्यं निधं'^{१७} नारायण हरिम्^{१८} । इति सर्वाधिकृ-
 त्वोक्त्या समोऽपि मिनिनारितः ॥ समाधिकस्य^{१९} राहित्याश्रोपचार-
 पुमानमौ । 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च^{२०} भव्यम् ॥ उता-
 मृत^{२१} तस्येशे^{२२} शानो^{२३} यदन्ते^{२४} नातिरोहति^{२५} । श्रुक्तामुक्तपरेण स्वमिति
 तस्याह मा श्रुतिः ॥ अमृतेशानरचनात्मरस्वेशानतोदिता । यदि
 सर्वतन्मृदितमृतेऽह इति^{२६} तद्व्या ॥ उतशब्दो वदेदेष हीशत्वस्य
 समुच्चयम् । पुरुषेणैवेदं व्याप्तमिति ब्राह्मणं चाह तं प्रति ॥ एता-
 चानस्य महिमेति महिम्नो वचो हि तत् । सोऽमृतस्यामयस्वेषो
 मर्त्यमन्नं यदत्यगात्^{२७} ॥ इत्यमुक्ताधिपत्यं तु पूर्वार्थोक्तमनूय च ।

- १ कर्मणा क्षयोक्ते २ अग्निश्चा ३ परा अप्यवरा यस्मात् स तस्मिन्
 ४ कटोपनिषत् ५ भागवते ६ अन्यर्धोपपत्ते ७ उक्तात्
 ८ 'पृथगा आयोजे' इत्युक्त ९ मोक्ष १० अमृतत्वम्
 ११ नारायणोपनिषदि १२ ईश-ईशे-निषामक १३ १४-१५-१६ अन्य-
 प्रम १७ महत् इति १८ यज्ञ इति च १९ ना. उ. १७ परमध्यासौ
 अथ परमा त अ-अक्षर वाच्य १८ पूर्ण १९ ना उ २० द्वन्द्व-
 पदान् २१ भविष्यत् तत्त्वयम् २२ पुण्याधीनमेव २३ यस्मात्
 २४ अर्थ, अदर्नापममुक्तयाम् २५ अतिश्रमति अन कर्म्यार्थान्म
 २७ मुक्त्यर्थम् २८ उतपदम् २९ भागवते

उतामृतस्येश इति विधत्ते मुक्तिगेशताम् ॥ अतो विष्णुपरिज्ञानादेव
मुक्तिर्न चान्यतः । तद्यथेति श्रुतेश्चैव 'ततः कर्मक्षयो भवेत् ॥
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ^२सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं
त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ इत्यादिभगवद्वाक्यै-
रुक्तार्थश्चावसीयते । नित्यनैमित्तिकं^३ कर्म, कुर्वन्नन्यत्परित्यजन् ॥
मुच्यते संसृतेष्वेतदप्येतेन निराकृतम् । विद्यैवेतीममेवार्थं स्वयमेवाह
वेदराट् ॥ विना ^५कर्म न मोक्षः^६ स्याज्ज्ञानेनेत्यपि सा श्रुतिः ।
नान्यः पन्था इति ह्येव निवारयति सादरम् ॥ अन्यथोपासनमपि
^७तमेव^८मिति वादिनी । निवारयत्यादरेण न प्रतीक इति प्रभुः ॥
'अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये त्वविद्यामुपासते' । इति श्रुतिविरोधाच्च
नान्यथोपासनं भवेत् ॥ न चाप्येकत्वविज्ञानादुक्तन्यायेन मुच्यते ।
इति सर्वं प्रविज्ञाय सर्वैस्तर्कैः सदागमैः ॥ उपासीत हरिं नित्यं गुणैरेव
स्वयोग्यतः । ब्रह्मा ^९सर्वगुणैश्च क्रियामामान्यतश्च^{१०} गीः^{११} ॥ गुण-
सामान्यतो रूढो द्रव्य^{१२}सामान्यतः परे ॥ ४८ ॥ २९ ॥

॥ ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्
ॐ ॥ ३३ ॥ अधिकार^{१३}विशेषेण भक्तिज्ञानसुखादिभिः । विशेषो
देवतादीनां मोक्षे ^{१४}चैव विशेषतः^{१५} ॥ ३३ ॥ ॐ अक्षरधियां
त्वविरोधः ^{१६}सामान्य^{१७}तद्भावाभ्यामौपसद्वत्तदुक्तम्
ॐ ॥ ३४ ॥ न तावता विरोधोऽस्ति निर्दोषत्वात्समस्ततः ।

१ विष्णुज्ञानात्. २ अवैष्णवान् 'भन्मना भवे'त्यादिविधानात्. ३ पितृ-
धाद्धादि. ४ कान्यं निषिद्धं च. ५ घानेन. ६ आनन्दवृद्धिः संसार-
निवृत्तिश्च. ७ तं-सहस्रशीर्षेण्वादिधर्मपितम्. ८ एव-यथास्थितेनैव-
प्रकारेण न त्वन्यथा. ९ वेदोक्तं. १० सद्बोद्धेन. ११ सरस्वती. १२ न्य-
१३ योग्यता. १४ च=तु. १५ एव. १६ निर्दोषत्वेनसमानत्वात् सर्वेषाम्-
१७ उत्तमेभ्योऽधमानामुपकार सत्तात्.

आभा^१सत्वा^२त्परेषां^३ तदवराणां च सर्वशः ॥ यतोऽवराणां सर्वेऽपि
गुणाः सर्वाः क्रिया अपि । निपमेनैव पूर्वेषां सुप्रसादनिबन्धनाः ॥
अतः सच्छिष्यवत्तेषां नैवेर्ष्यादिः कथञ्चन । न च संसारिदेवानां
कालेयत्तापरे इमे ॥ सृजे ह्यारब्धमात्रस्य भोगेनैव क्षयो ध्रुवः ।
अनारब्धस्य^४ भोगेन त्वितरे^५ इति चोदितः ॥ पौनरुक्त्येन तेनैते
उक्तार्थे इति निश्चयः ॥ ३४ ॥ २० ॥

॥ ॐ इयदामननात् ॐ ॥ ३५ ॥ ^६उपास्वाहा च
^७पर्जन्यो ^८मित्रोऽग्निर्वरुणो विधुः । प्रबहोऽनिरुद्ध इन्द्रो मे रुद्रो वाणी
च मारुतः ॥ उत्तरोत्तरतस्त्वेते गुणैः सर्वैश्च मुक्तिगाः । सूर्यधर्मो
यथा सौमो मनुर्दक्षो बृहस्पतिः ॥ शची रतिश्चानिरुद्धसमास्तारा च
मित्रवत् । सोमवच्छतरूपा तु ^९प्रभृतिर्वन्द्हिवद्विराट्^{१०} ॥ पर्जन्य-
वद्वाह्णी^{११} च तथा संज्ञा^{१२} च रोहिणी^{१३} । ^{१४}धार्मी च मित्रवत्त्वेव
प्रावही परिकीर्तिता ॥ मित्रपर्जन्यमध्यम्यावश्विनौ विघ्नवित्तपौ ।
भृगुरग्निसमो मित्र^{१५}स्तन्मध्ये ब्रह्मपुत्रकाः ॥ वरुणाग्रचन्तरा तत्र नारदः
प्राय इन्द्रवत् । कामः सुपर्णो चोमात्रद्वीन्द्रो रुद्रवदीरितः ॥ निर्ऋति-
मित्रसदृशो निशामित्रः^{१६} कद्रु^{१७}नुवत् । वैवस्वतो^{१८} मनु^{१९}श्चाश्विपश्वा-
दन्ये ततोऽनराः ॥ ^{२०}अथवनोचथ्य^{२१}वैन्याश्च शशबिन्दुश्च हृदयः ।
तद्वच्च विप्ररात्रन्यविशेषोऽत्रापि कथन ॥ तद्वत्स्त्रियव्रतस्यापि तदन्याः
^{२२}शतदेयताः । पर्जन्यमित्रान्तराले तदन्ये तु ततोऽनराः ॥ एतेभ्योऽ-
भ्यधिका श्रीस्तु सदा मुक्ता विशेषतः । तत्तमो नास्ति परमो

१-२-३ अन्ययत्रम. २ उत्तमानाम्. ४ कार्ये एव तु पूर्व. ५ क्षपयित्वाऽथ-
सम्पत्स्यते. ६ छान्दोग्योक्तानां नामयागादीनाम् ७-८ आदित्यौ एषां
समान् मध्येस्थितांश्चाह. ९ दक्षभार्या. १० अनिरुद्धभार्या. ११ वरुण-
स्येयम्. १२ सूर्यभार्या. १३ चन्द्रभार्या. १४ धर्मस्येयम्. १५ अग्नि.
१६-१९ अन्ययत्रम. २०-२१ विप्रौ अन्ये राजन्याः. २२ सोमाहोः.

हरिरेव न चापरः ॥ संहितायां^१ बृहत्यां^२ तु स्वयं भगवतोदितम् ।
तदेतदखिलं प्राण आहङ्कारिक एव च ॥ इन्द्रादनन्तरो ॥३५॥ २१ ॥

॥ ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ ॥५२॥

^३दृष्टिरपि योग्यानुसारतः ॥ ५२ ॥ २२ ॥

॥ ॐ 'प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ॐ ॥ ४४ ॥

॥ ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि वलीयस्तदपि ॐ ॥ ४५ ॥

सम्यग्गुरुप्रसादश्च मुख्यतो दृष्टिकारणम् । श्रवणादि च कर्तव्यं
नान्यथा दर्शनं क्वचित् ॥ ४४, ४५ ॥ २६, २७ ॥

॥ ॐ 'पूर्वविकल्पः 'प्रकरणात्स्यात्क्रियामानस-
वत् ॐ ॥ ४६ ॥ गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्दीनं नामुयात्कचित् ।
विपर्ययस्तु कर्तव्यः सर्वथा शुभमिच्छता ॥ समे विकल्प एव
स्यात्पूर्वानुज्ञा च सर्वथा । तदुक्तमगुरुप्राप्त्यै पूर्वानुज्ञा न भृग्यते ॥
गुरुर्ब्रह्माऽखिलानां च विद्या^४ चैव सरस्वती । देवता^५ भगवान्विष्णुः
सर्वेषामविशेषतः ॥ तत्प्रसादेन मुक्तिः स्यान्नान्यथा तु कथञ्चन ।
सोचमान्तु^६ क्रमेणैव सर्वेषां गुरवः स्मृताः ॥ उपदेशो ब्रह्मणस्तु
सर्वेषामेव मुक्तये ॥ ४६ ॥ २८ ॥

॥ ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनु-
बन्धः ॐ ॥ ५४ ॥ साधनेभ्योऽधिका मक्तिर्नैरान्यत्तादृशं
क्वचित् । मक्तिर्यत्र हराद्यत्र मुख्याऽप्यत्र यथाक्रमम् ॥ साधिकत्वेन

^{१-२} बृहत्संहितायाम्. ^३ अपरोक्षज्ञानम्. ^४ प्रसादपूर्वकगुरोर्विद्यादानं
तदुक्तं धरणादि. ^५ पूर्वप्राप्तेन गुरुणाममस्य पश्चात्तनस्य विकल्पाः.
^६ प्रष्टव्यमनुग्रहमपेक्ष्य गुरोः स्वीकार्यतायात्. ^७ विद्यामिमानिनी.
^८ विद्याप्रतिपाद्या. ^९ विद्यामम्यदायप्रयत्नकथ्येन तत्प्रेन न चेदनु-
प्रादवत्यादिना गुरवः

सर्वत्र स्वोत्तमेषु क्रमेण च । अनुवर्तते च सा भक्तिर्मुक्तावानन्द-
रूपिणी ॥ तत्पूँर्विकोपासनैवं कर्तव्या मुक्तये गुणैः ॥ ५४ ॥ ३४ ॥
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥ २११ ॥ ४३७ ॥

॥ ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः

ॐ ॥ १ ॥ एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनात्सदा । अपेक्षितफलप्राप्ति-
रारब्धस्थानतिक्रमात्^१ ॥ देवर्षिमानुपादीनां तत्तज्ज्ञा^२त्यनुसारतः ।
जैमिन्युक्तं^३ मानुपाणां^४ तद्विशेषाच्च केचन ॥ सामान्यं भगवत्प्रोक्तं
देवादीनां^५ विशेषतः^६ । बलवद्भिरोधिसद्भावे^७ जैमिन्याद्युक्तिरिष्यते ॥ १ ॥

॥ ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ ॥ १४ ॥ ^८विकर्मलेपो

नैवाऽस्ति सम्यग्दृष्टिमतां क्वचित् । गुणहानिश्च नैवास्ति ब्रह्मणस्त्य-
विकर्मतः^९ ॥ देवानामपि न प्रायः क्लृप्तस्य तु कथञ्चन । ^{१०}प्राप्त-
हासो भवेत्कापि महता तु विकर्मणा ॥ तथापि तरुक्लृप्तमेव तस्मान्न
^{११}नियमोज्झतिः । चन्द्रसुग्रीवयोश्चैव स्वोच्चदारपरिग्रहात् ॥ प्राप्त-
हानिरभून्नैव क्लृप्तहानिः कथञ्चन । हासोऽपि मानुपादीनामानन्दस्य
विकर्मणा ॥ भवेन्मुक्तौ विशेषेण स्वोच्चानामपराधतः ॥ १४ ॥
॥ ॐ कामकारेण चैके ॐ ॥ १५ ॥ ज्ञानोत्तरस्य पापस्य
चतुर्थेऽंशेऽप्युच्यते । अशुचित्वादिकं^{१२} चास्य न भवेदिति तत्फलम्^{१३} ॥

^१ अतिप्रथममनुत्वा. ^२ योग्यता. ^३ ज्ञानादिस्य क्रमेण एव स्वर्गादि-
साधनस्य. ^४ स्वतन्त्रज्ञानस्य तथास्तीत्यंशे समानाः जैमिनि-
मतैकदेशाः । ^५ देवादिविषयं व्ययतिष्ठते. ^६ अपवादैरपोदितं नत्.

^७ प्रतियन्धक, अप्रतियक्षमानविषयकं ध्यासमतम्. ^८ निषिद्धकर्म.
^९ निषिद्धकर्मण्यप्य सहित्यात्. ^{१०} प्रसक्तस्य. ^{११} शास्त्रस्य.

^{१२} असम्प्राप्यत्यादिकम्. ^{१३} ज्ञानोत्तरपापस्य.

अत्र ज्ञानफलस्यैव मुक्तोर्नियततोच्यते ॥ १५ ॥ ॐ उपमर्दं च
 ॐ ॥ १६ ॥ प्रारब्धकर्मजस्यैव विषमक्षान्मृतेरिव । 'प्राप्तस्याप्य-
 २नित्यस्य किञ्चिद्रुक्तस्य संविदा ॥ उपमर्द इह प्रोक्तो देवादीनां
 यथाक्रमम् । सर्वात्मना त्वभोगो हि प्रारब्धस्यैव कर्मणः ॥ न
 ब्रह्मदर्शिनोऽपि स्यात्फलहासस्तु विद्यते । सर्वात्मना^३ फलहासो यदि
 नारब्धकर्मणः ॥ स्यात्काम्य^४विधिर्वैयर्थ्यमि^५त्युक्तनियमो भवेत् ।
 एवमाद्यपि नम्रोक्तं तन्त्रमागवने स्फुटम् ॥^६ तारतम्यं फले नो
 चेद्ब्रह्मादीनां कथं श्रुतिः । अश्रुजिनोऽकामहत इति मुक्तिं निगद्य च ॥
 आनन्दतारतम्यं च तेषां ब्रूयात्पृथक् पृथक् । संसार एव चेदेत-
 त्तारतम्यं न मुख्यतः ॥ अकामहतशब्दार्थोऽश्रुजिनत्वं च नो भवेत् ।
 कामस्य यथाज्ञाः^७ ^८कामास्तत्र माममृतं कृषि ॥ इति ^९यल्लक्षणं मुक्तेः
 श्रुतिराह बलीयसी । कामाहतिः कुनोऽ^{१०}न्यत्र प्राप्तकामस्य सा भवेत् ॥
 अप्रयत्नेन कामानामवाप्तिः सा यदा भवेत् । तदैवाकामहतता कुत
 एवान्यथा भवेत् ॥ चेतनस्य त्वमुत्तस्य कुत्र दृष्टा ह्यकामता ।
 अव्यक्तिरेव कामानां न नाशो मोहमुत्तयोः ॥ यत्कामः^{११} स्थाप-
 मामोति तदेयोत्थापितः पुनः । अश्रोऽपि व्याहरति^{१२} कुतः मुक्ताव-
 कामता ॥ ^{१३}सर्वकामानवामोति ब्रह्मणा सह मुक्तिगः । ^{१४}पयंति तत्र
^{१५}जज्ञंश्च श्रीढन् रतिमवाप्नुयात् ॥ कामाग्नी कामरूपी सच्चिमाँल्लोकांश्च
 सञ्चरन् । आस्ते गायन्ताम मुक्त इत्यादिश्रुतिसङ्गलान् ॥ अकाम-
 स्स्यात्कथं मुक्तः कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । इत्यन्तःकरणम्यानां

१ प्राप्तकामस्यापि. २ अनित्यत्वं तथा. ३ ईषदपि. ४ ब्रह्मदत्त्यादिकर्म-
 चिराकक्षयरोगादिनिवृत्त्यर्थानां प्रायश्चित्तविधिनां व्यर्थता. ५ तस्मात्.
 ६ याददधिश्चरमित्यधिकरणस्य विम्वारोऽयम् रामानुजमननिरासः.
 ७ प्राप्ताः. ८ विषयाः. ९ यतः. १० मुक्तान्. ११ यदिच्छायान्.
 १२ यतस्ततः. १३ मोऽन्नुते. १४ स तत्र पयंति. १५ धेदिक्त्यात्माधुः.

कामानां मोक्षमेव हि ॥ आह श्रुतिर्हृदीत्येव न चेद्वर्थे विशेषणम् ।
 हृद्येव तेषां श्रयणमिति पक्षो न भासते ॥ मुक्तानां कामितामाह
 पृथक्शाखासु यच्छ्रुतिः । अतोऽकामहतत्वं तु मुक्तानामेव मुख्यतः ॥
 मुख्यार्थस्य वृथा त्यागो मायिनामेव भूषणम् । 'अपापत्वमदुःखत्वं'
 'चावृजिनं'त्वमिहोदितम्^१ ॥ अप्रियं वृजिनं दुःखमर्कं तोद^७ इतीर्यते ।
 तत्कारणत्वात्पापं वा वृजिनं नाम कथ्यते ॥ इत्युक्तः स्वयमीशेन
 'नामार्थः' शब्दनिर्णये । अपापत्वं च नैवास्ति यावत्संसारमस्य हि ॥
 आरब्धपापमस्त्येव दुःखं च ज्ञानिनोऽपि हि । तस्मात्तस्मादकामत्व-
 मिति चाश्रुतकल्पना ॥ अकामहत इत्युक्तेऽश्रुत^{१०} हानिरपि स्फुटा ।
^{११} इन्द्रचित्कामिनः^{१२} पुंसः^{१३} कामा^{१४} भागात्कचित्^{१५} कचित् ॥ इन्द्रादि-
^{१६} सुखभोगोऽस्तीत्यनु^{१७} भूतिर्हि^{१८} कुप्यति । तस्मादमुक्तसुखं तारतम्यं
 पृथक्^{१९} पृथक् ॥ उक्त्वा^{२०} यथेति मुक्तानां तारतम्यं सुखे श्रुतिः ।
 आहेति पेशलं तच्च चशब्दादेव गम्यते ॥ राद्वः संसिद्ध^{२१} इत्येव
^{२२} मुक्त एवावगम्यते । साधुना निष्णुना युक्तो मुक्तः^{२३} साधुयुवा
 मतः ॥ यौवनं नित्यमेतस्य मुक्तस्येति युवा स च । फलमध्ययन-
 स्याप्तं तेनाध्यायक ईरितः ॥ निर्हासानन्दसम्प्राप्त्या चाशिष्ठ इति
 गीयते । स्थितस्यानन्यथा प्राप्तर्दृष्टि इति चोदितः ॥ बलिष्ठश्च
 स्वभावेन मुक्तो भवति केवलम् । तस्येयं पृथिवीत्यादि पूर्वभार-
 व्यपेक्षया ॥ स एक इति संसारगतमुक्त्वा मुखं पुनः । श्रोत्रियस्येति
 वदति मुक्ताच्छतगुणात्मताम् । संसारगाच्च संसारगतस्यैव शताधिकम् ॥

१-६ अन्ययग्रमः. ७ तुदव्ययने तत्कारणम् ८ वृजिन ९ पूर्वपूर्व-
 निर्दिष्टादतिशयेनोत्तरस्य. १० अकाम इति परेष व्याख्यातत्वेन,
 हत शान्तस्य त्यागः. ११-१५ अन्ययग्रमः. ११ इन्द्रादिपद व्यतिरिक्ते.
 १२ इन्द्रादिपदं. १३ इन्द्रादिसमान. १४ इति व्याख्याने. १५ राज्या-
 निच्छोः तत्तुगमादशंभात्. १६ ते ये गते इत्यादिना. १७ श्रोत्रियस्य-
 याकामहतस्य. १८ समृद्धः शुद्ध. १९ मुक्त मनुष्यः. २० संति.

मुक्तान्मुक्तस्य युक्तं स्याच्छ्रुत्युक्तमभिधीक्षतः^१ । युक्तं च साधना-
धिक्यात्साध्याधिक्यं सुरादिषु ॥ नाधिक्यं यदि साध्ये स्यात्प्रयत्नः
साधने कुतः । यत्नश्च दृश्यते तेषां महानेव महात्मनाम् ॥ यत्र
साधनबाहुल्यं साध्यबाहुल्यमत्र च । दृष्टं नियमतो नो चेन्न यत्नं
कुर्युरञ्जसा ॥ कृच्छ्रेण साधनादेव न^२ युक्तवदुदीर्यते । ‘दश’कल्पं
तपश्चीर्णं रुद्रेण लवणार्णवे ॥ त्यक्त्वा सुखानि सर्वाणि क्लिष्टेन
लवणाम्मसा । शक्रेण वर्षकोटीश्च धूमः पीतोऽतिदुःखतः ॥ वर्षायुतं
च सूर्येण तपोऽवाक्^३ शिरसा कृतम् । सुदुःखेन सुखं त्यक्त्वा धर्मेणाकाश-
शायिना ॥ पीता मरीचयो वर्षसाहस्रमतिसादरम् । अतिकृच्छ्रेण
कुर्वन्ति यत्नं ब्रह्मविदोऽपि च^४ ॥ इत्येतदखिलं मोक्षविशेषाभावतः
कथम् । ‘दैवीसंपद्विमोक्षाय’ निबन्धा^५ यासुरी मता ॥ इति मोक्ष-
विशेषश्च स्वयं भगवतोदितः । ‘तमेव यूयं भजतात्मवृत्तिभिर्मनो-
वचःकायगुणैः स्वकर्मभिः ॥ अमायिनः कामदुर्घाद्विपद्भिर्यथा-
धिकारा^६ वसितार्थसिद्धये’ । ‘अक्षय्वन्तः कर्णवन्तः सखायो
^७ मनोजवेष्वसमा^८ बभूवुः ॥ आदभास उपकक्षास उत्वे हृदा इव
स्नात्वा उत्वे ददृशे’ । इत्यादीनि च वाक्यानि तारतम्यं विमुक्तिंगम् ॥
व्यक्तं वदन्ति तत्केन साम्यं भुक्तेषु गम्यते । दुःखाद्यभावसाम्यं च
साम्यवाक्यार्थ ईयते ॥ भक्त्यादिगुणसद्भावे^९ क्षतुल्यत्वं च भारते ।

^१ अभिधीक्षमाणस्य ‘यततामपि सिद्धानां’ इति गीतायां काह्नतः-
कर्मणमित्यत्र काह्नमाणा इति रामानुजभाष्ये “रोदमान” इति
शाङ्करस्तुतौ च प्रयोगात् चान्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदम्.
^२ मुक्तानां लीलयैव. ^३ ब्रह्मादिन. ^४ अचकृत. ^५ सहस्रं परिमाण-
मस्येति सङ्गः. ^६ योग्यता. ^७ विशिष्ट मोक्षाय. ^८ नीचस्थानेऽन्वे-
तमसि यन्धाय. ^९ विष्णुम्. ^{१०} योग्यतानुसारेण निश्चितस्य मोक्षस्य
लाभाय. ^{११} ब्रह्मातिशय ज्ञानादिगुणेषु. ^{१२} तारतम्योपेताः. ^{१३} असमर्थ
मोक्षफलस्य.

उक्तं साधनवैचित्र्यमपि सर्वत्र कथ्यते ॥ 'दुर्ज्ञेयं घोररूपस्य
त्रैलोक्यध्वंसिनः 'प्रभोः । देवतैर्मुनिभिः सिद्धैर्महायोगिभिरेव च ॥
नित्ययुक्तैर्महाभागैर्विमोहकैश्चसाध्वसैः । महोत्साहैर्महाधैर्यैः सत्त्व-
स्यैर्व्यवसायिभिः ॥ अतीतानागतज्ञानप्रभावाप्ययवेदिभिः । शौच-
स्वाध्यायसन्तोषतपःसत्त्वदयान्वितैः ॥ किमु मर्त्यैर्मयभ्रान्तिध्वंस-
मोहरुजान्वितैः । अल्पायुर्वीर्यधीसत्त्वव्यवसायश्रुतिव्रतैः^{२१} ॥ 'कस्तं
मदा^३मदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । ब्रह्मैव किञ्चिज्जानाति न तदन्यो
हि कश्चन' ॥ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः
प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामते' ॥ 'इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि
वा दधे यदि वा न । यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्तसो अङ्ग वेद
यदि वा न वेद' ॥ 'यः 'स्यात्ममायाविभवं स्वयं 'गतो नाहं
नभस्वास्तमथापरे कुतः । ब्रह्माऽपि 'यं वेत्ति न चेह' सम्यगन्ये कुतो
देवमुनीन्द्रमर्त्याः' ॥ 'नमस्तेऽमिततत्त्वाय^४ ब्रह्मादीनां च ह्यतये^५ ।
निर्गुणाय च सत्काष्ठां^{१०} नाहं वेदापरे कुतः' ॥ 'नाहं परायुर्ऋषयो
न मरीचिमुख्या जानन्ति यद्वि^{११}रचितं खलु सत्त्वसङ्घाः । यन्मायया
मृषितचेतस ईशदैत्यमर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः' ॥ 'अहं
महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः सोमोऽग्निरीशः पवनोऽर्को विरिञ्चः ।
आदित्यविश्वेवसवोऽथ साध्या मरुद्गणाः रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥ अन्ये
च ये विश्वसृजोऽमरेशा भृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः । यस्येदितं^{१२} न
विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये' ॥ 'सर्वस्यादौ^{१३}
स्मृतो ब्रह्मा तस्माद्देवादनन्तरः । जानाति देवप्रवरं^{१४} भूय^{१५}श्चातोऽधिकं

^१ ध्यानचक्रः नृसिंहस्य. ^२ वैद्यायससंहितायाप्यभिदम्. ^३ कठ. सुरा-
सुराणां सुखदुःखहेतुम्. ^४ स्वरूपमहिम्नो विस्तारम्. ^५ शातवान्.
^६ हरिम्. ^७ जीयेषु. ^८ स्वरूपाय. ^९ कारणाय. ^{१०} सम्यग्दृष्टिप्राप्तम्.
^{११} यन्म यद्विदम्. ^{१२} चेष्टितम्. ^{१३} आद्यत्वेन. ^{१४} अतिशयेन.
^{१५} ज्ञानियर्गात्.

नृप' ॥ 'न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन । मद्भक्ति-
योगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि' ॥ 'यथामक्तिविशेषोऽत्र'^१
दृश्यते पुस्त्योत्तमे । तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदेन^२' ॥
'सायुज्यं समनुग्राप्ता अपि देवादयोऽखिलाः । तारतम्याद्धि तिष्ठन्ति
तारतम्यं हि साधने' ॥ 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये'^३ ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति 'तत्त्वतः' ॥ '५ य इमं परमं
गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति । भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्य-
त्यसंशयः ॥ न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृतमः । भविता
न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो मुनि ॥ अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं
संवादभावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ श्रद्धा-
वाननम्रयश्च शृणुयादपि यो नरः । सोऽपि मुक्तः शुभांल्लोका-
न्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम्' ॥ 'ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मान-
मात्मना । अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ अन्ये त्वेव-
मजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं
श्रुतिपरायणाः' ॥ 'सुमृक्ष्मैरप्यशेषैश्च विशेषैः सह पश्यति ।
स्वात्मानं भगवान्निष्णुः सर्वरूपोऽपि सर्वदा ॥ सर्वत्र चान्यदप्येवं
तेनादृष्टं न हि क्वचित् । सर्वत्र सर्वदैवेशं पश्यत्येव रमाऽपि तु ॥ न
तु सर्वविशेषैस्तं पश्यन्त्यप्यन्यतोऽधिकम् । स्वात्मानमन्यद्वाशेषं पश्य-
त्येव हि सर्वदा ॥ ब्रह्मा तु सर्वगं पश्येद्गुणानप्यन्यतोऽधिकम् । न
तु सर्वेषु कालेषु तथा पश्यत्यमुक्तिगः ॥ मुक्तस्तु सर्वदा पश्येत्सर्व-
गतत्वेन चापि तु । न रमावद्विशेषाणां दर्शनं शक्नुयात्कचित् ॥
स्वात्मातसन्पञ्च सदा विशेषैरहितैरपि । पश्यत्यङ्गस्तथा क्षणी

^१ संसारे. ^२ लिङ्गशरीरमङ्गे जाते सति. ^३ ज्ञानाय. ^४ प्राचुर्येण
एकं च तत्त्वतो ज्ञातुमिति यथा. ^५ व्याख्यातुरध्येतुः श्रोतुश्चतारतम्य-
मुक्तमत्र. ^६ अत्र सर्वेषां ज्ञानतारतम्यमुच्यते. ^७ विध्वंस

विशेषांस्तावतो न तु ॥ त्रिगुण्यात्परतः पश्येद्भासं शतगुणं हरिम् ।
गिरिशो गरुडश्चैव तमोमात्रगतं हरिम् ॥ पश्येद्विशेषानपि हि
वाणीदृष्टान्न पश्यति । उमा सुपर्णी च महत्तत्त्वं यावत्प्रपश्यति ॥
रुद्रदृष्टान्निशेषांश्च नैव पश्येत्कदाचन । स्वरूपमन्यरूपं च मुक्ता देवाः
समस्तशः ॥ जानन्तीन्द्रश्च कामश्च ब्रह्म यावदहङ्कृतिः । पश्यन्तो
मनुदक्षाद्या बुद्धितत्त्वस्थितं हरिम् ॥ पश्यन्ति सोमसूर्यां तु मनस्स्यं
परमेश्वरम् । अन्ये भूतस्थितं विष्णुं देवाः पश्यन्ति सर्वदा ॥
बहुसाहस्रवर्षेण महत्तत्त्वे कचित्कचित् । अन्ये चैव यथा योग-
मण्डान्तर्वर्तिनं हरिम् ॥ श्वेतद्वीपपतिं चैव हृद्येवान्ये तु केचन ।
कदाचिदेव तत्रापि केचित्पश्यन्ति केशवम् ॥ उमा यावदनन्तांशान्
पूर्वदृष्टेभ्यः एव तु । विशेषान्वासुदेवस्य पश्चादुक्तान्विचक्षते ॥ शक्र-
कामादयश्च विशेषान्ब्रह्मणि स्थितान् । उमादिभिः प्रबुद्धेभ्यः
शतांशानेव चक्षते ॥ इत्यादिवेदस्मृतिगवचनेभ्यो यथा^७र्थतः ।
तारतम्यं च मुक्तानां^८ साधनानां च दृश्यते ॥ साध्यसाधनवैरूप्य-
मदृष्टं केन कल्प्यते । वैषम्यं निर्घृणत्वं च तेन^{१०} स्यातां परस्य च ॥
सापेक्षत्वादिति च तौ विद्याधीशेन वारितौ । तार^{१२}तम्यात्साध^{११}नानां
साध्य^{१५}तादृक्त्वमीशतः^{१४} ॥ अर्धपम्या^{१७}दिहेतुः स्यात्सदैव^{१३} परमेश्वरे^{१६} ।
^{१९}स्यातन्त्र्ये^{२०} विद्यमानेऽपि साधनादौ^{१८} परेशितुः ॥ अपेक्ष्या^{२१}नादि^{२२}-
धैचित्र्यं न दोष इति तद्वचः । नानादित्वादिति मुक्तमुपपद्यत इत्यपि ॥
अपेक्ष्यो^{२३}पापवैषम्यमुपेयस्य^{२४} तथा स्थितिः । मया कया विरुद्धा
स्याद्राजादायपि दृश्यते ॥ त्यागो दृष्टस्य चादृष्टकल्पनेति सुदुष्करी ।

१ सहस्रवर्षानुष्ठितसाधनेन. २ केचन श्वेतद्वीपपतिमेव. ३ दृष्टपि.
४ पूर्वपूर्वदृष्टानाम्. ५ पश्यत्यर्थे ज्ञातानाम्. ६ पश्यति. ७ न तु
परमतानुवादरूपेण. ८ च. ९ साध्यस्याधिष्ठितं साधनस्य धैचित्र्यम्.
१० वैरूप्येण. ११-२० अन्ययत्रयः. २१ ज्येष्ठत्यापेक्ष्य भेदकत्यम्.
२२ अनादियोग्यता. २३ साधन. २४ साध्यम्.

मायिम्योऽप्येन केनापि 'तत्किमन्यैश्च वादिभिः ॥ मायिनोऽप्यनु-
गम्यन्ते श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ । अप्यत्र मायिनां लिङ्गे 'तत्के दोषा-
स्ततोऽधिकाः ॥ निःशेषगतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः । स्यादा-
परोक्ष्यं हि हरेर्द्वेपेर्प्यादिस्ततः कुतः ॥ भवेयुर्यदि चेर्प्याद्याः समेष्वपि
कुतो न ते । तप्यमानाः समान्दृष्ट्वा द्वेपेर्प्यादियुता अपि ॥ दृश्यन्ते
बहवो लोके दोषा^३ एवात्र कारणम् । यदि निर्दोषता 'तत्र
किमाधिक्येन दृश्यते ॥ यद्यन्यदर्शनाभावादीर्प्यादिर्विनिवार्यते ।
अदर्शनादरत्यादिः कथं तेन निवार्यते ॥ ब्रह्मणोऽप्यरतिर्दृष्टा पूर्व-
मेकाकिनः श्रुतौ । नैव रेमे स^५ चैकाकी तस्मान्न रमते कश्चित् ॥
'द्वितीयमैच्छत्तेनासाविति श्रुतय ऊदिरे । यदीच्छा नैव 'तत्रास्ती-
त्येव 'तत्कल्प्यते मृषा ॥ श्रुत्युक्तनिर्दोषतैवं किं नाङ्गीक्रियते स्वयम् ।
तारतम्यं च कामं च श्रुतमेवातिहाय तु ॥ अश्रुता समता केन
कल्प्यते युक्तिमानिना । किं तन्मानं समत्वे ते मुक्तानामुपलभ्यते ॥
पृथाप्यमाग्रहः केन श्रुतहान्य^९श्रुतग्रहे । मोक्षेऽपि तारतम्ये^{१०}श्वेतनत्वा-
द्यथा पुरा ॥ इत्युक्त उत्तरं किं ते कल्पनामात्रवादिनः । न च
दुःखादिकं कल्प्यं निर्दुःखत्वश्रुतेर्बलात् ॥ शोकं 'तरत्यात्मवेत्ता'^{१२}
तीर्णः 'सर्वान'^{१३}दुःखभाक्' । 'येनानन्देव भवति'^{१५} न. शोचति
कदाचन' ॥ 'किल्बिष'^{१६}स्पृत्पितु^{१७}पणिररं हित'^{१८}इहेश्वरः' । 'यं

१ स्वीक्रियते. २ प्रकृत दोषेषु ३ दोषाणां समुदितानामेव कारणत्व-

मित्येकवचनम्. ४ मुक्तेषु. ५ तस्मादेकाकी न रमते. ६ स. ७ मुक्तौ.

८ अन्यदर्शनविषये. ९ हानिसहित. १० तारतम्येन इतः प्राप्तः

तद्वान्. ११ तरति शोकमात्मवित्. १२ वेदिता विचारणार्थस्य

चिन्दतेर्चा रूपमेतत्. १३ 'तीर्णो हि तदा शोकात्'. १४ 'नानानन्दं

वन्निदुपस्पृशति'. १५ 'तीत्ययो'. १६ मुक्तानां दुःखं न सहते

स्पर्धते इति. १७ अग्रदाता. १८ अलमत्यर्थे हितकरः.

यमन्त^१मभिप्रेप्सुः स सङ्कल्पाद्भवेदिह^२ ॥ इत्यादिश्रुतयो मानं
निर्दुःखत्वादिसम्पदि^३ । अतो दुःखाद्यनुमया नावकाशोऽत्र^४ लभ्यते ॥
तारतम्यानुमा तस्माद्भवेत्प्रसङ्गिनी । श्रुतियुक्तिबलादेव तारतम्यं
विभाव्यते^५ ॥ मुक्तावपि ततः केऽत्र विरोधं कर्तुमीशते ॥१६॥४॥

॥ ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ ॥

॥ ३४ ॥ ॐ न चाधिकारिकमपि पतनानुमाना-
त्तदयोगात् ॐ ॥ ४१ ॥ अनादियोग्यतां चैव कलि-
वाणीश्वरा^७धधिम् । को निवारयितुं शक्तो युक्त्यागमवलौक्यताम्^८ ॥
ब्रह्मणो^९ऽन्यत^{१०}आधिक्य^{११}युक्तः कालो विवाद^{१२}वान् । ^{१३}कालो ह्ययं
यथेत्यादि माऽनुमा मानिनो^{१४}भवेत् ॥ अन्यशब्दो हरिश्चैवसमे-
भ्योऽन्यविवक्षया । प्रयुक्तो नैव दोषाय रूपादिषु च ^{१५}युक्तिः ॥
उत्तमत्वं तु मुक्तानामपि न ब्रह्मणो^{१६}भवेत् । व्यक्तिः सुखस्य तु
भवेन्न त्वाधिक्यं सुखस्य च ॥ बलज्ञानाधिकत्वं तु तेभ्यो हि ब्रह्मणः
सदा । आधिक्यस्य त्वनित्यत्वे न किञ्चिन्मानमीयते ॥ शृण्वे
वीर^{१७} उग्र^{१८}सुग्रन्दमा^{२०}यन्न^{२१}न्यमन्यमतिनेनीय^{२२}मानः । एधमान^{२३}-
द्विष्ट^{२४}भयस्य^{२५}राजा चोष्क^{२६}यते विश^{२७}इन्द्रो^{२८}मनु^{२६}प्यान् । ^{३१}परा
पूर्वे^{२९}पां सख्या^{३०} ^{३२}वृणक्ति ^{३३}वितर्तुराणो ^{३४}अपरेभिरेति^{३५} ॥

- १ 'प्रभिकामः' अन्तं स्थानम्. २ मुक्तौ. ३ मुक्तानाम्. ४ मुक्तेषु.
५ सम्पगनुभूयते. ६ के, वादिनः. ७ चतुर्मुखा. ८ अप्रतिहताम्. ९ धिमतः
मानेन. १०-१२ ब्रह्मनिष्ठं अन्यप्रतियोगिकाधिक्यं यत् तेनोपेतः. १३ कल-
त्वात्. १४ प्रति. सर्वोत्कृष्टानादियोग्यतासिद्धिदत्. १५ युक्त्या योग्यता
साधनीया. १६ सक्ताशात्. १७ आरब्धान्तगामी. १८ परमेश्वरः.
१९ दुष्टमतिर्दस्यान्. २० तमः प्रापयन्. २१ सर्वान् सत्स्यमायान्.
२२ उत्तमलोकं प्रापयन्. २३ स्वयोग्याधिकस्य नाशकः. २७ प्रजाः.
२८ संस्तारे परिवर्तयति नित्यम्. २७-३५ अन्ययक्रमः.

अनानु^१भूतीरवधून्वानः^२ ^४पूर्वो^३रिन्द्रः^३ शरद^३स्तर्त^३रीति । दिवे दिवे^९
^९सद्यशी^{१२}रन्य^{१३}मर्धं ^{१०}कृष्णा असे^{१६}धदप^{१५}सत्र^{१४}नोजाः^{११} ॥ ^{२२}अहं
^{१७}दासा^७वृषमो व^{१८}स्यन्तो^{२१}दव्रजे^{१९}वर्चिनं शम्बरं^{२०} च । तं^{२३} ^{२४}भूति-
रिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते ^{२५}बभूवुस्तस्माद्वाप्ये^{२६}तर्हि सुप्तो ^{२७}भूर्भू-
रित्येव प्रथसित्यभूतिरित्यसुरास्ते ह ^{२८}परावभूवुः ॥ तद्यथा^{२९} पेश-^{३०}
स्कारी पेशसो मात्रा^{३१}मुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते ।
एवमेवाय^{३२}मात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं रूपं
कुस्ते ॥ पित्रयं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां^{३३}
भूतानाम्^{३४} । 'प्रयान्ति परमां सिद्धिमैहिकामुष्मिकीं दुतम् ॥ या
न प्राप्याऽसुरैः सर्वैरक्षय्या क्लेशवर्जिता । न तां गतिं प्रपद्यन्ते विना
मागवतान्नरान्' ॥ 'अवजानन्ति मां मृदा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेधरम् ॥ मोघाशा मोघकर्माणो
मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव ^{३५}प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥
महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । मजन्त्यनन्यमनसो
ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ अमयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ अहिंसा सत्यमक्रोध-
स्त्यागशान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता । भवन्ति सम्पदं
दैवीमभिजातस्य भारत ॥ दम्भो दयोऽभिमानश्च क्रोधः पाहव्यमेव च ।

१-२५ अन्वयप्रश्नः. ७ वर्षणाद् वृषमः परमेश्वरः. ८ सर्वदा. ९ चेतनत्व-
मात्रेण. १० तमोमयीः. ११ प्रजाः. १२-१३ क्वस्ताः देवेभ्योऽन्यमर्धम्.
१४-१६ स्वीयात् सम्बन्धनोपायेधत्. १७ जगदाच्छादयन्तो. १९-२० उद्-
व्रजे जलयशौ. २२ अहन्, हिसितवान्. २३ परमेश्वरम्. २४ ऐश्वर्य-
रूपः. २५ मुक्ता. २६ हृदानीम्. २७ सुतस्योचायुः. २८ तमां प्राप्ताः.
२९ सुवर्णेश्वरः. ३० सुवर्णस्य. ३१ अशम्. ३२ परमात्मा. ३३-३४ मनुष्यो-
त्तमानाम्. ३५ स्वभावम्.

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥ 'मामात्मपरदेहेषु
 प्रद्विपन्तोऽस्यद्वयकाः । तानहं द्विपतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥
 क्षिपाम्यजस्रमशुमानासुरीष्वेव योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा
 जन्मनि जन्मनि ॥ मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्' ।
 द्विविधो भूतसर्गोऽत्र दैव आसुर एव च ॥ विष्णुभक्तिपरो दैवो
 विपरीतस्तथाऽऽसुरः । देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ॥
 स्वाध्यायस्तत्त्ववेदित्वं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः । दैत्यानां बाहु-
 शालित्वं मात्सर्यं युद्धसत्क्रिया ॥ नीतिशास्त्रपवेदित्वं शिवपूजा^२रतिः
 स्मृतिः । वर्णाश्रमाचारवचनं स्वाध्यायो मक्तिरच्युते ॥ शिवे ह्ये
 तथा देव्यां स्वभावो मानुषः स्मृतः । अनादिवैष्णवा एव देवतास्तु
 स्वभावतः ॥ विपरीताः स्मृता दैत्याः सदैवानादिकालतः । मानुषा
 मिश्रमतयो विमिश्रगतयोऽपि च' ॥ इत्यादिवाक्यसन्दर्भज्ञायतेऽ-
 नादियोग्यता । यद्यनादिविशेषो^३ न साम्प्रतं कथमेव सः ॥ अदृष्टा-
 देव चादृष्टं स्वीकृतं सर्ववादिभिः । आकस्मिको विशेषश्चेददृष्टे
^४कचिदिष्यते ॥ सर्वत्राकस्मिकत्वं स्यान्नादृष्टापेक्षता भवेत् । अदृष्टा-
 वेद्विशेषोऽयमनादित्वं कुतो न तत्^५ ॥ न चान्यमेदाद्विष्णौ^६
 मेदस्तद्दर्शिना^७मपि । दृश्यते प्रत्यभिज्ञैव बहुरूपेषु दृश्यते ॥ बहुत्वं
 च विशेषेण न मेदेन कथञ्चन । प्रत्यभिज्ञा च^८ येषां न तेऽपि

^१ स्वभावः. ^२ विष्णोः. ^३ अस्थाने. ^४ शिवस्य. ^५ कौशलम्.
^६ तदनुष्ठानमात्रपर्यवसायित्वम्. ^७ साम्येन. ^८ श्रुत्यनुमानानुग्राहकं
 तर्कमाह. ^९ योग्यता. ^{१०} चित्त्रिज्ञोत्कर्षहेतौ. ^{११} अदृष्टनिरपेक्षः.
^{१२} अतिशयः. ^{१३} विशिष्यते इति विशिष्टमदृष्टम्. ^{१४} भवति. ^{१५} तर्हि.
^{१६} तादृशादृष्टपरम्परायाः अनादियोग्यतायत्यम्. ^{१७} ध्यतिरेकदृष्टान्तः,
 घटादीनां मेदो यथा दृश्यते न तथेति. ^{१८} रामरूपणादिरूपे.
^{१९} तद्दर्शिभिः. ^{२०} यथा जाम्बयनः. ^{२१} मध्यमजीयानाम्.

तन्मुष्ट^१दृष्टयः ॥ मेदं नैव प्रपश्यन्ति, मेदमन्येभ्य एव च ।
 पश्यन्त्येवं हरिस्तेषां सन्दर्शयति नान्यथा^४ ॥ एवं बृहत्संहितायां
 वचनं न पुराणगम् । लोकदर्शनवाद्येव वेदरोधाय शुक्यात् ॥
 'अपरीक्षितदृष्टिश्च^७ परीक्षापूर्वदर्शनम् । निपेक्षुं शुक्यात्कापि देव^८-
 दत्तादिदृष्टिवत्^९ ॥ न च निश्चितमेदस्य^{१०} दर्शनेऽस्ति पुराणगम् ।
 वाक्यं कचिद्धि^{११}संमुखं^{१२}दर्शनं^{१३}तत्र गम्यते ॥ अपरीक्षितमेवात्र
 वेधादि^{१४}कमधीशितुः । परीक्षा^{१५}दर्शने नैव दृश्येते केनचित्कचित् ॥
 'निर्दोषमेव तं ब्रह्मा ददत्ताशेषरूपिणम् । निर्दोषमेव स्त्रोऽद्रा^{१६}-
 ङ्निर्दोषं तं पुरन्दरः ॥ निर्दोषाण्यस्य रूपाणि दृष्टान्येयं सुरोत्तमैः ।
 अन्ये सदोषाः सर्वेऽपि निर्दोषो हरिरेकलः' ॥ इति^{१७}वर्कश्रुतेष्वैव
 सदोषं नास्य दर्शनम् । 'अग्निद्वो विद्वद्विष्णुरजातो जातवन्मृषा ॥
 अवद्वो बद्धवच्चैव दर्शयत्यमितद्युतिः' । इति पैङ्गिश्रुतिश्चैव प्राह
 निर्दोषतां हरेः ॥ 'अपरीक्षितदृष्ट्यैव सदोषो दृश्यते हरिः ।
 परीक्षादर्शनेनैव दोषो दृश्यो हरेः कचित्' ॥ इति पैङ्गिश्रुति^{१८}श्चाह
 प्रमाणं हि^{१९}परीक्षितम् । न परीक्षाऽनवस्था स्यात्साक्षिसिद्धेत्यसंशयात् ॥
 मानसे दर्शने दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शने ।^{२०}सुदृढो निर्णयो^{२१}यत्र
 ज्ञेयं तत्साक्षिदर्शनम् ॥ इच्छा ज्ञानं सुखं दुःखं भयामयकृपादयः ।
 साक्षिसिद्धा न कश्चिद्धि तत्र संशयवान्कचित् ॥^{२२}यत्क^{२३}चिद्गमि^{२४}चारि

१ अपहृत २ एव-मेदामेदोदासीनतया ३ योग्यतया. ४ मेदेन-
 अमेदेन च. ५ लोक्यना मेददर्शनानुवादि. ६ परीक्षयाप्रमाणत्वेना-
 निश्चिता ७ च-न शक्नुयात् ८ यन्नदत्तादौ ९ दृष्टिरिव.
 १० पृष्टया भद्रुक् ११ प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाभ्याम् १२ मेदस्य. १३ पुराणे.
 १४ तद्दर्शनम्. १५ मुक्ता १६ अद्राक्, अद्राक्षीत्. १७ वर्कश्रुति शङ्कर-
 माप्येऽपि गृहीतातो नाप्रसिद्धा १८ तदेव. १९ यत् २० कदापि
 बाधरहित. २१ निपात य इत्यर्थे २२ दर्शनम् २३ शुक्तिरजतादौ-
 विषये. २४ वाचितम्

स्यादर्शनं^१ मानसं हि तत् । मनश्चक्षुर्दर्शना^२दिरपि^३ यत्रैव साक्षिणा^४ ॥
^५प्रामाण्यं^६ सुगृहीतं स्यात्तत्परीक्षितदर्शनम् । न^७ ज्ञानदृष्टिमात्रेण
 प्रामाण्यं^८ तस्य दृश्यते ॥ नियमेन^९ सुखाद्येषु प्रामाण्यं^{१०} साक्षि-
 गोचरम् । स्वप्रामाण्यं सदा साक्षी^{११} पश्यत्येव^{१२} सुनिश्चयात् ॥
 ज्ञानस्य ग्राहकेणैव^{१३} साक्षिणा^{१४} मानतामितेः । दोषाभावे प्रमाणत्वं
 दोषामावस्य^{१५} साक्षिणा ॥ निश्चितत्वं कचिच्चैव स्वतः प्रामाण्यमिष्यते ।
 यतो^{१६} न सर्वमानानां प्रामाण्यं निश्चितं भवेत् ॥ साक्षिणानिश्चितं
^{१७}यत्र^{१८} तत्प्रामाण्यं^{१९} स्वलक्षणम् । न हि कश्चित्सुखाद्येषु संशयं
 कुरुते जनः ॥ न चैवाखिलमानानि निश्चिनोत्यखिलो जनः । तस्मा-
 दनुभवारुढं किमर्थमपलप्यते ॥ दोषामावादिकं चैव साक्षी^{२०} सम्य-
 कप्रपश्यति । तत्परीक्षितमानेन न दोषो^{२१} विष्णवि कचिद् ॥
 अपरीक्षितदृष्टिस्तु कस्मिन्नर्थे न विद्यते । तत्प्रत्यक्षविरुद्धार्थं नाग-
 मस्यापि मानता ॥ उपजीव्यमक्षजं यत्र^{२२} तदन्यत्र विपर्ययः ।
 लौकिके^{२३} व्यवहारेऽत्र^{२४} प्रत्यक्षस्योपजीव्यता ॥ अवतारादिदृष्टौ
 सादागमस्योपजीव्यता । आगमेन हि विष्णुत्वं ज्ञात्वा दोषोऽत्र
 कल्प्यते ॥ न चेत्स्यादोषानन्यः^{२५} शास्त्रमिदं हि लक्षणम्^{२६} ।
 कस्यचिदोषवत्त्वं स्यादिति^{२७} मात्रेऽक्षजं भवेत् ॥ न विष्णोर्दोषवत्त्वे
 हि प्रत्यक्षं वर्तते स्वतः । कश्चित्प्रपश्यन्ति दोषानित्यत्रापि स्यान्न

^१ एष न साक्षिरूपम्. ^२ अन्यसाक्षात्कारादेः. ^३ ज्ञाने. ^{४-६} अन्यथ-
 प्रम. ^७ ज्ञानस्य. ^{८-१२} अन्यथप्रमः. ^{१०} साक्षिगतम्, साक्षिगोचरो
 यस्य तत्. ^{११} यत्-तत्. ^{१२} दृश्यते. ^{१३} एव. ^{१४} सदा. ^{१५} एव.
^{१६} मानस्य. ^{१७} परीक्षया. ^{१८} एव. ^{१९} यदा. ^{२०} तदर्थः.
^{२१} प्रामाण्यं मिष्यति. ^{२२} अप्रामाण्यविविक्तम्. ^{२३} एव. ^{२४} तस्मात्.
^{२५} 'यत्सोममिन्द्रविष्णवि' इति यन्. ^{२६} तदा. ^{२७} आगमस्य. ^{२८} यदा.
^{२९} जीयादिगिरये. ^{३०} ऐक्यबोधने. ^{३१} आगमे. ^{३२} विभ्यादीनां
 शौरदृष्टौ. ^{३३} शास्त्रेणैव. ^{३४} र्थावत्साक्षादि. ^{३५} एतावत्येवमिष्ये.
^{३६} न च कल्पति पुरुषाः.

चाक्षजम् ॥ पौराणं वाक्यमेवात्र तच्छ्रुत्यैव विरुध्यते । पुराणस्योप-
जीव्यश्च वेद एव न चापरः ॥ तद्विरोधे कथं मानं तत्तत्र च
भविष्यति । अपरीक्षितदृष्टिश्च कथमेवाक्षजं^१ भवेत् ॥ यद्येवं
देवदत्ता^२दिभ्रमः किं नाक्षजं भवेत् । यावच्छक्तिपरीक्षाया^३मुपजीव्यस्य
बाधने^४ ॥ दोषो नाशोधिते दोष उपजीव्यत्वमस्त्वलम् । भ्रमेऽप्य-
भ्रमभागो^५ऽस्ति तन्मात्रमुपजीव्य हि ॥ ^६बाधकज्ञानवृत्तिस्त्याग^७ चैवं
सुपरीक्षिते । सर्वं तदुपजीव्यैव ^८प्रमाणं वर्तते यतः ॥ कथं ब्रह्मेति
तज्ज्ञेयं सर्वज्ञत्वादि^९लक्षणम् । विहाय^{१०} यस्मात्कस्मा^{११}चित्स्वरूपस्यैव
चेद्यदि^{१२} ॥ उपजीव्य^{१३}त्वमेतस्मा^{१४}द्यावृत्तं^{१५} यावता भवेत् । ^{१६}तावतै-
वोपजीव्यत्वं स्वरूपस्यैव न कश्चित् ॥ सर्वलक्षणयुक्तं च स्वरूपं यदि
भण्यते^{१७} । अस्तु नो नैव हानिः स्यात्स्वपक्षश्चायमञ्जसा ॥ यस्मा-
दन्वित एवार्थः शब्दानामपि सर्वशः । विशेषसामान्यतया स्वरूप-
मखिलं^{१८} भवेत्^{१९} ॥ पुरोवर्तित्व^{२०}पूर्वाणि ^{२१}देवदत्तादिकभ्रमे ।
व्यावर्तयन्ति ^{२२}तद्रूपं चैत्रमात्रादिनैव तु ॥ ^{२३}ब्रह्मणो निर्विशेषत्वा-
^{२४}द्यावर्तयति किं^{२५} पुनः । यस्मात्कस्माच्चिद^{२६}प्यर्थात्ताव^{२७}चित्सिद्ध^{२८}-
साधनम् ॥ चिन्मात्रत्वं^{२९} च नैवेष्टमविशेषत्ववादिनः । तावन्मात्रं
यदीष्टं स्यात्सर्वज्ञत्वं कुतो न तत् ॥ चिन्मात्रा^{३०}मेदसाद्येऽपि सिद्धं

^१ प्रमाणम्. ^२ यद्देवदत्तादौ ^३ सत्यां प्रमाणतया प्रतीतस्य. ^४ उप-
जीव्यकेनकृते इतः. ^५ धर्म्यंशः. ^६ प्रथमप्रमाणे. ^७ साधैर्ह्यादिकम्.
^८ तत्त्वमसीत्यादि. ^९ (द्वितीयवाक्यं तु) विहाय (१२-१४). ^{१०} धर्मान्.
^{११} तत्त्वादेः. ^{१२} तदितिरुचं श्रेयम्. ^{१३} स्वरूपस्यैव. ^{१४} अपरथा-
ज्ञानासंभवात्. ^{१५} धर्मेण. ^{१६} उपेतस्यैव. ^{१७} तच्छब्देन इति यदि
भण्यते. ^{१८} योग्यान्नितम्. ^{१९} शब्दबोध्यम्. ^{२०} विनोपनिनि.
^{२१} देवदत्तादौचैत्रादिभ्रमे. ^{२२} देवदत्तादि स्वरूपम्. ^{२३} पुनः ॥ कर्तृब्रह्म.
^{२४} न किमपि. ^{२५} तत्त्वादिरहितात्. ^{२६} द्यावृत्तं चेत्. ^{२७} ज्ञातस्यैव
ज्ञापकम्. ^{२८} सर्वं विषयकत्वरहितं चिद्रूपत्वम्. ^{२९} चिन्मात्रेण अमेदः
साध्यः=प्रतिपाद्यः यस्य तत्.

^१तत्प्रतिपादनः । ^२स्वामेदाद्भीकृतेरेव चित्त्वं स्वस्यापि ^३यन्मतम् ॥
^४सर्वापेक्षतया सर्वज्ञत्वमित्येव ^५तन्न हि । इति चेत्तदनन्तत्वं च ज्ञत्वं
 न ज्ञेयमर्जितम् ॥ स्वज्ञेयत्वं च नैवासौ मन्यते ^७सविशेषतः ।
 स्वशब्दोऽपि ^८परापेक्षस्तस्माद्वाच्यत्तिरेव हि ^{१०}॥ स्वशब्दार्थ इति प्रोक्तः
 स्वरूपं नाम किं ^{११}न चेत् । रूपशब्देन पूर्त्वा ^{१२}च ^{१३}सामान्यता-
 वचः ॥ न ^{१५}स्वरूपाभिधायि स्याद्वैयर्थ्यं स्वपदस्य यत् । चेतनस्य
^{१६}स्वभावो ^{१७}हि चैतन्यमिति गीयते ॥ तस्माद्विशेषवाहुल्यं ^{२०}चैतन्यस्य ^{१८}
 विशेषतः ^{१९}। न ज्ञेयज्ञातृहीनं हि ज्ञानं नाम कचिद्भवेत् ॥ ज्ञेय-
 ज्ञानविहीनश्च ज्ञ इत्यत्र न च प्रमा । ज्ञातृज्ञेयविहीनं च ज्ञानं
 चेद्भोक्तृभोग्यतः ॥ हीनं भोजनमेव स्यात्ताडन ^{२१}कर्तृताड्यतः ^{२२}।
^{२३}नित्यत्यात्ताडनं ^{२४}च स्यादिति चेन्नित्यवागपि ^{२५}॥ वाच्यवक्तृविहीना
 स्यान्न हि सा चैव तादृशी । द्रष्टारो वेदवाचो हि सन्ति वाच्यानि
 चाज्जमा ॥ नित्यो द्रष्टा च वाच्यश्च भगवानेव च स्वयम् । न हि
 वक्तृविहीना च वाच्यहीनापि वाक् कचिद् ^{२५}॥ ज्ञातृज्ञेयविहीनं च
 ज्ञानमेव न तद्भवेत् । न ^{२६}हि नित्योऽपि वक्तास्ति वाक्यवाच्य
 निर्जितः ॥ ज्ञानज्ञेयविहीनश्च ज्ञोऽप्येवं नैव विद्यते । किं च सर्व-
 निलोपश्च ^{२७}केन मानेन गम्यते ॥ सर्वेण सह तद्वाक्यमर्थश्च यदि

- ^१चिदैक्यम् ^२स्वस्य स्वेन ^३यत् सम्मतम् ^४मिथ्याभूत
^५हेतो ^६तदेव ^७विज्ञेयाद्भीकारापत्ते ^८परापेक्षस्यार्थस्य-
 प्रतिपादक ^९परस्मात् ^{१०}यथा ^{११}न किमपि स्वञ्च तत्स्वरूपं
 चेत्यत्र ^{१२}वैयर्थ्यं स्वपदस्य यत् ^{१३}स्वरूपपदस्याखण्डत्वापक्ष
 निराह, रूपपदम् ^{१४}सामान्याकारस्य वाचकम् ^{१५}असाधारणा-
 कारस्य ^{१६}अनागन्तुक् ^{१७}शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ^{१८}ग्रहणः
^{१९}अतिशयेन ^{२०}स्यात् ^{२१}ताडनकर्ता ^{२२}ताड्याभ्याम्, हीनं
 म्यात् ^{२३}ज्ञातृविहीनम् ^{२४}वाक् न वाच्यार्थं किन्तु तत्कर्म तथापि
 आकाङ्क्षानिमित्तं प्रतिसम्यग्व्यञ्जितत्वं नित्यत्वेन न हीयत इति तदुक्ति
^{२५}ग्रन्थे ^{२६}यत् ^{२७}मिथ्यायम्

गृह्यते । तदभावे न सर्वस्य नापलापो भवेत्तदा ॥ न गृह्यते चेत्त-
न्यायादपलापो न हि क्वचित् । उपपत्तिविहीनस्य^१ वाक्य^२स्यार्थो न
गम्यते ॥ उपक्रमादिलिङ्गानां वलीयो^३ ह्युत्तरोत्तरम् । श्रुत्यादौ
'पूर्वपूर्वं च ब्रह्मतर्कविनिर्णयात्^४ ॥ प्रत्यक्षमुपपत्तिश्च बहवश्चांगेमा
यदा । विरुध्यन्ते न चार्थो^५ऽस्ति 'यत्र^६ लिङ्गविरोधिता^७ ॥ ^{१०}स
एवार्थः कथं ग्राह्य उपपन्ने^८विरोधिनि । मुख्यार्थे विद्यमाने तु क
सार्वज्ञं निषिध्यते ॥ अतः सर्वगुणैर्गुक्तं ब्रह्माङ्गीकार्यमेव हि ।
^{११}अपलापोऽपि सर्वस्य न कथञ्चन युज्यते ॥ अनादियोग्यता चोक्ता^{१२}
तेन^{१३} ग्राह्यैव सर्वथा । मुक्तानां तारतम्यं च मानैरुक्तैर्न चाल्यते ॥
^{१४}ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यं कुर्वन्ति शुभमेव हि । तारतम्यं तु मुक्तौ
च तेनैवाध्यवसीयते ॥ तारतम्यं न चेन्मुक्तौ कुतः कुर्युः शुभं पुनः ।
कृच्छ्रेणापि तपो ज्ञानं कर्माप्येते चरन्ति हि ॥ विभ्यति स्माशुभान्नित्यं
सकामाश्च शुभे सदा । न च स्वभाव एवायं भयपूर्वप्रवृत्तिः ॥
कृच्छ्रेणाचरणाच्चैव शुभस्यैव पुनः पुनः ॥ तादृशोऽपि ^{१५}स्वभावश्चेदज्ञ-
स्यापि भवेत्तथा । फलवच्चे प्रमाणं चेत्तत्रज्ञस्य समं हि तत् ॥
निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमिह चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु
ब्रह्माम्येति सनातनम् ॥ 'शुमेनानन्दवृद्धिः स्याद्ब्रह्मसत्त्वं वाशुमेन हि ।
ज्ञानिनोऽपि यतस्तेन कर्तव्यं शुभमेव तैः' ॥ 'उपास्ते^{१६} स य
आत्मानं क्षीयते नास्य कर्म हि । अस्माद्धेवात्मनो^{१७} यद्यत्कामये-
त्सृजते च तत्^{१८} ॥ अविद्वान्वहु^{१९}कर्माऽपि हान्तवत्फलमाप्नुयात् ।
यदेव विद्यमा कुर्यात्तदेव हातिवीर्यवत्' ॥ इत्यादिवाक्यसामर्थ्या-

^१ विरुद्धस्य. ^२ तात्पर्यम्. ^३ यद्यदुत्तरं तत्. ^४ यद्यत्पूर्वं तत् यलीयः.
^५ निर्णीतत्वात्. ^६ यदर्थबोधने. ^७ प्रयोजनम्. ^८ उपक्रमादि लिङ्ग.
^९ च अस्ति. ^{१०} विश्वमिष्यत्यरूपः. ^{११} मिष्यात्वाभिधानम्. ^{१२} प्रमाणै-
रुपपादिता. ^{१३} तेन कारणेन सा. ^{१४} अपरोक्ष. ^{१५} स्वभावबलायातः.
^{१६} य आत्मानमेव लोकमुपास्ते. ^{१७} परमात्मनः प्रसादेन. ^{१८} कर्म
इष्टं यस्तु. ^{१९} अनेककर्मकर्माऽपि.

त्तारतम्यं विमुक्तिगम् । न चात्रोपासकस्यैव फलमक्षयमुच्यते ॥
 न हि ज्ञानं विना कापि फलसाक्षयता भवेत् । ज्ञानद्वारेण चेत्तस्य
 नास्मत्पक्षप्रतीपता ॥ ज्ञानोत्तरस्यैवमपि ह्यक्षयत्वं न चान्यथा ।
 पूर्वभाविशुभानां हि ज्ञानेनैव कृतार्थता ॥ प्रारब्धानां तु भोगेन
 तज्ज्ञानोत्तरकर्मणाम् । मुक्तावनुप्रवेशः स्यादन्यथा तत्कृतिर्न हि ॥
 ज्ञानात्पूर्वाणि कर्माणि शुभानि ज्ञानसिद्धये । अकाम्यानि निषिद्धानि
 ज्ञानरोधाय 'भुक्तये ॥ १' योग्यताया बलाद्यच्च शुभबाहुल्यमादितः^२ ।
 ज्ञानबाहुल्यमेवैतत्कुर्यान्नान्यस्य^३ कारणम् ॥ ज्ञानस्य भक्तिभागात्वा-
 द्भक्तिज्ञानमितीर्यते^४ । ज्ञानस्यैव विशेषो^५ यद्भक्तिरित्यभिधीयते ॥
 परोक्षत्वापरोक्षत्वे विशेषौ ज्ञानगौ यथा । स्नेह^६योगोऽपि तद्वत्स्या-
 दिशेषो ज्ञानगोचरः ॥ इत्यभिप्रायतः प्रायो ज्ञानमेव विमुक्तये ।
 वदन्ति श्रुतयः सौम्यं विशेषोऽपि ह्युदीर्यते ॥ भक्तिज्ञानमिति कापि
 न हि द्वेषयुता दृशिः । पुर्यार्थाय भवति सर्वश्रुतिविरोधतः ॥
 'चेतनस्य द्वयं भोग्यं संसारो मुक्तिरेव च । संसारस्त्रिविधस्तत्र स्वर्गो
 मध्यमघस्तथा ॥ मुक्तिश्च द्विविधा तत्र सुखं नित्यं तथाऽपरम् ।
 नित्यदुःखमिति द्वेयं साधनं^७ संसृतावपि ॥ काम्यं कर्मनिषिद्धं च
 सा^८ ज्ञानमिति निश्चयः । द्वेषो भक्तिश्च^९ मुक्तौ तु मुक्तिद्वय-
 विधायकम्^{१०} ॥ इति पैङ्गिश्रुतेर्द्वेषो नैव सन्मुक्तिकारणम् ।
 अमन्मुक्तेः कारणं च मुक्तावित्यत्र केशवः ॥ मुक्तिशब्दोदितो
 मोक्षं स्वमक्तानां करोति यत् । द्वेषतोऽपि विमुक्तिश्चेन्महातात्पर्य-
 रोधनम् ॥ भक्त्या प्रसन्नतो देवान्मुक्तिरित्येव तदुक्तान् । वदन्ति
 श्रुतयस्मर्वाः पुराणान्यागमा अपि ॥ यदि द्वेषेण मुक्तिः स्याद्वक्तव्यो

^१ दुःखस्य. ^२ प्राद्वत्तत्वादिरूपा पितृमरणादिरूपा च. ^३ ज्ञानात्पूर्व-
 एतम्. ^४ प्रत्ययायमात्र परिहारस्य. ^५ पदार्थम्. ^६ लक्ष्यत.
^७ स्नेहादिमादित्यलक्षणः. ^८ यथा. ^९ स्नेहेन सम्यग्बन्धः. ^{१०} संसृति-
 यिषये. ^{११} अज्ञानमहितम्. ^{१२} यिष्णौ. ^{१३} वारकम्.

दोषसञ्चयः । स्मर्तव्यो भगवान्नित्य^१मित्यर्थेनैव हि कचित् ॥ द्वेपादिव
 गुणानाह^२पुराणे क्रुद्धवाक्यवत् । यथा क्रुद्धः पिता पुत्रं^३मरेत्याक्षेप-
 पूर्वकम् ॥ प्रोक्तस्यान्यस्य^४कृत्यर्थं वदत्येवं पुराणगम् । वाक्यं
 श्रुतिविरोधेन स्वविरोधेन चाञ्जसा ॥ बह्वागमविरोधाच्च न द्वेपा-
 न्मुक्तिवाचकम् । 'तमो द्वेपेण^५ संयान्ति भक्त्या मुक्तिं तथैव च ॥
 'विष्णौ विष्णुप्रसादेन विलोम^६त्वेन चाञ्जसा' । इति पाहुष्यवचन-
 मप्युक्तार्थनियामकम् ॥ महातात्पर्यरोधेन कथं वाक्यं प्रमाणताम् ।
 याति^७सर्वार्थरूपं हि महातात्पर्य^८मिष्यते ॥ वाचकत्वं हि^९तात्पर्यं
 पदार्था अखिला रवाः^{१०} । सोऽर्थः कथं परित्याज्य एकशब्दस्य^{११}
 संशये ॥ अतो विज्ञान^{१२}भक्तिभ्यां पुरुषार्थः परो भवेत् । 'यस्य^{१३}
 देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्मैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते
 महात्मनः' । 'भक्त्या ज्ञानं^{१४}ततो^{१५}भक्तिस्ततो दृष्टिस्ततश्च सा^{१६} ॥
 ततो मुक्तिस्ततो भक्तिः सैव स्यात्सुखरूपिणी' । 'भक्त्या प्रसन्नो
 भगवान्दद्याज्ज्ञानमनाकुलम् ॥ तथैव दर्शनं यातः प्रदद्यान्मुक्तिमेतया' ।
 '१७'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ॥ १८'शक्य एवं विधो
 द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्या त्व^{१९}नन्यया शक्य अहमेवं-
 विधोऽर्जुन ॥ ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन^{२०}प्रवेष्टुं च परंतपः' । इत्यादि-
 वाक्यतश्चैव सोऽयमुक्तार्थ ईयते ॥ न च^{२१}प्रसादमामोति द्वेपाद्भक्त्या

१ इत्यभिप्रायेण. २ कचित्. ३ प्रकृत्यन्तरस्यैतद्रूपम्. ४ करणाय.

५ विष्णौ. ६ भक्त्या. ७ कोपेन. ८ सर्वेषां शास्त्राणामनन्यार्थतया-
 यदेकार्थप्रतिपादकत्वं तद्रूपम्. ९ तत्पर प्रतिपाद्य यस्यतत् तत्पर तस्य
 भावः. १० आगमाः. ११ एकवाक्यसम्बन्धिनिःसंशये सति.

१२ माहात्म्यज्ञानस्नेहाभ्यामेव न तु द्वेपेण. १३ भवेताभ्यतरश्रुति

१४ ज्ञानादेः. १५ पक्का. १६ परिपक्वा. १७ भक्तिरहित ध्वणादिभिः.

१८ विद्यक्षिस्तु सन्धिर्मवतीत्युक्ते. १९ न विद्यतेऽन्योविषयो यस्याः

सा. २० याथार्थ्येन ज्ञातुम्. २१ हरिप्रसादः द्वेपसाध्यो न प्रसादत्वात्
 गुरुप्रसादवत् इत्यनुमानं उक्त दृष्टव्यातिकम्.

तमाप्नुयात् । इति दृष्टानुसारित्वमप्यस्मिन्नर्थ ईयते ॥ 'ये' पृथग्विहिता
 विष्णोर्गुणा वेदेन सादरम् । त एव दृष्टवैलोम्या^२ दङ्गीकार्या न
 चापरम्^३ ॥ 'अन्यदृष्टानुसारेण वासुदेवेऽपि गृह्यते । दोषाभावाच्च
 ये वेदेरुदिता अविहाय तान् ॥ अनुक्ता अपि च ग्राह्या महातात्पर्य-
 शक्तितः' । एवं बृहत्संहितावाक् सिद्धान्तो हि तदीरितः ॥
 तारतम्येन तद्भक्तेष्वपि भक्तिर्विनिश्चयात् । कर्तव्येषांऽपि तद्भक्तिर्लोक-
 वेदानुसारतः ॥ यो हि भक्तः प्रधाने स्यात्तदीयेष्वपि भक्तिमान् ।
 दृश्यतेऽसौ नियमतो विपरीतो विपर्ययः ॥ व्यभिचारो यदि क्वापि
 भक्तिहासोऽत्र कल्प्यते । भक्तिदोषो ह्यसौ यत्र तद्भक्तेष्वपि
 भक्तिमान् ॥ तारतम्येन तेष्वद्वा भक्तिदृष्टानुसारतः । विष्णु-
 प्रसादानुमारात्कार्या दोषस्तदन्यथा ॥ स्वप्रीत्यनुसृतौ प्रीतिर्लोकेऽ-
 प्यद्वैव दृश्यते । 'तारतम्यपरिज्ञानमप्येतेनैव'^६ 'साधनम्'^७ ॥ लक्ष्मी-
 विरिञ्चवाणीशगिरिजेन्द्रा गिरां पतिः । ध्यादयश्च क्रमशो भगवत्प्रीति-
 गोचराः ॥ तेषु भक्तिः क्रमेणैव कार्या नित्यं सुमुक्षुभिः ।
 सर्वेऽपि गुरवर्धते पुरुषस्य सदैव हि ॥ तस्मात्पूज्याश्च नम्याश्च ध्येयाश्च
 परितो हरिम्' । इति पाठुष्यवचनादप्येषोऽर्थोऽवसीयते ॥ 'हरिभक्तिः
^८क्रमेणैव तदीयेषु^{१०} हरिस्मृतिः^{११} । हरिस्तुतिस्तत्स्मृतिश्च^{१२} तत्स्तुति-
 हरिपूजनम् ॥ तत्पूजा विहितात्याग इति मुक्तेः क्रमेण^{१३} हि ।
 नियमात्साधनान्येव नित्यसाध्यानि^{१४} चाखिलः' ॥ इति प्रवृत्तवचनं

^१ लोकविलक्षण्येन. ^२ दृष्टवैलोम्यमनादृत्य. ^३ लोकविलक्षणं वेदा-
 नुक्तं गुणजातं नैवाङ्गीकार्यम्. ^४ वेदोक्तादणुन्यमहत्त्वयोगपक्षादेः अन्य-
 दृष्टानुसारतः. ^५ दयता. ^६ भक्तेषु तारतम्येन भक्तिः करणीयेति-
 नमर्यनेन. ^७ मोक्षम्य. ^८ इति निरुद्धम्. ^९ तारतम्येन.
^{१०} भक्तिः. ^{११-१२} तदीय. ^{१३} हरौ मुख्यानि अन्यत्रामुप्यानि.
^{१४} नित्यं वर्तमानानि.

साधनस्य विनिर्णये । 'प्रवृत्ते पञ्चरात्रे^२ हि साधनस्य^३ विनिर्णयः^४ ॥
हरिद्वेषो न शुभदः^५ सद्द्वेषत्वाद्यथा^६ गुरोः । क्रमाद्भक्तिर्हरिप्रीति-
कारणं तत्प्रियोपगा^७ ॥ भक्तिर्यतो यथा स्वस्मिन्नित्याद्या युक्तिरत्र
च । प्राधान्य^८ तारतम्यानुसारिणी भक्तिरुत्तमा ॥ ^{१०}प्रीतिदैव हरे-
र्यस्माद्भक्तिः सा^{११} ^{१२}स्वोपगा यथा । इति वा ॥ ४१ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ॐ ^{१३}स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ ॥ ४४ ॥

ज्ञानकर्मादिफलं चैषु^{१४} ^{१५}क्रमोपगम् ॥ ^{१६}स्वातन्त्र्यतारतम्येन^{१७} फलं
हि फलिनां^{१८} भवेत् । अशुभं त्वशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात्प्रीतितो^{१९}
हरेः ॥ आज्ञया ^{२०}चान्यगं नैव भोगाय भवति क्वचित् । पुण्य^{२१}मेवा-
मुमाप्नोति न देवान्पापमाप्नुयात् ॥ इत्यादिश्रुतयो मानमुक्तेऽर्थे
युक्तयोऽपराः । 'उपासना^{२२}धर्मफलं यतो ^{२३}देहान्तरे स्थितिः ॥
घातुदेवाज्ञया चैव^{२४} पूर्वकर्मानुसारतः । प्रेरयन्ति हि ते जीवान्पुण्य-
पापेषु नित्यशः ॥ ^{२५}अरागद्वेषतथैव कथं दोषानबामुयुः । हर्षाज्ञा-
करणादेव पुण्यमेभिरवाप्यते ॥ हरिपूजेति चोद्देशात्कार्यं न शुभ-
माप्नुयुः ॥ अतो यथाक्रमं धर्मज्ञानयोः फलमञ्जसा । सर्वप्राणिगतं
देवाः प्राप्नुवन्त्याविरिञ्चतः ॥ देवा एव हि देवानां विशिष्टा
विनियामकाः । ब्रह्मा त्वखिलदेवानां नराणां च नियामकः ॥ अतः

- १ प्रवृत्तनामके ग्रन्थे. २ पञ्चरात्रैकदेशे. ३ तन्नामकम्. ४ प्रकरणमस्ति.
५ उत्तमपुरुषद्वेषात्. ६ द्वेषः. ७-८ तत्प्रियविषयकमभित्यात्. ९ उत्तम-
त्वम्. १० साध्यवचनमिदम्. ११ भक्तिः. १२ स्वमुपगच्छतीति विष्णु-
विषयिणी. १३ स्वामिनां देवानामेव ज्ञानफलम्. १४ देवेषु.
१५ क्रमेणोपगच्छति. १६ स्वामित्व. १७ एव. १८ फलमाजाम्.
१९ प्रसादेनैव. २० अशुभं तु इत्यन्यथः. २१ 'पुण्यमेवामुं गच्छति न
ह वै देवान् पापं गच्छति' इति ग्रह. २२ जनितपुण्यफलम्. २३ देवानां
प्रेरकतया. २४ जीवानाम्. २५ देवानाम्.

सर्वगुणानेष श्रामोत्यधिकमन्यतः । द्रव्य^१स्वातन्त्र्यविज्ञानप्रयत्नैराधिकं
 फलम् ॥ देवानामन्यगं^२ चापि तेषु हि ब्रह्मणोऽधिकम्^३ । बृह-
 चन्द्रोदितं वाक्यं हरिणा^४ फलनिर्णये ॥ 'लोकेऽप्येतादृशगुणैः
 फलाधिक्यं हि दृश्यते । एवं च कलिपूर्वाणामसुराणां महत्फलम् ॥
 अशुभेषु सदैव स्यान्मिथ्याज्ञानादिकेषु हि ॥ 'शुभाशुभफलं देवा
 असुराश्च समाप्नुयुः । क्रमेणैव यथाशक्ति यथा ये ये प्रयोजकाः'^५ ॥
 प्रेरका अपि पापानां न देवाः पापमाप्नुयुः'^६ । इति प्रकाशिकायां हि
 प्रोवाच हरिरञ्जसा ॥ ४४ ॥ ॐ^७ 'आर्त्विज्यमित्यौडुलोमि-
 स्तस्मै हि परिक्रियते ॐ ॥ ४५ ॥ ॐ सहकार्यन्तर-
 विधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॐ ॥ ४६ ॥
 'यद्यप्येवं सुराणां च दैत्यानां च महत्फलम् । शुभाशुभेभ्य एवं च
 कर्तुश्च^८ स्याद्यथोदितम्^९ ॥ 'तस्मान्निरयमानुष्यस्वर्गमुत्तुपभोगिनः ।
 मानुषोत्तममारभ्य^{१०} देवास्तु निरयं विना ॥ असुरास्तु विना मुक्तिं
 तमोऽन्यमपि चाप्नुयुः'^{११} । इति तत्त्वविवेकोक्तं स्वयं भगवतो
 वचः ॥ ४४ ॥ ७ ॥

॥ ॐ अनाविष्कुर्व^{१२}न्नन्वयात्^{१३} ॐ ॥ ४९ ॥

^{१३} ज्ञानदा अपि चाचार्या विशेषात्फलमाप्नुयुः । 'मुक्तावष्टगुणं शिष्या-
 हुस्त्रामोति शोभनम् ॥ तद्गुरु^{१४} द्विगुणं तस्मात्सार्धं तावत्ततोऽपरे ।

^१ इन्द्रियादिषु स्वामित्वम्. ^२ जीवगम्. ^३ तत्प्रामाण्यप्रकरणे. ^४ कृष्यादौ.
^५ तथा तथा. ^६ नुत्तोपमानम् । मन्त्रे अत्यन्तफलमिव प्रजानामपि
 ज्ञानादिफलमस्ति. ^७ तु अलं फलम्. ^८ श्रुत्याश्रुत्यनुसारेण.
^९ कर्तुः फलसद्भावादेव. ^{१०} देवपर्यन्ता दैत्यपर्यन्ताश्च. ^{११} एव उपदेशं
 दुर्यात्. ^{१२} उपपत्तेः. ^{१३} पूर्वपदत्रापि पूर्वपदं अत्यन्तद्वेयत्वाभावात्
 प्रपञ्चेनाह. ^{१४} मन्त्रानकवरणत्वात्.

देवाः^१ सहस्रगुणितं^२ क्रमात्तस्माद्यथोत्तरम् ॥ ब्रह्मा^३ महौघगुणितमेवं
फलविनिर्णयः^४ । इत्याह भगवांश्छास्त्रे गुरुवृत्ताभिधे स्वयम् ॥ युक्तं
च तत्र गोदाता गोमात्रफलमाप्नुयात् । 'य इमं परमं गुह्यं मद्भक्ते-
ष्वभिधास्यति ॥ मक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः । न च
तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥ भविता न च मे तस्मादन्यः
प्रियतमो भुवि' । इत्याह भगवानेवमपि^५ पात्रं^६ भपेक्ष्यते ॥४९॥५॥

॥ ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ॥
॥ ५० ॥ १० ॥ ॐ एवं मुक्तिफलाऽनियमस्तदवस्थाव-
धृतेस्तदवस्थावधृतेः ॐ ॥ ५१ ॥ ११ ॥ एवमेवाविरोधेन
प्रारब्धस्यैव कर्मणः । ज्ञानं दृष्टं^७ फलं प्रोक्तं मुक्तिश्चैवेह^८ लभ्यते ॥
॥ १० ॥ ११ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमद्भक्तसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥
अध्यायश्च सम्पूर्णः ॥ श्लोकसङ्ख्या ॥ २७८ ॥ ७१५ ॥

^१ ज्ञानप्रवर्तकत्वात् ^{२-३} सहस्रमहौघेत्युपलक्षणं परम्पराया अनियत-
त्वात्. ^४ ज्ञानदानस्य तत्सम्प्रदाय प्रवर्तनस्य च महाफलत्वेन यद्गुणं
ग्रहणायाविष्कारेण ज्ञानदानस्य कार्यत्वेऽपि. ^५ दानफलेन, अन्यथा
प्रत्यवाय हेतुत्वात्. ^६ दृष्टं च तत्फलं च. ^७ ज्ञानजन्मनि.

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

॥ ॐ ॥ समन्वयाविरोधान्यां सिद्धे^१ वस्तुनि^२ साधने ।
विचारितेष्वशेषेषु साधनेषु विशेषतः^३ ॥ नित्यशः कार्यमत्यन्त-
मवश्यम्भावि साधनम् । चिन्त्यते प्रथमं तत्र ॥ ॐ आवृत्ति-
रसकृदुपदेशात् ॐ ॥ १ ॥ श्रवणादिसकृत्क्रिया ॥ आवृत्तिर्नेति
सन्देहे^४ कर्तव्याऽऽवृत्तिरेव हि । उपदेशोऽतत्त्वमसीत्यादिद्वयसकृदेव
यत् ॥ 'लिङ्गा'ल्लतव्यतः पूर्वमृजोर्ब्रह्मत्वतः शतात् । शुश्रावोग्रतपा
नाम योग्यो रूद्रपदस्य यः ॥ सार्धं परार्धं विष्णोस्तु गुणान्मत्स्या
सदोद्यतः । तत्रिभागमुपासां च चक्रे संभृतमानसः ॥ दशमन्वन्तरं
शक्रपदयोग्यो^५ गरुत्मतः ।^{१०} पदयोग्यात्सुमनसः सुनन्दो नाम
चामृणोत् ॥ उपासां चक्र उद्युक्तो मन्वन्तरचतुष्टयम् । सूर्याचन्द्र-
मसोश्चैव पदयोग्यौ^{११} सुतेजसौ ॥ सुरुपशान्तरूपश्च मन्वन्तर-
चतुष्टयम् ।^{१२} अमृणतां सुमनसो मन्वन्तरमुपासताम्^{१३} ॥ ततः
प्रोक्तास्तु ते सर्वे मत्तयोग्रतप आदयः । अपश्यन्परमं विष्णुं
तत्प्रसादधिताः सदा ॥ इत्युक्तं विष्णुना साक्षाद्ग्रन्थे सत्तत्त्व-
संज्ञिते ॥ १ ॥ १ ॥

॥ ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ ॥

॥ ३ ॥ आत्मेति नाम कथितं सायान्नारायणस्य हि । 'आत्मा
ब्रह्म महांस्तारः परमेशः शुचिश्रमाः ॥ विष्णुर्नारायणोऽनन्त इति
श्रीपतिरिष्यते' । इति पङ्क्तिश्रुतिश्चैव तथैव परमश्रुतिः ॥ 'ओमात्मा
भगवान्विष्णुरात्मानन्दोऽश्वरः स्वराट् । मिथ्याता नृसिंहोऽजो नारायण

१ सति. २ परमह्लादिरूपे. ३ साधनविषये. ४ परमादरेण. ५ मोक्ष-
सिद्धावत्यन्तम्. ६ ध्ययणादीनाम्. ७ आदातव्यः शिष्यैरुपासितव्यः
तस्मात्. ८ ब्रह्मत्वात्तां शतात्पूर्वमिति. ९-१० गरुडपद. ११ सुप्रज्ञावेय
न तु मन्दो. १२ अमृणुताम्. १३ उपासताम्.

उरुक्रमः ॥ अनसूया तथैवाग्नेर्जज्ञे^१ पुत्रानकल्मषान् । दत्तं दूर्वाससं
 सोम^२मात्मेशब्रह्मसम्भवान् ॥ इति भागवते चैव^३ तस्मादात्मा
 जनार्दनः । तस्मादुपास्यो^४ 'विष्णुरिति ज्ञातव्यः सजनैः सदा ॥
 तथैवोपासते सन्तस्तथैवोपदिशन्ति च । 'आदानार्थत्वतश्चायमात्म-
 शब्दः पतिं वदेत् ॥ स्वामी मे विष्णुरित्येव नित्यदोपास्यमञ्जसा ।
 'स्वामी विष्णुरिति ध्यानं विशेषणविशेष्यतः ॥ कर्तव्यं सर्वथैवैतन्न
 कथञ्चन विस्मरेत्' । इति सत्तत्त्ववचनं पाङ्गुण्यवचनं परम् ॥ 'मम
 स्वामी हरिर्नित्यं सर्वस्य पतिरेव च । इति ध्येयः सर्वदैव भगवान्विष्णु-
 रन्वयः ॥ ३ ॥ २ ॥

॥ ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ॥ ४ ॥ प्रतीक-
 विषयत्वेन न कार्या विष्णुभावना । प्रतीकं नैव विष्णुर्यन्मिध्योपासा
 ह्यनर्थदा ॥ योज्यथा^७ सन्तमात्मेऽ^८मन्यथा^९ प्रतिपद्यते^{१०} ॥ किं
 तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा' ॥ 'योज्यथा सन्तमात्मान'^{११}-
 मन्यथा प्रतिपद्यते । 'किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा'^{१२} ॥
 'योज्यथैव स्थितं विष्णुमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं
 चोरेण ब्रह्महारिणा' ॥ 'स्वात्मानं प्रतिमां चापि देवतान्तरमेव वा ।
 चेतनाचेतनं वाज्यद्ध्यायेद्यः केशवस्त्विति ॥ किं तेन न कृतं पापं
 चोरेणेशापहारिणा' । 'योज्यद्विविष्णुरिति ध्यायेज्जानीयाद्वा हरिं तथा ॥
 अन्येतमसि मज्जेत्स^{१३} यत्र नैवोत्थितिः क्वचित्' । 'योज्यद्विविष्णुरिति

^१ जनयामास. ^२ विष्णुशिवब्रह्मभिः, सोमस्तु ब्रह्मणा सहभूतः.

^३ आत्मशब्दप्रयोगोऽस्ति. ^४ च. ^५ आत्मा-विष्णुः आत्मा-स्वामी

इति ज्ञातव्यः. ^६ स्वीयतया आनन्दान्मन् आकृष्टलोपो दस्यचतः

निर्वचनत्वात्. ^७ प्रतीकभिन्नत्वादिप्रकरम्. ^८ जीवानामीशम्.

^९ प्रतीकत्वादिना. ^{१०} जानाति ध्यायति च. ^{११} परमात्मानम्.

^{१२} महाभारते सनत्सुजातोये २. १४. ^{१३} पतितस्य.

‘ध्यायेद्विष्णुरन्यदिति स्म वा ॥ अन्यथा ध्यानदोषेण सोऽन्वेतमसि
मज्जति’ । ‘योऽन्यद्विष्णुरिति ध्यायेद्विष्णुरन्यदिति स्म वा ॥
महातमसि मग्नस्य तस्य नैवोत्थितिः कचित्’ । ‘यत्किञ्चिदन्यथा^१-
संस्थमन्यथा^२ ध्यातमज्जसा ॥ ध्यातुर्महादोषकरं किमु सर्वेश्वरो हरिः’ ।
‘यत्किञ्चिदन्यथासंस्थमन्यथा ध्यातमज्जसा ॥ महादोषकरं विष्णुः
किमु सर्वेश्वरेश्वरः’ । ‘यत्किञ्चिदन्यथासंस्थमन्यथा ध्यातमज्जसा ॥
अनर्थकारणं लोके किमु सर्वेश्वरेश्वरः । न किञ्चिदन्यथा ज्ञेयं ध्येयं
वा तेन कुशचित् ॥ किमु सर्वोत्तमो विष्णुर्ज्ञेयो नीचतया कचित् ।
तस्माद्वस्तु यथारूपं ज्ञेयं ध्येयं च सर्वदा ॥ कारणं पुरुषार्थस्य नान्यथा
भवति कचित्’ । इति श्रुतिपुराणोक्तिबलतो न प्रतीकता ॥ ध्येया
विष्णोः कचिद्यस्मान्मिथ्याज्ञानमनर्थदम् । इत्यभिप्रेत्य ‘न हि स’
इत्याह भगवान्प्रभुः ॥ प्रतीकसंस्थितत्वेन ध्येयो विष्णुर्न चान्यथा ॥
॥ ४ ॥ ३ ॥

॥ ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ ॥ ५ ॥ ब्रह्मेति च
सदा ध्येयो भगवान्विष्णुरज्जसा । उत्कृष्टो ब्रह्मशब्दार्थः ‘पूर्णत्वं
ब्रह्मता’ यतः ॥ आधिव्याधिनिमित्तं विक्षिप्तमनसोऽपि तु । ध्येयैव
ब्रह्मता नित्यं विष्णोर्भक्त्या निरन्तरम् ॥ इति प्रकाशिकायां च
वचनं विष्णुनेरितम् । नात्मेति सूत्रमीशस्य जीवत्वप्रतिपादकम् ॥
आत्मशब्दं यतो हेतुं कृत्वा जीवं न्यवारयत् । स्वशब्दात्प्राणभृच्चैव
नोक्त इत्येव वेदराट् ॥ यद्यात्मशब्दो जीवेऽपि कथं स विनिवारयेत् ।
आत्मशब्दोदितस्तस्माद्विष्णुरेव न चापरः ॥ ‘आत्मब्रह्मादयः
शब्दास्तमृते विष्णुमन्ययम् । न वदन्ति यतो नास्मा^३ क्वापि तर्गुण-
पूर्णता’ ॥ नारायणाध्यात्मगतमिति यद्विष्णवं वचः । यदि

^१ गन्तोदकादियम्. ^२ पवित्रम्. ^३ अपवित्रम्. ^४ दृष्टिः. ^५ ब्रह्म-
शब्दमृत्तिनिमित्तम्. ^६ यतमे, अथवा यतैत. ^७ अथस्यायाम्.

जीवेशयोर्वेदपतिरैक्यं च मन्यते ॥ आत्मशब्दं कथं तस्मान्निवारयति
युक्तिः । मेदस्य व्यपदेशं च स्थितिं चादनमेव च ॥ मेददाह्ये हेतु-
माह तात्पर्यं स जगत्पतिः । ^१व्यावहारिकमेदश्चेत्कासावव्यावहारिकः ॥
^२व्यावहारिकमित्येव वचनं व्यावहारिकम् । उत नेति विकल्पे तु
यदि स्याद्व्यावहारिकम् ॥ ^३तस्यापि ^४बाध्यता चेत्स्याद्भेदः स्यात्पार-
मार्थिकः । अव्यावहारिकत्वं चेद्भेदोऽयं सत्यतां गतः ॥ एकस्या-
सत्यतायां हि द्वयोरेव विरुद्धयोः । अन्यस्य सत्यतैव स्यादिति केन
निवार्यते ॥ असत्यं नोक्तमित्युक्ते^५ सत्यमुक्तमिति प्रजाः । जानं-
त्युक्तं तु नो सत्यमित्युक्तेऽसत्यतामपि ॥ न स्वप्नेऽपि द्वयं मिथ्या
^६तत्रैकं सत्यमेव हि । भावा^७भावावुभौ तत्र कथं मिथ्या भविष्यतः ॥
भावस्य हि निषेधे तु नाभावस्य निषेधनम् । ^८स्ववाचोऽसत्यता
चेत्स्यात्तस्मा^९द्भेदस्य सत्यता ॥ ^{१०}तस्माज्जीवेशयोर्भेद^{११} उक्त न्यायेन^{१२}
गम्यते ॥ २ ॥ ^{१३}एतस्मादात्मशब्दोऽयं ^{१४}परमात्माभिधा^{१५} भवेत् ।
प्रतीकविषयत्वेन विष्णुदृष्टिर्न तद्भवेत् ॥ प्रतीके विष्णुरित्येव तस्मा
त्कार्या ह्युपासना । न च विष्णुः प्रतीकं ^{१६}यत्तस्मा ॥ ३ ॥ आत्मे-
^{१७}त्युपासना^{१८} ॥ ^{१९}इति पक्षो^{२०} यदा ब्रह्मदृष्टिश्चात्र^{२१} विरुध्यते । स
नेति युक्तिस्तत्रापि^{२२} समेत्युक्तविरुद्धता ॥ यद्यप्युत्कर्षमात्रेण ^{२३}ह्यत-
द्भावेऽप्युपासना । ^{२४}उत्कर्ष आत्मनोऽपि ^{२५}स्याच्चेतन^{२६}त्वादचेतनात्^{२७} ॥

- १ भ्रान्तिसिद्ध. २ मेदमात्रम्. ३ वचनस्य. ४ न केवलं भ्रान्ति-
कल्पितत्वम्. ५ तस्य वचनस्य. ६ प्रमिते. ७ घटतदभावाद्योर्मध्ये.
८ अभावतत्प्रतियोगिनौ. ९ प्रतिवादिवागर्थस्य सकलमेदमिथ्यात्वस्य.
१० व्याप्तिसद्भावात्. ११ मेदमिथ्यात्वासम्भवात्. १२ परमार्थिकमेदः.
१३ द्युभ्यादिसूत्रैः. १४ उक्तन्यायात्. १५ आत्मेति सूत्रगतः. १६ परमात्म-
नोऽभिधायकः. १७ यस्मात्. १८ जीव इति. १९ न कार्या. २० न
हि स उपासकः प्रतीकानीति. २१ पूर्वसूत्रज्याख्यानम्. २२ प्रतीकेषु.
२३ ब्रह्मप्रतीकयोः. २४ प्रतीकनामब्रह्मत्वे. २५ अचेतनात्. २६ ब्रह्मवत्.
२७ आत्मनः. २८ प्रतीकवत्.

तस्मादतत्त्वं^१ नोपास्यमिति वेदविदां मतम् । उत्कर्षाद्ब्रह्म^२ताध्याने
यदि स्यात्कलमञ्जसा ॥ ब्रह्मणो नीचताज्ञानादनर्थः किं न जायते ।
अचेतनस्य ब्रह्मत्वध्याने तुष्टिर्न हि कचिद् ॥ नीचस्य^३ स्वात्मता-
ज्ञानात्कुप्यति ब्रह्म लोकवत् । चण्डालो नृप इत्युक्ते नृपश्चण्डाल
इत्यपि ॥ को विशेषः परिज्ञाने नृपेण स्यात्कथञ्चन । पुरतो
नरदेवस्य चण्डालो यदि पूज्यते ॥ राजवर्त्तिकं न कौपस्याद्राज्ञो
लोकेऽभिपश्यति । राजस्तु पुरतः प्रोक्ते चण्डालो नृप इत्यपि ॥
आत्मानं म^४ इति प्रोक्तमिति वक्ष्ये च कुप्यति । अमेदेनैतयो^५भ्यां
को विशेषो वचस्यपि ॥ अयं राजा त्वमित्युक्ते चण्डालेऽप्य नृपेऽपि
च । चण्डाल इति तु प्रोक्ते सममेव हि दूषणम् ॥ ध्यातेऽप्येकस्य^६
तद्भावे^७ 'तद्भावेऽप्यस्य^८ किं न तत् । न चैव^९ तदविज्ञातं सर्वत्र-
ब्रह्मणा कचिद् ॥ तस्मादपेक्षलं सर्वमन्यस्य ब्रह्मतावचः । तस्मा-
द्यथोक्तमार्गेण ब्रह्मोपास्यं मुमुक्षुभिः ॥ ५ ॥ ४ ॥

॥ ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ
तद्व्यपदेशात् ॐ ॥ १३ ॥ तयोपास्याञ्जसा^{१०} दृष्टं ब्रह्म पापं
च मस्मसात् । करोति निखिलं पूर्वं पाथात्यस्याप्यसङ्कताम् ॥ करोति
॥ ॐ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॐ ॥ १४ ॥
^{११}तद्विषयं^{१२} पुष्पनाशोऽप्यमङ्गता^{१३} । यदेव विद्ययेत्यत्र पूर्वोक्तादि
विशिष्यते ॥ पूर्वं^{१४} स्वर्गादि लब्धयर्थं वीर्यवत्त्वेन चोदितम् ।

^१ यद्यत्र भवति तत्तत्त्वेन नोपास्यम्. ^२ प्रतीकनाम्. ^३ प्रतीकस्य.
^४ सः=चण्डालः. ^५ ब्रह्मप्रतीकयोः. ^६ प्रतीकस्य. ^७ ब्रह्मभावे
^८ प्रतीकभावे. ^९ ब्रह्मणः. ^{१०} उपासनम्. ^{११} आदरनैरन्तर्याम्याम्.
^{१२} ब्रह्मद्विषयः. ^{१३} ज्ञानियम्. ^{१४} उत्तरस्य पुण्यस्य. ^{१५} मोक्षेतर-
पुरगर्भे.

कर्मविधायुतं पश्चान्मोक्षे वीर्यं^१ प्रदं त्विति^२ ॥ १४ ॥ ॐ भोगेन
 त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते ॐ ॥ १९ ॥ ^३ततो भोगेन
 पुण्यं च क्षपयित्वे तरत्तथा ब्रह्मद्विद् ब्रह्मदर्शी च तमो मोक्षाव-
 वाप्नुतः ॥ 'ब्रह्मणा'^४ ^५शतकालात्तु ^६पूर्वमारब्धसङ्ख्यः । ब्रह्मणस्त्वेव
^७तावत्त्वं पञ्चाशद्ब्रह्मणस्तथा^८ ॥ ^९रुद्रस्य ^{१०}विंशदेव स्यादिन्द्रस्या^{११} कार्दिके
 दश । अन्येषां ब्रह्ममात्रस्य त्वन्त^{१२} आरब्धसङ्ख्यः ॥ ब्रह्मणैव
^{१३}सहातश्च^{१४} परं नारायणं ग्रजेत्^{१५} । इति सत्तत्त्ववचनं स्वयं भगवतो-
 दितम् ॥ १९ ॥ ८ ॥ श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
 श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥
 ॥ श्लोकसङ्ख्या ७० ॥

॥ ॐ ॥ देवानां च मनुष्याणामेतावत्सम^{१५} भवेत्ति ।
 उत्क्रान्तिमार्गां देवानां न प्रायेण भविष्यतः ॥ कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्ति-
 मार्गां भोगश्चतुष्टयम् । फलं मोक्ष इति प्रोक्तं क्रमात्पादेषु चोदितम् ॥
 स्रष्टृष्वेव च सृज्यानां प्रवेशो ब्रह्मणो^{१६} लये^{१७} । देवानां मार्गो उद्दिष्टो
 नार्चिरादिर्न चोत्क्रमः ॥ स्रष्टुस्तु प्रासभूतस्य देह^{१८}स्तत्र^{१९} लयं
 ग्रजेत् । यतः सृज्यस्य देवस्य नैवोत्क्रान्तिस्ततो भवेत् ॥ लयाच्चैवा-
 र्चिरादीनां लोकानामपि सर्वशः । कथं मार्गो भवेत्तेषां विशतामुत्तरं
 स्वतः ॥ जातानां मानुषे लोके देवानां तु कदाचन । उत्क्रान्तिमार्गां
 भवतो न तदा मुक्तिरिष्यते ॥ अन्येषामपि^{२०} साक्षात्तु मुक्तिः प्राप्यापि

^१ आनन्दातिशयप्रदम्. ^२ चोदितम्. ^३ अप्राग्बध्यक्षयानन्तरम्.
^{४-५} पष्ठ्या अलुक् ब्रह्मणां शतस्य कालसमाप्तेः. ^६ ज्ञानिनाम्. ^७ कल्प-
 शतेन कर्मक्षयवत्त्वं एव. ^८ ब्रह्मणाकालात्पूर्वम्. ^९ आरब्धसङ्ख्यः.
^{१०} विंशतिशब्द-पर्यायोऽयम्. ^{११} आरब्धक्षयकालः. ^{१२} अन्ते-
 अवसाने. ^{१३} अतः परम्. ^{१४} सहैव. ^{१५} कर्मानाशाल्यं फलम्. ^{१६} एव.
^{१७} प्रत्यासन्ने सति. ^{१८} चेतनाधिष्ठित एव. ^{१९} स्रष्टरि. ^{२०} परीक्षि-
 दादीनाम्.

तं हरिम् । महैव ब्रह्मणा भूयादिति आह्वयस्य निर्णयः ॥ 'क्षमाऽमो-
 जनलानिलवियन्मनइन्द्रियार्थ^१भूतादिभिः^२ परिवृतः प्रतिसंजिघृक्षुः^३ ।
 अव्याकृतं^४ विंशति^५यर्हि गुणत्रयात्मा^६ कालं^७ परं स्वमनुभूय परः^८
 स्वयम्भूः ॥^९ एवं परेत्य भगवन्त^{१०}मनुप्रणिष्टा ये योगिनो जित-
 मरुन्मनमो विरागाः । तेनैव साकममृतं पुष्टं पुराणं ब्रह्म प्रधान-
 मपयान्त्यगतामिमानाः^{११} ॥^{१२} भगवन्तमनुप्राप्ता अपि तु ब्रह्मणा
 सह । परमं मोक्ष^{१३}मायान्ति लिङ्गमङ्गेन योगिनः ॥ 'प्राप्ता अपि
 परं देवं महैव ब्रह्मणा पुनः । आनन्दव्यक्तिमायान्ति पूर्णा लिङ्गस्य
 मङ्गतः' ॥ इति श्रुतिपुराणोक्तिबलाद्विज्ञायते च तत् । मोगस्तु
 सर्वदेवानां नरादीनां च सिध्यते ॥^{१४} तत्र प्रवेशो देवानामुत्तरोत्तरतः^{१५}
 क्रमात् । उच्यते देहगानां च वृत्तीनां^{१६}भैर^{१७}भैर तु ॥^{१८} तत्र
 मोक्षस्वरूपं तु वादिनः प्रतिभा^{१९}श्रयात् । नाना वदन्ति पुंसां हि
 मतयो गुणभेदतः^{२०} ॥ पृथक् पृथक् प्रजायन्ते तमसंनान्यधामतिः ।
 रजमा मिश्रमुद्वित्वं सत्त्वेनैव यथामतिः^{२१} ॥^{२२} गुणातीता निमुक्तानां^{२३}-
 मतिः शुद्धचित्तिर्यतः । सम्यग्गोचर^{२४} नित्या च तत्तन्माहात्म्य^{२५}-
 योगतः ॥^{२६} बहुला चातिनिश्चया स्पष्टा चैव त्रियो मतिः । महाशुद्ध-
 चित्तित्वेन^{२७} ततोऽप्यतिमहाचितिः ॥^{२८} अशेषोत्पत्तिशेषा^{२९}णामतिस्पष्टतया

^१ पञ्चत्रिंशत्याः, ^२ भूतानामादिः अहङ्कारः तदभिमानिदेवैः ^३ संहर्तु-
 मिच्छुः, ^४ परमेश्वरम् ^५ यदा, ^६ अभिमानी, ^७ परसङ्गोपेतम्
^८ क्षमादिभ्यः शेषः, ^९ तदा, ^{१०} तदीयलोऽयम्, ^{११} अगतजीवभावाः,
^{१२} भागवते ३-३३, ९-१०, ^{१३} आनन्दाविमोक्षम्, ^{१४} द्वितीयपादे
 प्रथमम्, ^{१५} उत्तरोत्तरेषु, ^{१६} वर्तने देह एताभिहिति वृत्तयोऽगाद्याः
 जडाः तासाम्, ^{१७} मरणकाले एवो भवतीति यागादिपदप्रयोगः, ^{१८} तथा-
 सति मोक्षे प्रमाणरूपपादिनं सति, ^{१९} स्वोत्प्रेक्षामात्रेण, ^{२०} गुण-
 विशेषतः, ^{२१} यथेतिमिश्रं पदं सम्यक्, ^{२२} अतः, ^{२३} यद्यपि, ^{२४} अथापि,
^{२५} योग्यतेय योगः-निमित्तं तस्मात्, ^{२६} बहुलार्थत्रिपिण्डी, ^{२७} गुणा-
 र्माना, ^{२८} उर-अनन्त, ^{२९} विविच्यन्त इति पदार्थाः तेषाम्

दृशिः^१ । नित्यमेकप्रकारा च नारायणमतिः परा^२ ॥ मूर्त्यप्रभावदखिलं
 भासयन्ती निरन्तरा^३ । निर्लेपा^४ वीतदोषा च नित्यमेवाविकारिणी ॥
 विशेषांस्तद्गतान्त्यक्त्वा प्रायस्तल्लक्षणा श्रियः । तथैव स्पष्टताऽभावा-
 त्तत्तन्वत्वात्तु केवलम् ॥ न तादृशी ब्रह्मणस्तु प्रायेणैवं श्रियो यथा ।
 मुक्तानां तु तदन्येषां समुद्र^५तरलोपमा ॥ अग्निज्वालावदेव^६ स्यात्सृति-
 गानां^७ दृशो भवः^८ । एवंविधेषु^९ ज्ञानेषु तमसा मृष्टदृष्टयः^{१०} ॥
 खद्योतसदृशा^{११} त्यल्पज्ञानत्वादन्यथादृशः^{१२} । वदन्ति वादिनो मोक्षं
 नानामतसमाश्रयात् ॥ आश्रित्य प्रतिमामाह जिन^{१३}स्तत्रातितामसीम् ।
 घानात्कर्मक्षयान्मोक्षो भवेद्देहाख्यपञ्जरात्^{१४} ॥ पञ्जरोन्मुक्तखग-
 दलोकाकाशगोचरः । नित्यमूर्ध्वं व्रजत्येव पुद्गलो^{१५} हस्तपादवान् ॥
 इति^{१६} तत्केन मानेन मोक्षरूपं प्रदर्श्यते । गतिरूर्ध्वा च दुःखेता^{१७}
 गतिरुर्ध्वौकिकी यथा ॥ इत्युक्ते चानुमानैक^{१८}शरणस्य किमुत्तरम् ।
 अनूर्ध्वगतिता तत्र यद्युपाधिः खगस्य च ॥ दूरोर्ध्वगमने दुःखमिति^{१९}
 साध्या^{२०}नुगो न मः ।^{२१}प्रतिसाधनरूपस्य नानुमानस्य दूषणम् ॥
 उपाधिः^{२२}प्रतिरूपं हि^{२३}साधनं^{२४}तत्र चापरम्^{२५} ।^{२६}अथापि
^{२७}सगरीरत्वं चात्रोपाधिर्न वै भवेत् ॥ गतित्वं यत्र देहित्वमिति
 यत्साधनानुगम् । आगमाननुमारित्वे प्रमङ्गोऽयं यतनतः ॥

१ साक्षात्कारः विषयीकारिणी या. २ सम्यक्त्वेऽपि गुणेष्वप्य. ३ निर्मला.
 ४ कर्मसम्बन्धशून्या. ५ विशेषबलेन वृद्धिः, चामर्शनी. ६ म्यान्दाया
 भग्नेरिव. ७ अन्तःकरणात्. ८ उत्पत्तिः. ९ मनु. १० म्यान्दाया
 सम्यग्ज्ञानाः. ११ अधिष्ठानसामान्यज्ञानयन्त्रान्. १२ विरतिमयदिनः.
 १३ तेषु यादिषु. १४ मोक्षः. १५ जीवः. १६ अह. १७ इन्द्र-प्रज्ञा.
 १८ एकं तत्र शरणं च तथा अनुमानमेकशरणं यन्ममः अन्य. अनो न
 एकशब्दस्य पूर्वेनिपातः. १९ हेतोः. २० मानयान्ध. २१ द्विती-
 यम्, दूषणम्. २२ अनर्थान्तोद्धारकम्. २३ दूषणम्. २४ उपपत्त्या-
 २५ शरीरपृथग्व्ययम्.

नापसिद्धान्तता^१ दोषः प्रसङ्गे यदि सा भवेत्^२ । तदैवातिप्रसङ्गः
 स्थानं प्रसङ्गः कचिद्भवेत् ॥ लोका^३काशगतित्वं चेदुपाधिः साधना^४-
 नुगः । सोऽपीत्युक्ते वदेत्किं ॥ तस्माद्वेदोदितो भवेत् ॥ मोक्ष एवं
 स्वयं विष्णुर्यद्यपीशो ह्यशेषवित् । चकार सौगतमतं मोहायैव चकार
 यत् ॥ असुराणामयोग्यानां वेदमार्गे प्रवर्तताम् । अतोऽसुराधिकार-
 त्वाच्च ग्राह्यं तन्मतं कचिद् ॥ चतुष्प्रकारं तच्चोक्तं ग्रन्थं विज्ञान-
 मेखलम् । ^६अनुमेयबहिस्तत्त्वं तथा ^७प्रत्यक्षबाह्यगम् ॥ इति तत्र तु
 ये ग्रन्थं यदन्त्यज्ञानमोहिताः । ते मोक्षं तादृशं द्रव्यनिर्देशकं मायिनो
 यथा ॥ न किञ्चिन्मुक्त्यन्यथायामात्माऽऽत्मीय^८मथापि वा । एकस्मि-
 न्संसृतेर्भुक्ते न निश्चि^९दवशिष्यत ॥ तत्सत्त्वैव^{१०} ^{११}मेदोऽयं चेतना-
 चेतनात्मकः । दृश्यते संसृतेर्ध्वंसे^{१२} निर्विशेषैव ग्रन्थता^{१३} ॥ न
^{१४}सत्त्वं नैव चासत्त्वं^{१५} ग्रन्थतत्त्वस्य नियते । न सुखत्वं न दुःखत्वं
 न निशेषोऽपि कश्चन ॥ निर्विशेषं स्वयमात्रं निलय^{१६}मजरामरम् ।
 ग्रन्थं तत्त्वमसत्त्वात्^{१७} नानासंभृतिगर्जितम् ॥ अशेषं दोष^{१८}रहितं मनो-
 वाचामगोचरम् । मोक्ष इत्युच्यतेऽसद्भिर्नानासंभृतिदूषितम्^{१९} ॥
 संसृत्यन्या निज्ञेया सत्त्वैव निशिष्यते । स्थितया ध्वस्तया चैव
^{२०}संसृतिर्मोक्ष इत्यपि^{२१} ॥ ^{२२}कचित्तेष्व^{२३}न्यथा^{२४} ^{२५}प्राहुस्तत्त्वैव

- ^१ सिद्धान्तऽपि मुक्तानां निर्दुःखत्वाद्वाङ्मयात् ^२ दोषः ^३ अप
 सिद्धान्तस्य सधेप्रसङ्गे उद्भावायेतु शक्यत्वात् ^४ लोकाकाश
 सम्यन्वितम् ^५ अनुगच्छतीति गतित्वं यापक ^६ अनुमेय बहि
 स्तत्त्वम्-ज्ञानत्रयतिरिक्तं यस्मिन्तत्त्वैमापिकमतम् ^७ सौत्रान्तिकमतम्
^८ प्रेयम् ^९ चेतनमचेतनं च ^{१०} तत्त्वैकस्यैवात्मनोऽज्ञानेन ^{११} भिद्यत
 इति मेद-पदार्थसमूह ^{१२} ध्वंसे जाते सति ^{१३} शिष्यते ^{१४} पर
 सामान्यादिकम् ^{१५} अमावप्रतियोगित्वम् ^{१६} धर्माधर्मरहितम्
^{१७} यस्त्यतरोपमर्दरहितमद्वितीयम् ^{१८} कमादि ^{१९} शून्यमेव
^{२०} यद्यपि शून्यमेव न सारो मोक्षश्च तथापि ^{२१} विशिष्यत एव
^{२२} अनकमयादिना ^{२३} शून्ययादिषु ^{२४} एकग्रन्थादिमतात्
^{२५} नानाभूतया

त्वेनेकधा^१ । अवच्छिन्नं^२ महाशून्यं नाना पुद्गलशब्दितम् ॥ यस्य
 शून्यकरसता^३ ज्ञानात्सा त्वपगच्छति । स पुद्गलत्वनिर्मुक्तो महा-
 शून्यत्वमेप्यति ॥ संवृत्या यस्त्ववच्छिन्नो दुःखान्यनुभवत्यलम्^४ ।
 इत्येवं मायिनश्चाहु^५ रैकजीवत्ववादिनः ॥ बहुजीवमताथेति माया
 तेषां तु संवृतिः । निर्विशेषत्ववाचैव शून्यं ब्रह्मेति नो भिदा ॥
 सचित्सुखादिकं चैव किं कुतोऽखण्डवादिनः ।^{१०} व्यावर्त्यमात्रमेदस्तु
 विद्यते शून्यवादिनः ॥ अनृतादेरपोहं तु स्वयमेव हि मन्यते ।
 निर्विशेषत्वतो नैव विशेषो ब्रह्मशून्ययोः ॥ प्रामाण्यादि च वेदस्य
 फलतः सममेव हि । अतत्त्वावेदकं यस्मात्प्रमाणं तेन कथ्यते ॥
 अतत्त्वावेदकत्वं यदप्रामाण्यं^{११} सतां मतम् ।^{१२} दीर्घभ्रान्तिकरी
 चैत्स्याद^{१३} तत्त्वावेदकप्रमा ॥ रज्जुसर्पादिविज्ञानादप्याधिकादमानता ।
 स्यादागमस्यानिवर्त्यमहामोहप्रदत्वतः ॥ तलनैल्यादि^{१४} विज्ञानमाकाशे
 मानतां व्रजेत् ।^{१५} छात्राकारत्वविज्ञानं चन्द्रप्रादेशतामतिः^{१६} ॥ निर्मेदत्वं
 तु शून्यस्य तेनाप्यङ्गीकृतं सदा । सत्त्वासत्त्वादिधर्माणामभाव उभयो-
 र्मतः ॥ न हि^{१७} सत्प्रतियोगित्वं शून्यत्वं तेन^{१८} चैप्यते । न च
 दुःखविरोधित्वादन्त्या ह्यानन्दतेप्यते ॥ मायिना शून्यपक्षेऽपि ज्ञानं
 जाद्व्यभिरोधि च । धर्माः केऽपि न सन्त्येव को विशेषस्तत्तयोः ॥
 एतादृशानां पक्षाणां दूषणं प्रभुणा कृतम् । स्वपक्षमाधनेनैव 'नामाव'
 इति चोक्तितः ॥ आत्मामावे पुमर्थः क इहस्यात्माऽवधिष्यतः ।

१-४ अन्ययक्रमः. ५ अद्वितीयत्व. ६ वर्तन्त्यादिरूपात्. ७ इति प्राहुः.

८ एको जीवो यस्मिन् लोके सः. ९ बहवो जीवा यस्मिन् तन् पटुजीव
 मतं तेषां तै. १० व्यावर्त्यानामसत्त्वादीनामेव भेदः न सत्त्वादिपद-
 योष्यं यस्तुनि. ११ विदुषाम्. १२ या. १३ सा. १४ तलमिन्द्रनीलं
 तस्य नैत्यमिय नैत्यम्. १५ आकाशे. १६ मानतां व्रजेत्. १७ सद्भिरोधि-
 त्यममत्यम्. १८ शून्यवादिना निर्विशेषत्वाभिप्रायेण शून्यमिन्युच्यते
 नासत्याभिप्रायेण तत्रमित्यङ्गीकृतम्.

यदि 'नात्माधर्मोक्षो मोक्षः' स्याद्वदशून्यता^१ ॥ 'कल्पितत्वा
 द्विशेषाणां मायिनोऽपि समं हि 'तत् । दृश्यमान विशेषेऽपि
 यदि चेदविशेषता^२ ॥ 'घटाभासोऽविशेषः स्यात्पा^३श्चात्यश्वेदना^४गतः ।
 न मोक्षो^५ निमतो^६ यस्माददेहो घटशून्यता ॥ यथेत्युक्ते वदेत्किं
 स योऽनुमामात्रमानकः । न च मायी वदेदत्र पूर्वोक्तैर्न वर्त्मना ॥
 अमानत्वात्श्रुतेस्तस्य न चादेहत्वादिनी । श्रुतिः काचिददेह^७त्व
 मप्राकृतशरीरताम् ॥ मोक्षे भोगं यतो ब्रूते जक्षन् क्रीडन्निति श्रुतिः ।
 निर्दुःसत्त्वान्न^८ तन्मोक्षः प्रतिपन्नं^९ यथेति च ॥ अनुमादूषणं किं
 स्याद्वादिनोः शून्यमायिनोः । दुःखं दुःखादभिन्नतान्मोक्षोऽपि^{१०}
 स्यादसंशयम् ॥ भेदे^{११} सदैतन्न स्यादित्याद्यमितदोषतः । हेय
 मायामतेनैव सह शून्यमतं पुनः ॥ एवं विज्ञानमादोऽपि ज्ञान^{१२}-
 मानविशेषतः । तस्यापि बहुवृत्तादिविशेषमपहाय हि ॥ अद्वैत
 तामतं साक्षादुक्तदोष^{१३}स्ततो भवेत् । कालो न^{१४} केवल^{१५}ज्ञानी

^१ आत्मभिन्नाना देहादीनामेव निवृत्तिरात्मनस्तु स्वरूपेणावस्थान इति पक्षो यदि न स्यात् आत्मनोऽपि शून्यतापत्तिर्यदि स्यात् ^२ देवदत्तस्य मोक्ष स्यात् अविशेषात् ^३ अपि ^४ ननु घटशून्यता नाम न घटाभास किं तु नष्ट आत्मा घटश्च तयोश्चाप्रामाणिकत्वेन तद्धर्माणा-
 मपि कल्पितत्वात् ^५ आत्माभाव इत्यादिकम् ^६ मोक्षत्वेनाभिमतस्य शून्यभासस्य ^७ घटशून्यताऽपि निर्विशेषा ^८ आत्मशून्यभाव व्यवहारदशात् पश्चात्तन् निर्विशेषा ^९ व्यवहार निरूपणमनागत = अप्राप्तस्तु, घटशून्यभासोऽपि निर्विशेष एव, व्यवहारदशायामेव तस्य सविशेषत्वात् ^{१०} शून्यभासो ब्रह्मभावो वा ^{११} अदेहत्वात् ^{१२} अशरीर वाच सन्तमित्यत्र ^{१३} तत्, शून्यत्व ब्रह्मत्व वा. ^{१४} घटशून्यत्वम् ^{१५} प्रत्यनुमाया ^{१६} दुःखात्मक ^{१७} मोक्ष, शून्य ब्रह्म वा ^{१८} दुःखात् शून्यब्रह्मणोर्भेदे ^{१९} ज्ञानमात्ररूपविशेष द्वितीयार्थतसि ^{२०} ज्ञानस्य. ^{२१} सम. ^{२२} मोक्षकाल ^{२३} ^{२४} अद्वितीयज्ञानवाच्यमयति

कालत्वात्प्रतिपन्नवत्^१ ॥ एतयाऽनुमया रोधा^२ च तादृक्प्रोक्षरूपता ।
यदि कालोऽपि नेत्याह^३ कदेति प्रश्न उत्तरम् ॥ किं वक्ष्यति
यदाऽवस्थां वदेत्सा^४ पक्षतां व्रजेत् । अवस्थात्वादिति हेव हेतुः
^५साऽपि कदेति च ॥ पृष्टे कालश्च वक्तव्यो नाकालत्वं ततो भवेत् ।
न काल इति ^७सामान्यनिषेधे^८ ^९कालगप्रमा ॥ निरुणाद्वि ममश्चायं
श्रयाणा^{१०}मुक्तवादिनाम् । एकजीवत्वपक्षे तु कालाभावादियं ^{११}प्रमा ॥
कुपिता^{१२} कालमाधाय^{१३} द्वैतमेवोपपादयेत् । विमतः प्रपञ्चवान्कालः^{१४}
कालत्वात्प्रतिपन्नवत् ॥ इति चान्पानुमैकत्वं जीवस्य^{१५} विनिवारयेत् ।
^{१६}कालशब्दश्चैकत्वमतान्यप्येवमेव हि ॥ निराकृतानि तेषां च
समत्वा^{१७}त्पक्षदोषयोः । ^{१८}ज्ञानं स्वरसमङ्गयेव नित्यसन्तान^{१९}मिष्यते ॥
बौद्धान्यामपराम्यां तु तत्राप्युक्तानुमा रिपुः । मोक्षो न ^{२०}शुद्ध-
विज्ञानसन्तानी काल^{२१}गत्वतः ॥ प्रतिपन्नो^{२२} यथेत्येतदनुमानं तदुत्तरम् ।
अनुमानानि सर्वाणि प्रतिसाधन^{२३}योगतः ॥ निषिद्धान्युक्तमङ्गयैव
श्रुतयश्चात्मदुक्तिगाः । साङ्ख्यनैयायिकाद्याश्च प्रादुर्भोक्षं च निःसुखम् ॥
इच्छाद्वेषप्रयत्नादेरपि सर्वात्मना लयम् । तत्राहुर्नैतदप्यत्र शोभनं
श्रुतयो यतः ॥ महानन्दं च भोगं च नियमेन वदन्ति हि ।

^१ वर्तमानकालवत्. ^२ विरोधात्. ^३ तादृक् प्रोक्षरूपं यस्य सः तस्य भावः आत्मनः. ^४ विज्ञानयादी. ^५ कालभावाधिकरणत्वेन. ^६ मोक्षा-
यस्या. ^७ सामान्यतो. ^८ क्रियमाणे सति. ^९ साक्षी. ^{१०} प्रत्युक्तानाम्.
^{११} एकमुक्तिरेव सर्वमुक्तिः एकस्मिन् मुक्ते न किञ्चिदवशिष्यते इति
पक्षे. ^{१२} विरोधिनीसती. ^{१३} उपपाद्य. ^{१४} मोक्षकालः. ^{१५} एकत्वम्.
^{१६} कालानुविद्धत्वेन, यैवाकरणमते शब्दानुविद्धत्वेन, सर्वस्य प्रतीय-
मानत्वात् शिवैकत्वमतं च. ^{१७} मतस्य, जीयनाशार्हात्परत् परमेष्ट
नानेऽप्युपार्थत्यापत्तिदोषस्य च. ^{१८} ज्ञानमेवात्मा. ^{१९} तत्सन्तानो-
नित्यः इति धैमायिकेः सौत्रान्तिकैस्तु संसारे साकारत्वं मुक्तौ
निराकारत्यमिति. ^{२०} निर्विषयचित्सन्तानसम्बन्धी. ^{२१} काल-
सम्बन्धित्वात्. ^{२२} संसारः. ^{२३} प्रतिपक्षानुमानसम्बन्धित्वात्.

प्राकृतप्रियहानिस्तु प्रियास्पृष्टिरतिर्यते ॥ 'अप्रियं प्रति'कूलं तद-
 विशेषेण^३ शब्दितम् । नास्ति ह्यप्राकृतं दुःखं मतो^४ जीमस कुत्रचित् ॥
 प्रियं^५ स्वरूपमेवास्य बलानन्दादिवाक्यतः । 'हेयत्वाद'^६प्रियसैव^७
^८प्रियहानेरनिष्टतः^{१०} ॥ न समस्तप्रियामागो मोक्षे प्रोक्ते^{११} तु^{१२} युज्यते ।
 अप्रियस्य स्वरूपत्वमसुरेज्ज्वेव हि श्रुतम् ॥ असुरा नैवमेतं च नैरं
 चारिलमानुषाः । इत्यात्मप्रियहानाय को यतेत च बुद्धिमान् ॥
^{१३}सज्ञा नास्तीत्यपि^{१४} ह्यस्य^{१५} नाप्नुक्तज्ञेयतेति हि^{१६} । धर्मानुच्छित्ति-
 मेवास्य यतो वक्तुत्तरश्रुतिः^{१७} ॥ ^{१८}आशङ्क्यास्य ज्ञानहानिं मैत्र्या
 मोह^{१९}माह माम्^{२०} । भवानित्युक्तप्रत्या^{२१} हि नाहं मोहं वदामि ते ॥
 इत्युक्त्वा याज्ञवल्क्यो हि स्वरूपानाश^{२२}मूचिबान् । ज्ञानरूपस्य विज्ञान-
 नाशस्तन्नाश एव यत् । इति शून्यमतोच्छिन्नै पुनरानन्दपूर्वकान् ॥
 धर्मानाहाप्यनुच्छिन्नास्तार्किकैर्विनिशारितान् । ^{२३}मात्रा संसर्गमप्याह
 तथा माध्यन्दिनश्रुतिः^{२४} ॥ आचिक्षेप^{२५} मतं तच्च यस्मिन्
 विषया^{२६}दनम् । ^{२७}घ्राणादिभोगाभासस्य त्वनिष्टत्वहृदा श्रुतिः^{२८} ॥
 येनेदमखिलं वेद ^{२९}विज्ञातार स्वमेव च । केन तं^{३०} च विजानीया-
^{३१}दित्यनिष्टं च सर्वथा ॥ नाखिलज्ञापको निष्पुरुषज्ञेयो नियमेन हि ।

^१ सर्वमपि दुःखम्^२ मुमुक्षो^३ प्राहतेतिविशेषणराहित्येन^४ भुक्तियोग्यस्य^५ सुखम्^६ ७ एव^८ दुःखस्य^९ सुख^{१०} अनिष्टत्वात्^{११} अशरीरत्वावसन्त न प्रियाप्रिये स्पृष्टात इति^{१२} श्रुतौ^{१३} व्याख्यातुम्^{१४} एव सुखास्पृष्टिश्रुतिं व्याख्याय ज्ञानाभास^{१५} श्रुतिं व्याख्याति ॥ सञ्ज्ञेति ॥^{१६} श्रुति^{१७} असुखस्य^{१८} एव यत्कि^{१९} अनुच्छित्ति धर्मेति^{२०} न प्रेत्य सज्ञाऽस्तीति श्रुत्या^{२१} मोहकम्^{२२} मा प्रति^{२३} चोदित^{२४} 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मा'^{२५} मीयन्ते इति रूपादिविषय^{२६} न काण्यश्रुति^{२७} 'यत्र हि द्वैतमिव^{२८} भवति' इति^{२९} अतो न ज्ञानलोप^{३०} रूपादिविषयभोग^{३१} घ्राणादिना गन्धादि^{३२} 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' इति^{३३} त च^{३४} केन^{३५} 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्'^{३६} इति वाक्यद्वयोक्तम्

तज्ज्ञानार्थं हि वेदानामखिलानां प्रवर्तनम् ॥ १ 'प्रत्यक्षमात्म'विज्ञाना-
विरोधानुबन्दादपि । न खविज्ञानितायां च विरोधः कथनेयते ॥
कर्तृकर्मविरोधश्च ३ नित्यानुभवरोधतः । कथमेव पदं गच्छेद्विरोधोऽ-
'दृष्टवाधनम् ॥ ४ 'मोऽश्रुते सर्वकामांश्च कामानी कामरूप्यथ' ।
इत्यादि श्रुतयश्चोक्त'मर्थमेव वदन्ति हि ॥ अस्वातन्त्र्यादिवेत्युक्तं न
द्वैताभावतः क्वचित् । ५ 'आत्मैवाभूदिति ह्यस्मादविशेषप्रसङ्गतः' ॥
'अस्वातन्त्र्योपमाऽमेद'मेदेष्विव उदीरितः' । शब्दतत्त्व इति प्रोक्तं
मैत्रेय्युक्तो'त्तरं च किम् ॥ सुखादिधर्महानौ १० तु युक्तं किं च
प्रयोजनम् ११ । १२ यद्यर्थो दुःखहानिः स्यादनर्थः १३ सुखनाशनम् ॥
तयोश्च दुःखहानाद्वि सुखनाशोऽधिको भवेत् । प्राप्यापि दुःखं
सुमहत्सुखलेशाप्तये १४ जनः ॥ यतने १५ सुखहानौ हि को १६ मोक्षाय
यतेत्पुमान् । अल्पाच्च सुखनाशाद्वि विमेल्यतितरां जनः ॥ महच्च
दुःखमाप्नोति सुखनाशनिवृत्तये । न च रागनिमित्तं तदीतरागा अपि
स्फुटम् ॥ नारदाद्याः सुखार्थाय सहन्ते दुःखमञ्जसा । युद्धादिदर्शनं
यस्मात्सुदुःखेनापि कुर्वते ॥ १७ यदेन्द्रवैरोचनयोर्व्रथास्त्राम्यां सुतापिताः ।
अपि नैवाजहुर्पुद्ग १८ रसात्ते नारदादयः' ॥ इति स्कान्दवचस्तस्मात्सुखा-

१ क्रियाविशेषणमेतत्. २ आत्मकर्मकज्ञानं च तत्राविरोधश्च तयोः.

३ साक्षी. ४ यत्रादृष्टवाधनम्, प्रमाणविरोधाभावस्तत्रैवायं कर्तृकर्म
विरोधः प्रवर्तते यथाहुल्यग्रेणाहुल्यस्पर्शने. ५ मुक्तस्य भोगयत्त्वरूपम्.

६ यत्र त्वस्य सर्वम्. ७ पौनरुक्त्यापत्तेः ८ अमेदमेदेति प्रतियोगि

द्वयोपलक्षणम्. ९ अन्यथाव्याख्याने मैत्रेय्युक्तस्य ज्ञानाभावनिन्दनस्य
किमुत्तरम्. १० मुक्तित्वेनाङ्गीकृतायाम्. ११ प्रयुज्यते प्रयत्यते, पुरोऽ-

नेनेति, मुक्त्यर्थे प्रवर्तकं किमपि नास्ति. १२ अर्थः, अर्थनीयः.

१३ अप्यस्ति. १४ जाह्निकादिः. १५ अल्पस्यापि सुखस्य. १६ महतोऽ-

दुःखस्यापि । अभ्युपगमवाद्भावं नहि सांसारिकसुखस्य दुःखा-
पेक्षयाऽल्पत्वं तथाऽपि शास्त्रेषु तन्निन्दा मोक्षसुरमपेक्षालगत्वाभि-

प्रायेण. १७ यतः. १८ दर्शननिमित्तसुखात्.

भाषाय को यतेत् । ^१विमतो दुःखयुग्यस्माच्चेतनः संतुखोद्भितः ॥
 प्रति^२पन्नो यथेत्येव चानुमा केन वार्यते । सर्पश्रुतिपुराणेषु सुख-
 भाषो^३क्तितस्तथा ॥ मुक्तौ न ग्राह्यमेवैतत्सुखाभावमतं बुधैः ।
 'सोऽनानन्दादिमुक्तस्सन्नानन्दी भवति स्फुटम्' ॥ 'निर्गुणे ब्रह्मणि
 मयि धारयन्विशदं मनः । परमानन्दमाप्नोति 'यत्र कामोऽवमीयते'^६ ॥
 'न विष्णुसदृशं दैवं न मोक्षसदृशं सुखम् । न वेदसदृशं वाक्यं न
 'वर्णोद्धारसम्मितः'^८ ॥ 'यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ।
 कामस्य यत्राप्ताः'^९ ^{१०}कामास्तत्र माममृतं कृधि'^{११} ॥ इति श्रुतिपुराणानि
^{१२}तत्र तत्र वदन्ति हि । अतो मोक्षे सुखाभाव इति यत्किञ्चिदेव^{१३}
 हि ॥ शिरः कराद्यमानश्च न मुक्तस्य भवेत्कचित् । श्रुतयश्च
 पुराणानि मानमत्र बहूनि च ॥ 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः'^{१४}
^{१५}मत्त्वं च मिथं^{१६} न च कालविक्रमः^{१७} । न यत्र माया^{१८}
 किमुतापरे^{१९} हरेरनुग्रहा यत्र ^{२०}सुरासुरार्चिताः ॥ श्यामावदाताः^{२१}
 शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्रा सुरुचः^{२२} सुपेशसः^{२३} । सर्वे चतुर्बाहव
^{२४}उन्मिपन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः ^{२५}सुवर्चसः ॥ ^{२६}प्रवालैर्दूर्यमृणाल-
 वर्चसा परिस्फुरत्कुण्डल^{२७}मौलिमालिनाम् । आलिङ्ग्यभिर्यः^{२८} परितो
 विराजते लसद्भिमानावलिभिर्महात्मनाम् ॥ विद्योत^{२९}मानप्रमदोत्तमाभिः

- ^१ मुक्तत्वेन परमसम्मत ^२ नारकी ^३ सरस्वती ^४ परमानन्दे प्राप्ते
^५ अवस्थान गच्छति ^६ भाग्यते भगवद्भान्यम् ^७ वर्णेत्यविभक्तिको
 निर्देश ^८ पुराणे ^९ विषया ^{१०} पर्याप्ता ^{११} ऋग्वेद ९ ११३ ११
^{१२} प्रदक्षे ^{१३} फल्गु, अल्पम् ^{१४} १५-१६ तत्सहचरितम् ^{१७} सामर्थ्य
 श्रुतो वस्तुविकार ^{१८} प्रवृत्ति ^{१९} महादाया ^{२०} असुरा साधव
 सन्ति ^{२१} निर्मला ^{२२} सुप्रभा ^{२३} सुरक्षा ^{२४} रश्मिमद्रज
 प्ररहाराभरणा ^{२५} सुवल्बन्त हरेरनुग्रहा ^{२६} केचित्प्रवालवर्चस
 इत्यादि ^{२७} कुण्डलमौलयश्च ते मालिनश्च ^{२८} य, लोक ^{२९} विद्योत
 माना प्रमदोत्तमा यासु, यद्वा विद्योतमानाभिः प्रमदाभिः

सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नमः । श्रीयंत्ररूपि^१प्युरुगाय^२पादयोः करोति
^३मानं ^४बहुधा ^५विभूतिभिः^६ ॥ 'ऋचान्त्वः पोषमास्ते पुषुष्वान्
 गायत्रं त्वो गायति शकरीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य
 मात्रां विमिमीत उ त्वः'^७ ॥ कामानरूपी चरतीति^८पूर्वश्रुत्या ^९पुराणोक्ति-
 भिरप्यदोषः । देहः ^{१०}स्वरूपात्मक एव तेषां मुक्तिं गतानामपि चेत्येते
 हि ॥ शिरः कराद्यैरपि मुक्तिभाजो युक्ता यतस्ते पुरुषा^{१०} इदानीम् ।
^{११}यथेति पूर्वा अनुमाद्य ^{१२}जीवस्वरूपमङ्गादिकमावयन्ति^{१३} ॥ न ब्रह्म-
 रूपत्वममुष्य देहिनो मुक्तावपि स्यात्प्रमया^{१४} ^{१५}कथञ्चित् । स ब्रह्मणा
 सहितोऽशेषभोगान्मुक्ते^{१६} तथोपेत्य सुखार्णवं तम् ॥ यत्तत्परं ज्योति-
 रुपेत्य जीवो निजस्वरूपत्वमवाप्य कामान् । भुङ्क्ते स देवः
 पुलोत्तमोऽज आत्मेति चोक्तो गुणपूर्तिहेतोः ॥ सेतुः^{१७} स देवोऽखिल-
 मुक्तिभाजामुता^{१८}मृतस्येष्ट इहे शिता यत् । इत्यादिवाक्यै^{१९}र्भगवद्वशः^{२०}
 सन् भुङ्क्तेऽखिलान् मुक्तिगतोऽपि भोगान् ॥ कालोऽ^{२१}प्यसौ नैक्ययुतः
 परेण जीवस्य कालो ^{२२}यत एष ^{२३}यद्वत् । इत्यादिका अप्यनुमा प्रमाणं
 मुक्तौ च जीवस्य परत्वबोधे^{२४} ॥ कथं च यः^{२५} ^{२६}पूर्वमसौ^{२७} न^{२८}
 पश्चा^{२९}द्भवेत्स एवेत्यपि ^{३०}युक्तिमेति । यतो न दृष्टं ^{३१}यदभून्न पूर्वं

- ^१ प्रत्यक्षा. ^२ उरुभिर्ब्रह्मादिभिर्गीयमानस्य. ^३ पूजाम्. ^४ स्थिताभिः.
^५ स्वभूतिभिः. ^६ एवंभूतं लोकं सन्दर्शयामास. ^७ इत्येया पूर्वायस्याः.
^८ इयामावदाता इत्यादिना देहः प्रतीयते. ^९ जीवस्वरूपमेव आत्मा
 स्वरूपं यस्य. ^{१०} आत्मत्वात्. ^{११} अस्मदादिवत्. ^{१२} मुक्तजीव-
 स्वरूपम्. ^{१३} करणे कर्तृत्वोपचारः । आपयन्तीति कचित्पाठः. ^{१४} मुक्ता-
 वपि मेदे. ^{१५} केनापि प्रमाणेन साधनेन वा, प्रमाणेन. ^{१६} श्रुति-
 समुच्चयेन. ^{१७} अमृतस्यैव सेतुः. ^{१८} उतामृतत्वस्येशानो. ^{१९} ज्ञायते.
^{२०} तत्समीपं प्राप्तोऽपि. ^{२१} मोक्षसम्बन्धयपि जीवस्य परेण यदैक्यं
 तद्युतो न भवति. ^{२२} फलत्वात्. ^{२३} संसारकालवत्. ^{२४} मुक्तावपि
 जीवस्य परब्रह्मत्वनिवारणे. ^{२५} जीवः. ^{२६} संसारे. ^{२७} परमात्मा.
^{२८} भवति, असौ. ^{२९} मुक्तौ. ^{३०} अनुमानसमुच्चय. ^{३१} किञ्चिदघटादिकम्.

पश्चात्तदा^१ सेति^२ कुतश्च^३ किञ्चित् ॥ नचैव मुक्तेन हरेः पृथक्त्यमैक्यं
 तथा स्यादिति^४ युक्तिमेति । यतो न कुत्रापि भिदाऽभिदा च दृष्टा
 चित्तश्चेतनया कुतश्चित्^५ ॥ इत्थं^६ मतानि भ्रम^७जानि यस्मान्मोक्षं
 समुद्देश्य^८ मपि भ्रमेण । विदुर्न सम्यग्यदपीह^९ लौकिकाः सुरा मम
 स्याद्वि सदेति^{१०} जानते^{११} ॥ ८ ॥

औदार्यमुच्चावचशक्तिरात्मस्वरूपदार्ढ्यं च निजस्यभावः ।

स्वातन्त्र्यमापूर्णनिशेषयोग्यता विरोधहानिश्च चतुर्थपादे ॥ व्यवस्थिति
 स्वविशेषस्थितिश्च निषेधसामान्यविधिक्रियाणाम् । विभक्तता चात्वर
 यैव सिद्धि^{१२} विपक्षसंप्राप्तिविरुद्ध^{१३} हेतवः^{१४} ॥ सुशक्यता शश्वदति-
 प्रसिद्धिर्विवेक विन्यास विचारसंज्ञाः । नानाप्रवृत्तिः कृतकृत्यता च
 विपक्षतर्काः^{१५} समतीतपादे ॥ महाफलत्व प्रविविक्तता च सन्धिग्रहः
 साधनमाप्तकृत्यम् । विशेषकार्य कृतिसंस्थितिश्च सुयुक्तयो निर्णयगाः^{१६}
^{१७} स्वपक्षे ॥ व्यामिश्रता कार्यकरत्वमर्थकृप्तिः सुदार्ढ्यं परतन्त्रता च ।
 समानधर्मः कृतशेषता च लोकोपमा पूर्वमतानुसाराः ॥ विशेषसाम्य-
 श्रुतिराढ्यता च समानलोपो महिमाविशेषः । कृतार्थता शश्वदनुप्रवृत्तिः
 सिद्धान्तनिर्णीति^{१८} विशिष्टहेतवः ॥ १॥ ॐ नैकस्मि^{१९} न्दर्शयतो
 हि ॐ ॥ ६ ॥ प्रधानवायु^{२०} स्त्वि^{२१} ह वायुनामा भूतेष्विति

^१ ऐक्यमापन्नम् ^२ न दृष्टम् ^३ धारणात् ^४ च मत युक्ति नैवेति
^५ चेतनस्य ^६ प्रमाणात् ^७ जनादि ^८ विप्रलम्भजानिच ^९ मताना
 प्रणेता ^{१०} प्रधानोद्देश्यम् ^{११} प्राणिषु ^{१२} स्वोद्देश्यम् ^{१३} न तु
 यमेव न भूयास्मेत्यादि, अतस्तेभ्योऽप्येते मन्दा ^{१४} विरुद्ध इति
 पाठ सम्प्राप्तिशब्द करणसाधन ^{१५} कृता निरोध ^{१६} पूर्व संप्राप्ति-
 कुर्यतीनायुक्तीना निवारकाहेतव ^{१७} चतुर्थस्य प्रथमे ^{१८} सिद्धान्त
 विषये ^{१९} निर्णयहेतव सुयुक्तय ^{२०} निर्णीतो विशिष्ट ^{२१} अग्नौ
 सर्वे देवा विर्लीयन्ते किंतु पञ्चस्वपि भूतेषु ^{२२} तुशब्दोऽवधारणे
^{२३} "वायाविन्द्र" इति श्रुती

प्रोक्तगतो^१ऽपि युक्त्या^२ । यस्मात् श्रुतौ^३ पवते चेति^४ भूरिप्रोक्तो^५ यतो
भूत^७मानी च सो^८ऽपि ॥ महामानी^९ त्वल्पमानी च यस्मात्तच्छ^{१०}न्दे-
नाप्युच्यते^{११} तेन सोऽपि ॥ ६ ॥ ५ ॥

॥ ॐ तानि परे^{१२} तथा ह्याह ॐ ॥ १५ ॥
तस्मिन्लयं यान्ति^{१३} भूतान्यशेषक्रमाविरोधेन ॥ एव विष्णौ^{१४} ।
इन्द्रादीनां^{१५} तत्र लयः क्रमं तु प्रोक्तं विशेषा^{१६} दनुसृल्य^{१७} नान्यत् ॥
तस्मादशेषा गिरिजां^{१८} प्रविश्य तयैव^{१९} रुद्रं सह तेन वाणीम् । तथा
पतिं प्राप्य सहैव तेन लयं हरौ यान्ति समस्तजीवाः ॥ सोमस्तु
वारीश^{२०} युतोऽनिरुद्धं विशल्यसौ काममसौ तु वारुणीम् । सा शेषदेवं
स गिरं च सैव वायुं विशल्यञ्ज इतीह निर्णयः ॥ उमागिरीशविति
भारती^{२१} राविति स्म वाग्वेदगता ब्रवीति । अहीन्द्रपत्नीमहिपं विरिञ्च-
पत्नी विरिञ्चं च विमुक्तिकाले^{२२} ॥ त एव^{२३} यत्तत्पदमाप्नुवन्ति
^{२४} तत्कालं ^{२५} एतान्समुपास्य जीवाः । ब्रह्मत्प्रकाले^{२६} प्रविशन्ति चैता^{२७} निति
स्म वाक्तादृशतामुपैति ॥ सूर्योऽग्नियुक्तो गुरुमाप्य तेन अक्रं सहैतेन
सुपर्णपत्नीम् । तथा सुपर्णं सह तेन वाणीं ब्रह्माणमेतद्वत् एव याति ॥
इन्द्रप्रवेशस्तु^{२८} यदोच्यतेऽत्र^{२९} तदा ह्युमेत्येव सुपर्णपत्नी । उक्ता

^१ भूतेषु देवानां लय इत्यत्रार्थे प्रोक्तं सूत्रकृता गृहीतं श्रुतिवाक्यं तद्वतोपि.

^२ उक्तमानामिन्द्रादीनामधर्मे भूतवायौ लयालुपपत्तेः इति. ^३ सा वा-
पपादेवताऽनादिर्योऽयं पवते. ^४ अन्यास्तु श्रुतिष्वपि. ^५ भूरित्वेन

सकलजीवोत्तमत्वेन. ^६ तस्मात्तस्मिन्निन्द्रादीनां प्रलयोपपत्तेः. ^७ अतो
मूतनामा. ^८ प्रधानवायुरपि. ^९ सर्वाभिमानि. ^{१०} भूतशब्देन. ^{११} न

केवलं वायुशब्देन. ^{१२} परमात्मनि लीयन्ते. ^{१३} भूताभिमानि प्रभृति
देवानि. ^{१४} लयं याति. ^{१५} प्रधानवायौ. ^{१६} विशेषवाक्येन.

^{१७} व्याख्यातव्यः. ^{१८} सौपर्णीम्. ^{१९} शेषमरुडौ. ^{२०} वरुण.

^{२१} ईर-समीरः. ^{२२} प्रतिपादनावसरे. ^{२३} यस्मात् ^{२४} उमात्वादिकाले.

^{२५} उमादीन्देवान्. ^{२६} वाय्वादीनाम्. ^{२७} वारुण्यादीन्. ^{२८} यत्र.

^{२९} तत्र.

सुपर्णश्च गिरीशनाम्ना ततो विरोधश्च न कथनात् ॥ भृगवादयो
 दक्षमवाप्य तेन प्राप्येन्द्रमेतेन सुपर्णपत्नीम् । ^१विशन्ति ये मनवो
 राजमुख्या मनुं प्रविश्यात्र गता महेन्द्रम् ॥ आकाश उर्वी च गुरुं
 प्रविश्य तेनैव यातः पुरुहूतदेवम् । ^२सनादयो यतयः काममेव
 विशन्ति शिष्टा अपि हव्यवाहम् ॥ वर्णाश्रमाचाररता मनुष्या धर्मं
 मनुं सोऽपि समेति काले^३ । ^४तमेव सर्वे पितरस्सुरानुगास्सर्वे कुबेरं
 च सोममेव ॥ विमुक्तिकाले प्रविशन्त्यभीक्ष्णं^५ भोगांश्च तद्देहगताः
 प्रभुज्जते । आनन्दसुव्यक्तिरमुत्र^६ तेषां भवत्यतश्चेष्ट^७ एव निर्गताः ॥
 क्रीडन्ति भूयश्च समाविशन्ति ^८तानेव सायुज्यमिदं ^९वदन्ति ।
 सायुज्यहीनास्तु लये तु^{१०} सर्वे प्रोक्तेन मार्गेण विशन्ति ^{११}सृष्टौ ॥
^{१२}बहिश्च निर्यान्ति ^{१३}ततोऽन्यदापि सायुज्यभाजां भवति प्रवेशः ।
 उक्तं समस्तं परमश्रुतौ हि प्रोक्तं च ^{१४}सर्गक्रमतो विपर्ययः ॥
 मुक्तौ ^{१५}लये यद्बद्धो लयश्च विपर्ययेणेत्यवदद्भिरां प्रभुः । लयो यतो
 मुक्तिरियं सुराणां भोगो विशेषेण^{१६} च ^{१७}यं वदिष्यति ॥ उक्तश्च
 बिम्बप्रतिबिम्बभावः पैङ्गिश्रुतावुक्तलयानुसारतः । बिम्बे लयो
 यन्नियतश्च मुक्तौ चिदात्मनां तद्ब्रह्मता च सर्वदा ॥ तेजोऽभिधा^{१८}
 तु श्रियमाप्य^{१९} विष्णुमग्रे^{२०} ततः^{२१} पुत्रतयैव^{२२} वायुः । आप्तः प्रसूतः
 पुनरेव विष्णुं प्रविश्य मुक्तः प्रलयेऽत्र तिष्ठति ॥ सर्वेऽपि ते मुक्तगणा

^१ उभयत्रसम्यगर्थः.^२ सनत्कुमारख्यतिरिक्ताः.^३ भोक्षकाले.^४ धर्ममेव. ^५ आधिष्ठप्रहवत्.^६ उत्तमेषु प्रवेशेन.^७ उत्तमेश्वरोनिर्गताश्च. ^८ इच्छया.^९ पूर्वं प्रविष्टान्.^{१०} पुराणादीनि.^{११} तु-

एव.

^{१२} उत्तमान्.^{१३} तेभ्यः.^{१४} लयकालात्.^{१५} मुक्तौ.^{१६} साधारणप्रलये.^{१७} देवपदादप्यतिशयेन.^{१८} भोगम्.^{१९} तेजः-

शब्दस्य लक्ष्मीवाचित्वात्.

^{२०} तत्रलीनो भूत्वा.^{२१} सृष्टिकाले जाते

सर्वेभ्यः पूर्वम्.

^{२२} विष्णोः.^{२३} हिरण्यगर्भतया प्रसूतः.

अमन्दसान्द्रं निजानन्दमशेषतोऽपि । भुञ्जन्त^१ एवास्त ईशदेहे
 लयेऽथ सर्गे बहिरेव यान्ति ॥ प्रयाति धर्मं निर्ऋतिस्तु शक्रं मरुद्गणाः
 पारिपदास्तथैव । सर्वेऽनिरुद्धं पृथनाधिपाद्यास्तुरश्रुतिर्हात्थमियं^२
 विमुक्तितः ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्म-
 सूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥
 ॥ १४८ ॥ २१८ ॥

॥ ॐ ॥ ^३उत्क्रान्तमार्गश्च विमुक्त^४गम्यं पादोदितम् ॥ ८ ॥
 सुक्रमचिक्रमौ च ॥ सान्तानिकप्राप्तिरभीष्टता च सौकर्यमित्यन्य^५मतस्य
 तर्काः । विशेष सम्प्राप्तिरुत्त्वमाप्तिः क्रमानुरागः कथितानुवृत्तिः ॥
 सिद्धान्तनिर्णीतिकराः^६ ॥ ॐ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति
 चादरायण उभयथा च दोषात्तत्कृतुश्च ॐ ॥ १५ ॥
 प्रतीकं ^७देहादिकं ^८तद्गुणमेव ये नराः । उपासने ते पुरतः^९स्समाप्नुयु-
 र्ब्रह्माणमस्मान्मति^{१०}माप्य विष्णुम् ॥ प्राप्स्यन्त्यतोऽन्ये^{११}पि तमाप्य
 तस्माद्धरिं गता मुक्तिमाजः परान्ते^{१२} ॥ १५ ॥ ६ ॥ इति श्रीमदानन्द-
 तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य
 तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥ श्लोकसङ्ख्या ३ ॥ २२१ ॥

॥ ॐ ॥ अतिक्रमोक्तिः कृतिरर्थलाभः परागतिः पारगति-
 स्तदोकः । समस्तकार्यं वञ्चिता च विश्वसम्भावना युक्तयस्त्वन्यपक्षे ॥
 सामान्यरूपं प्रतिमानमुक्तिराश्रयता कृत्रिमतास्तदोषः । विशेषकृप्तिः

^१ अनुभवन्तः. ^२ देवादीनां देहलयरूपा. ^३ देहादुत्क्रान्तानां मानुषाणां
 मार्गः विष्णुलोकगममार्थः. ^४ कर्मणो देहाद्य विमुक्तानां सर्वेषां प्राप्यम्.
^५ मतानाम्. ^६ तर्काः. ^७ मनःप्रवृत्तिः. ^८ प्रतीकगतं, विष्णुम्. ^९ प्राक्-
 प्रलयकालात्. ^{१०} भगवज्ज्ञान विदोषम्. ^{११} ज्यातोपासकाः. ^{१२} परान्त-
 काले.

कृतनिश्चयश्च माहात्म्यमित्येव सुनिर्णयार्थाः ॥ ८ ॥ ॐ 'अत एव
 २ चानन्याधिपतिः ॐ ॥ ९ ॥ अनन्यभृत्यत्वमिहोदितेभ्यः^३-
 स्त्वन्यस्य भृत्यत्वनिरारणाय^४ । पतिं^५ यदेयामपि विष्णुमाह ह्युतामृत
 त्वस्य पतित्वागम्यरेः ॥ 'एते'^६ऽपि चान्याधिपतित्वयुक्ता विष्ण्वन्य-
 चित्त्वेन^७ यथा पुमासः । प्रसिद्धिमाजस्तिनति चानुमैव^८ ह्यमीष्ट-
 १० मिच्छं भवतीह^{११} निश्चयात् ॥ मुक्तस्वकीया^{१२} वरयन्तृतास्ति मुक्तानपि
 ब्रह्मपुरस्मराणाम्^{१३} । 'अनेन देवेन तथा मुना'^{१४} च हीष्टे परा^{१५} वाक्तन-
 लोरिनामिति^{१७} ॥ फलं^{१८} श्रुतिर्ज्ञानत आह मुक्तावेतच्च सर्वाशुभा
 नाशलिङ्गात् । लोकाधिपत्यं च निधातुरेव सर्वात्मनेत्याह^{१९} तुरश्रुतिश्च ॥
 सर्वे बलिं देवगणा वहन्तीत्येतच्च नान्यस्य तु युक्तिमेति । लोका
 इतीहापि^{२०} तु लोकिना^{२१} यचो लोका इति क्षेत्र रवः^{२२} प्रजासु ॥
 प्रयुज्यते सर्वजनैः^{२३} सदैव तन्मानिनो^{२४} लोकपदेन चोक्ताः ।
 तद्वास्तु^{२५} मुक्ता इह लोकशब्दा अन्योऽन्यनाथा इति पैङ्गिना श्रुतिः ॥
 अलोकशब्देन निमुक्तिमानो वाच्याः^{२६} पदं^{२७} तादृगपीह^{२८} युक्तम् ।

- १ सत्यसङ्कल्पत्यादेश २ मुक्त ३ शास्त्रे स्वाधिपतित्वेनोक्तेभ्य
 अन्यशब्दप्रयोगात् ४ अन्यथा अपतिरित्यवश्यम् ५ यस्मात्
 ६ मुक्ता ७ प्रमाणसमुच्चयेन ८ विष्ण्वन्यत्वेन जीवत्वेन च
 ९ धृत्यर्थे निप्रतिपद्यमान प्रति १० अधिपतिसाहित्यस्य ११ मुक्तेषु
 १२ ह्य सह मुचिं गतानाम् १३ अपि १४ चश्रुरन्तस्थेन देवेन
 प्रसन्नेन अर्चकनलोकिनाम् १५ आदित्यान्तर्गतेन १६ परलोकवर्तिना
 ईष्टे ईशिता भवति १७ इत्यर्थवती १८ श्रुति छान्दोग्य १७ ७
 'अथ य एव विद्वान् सोऽमुनैव येचाऽमुष्मात्पराञ्चोलोकास्ता
 ध्यामोति देवकामाश्च अथानेनैव येचैतस्मादर्याञ्चो लोकास्तामध्यामोति
 मनुष्यकामाश्च' इति १९ न्यायविवरणोक्ता २० श्रुतौ २१ प्रति
 पादकम् २२ शब्द २३ शब्दशक्तिश्चै २४ लोक्यभिमानिन
 २५ अप्यारणे २६ लोकदोगतीतत्वादिदेहत्यागा २७ अलोका इति
 २८ हेतु शक्यम्

लोकाभिधायापि यतो हि मुक्ताः ^१प्रकाशरूपाः सततं च सर्वे ॥
 ब्रह्मैव लोकाधिपतिर्विमुक्तो भवेदिति प्राह तुरथुतिश्च ॥ न ^२चेह
 विज्ञानफलं ^३समुक्तं लोकाधिपत्यं रविविम्बगे हरी । उक्तं ^४पृथक्त्वच^५
 पुरैव यस्मान्ने^६दोऽमुनेत्यादि^७ च^८ सम्यगुक्तः ॥ ^९त्वप्रत्ययं ^{१०}चाप्यति-
 हाय^{११} नैव रूपेण^{१२} तेनेति भवेदिहार्थः । भवत्य^{१३}सावित्यणु^{१४}शब्दमत्र
 विहाय वाक्यानि बहूनि^{१५} दोषः^{१६} ॥ अतो ^{१७}जगद्वापृतिमन्त एव
 ब्रह्मादयः पूर्णगुणाः क्रमेण । अमन्दमानन्दमजस्रमेव भुज्जन्त
 आत्मीयमजा^{१८}त्समासते^{१९} ॥ ७ ॥

नमो नमोऽशेषविशेष^{२०}पूर्णगुणैकधात्रे पुरुषोत्तमाय । भक्तानु-
 कम्पा^{२१}दतिशुद्धसंविदात्रेऽनुपाधिप्रिय^{२२}सद्गुणात्मने ॥ ८ ॥ यस्य^{२३}
 श्रीप्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं ^{२४}वद्^{२५}तद्दर्शत^{२६}मित्यमेव
 निहितं^{२७} देवस्य भगो^{२८} महत् । जायो रामवचोनयं प्रथमकं पृष्ठो

^१ प्रसिद्धाः. ^२ मुक्तौ. ^३ सम्यगुक्तं इति व्याख्यानं न च. ^४ पूर्ववाक्य
 एव तल्लोकाधिपत्यं विभागेनोक्तम्. ^५ चभ्रुगते च. ^६ विदुषः
 परमेश्वरात्. ^७ इत्यादीति क्रियाविशेषणम्. ^८ अनेन च. ^९ अदस्त्वेनेति.
^{१०} रूपेणेतिपदं च यः. ^{११} प्रवृत्तायां इह श्रुतौ. ^{१२} तेन रूपेण
 अनेनामुनाच रूपेण अस्यामुप्यच तादात्म्यं प्राप्य इति अर्थो नैव
 भवेत्. ^{१३} अयं - विद्वान् असौ - परमात्मा भवति. ^{१४} अल्प.
^{१५} प्रयुज्जानायाः श्रुतेः. ^{१६} अकुशलत्वम्. ^{१७} स्वकीयाघरमुक्तानाम्.
^{१८} विष्णुमहिहाय. ^{१९} सम्यक् आसते. ^{२०} अशेषविशेषैः पूर्णा ये
 गुणाः तेषां प्रधानाध्याय. ^{२१} भक्ते मयि अनुकम्पात् अनुकम्पां
 भवति करोति अतसातत्यगमने अन्तर्णीतनिच प्रापयतीति तथा,
 भक्तानुकम्पायासौ अतिशुद्ध संविदाता च तस्मै अतः अनुकम्पा-
 शब्दस्य नित्यस्वीलिङ्गत्वात्पुंस्त्वं कथमिति चोद्यानवकाशः इति
 कम्बालूर टिप्पण्याम्. ^{२२} सद्गुणानुवादेनानुपाधिप्रियत्वं गुणतादात्म्यं
 च विधीयत इति न पुनरुक्तिः. ^{२३} स्वस्वरूपज्ञानस्यापि पुरुषार्थ-
 साधनत्वात्तदाविष्णुर्वप्राह यस्येति. ^{२४} बलात्मकम्. ^{२५} यस्यतन्मूल-
 रूपम्. ^{२६} ज्ञानरूपं अनेन वायुशब्दो निरुक्तः. ^{२७} अवतारेषु. ^{२८} भगः =
 विभक्तिं श्वासरूपेण हंसमन्त्रजपेन सर्वप्राणिजातमिति मर, गमय-
 तीतिगः स पानान् ब्रह्मगमयतीति श्रुतेः.

द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः^१ कृतः केशवे^२ ॥
 निःशेषदोषरहित कल्याणाखिलसद्गुण । भूतिस्वयम्भुशर्वादिवन्द्यं त्वां
 नौमि मे प्रियम्^३ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
 श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः
 पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥ श्लोकसङ्ख्या ॥ १६ ॥ २३७ ॥ अध्यायः सम्पूर्णः ॥

॥ ग्रन्थश्चायं सम्पूर्णः ॥ १९१९ ॥

^१ अयं ग्रन्थः, ^२ केशवे विषये, ^३ भूतिः=महालक्ष्मीः, ^४ ग्रन्थारम्भे
 स्थितस्य नारायणमिति पदस्य ग्रन्थान्ते स्थितेन प्रियमित्यनेन
 संयोजने नारायणस्य प्रियत्वमुक्तं तेन च ग्रन्थस्य माङ्गलिकत्वं
 नदध्येदृणां च सकलपुरुषार्थावाप्तिः सूच्यते ।

विशेष सूचना—अत्र टिप्पण्यां अङ्कानांस्थाने कचन तत्पदानां
 अर्था दत्ताः । कचन पूर्वशेषः, कुत्रचिदुत्तरशेषः, कचित् तदुपयोगि-
 नोऽन्ये च विषयाः, कचित् केवलमन्ययक्रमश्च इत्येते दत्ताः तद्यथा-
 सग्नवमूहम् ।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

श्रीमन्न्यायविवरणम्

॥ श्रीमद्भुवनमङ्गलमध्वाऽन्तर्गत श्रीरामकृष्णवेदव्यासात्मक
श्रीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ चेतनाचेतनजगन्त्रियन्त्रेशेषसंविदे ।
नमो नारायणायाऽजशर्वशक्तादिवन्दित ॥ १ ॥ कृत्वा माध्याऽनु-
माध्येऽहमपि वेदार्थमत्पतेः । कृष्णस्य सूत्राऽनुव्याख्यासन्त्यायविद्वति
स्फुटम् ॥ २ ॥ करोमि मन्दधुद्धीनां बुधानां चोपकारिकाम् । प्रीत्यै
तस्यैव देवस्य तत्प्रसादपुरःसरः ॥ ३ ॥ जीवव्यतिरिक्तेश्वरस्याभावात्तस्य
च स्वप्रकाशत्वाच्च जिज्ञास्यतेति प्राप्ते “अथातो ब्रह्मजिज्ञासे”त्याह ॥
“तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे”ति ब्रह्मशब्देन पूर्णगुणत्वोक्तेर्नानुभवसिद्धारप-
गुणजीवाऽमेदः ॥ “अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति । बृहन्तो ह्यस्मिन्
गुणाः” इति श्रुतेः ॥ १ ॥ न जीव एवाऽयं ब्रह्म शब्दः । “यतो
वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिना जन्मादिकारणत्वस्यैव ब्रह्म-
लक्षणत्वोक्तेः ॥ २ ॥ न च रुद्रादौ सममेतल्लक्षणम् । शास्त्रैकसमधि-
गम्यत्वात् कारणत्वस्य ॥ ३ ॥ न च पाशुपतशास्त्रोदितत्वादि,
शास्त्रप्रतिपाद्यत्वे कारणम् । किं तूपक्रमादिलक्षणः समन्वय एव ॥ ४ ॥
न च तस्याऽवाच्यत्वं श्रुत्यभिप्रायः । “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती”-
त्यादि श्रुतिसहितानुभवस्य बलवत्त्वात् ॥ ५ ॥ न चाऽवयवत्वविरोधः
“नेह नानाऽस्ति किञ्चने”ति श्रुतेरवयववाद्यमेदात् ॥ ६ ॥ न च
“ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठां दिव आत्मानं सवितारं बृहस्पतिम् ।
चतुर्होतारं प्रदिशोऽनुकृतं वाचो वीर्यं तपसाऽन्वविन्द”दित्यादि
शब्दानामन्यविषयत्वम् ॥ श्रुतिसन्देहेऽनन्यथासिद्धलिङ्गेन निर्णयो-
पपत्तेः ॥ ७ ॥ अधिमूढाध्यात्माधिबेदगतानामपि शब्दानामचेतनत्व

जीवान्वयव्यतिरेकित्वनित्यत्वेऽपि विद्यमानेष्वपि भगवद्विषयत्वमेवा-
नन्यथासिद्धलिङ्गैः ॥ “तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः”
इत्यादिशब्दसहितलिङ्गैश्च ॥ सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यामुक्ताभ्यामपि,
असन्दिग्धयोः केवलयोरेव बलवत्त्वात्(म्) ॥ ११ ॥ न चानन्यथा-
सिद्धत्वमन्यत्र श्रुतिलिङ्गादेः । अन्यगतलिङ्गादीनामपि तद्गतभगव-
दपेक्षया युक्तेः ॥ १२ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥
॥ १ ॥ १ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ बहुलिङ्गसहितश्रुतेरपि सावकाशायाः, निरवकाश-
श्रुत्यादीनामेव बलवत्त्वम् । बहवो ह्यत्राऽदित्यशब्दाः ॥ क्षित्यादि-
पूत्वाऽऽदित्येऽनुक्तिरित्यादिलिङ्गं च । तथाऽपि निरवकाशा-
एतमेवेत्यवधारणादयः ॥ १ ॥ सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यां निश्चित-
लिङ्गप्रकरणयोरेव बलवत्त्वम् । सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गं चाऽदितिशब्दोदि-
तत्वं च ॥ २ ॥ द्विवचनश्रुतेरपि बलं निरवकाशत्वं नास्ति । विष्णो-
रेवद्विरूपत्वात् ॥ ३ ॥ ‘सोऽहमस्मि’, ‘स एवाऽहमस्मी’त्याद्यभ्यासार्थ-
वादसहितबहुश्रुतिभ्योऽपि निरवकाशोपपत्तेरेव प्राबल्यम् ॥ ४ ॥
पृथिव्यादिशरीरत्वं च न निरवकाशम् । यौगिकशरीरत्वोपपत्ते-
र्विष्णोरपि ॥ ५ ॥ “अक्षरात्परतः परः” इति श्रुतेरपि नाक्षरा-
त्सम्भवतीत्यस्या निरवकाशत्वम् । अक्षरात्परतः परस्याप्यक्षरान्तरत्व-
वचनात् (॥ ६ ॥) श्रुतिसाधारण्ये विशेषश्रुत्यादेर्निश्चयः । उभयत्र
विशेषश्रुत्यादौ पुनः सावकाशत्वनिरवकाशत्ववलात्निश्चयः ॥ ७ ॥
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्या-
न्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ “प्राणानां ग्रन्थिरसि” । ‘रुद्रो वै लोकायतनम्’ ।
‘वायुना वै गौतमं सूत्रेणाश्र्यं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि भूतानि

सन्दृष्टानि भवन्ति' । 'सर्वे वा एते प्राणाश्च प्राणिनश्च देवाश्च दिव्यानि
 च लोकाश्च लोकिनश्चालोकाश्चालोकिनश्च विष्णावेवोताश्च प्रोताश्च
 भवन्ति" इत्यादेर्धुम्बाधायतनत्वमजानां साधारणं लिङ्गम् ॥ १ ॥
 'प्राणो वा आशया भूयान्विष्णुर्वै देवेभ्यो भूयांस्तस्माद्भूयान्नामे'त्यादे-
 र्भूमशब्दोऽज्ञानां साधारणः ॥ २ ॥ विष्णोश्चेतनप्रकृतेश्चाऽविनाशित्व-
 साम्यादक्षरशब्दः साधारणः ॥ ३ ॥ कारणत्वसाम्याद्विष्णोः प्रकृतेश्च,
 "सदेव सोम्येदमग्र आसी"दित्यादिसृष्टिस्थानं साधारणम् ॥ ४ ॥
 लिङ्गं हृत्पद्मस्थितत्वं साधारणम् ॥ ५ ॥ "कथं नु तद्विजानीया"-
 मित्यानुकूल्येन ग्रहणं कस्येति विचार्यमनुग्रहः ॥ ६ ॥ पुनः शब्दाः
 'ईशानो वज्रो ज्योतिराकाश' इति ॥ ७ ॥ १०-१२ ॥ लिङ्गं
 स्वप्नादिदर्शनं कस्येति ॥ १३ ॥ शब्दो ब्राह्मण इति ॥ १४ ॥
 "यस्मिन्द्यौः पृथिवीचान्तरिक्षमोतं मन ओतं प्राणा ओता"
 इत्यत्रोक्तानां लिङ्गानामन्यत्र रुद्रादिविषयत्वे, शब्दबाहुल्यम् ॥ 'प्राणानां
 ग्रन्थिरसि रुद्रो माविशान्तकः । प्राणेधरः कृत्तिवासाः पिनाकी मनो
 वै रुद्र ओतं च प्रोतं च रुद्रो वाव लोकाऽधार' इत्यादिकं शब्द-
 बाहुल्यम् ॥ १ ॥ प्राणो वा आशया भूयानित्युक्त्वा प्राणाद्भूयसोऽ-
 नुक्तिः ॥ २ ॥ अत्तेत्युक्त्वा न तदश्नाति किञ्चनेति विरुद्धता ॥ ३ ॥
 "बहुस्यां प्रजायेये"त्यन्यस्याऽन्यभावाऽदृष्टिः ॥ ४ ॥ "दहरोऽस्मि-
 नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्य"मित्यनेन, "यावान्या अय-
 माकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश" इत्यस्यान्वयाभावः ॥ ५ ॥
 "तदेतदिति मन्यन्ते" "कथं नु तद्विजानीया"मिति "तेषां मुखं
 शश्वत"मित्युक्तज्ञानिसुखग्रहणमिति विपरीतश्रुतिभ्रमः ॥ ६ ॥ "ऊर्जं
 प्राणमुन्नयती"त्यादिलिङ्गानां प्रणादन्यत्रावकाशराहित्यमिति भ्रमः ।
 "एवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव सन्निधत्ते" इत्यादिवाक्या-
 भ्रमः ॥ ७ ॥ वज्रशब्द उद्यतत्वलिङ्गं च तादृग्यम् ॥ १० ॥

आदित्यादिज्योतिष्मभयलोकमञ्चरणं “मादित्येनैवाऽयं ज्योतिषाऽस्त”
 इत्यवधारणमित्यादीनां परमात्मन्यवकाशाभागे बहुतादृक्त्वम् ॥ ११ ॥
 वै नामेति प्रसिद्धिद्योतकनिपातद्वयं, रुदित्यागेनोक्तयौगिकार्थस्वीकारे
 विरोधि ॥ १२ ॥ जीवेश्वरामेदे ईश्वरोक्ताप्यर्थाजीव एवोच्यत
 इत्यर्थात्तथागतिः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणशब्दस्य पापालेपलिङ्गस्य च
 चतुर्मुखेन सह परमात्मनोऽमेदं विनाऽनकाशराहित्यादथादिमेदप्राप्ति-
 रिति समस्तमेतत् ॥ १४ ॥ तेषामेव लिङ्गशब्दानां “प्राणानां
 ग्रन्थिरसी”त्यादीनां विष्णौ मुख्यवृत्तिरिति बलवत्त्वम् । तस्य हि
 रुद्राणणादिकर्तृत्वं मुख्यम् ॥ १ ॥ प्राणस्य विष्णोः सकाशाद्भूय
 स्वानुक्तिः, चशब्देन “एष तु वा अतिनदति यः सत्येनातिवदती”ति
 प्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्योक्तिश्च ॥ २ ॥ सर्वाऽऽधारप्रकृत्याधारत्वं, विष्णो-
 रन्यस्य विरुद्धम् । “पतिं निघस्यात्मेस्वर” — “निघाऽत्मानं परायणम्”
 इत्यादि श्रुतेः । अनशनोक्तिस्तनुपजीवनार्थत्वेनैव सावकाशा ॥ ३ ॥
 अचेतनस्येक्षणादृष्टिः । बहुभानश्रुतिस्तन्यभानं विना तत्तन्त्रियामकतया
 स्वरूपबहुत्वाऽर्थत्वनैव युज्यते ॥ ४ ॥ आकाशपक्ष एवान्वयाभावः ।
 विष्णुपक्षे तु, योऽन्वेष्टव्यो भगवान्, तस्यान्तर्हृदये यावान्वाऽयमाकाश-
 स्तावानाकाशः, तस्मिन्वावापृथिवी अन्तरेव समाहिते, स भगवानपहत-
 पाप्मेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ यज्ज्ञानाच्छाश्वतं सुखं स भगवान्यद्ब्रह्मानिर्देयं
 सुखमिति वदन्ति तदेतत्स्वरूपमिति मन्यन्ते । अतः पूर्ववाद
 निपरीतं श्रुतिः । पूर्ववादोक्तयोजना तु अत्र एव ॥ ६ ॥ लिङ्गानां
 परमात्मन्यवकाशो पिद्यत एवेति तद्राहित्यं अत्र एव । वामन
 श्रुतेरेवानवकाश इति ईशानशब्दोक्तो विष्णुरेव ॥ ७ ॥ वज्रशब्द
 सोद्यतत्वस्य च विष्णावेवाऽवकाशः । उद्यमित्वमेवोद्यतत्वमिति ॥ १० ॥
 “अयं पुरुषः” इति संसारी । आत्मशब्दोदित एव विष्णुः । अत
 आदित्यादिज्योतिष्ट्वं संसारिण एव “आदित्येनैव”त्यवधारणं -

ज्योतिष्पु प्राधान्याऽपेक्षयेत्यादि । लोकसञ्चरणं तु जीवमादाय
 तस्यैवाहुःखेन स्वातन्त्र्यात् ॥ ११ ॥ वै नामेति निर्वहित्वे श्रुत्यादि-
 प्रसिद्धिबाहुल्यम्, प्रसिद्धाऽकाशस्योक्तमनामरूपत्वं विरुद्धम् ॥ १२ ॥
 सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्जविश्वरयोर्भेदोक्तेरसङ्गत्वाऽऽदि चेश्वरस्यैवेत्यर्थाद्भेद
 एव भवति । जीवस्य तदयुक्तेरीशे सावकाशत्वाच्च ॥ १३ ॥ ब्रह्मणा
 वेदेन गम्यत इति “ब्राह्मण” शब्दो विष्णावेव युज्यत इत्यर्थादज-
 शब्दोऽपि तस्मिन्नेव । चतुर्मुखस्य कर्मफलाभावायुक्तेस्तयोर्भेदोऽ-
 र्थादापद्यते । उक्तिविरोधश्च तत्रैव ॥ भेदश्रुतिबाहुल्यात् । तल्लिङ्गं
 स शब्दश्च चतुर्मुखेऽनवकाश इति समस्तमेतत् ॥ १४ ॥ इति
 श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्याय-
 विवरणे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अवरत्वादिधर्मनियन्तृत्वं, तत्तादात्म्यवत्त्वं चेति
 द्विविधं ह्यवरत्वादि । “निरनिष्टो निरवद्य” इत्यादिश्रुतेस्तत्तदोप-
 तादात्म्यात्यस्पृष्टिनियमात् विष्णोः, ‘नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती’ति
 श्रुतिबलाच्च नियन्तृत्वमवरत्वादिकमित्यापतति । श्रुतिद्वयस्याऽपि
 निरवकाशत्वात् । मृत्युशब्दादिषु प्रसिद्धेश्च । प्रसिद्धत्वात्कर्तृव्युत्पत्तेः ।
 ‘तमेव मृत्युममृतं, तात दैवं सर्वात्मनाऽहि परं परायणमि’त्यादेश्च ।
 उपचारकल्पनायाश्च क्लिष्टत्वात् । प्रमाणाऽभावाच्च । नाध्यक्तादि-
 शब्दानां परमात्मविषयत्वाङ्गीकारे सर्वमानविरोधः ॥ १ ॥ रूढी
 रूढियोगो महायोगो महारूढियोगो रूढोपचारो, रूढलक्षणोपचारो
 लक्षणेति शब्दवृत्तिभेदाः, द्रष्टृपूर्वकत्वेन महायोगवृत्त्या परमेश्वरेऽ-
 तिलशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तेः ॥ २ ॥ बहुरूपत्वादधिकरणाऽपेक्षत्वादि
 तस्यैव युज्यते ॥ ३ ॥ व्यक्त्यपेक्षया कार्य (कारण)त्वं च ॥ ४ ॥
 इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥
 ॥ १ ॥ ४ ॥ प्रथमाध्यायश्च समाप्तः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

॥ हरिः ॐ ॥ स्त्रादीनां नकाशाद्विष्वादीनामेवास्तत्वम् ॥

श्रुत्यनुमारित्वात् ॥ १ ॥ न श्रुतेः स्त्रादिस्मृतिसाम्यं, किन्तु साक्षि-

प्रत्यक्षसाम्यमेव निरपेक्षत्वात् ॥ २ ॥ न मृदादीनां वचनाद्यदृष्टिः

श्रुत्यप्रामाण्यकारणम् । अपि तु, वचनादिशक्ताया देवताया मृदादि-

शब्दवाच्यत्वयोर्निरक्ष ॥ ३ ॥ ईश्वरस्य स्रष्टृत्ववदसतोऽपि स्रष्टृत्वं

श्रूयत इति नाशस्ति । सोऽसच्छब्दो ब्रह्मशब्दवदेव ब्रह्मवाचक इति

श्रुतेः साम्यम् ॥ ४ ॥ 'कर्माणि वित्रानमयश्च आत्मा परेऽव्यये

सर्व एकीभवन्ति' इति श्रुतिबलाच्चक्यम् । किन्तु, मेदापादकमेवैतत्,

'निरञ्जनः परमं माम्यमुर्पति' 'परात्परं पुरिशयं पुरुषमुर्पति

दिव्यम्' इति मन्निहितवाक्यबलात् । एकीभावशब्दस्तु साम्निध्येऽपि

भवति । 'एकीभूता तु सा सेना पाण्डवान्म्यवर्तने'तिवत् । 'यथोदकं

गौतमे'ति वाक्यान्तराच्च ॥ ५ ॥ न लौकिकसर्वकार्याऽनुसारेणाऽ-

कर्तृत्वन्तत्वं सर्वानुमारः । किं तर्हि, तद्वैलक्षणेन सर्वकर्तृविलक्षण-

सर्वशक्तित्वमेवाशेषयुक्ति-श्रुत्यनुमारि । "एष सर्वेश्वरः" इत्यादि-

श्रुतेः । युक्तिमात्राच्छ्रुतियुक्ता हि युक्तिर्वैलक्ष्णी ॥ ६ ॥ न चेश्वरत्यागेन

जीवसैव कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनालाघवम् । श्रुतिसिद्धत्वेनाकल्पनात् ।

अश्रुतजीवकर्तृत्वाङ्गीकारे गौरवमेव । तदभावे सिद्धान्ते लघुता ।

'नान्यः कर्ता, स हि स्वतन्त्रः, परमात्परमो हरि'रित्यादेश । अभेद-

पक्षस्तु निराकृतः । श्रुत्यनुभवविरोधाच्च ॥ ७ ॥ अर्द्धैकमधि-

गम्यत्वमर्धशक्तित्वादीनां विशेषाणामदर्शनं जीवे । न जीवा-

द्विशेषादर्शनं परमेश्वरे । विशेषश्रुतेरेव ॥ ८ ॥ न च प्रयोजना-

भावोऽकर्तृत्वे कारणम् । अशेषकर्तृत्वापवादकश्च । फलापेक्षिणस्त्व-

पूर्णत्वादेव न सर्वकर्तृत्वादिशक्तिः, इतरस्य पूर्णत्वादेवाऽनन्तशक्तित्वा-

ह्यीलर्येव कर्तृत्वम् ॥ ९ ॥ नेत्यस्य पूर्णत्वमिद्विः । कर्मसापेक्षत्वेऽ-

नीशत्वमनपेक्षत्वे श्रुतेरप्रामाण्यमिति । कर्मणोऽपि तदधीनत्वम् ।
 तथापि तदनुसारेण फलदानमित्य(न)ङ्गीकार एवेष्टश्रुतिप्रामाण्या-
 सिद्धिः ॥ १० ॥ सर्वचेतना अपूर्णगुणा इति नियमो न । स्वतन्त्रस्य
 पूर्णगुणत्वनियमात् । 'अपूर्णोऽयं जीवसद्वोऽस्वतन्त्रः पूर्णो हरिर्यः
 स्वतन्त्रः सदैव । न हि' स्वतन्त्रोऽपूर्णतां कामयति, पूर्णो
 यदि स्यादस्वतन्त्रः कुतः सः ॥'—इति श्रुतेः ॥ ११ ॥ इति
 श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानन्याय
 विवरणे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ उक्तविरोधिनस्तत्तत्समयसिद्धाः पूर्वपक्षन्यायाः,
 तद्विरोधिनोऽन्ये, इति प्रसिद्धा एव ॥ १ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ-
 भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानन्यायविवरणे द्वितीया
 ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च विपत् उत्पत्तिमत्त्वेऽनुभूति-युक्ति-बहु-
 वाग्विरोधोऽस्ति, व्यवस्थाऽयोगात् । अवकाशमात्रस्याऽव्याकृतात्मक-
 त्वादनुत्पत्तिवचनानां तद्विषयत्वं, उत्पत्तिवचनानामसितवर्ण-भूत-
 तदभिमानिशरीरविषयत्वं पराधीनविशेषवत्त्वमात्रविषयत्वं चेति
 व्यवस्था । 'आकाशो नीलिमोदेति न प्रदेशः कथञ्चन । अभावो
 हि प्रदेशस्य न ह्यत्राभाव इत्यपि' इति पैङ्गिश्रुते(ति): ॥ १ ॥
 ततोऽधिकमेतत्सर्वमनुभूत्यादिविरुद्धत्वं वायूत्पत्ताविति, न वायोरेव
 मुख्यानुत्पत्त्यनुपपत्तेः । पराधीनविशेष(त्व)मात्रं ह्युत्पत्तिः ।
 तदभाव उभयोः स्वातन्त्र्यं विरुद्धमेव । सर्वोत्तमत्वानुपपत्तेः । उभयोरपि
 पराधीनत्वाप्राप्तेश्चाऽन्योन्यानुरोधे, अननुरोधे तु न सैश्वर्यम् । ज्ञाना-
 विस्मृत्या वायावपि व्यवस्थेत्यतिदेशः । अनुपपत्तिस्तु तत्प्रापिका ।
 पराधीनविशेषवत्त्वमात्रं त्वव्याकृताकाशस्य तदभिमानिप्रकृतेश्च
 सममेव ॥ २ ॥ न च सतः पराधीनविषयत्वं (विशेषवत्त्वं)

स्वातन्त्र्यात् ॥ ३ ॥ न च विष्णोरेव तेजस उत्पत्तौ द्वारकारण-
 वैयर्थ्यम् । द्वारमनुसृत्यैव विष्णोः प्रवृत्तेः ॥ ४ ॥ न च तेजस
 एवापामुत्पत्त्यङ्गीकारे घर्मात्स्वेदादिदृष्ट्यनुसारित्वमिति गुणाधिक्यम् ।
 मुख्यार्थपरित्यागप्राप्तेः ॥ ५ ॥ न चाद्भ्यो वाऽन्नमुत्पद्यत इत्याद्युक्त-
 प्रसिद्धान्नाख्यान्यार्थाविरोधेन प्रसिद्धाननामस्वीकारे बहुवाक्यानु-
 वर्तिनेति गुणः । अन्नशब्दस्य प्रयोगवाहुल्यात्पृथिव्यामपि शक्ति-
 मत्त्वात् । अधिकारादीनां निरवकाशत्वाच्च । बहुवाक्यानुरोधोऽ-
 प्यत्रवेति ॥ ६ ॥ न च रुद्रादीनां लयकारित्वाङ्गीकारे, पितुरन्यस्यैव
 मारकत्वदृष्टेर्लोकदृष्ट्यनुसारित्वमिति गुणः । लोकपितृवैरूप्याद्विष्णो-
 र्यथावाक्यमङ्गीकारोपपत्तेः । अन्यथा “न विष्णोरन्यो विलयकृत्
 विष्णोरन्यो विमुक्तिदः” इत्यादि श्रुतिविरोधात् । रुद्रस्य तु
 कचित्संहारद्वारत्वेनैव तद्वाक्यानां सावकाशत्वात् ॥ ७ ॥ न च
 लोकानुसारित्वम् । “क्रमादुत्पद्यते, क्रमाद्विलीयते, क्रमेणैवोत्पत्ति-
 विलयश्च, क्रमेणैवास्मोत्पत्तिविलयो” इत्यादिलोकानुसारिवहुवाक्यानु-
 रोधश्च यथोत्पत्तिलये । ‘द्विविधः क्रम उद्दिष्टो व्युत्क्रमोऽनुक्रम-
 स्तथा । सृष्टावन्यौ लये चान्य इति वेदविदो विदुः’ । इति श्रुतेः
 क्रमवाक्यस्य सावकाशत्वाद्वैरूप्यं बहुप्रकारत्वं क्रमस्य ॥ ८ ॥ न च
 केषाञ्चित्क्रमाल्लयः, केषाञ्चित्कृत्क्रमाल्लय इत्यङ्गीकारे लोकदृष्ट्यनुसारा-
 दन्तरा विज्ञान-मनसी व्युत्क्रमः । ‘सर्वं वा एतत्क्रमादुत्पद्यते,
 व्युत्क्रमाल्लीयते’ इति श्रुतौ, सर्वस्याऽपि व्युत्क्रमाल्लीयसद्ब्रह्मात् ।
 तल्लिङ्गस्य तु चराऽचरव्यपाश्रयविज्ञानादिविषयत्वेनैव सावकाशत्वात् ॥
 ९ ॥ न च चेतनत्वेन साम्याद्विष्णोरपि देहलयः । ‘सर्वे
 वा एते चिदात्मानो ब्रह्मल्लयमनुप्राप्य विष्णोरुदरे संविशन्ती’ति
 तस्योदरे सर्वसद्ब्रह्मादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावगमाच्चदेहस्य । अश्रुत-
 त्वाच्चान्यथा ॥ १० ॥ न चानादित्वाजीवस्य पराधीनविशेषा-

प्राप्तिः । “इदं सर्वमसृजते”ति सर्वस्मिन्गृहीतत्वात् । पराधीन-
विशेषवत्त्वेऽप्यनादित्वस्याऽविरोधात् ॥ ११ ॥ न च सर्वदेहस्पर्श-
ज्ञानाद्रसादीनां च तत्र तत्र परिज्ञानाज्जीवस्याऽनणुत्वम् । उत्क्रान्ति-
गत्यादेः । आदिशब्देन सूक्ष्मतेजोरूपेण व्याप्त्या स्पर्शादिज्ञानोपपत्तिः ।
अतोऽणुत्वमनणुत्वं चेति भावः ॥ १२ ॥ न च जीवस्य बहुरूपत्व-
शक्तावीशेन गुणसाम्यम् । ईशशक्त्यैव बहुरूपत्वादेः ॥ १३ ॥ न च
श्रुत्या जीवेश्वरैक्यम् । सर्वमानविरोधात् । श्रुतेः सादृश्यैक्यादिना
सावकाशत्वात् । बहुमानविरोधे एकस्य दौर्बल्याच्च । धर्मिग्राहक-
विरोधाच्च ॥ १४ ॥ न चोत्पत्तिमत्त्वाद्विनाशित्वं जीवस्य । अनित्यत्वे
तदभीष्टमोक्षाद्यसिद्धेः । न हि पराधीनविशेषवत्त्वमात्रेण विनाशित्वम्,
सादृशानामेव नित्यत्वश्रुतिविरोधात् ॥ १५ ॥ न च स्वगुणाऽ-
ननुभूत्यनुपपत्तेः पूर्वज्ञानादीनां सामस्त्येनाभावः । पूर्वमव्यक्तानां
पश्चात्सुव्यक्त्युपपत्तेः ॥ १६ ॥ न चेश्वरस्यैव कर्तृत्वे कल्पनालाघवम् ।
जीवस्याऽकर्तृत्वे शास्त्रवैयर्थ्यात् । तस्यापि कर्तृत्वे शास्त्रार्थसिद्धेश्च ॥
॥ १७ ॥ न च नानाश्रुतेरप्रामाण्यम् । दृष्टभेदानुसारेण तासा-
मर्थोपपत्तेः । अप्रामाण्यकल्पनस्य विपरीतज्ञानमूलत्वात् ॥ १८ ॥
न च वैचित्र्यमनाभासत्वे कारणम् । जीवानां सामान्यत आभास-
त्वेऽपि विशेषादृष्टाद्वैचित्र्योपपत्तेः ॥ १९ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ-
भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे द्विती-
याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च प्राणानामुत्पत्त्यङ्गीकारे, ‘प्राणा एवा-
नादयः’ इत्यादिस्पष्टार्थवद्विशेषश्रुतिविरोधः । ‘आत्मैवेदमग्र आसीत्स
प्राणमसृजत, स प्राणान्’ इत्यादिवचनादनादित्व एव स्पष्टार्थवद्विशेष-
श्रुतिविरोधात् । ‘इदं सर्वमसृजते’ति सामान्यवचनस्याऽधिक्यं
सिद्धान्ते । विशेषमात्रश्रुतेः सावकाशाया उभयश्रुतेः प्राबल्यात् ॥ ११ ॥

न च “नित्यं मनोज्ञादित्वा”दिति विशेषश्रुतिविरोधः । ‘एतस्मा-
 ज्ञायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे’ति विशेषश्रुतेः ॥ २ ॥ न च
 ‘वाग्वाव नित्ये’ति विशेषश्रुतिविरोधः, ‘मनसो वाव वागुत्पद्यते,
 वाचो व्याहरणमि’ति विशेषश्रुतेः ॥ ३ ॥ न च ‘दशमे पुरुषे प्राणाः
 आत्मैकादशः’ — ‘सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मादि’ति सङ्ख्याविशेषश्रुत्यो-
 रैव परस्परं विरोधः ; । “गुहाशयां निहिताः सप्तमते”ति सप्तमावस्य
 शुद्धीन्द्रियविषयत्वेन विशेषितत्वात्सङ्ख्याश्रुत्योर्विषयवैलक्षण्यात् ॥ ४ ॥
 न च “दिवीव चक्षुराततमि”ति व्याप्त्याख्यविशेषवाचकश्रुतिविरोधः ;
 “अणूनि वा इन्द्रियाणि तेषां प्रकाशो व्याततः इति ततोऽप्यणुत्व-
 वाचकविशेषश्रुतिविरोधात् ॥ ५ ॥ न च “यत्प्राप्तिर्यत्परित्याग
 उत्पत्तिर्मरणं तथा । तस्योत्पत्तिर्मृतिश्चैव कथं प्राणस्य युज्यते” ।
 इत्यादिमाहात्म्यवचनान्मुख्यप्राणस्य नोत्पत्तिरिति वाच्यम् । ‘महत्त्वा-
 न्महतां विष्णुः कर्ता प्राणस्य चक्राद् । किं नाम न सृजेदेव येन
 शतयेदमावृतम् ॥’ इति श्रुतेस्ततोऽपि माहात्म्याद्विष्णोः ॥ ६ ॥
 न च प्राणादिपञ्चकस्य व्यक्तसद्गुणत्वान्मुख्यप्राणवृत्तित्वमेव । ‘अशेष-
 गुणपूर्णानि मुख्यरूपाणि पञ्च च । तदासाः पञ्च चाऽन्येऽपि प्राणाद्याः
 सद्गुर्णयुताः ॥’ इति श्रुतेर्मुख्यप्राणस्य ततोऽपि व्यक्तसद्गुणत्वात् ॥ ८ ॥
 न चाऽणुत्वे प्राणस्य “महानै मुख्यप्राणो येन व्याप्तं चराऽचरम्”
 इति दृष्टाश्रुक्तिः । ‘अणुर्वं मुख्यप्राणो य उत्क्रामति नाडीभि’रिति-
 दृष्टाश्रुक्तिरनणुत्वे प्राणस्य ॥ ९ ॥ न चेन्द्रियाणां जीवाऽकरणत्वे
 दृष्टाश्रुक्तिः । कचिदतद्वशत्वस्याऽपि दृष्टत्वात् । ‘यच्चक्षुषि तिष्ठ-
 नि’त्यादिदृष्टाश्रुक्तेरीशधीनत्वानङ्गीकारे । लौकिकदृष्टेस्त्वौशनैव
 जीवानुसारित्वकृत्स्योपपत्तेः ॥ १० ॥ न चेशवशत्वसाम्यान्मुख्य-
 प्राणस्याप्यन्यसाम्यम् ; ‘यदस्मिन्निदं सर्वमध्यामोद्’, प्राणस्यैतद्वशे
 सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम्’ इत्यादि श्रुतेरीशसाम्यस्यापि भावात् ।

‘प्राणस्यैतद्वशे सर्वं प्राणः परवशे स्थितः’ इति श्रुतेर्मध्यमत्वोपपत्तेः ॥
 ॥ ११ ॥ न च विरिञ्चस्यापि कर्तृत्वशक्तेः स एव शरीरादिस्रष्टा ;
 ‘त्रिवृत्क्रिया यतो विष्णो रूपं च तदपेक्षया । रूपाऽपेक्षं तथा नाम
 व्यवहारस्तदात्मकः ॥ अतो रूपस्य नाम्नस्य व्यवहारस्य चैकराट् ॥
 हरिरेव यतः कर्ता पिताऽतो भगवान्प्रभुः’ ॥ इत्यादेस्तस्यैव कर्तृत्व-
 शक्तेः विरिञ्चस्य तु द्वारतयोपपत्तेः ॥ १२ ॥ न च (वि)मिश्रितत्वा-
 द्रूतानां विमिश्रतायामविशेषः । “अन्नमशितं त्रेधा विधीयत”
 इत्यादिना मिश्रतायामपि विशेषोक्तेः । “सर्वं च भौतिकं मिश्रं
 मिश्रत्वेऽपि (च) विशेषिता । मौमं मांसमसृग्ग्वारि तेजो मज्जा
 विशेषतः ॥” इत्यादेश्च ॥ १३ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य-
 विरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः
 पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ द्वितीयाध्यायश्च समाप्तः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

॥ हरिः ॐ ॥ 'भूतबन्धस्तु संसारो मुक्तिस्तेभ्यो विमोचनम्'
इति वचनात्स्वाभाविकमरणमेव मुक्तिरिति न मन्तव्यम् । मुक्ति-
साधनत्वेन ज्ञानादिगुणाधिक्योपदेशान्मरणे भूतवियोगस्यैवाभावात् ।
'भूतयुक्तः परं लोकमिमं लोकं च गच्छती'त्यादिवचनाच्च ॥ १ ॥
'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्यत्र भूतानीति
सामान्यनामानुक्त्वाऽपामिति विशेषनामकथनादपामेव सहगतिरिति न
वाच्यम् । व्यात्मकत्वादपामर्थतः सर्वभूतानां गतिप्राप्तेः ॥ २ ॥ न च
भूतानि गच्छन्तीति सहैवानुक्तेस्तदभावः । प्राणगतेरुपपत्तिरुक्त-
त्वात् ॥ ३ ॥ न च 'अग्निं वागप्येती'त्याद्यन्यथोक्तेः प्राणानां च
न सहगतिः ; द्विरूपत्वात्प्राणानाम् ॥ ४ ॥ न च 'प्रथमतो भूतानि
जुह्वती'ति विशेषाऽनुक्तेर्भूतानामसहगतिः ; भूतानि जुह्वती'त्युप-
क्रमादपि 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्युपसंहार-
स्याधिक्यात् तदनुसारेणोपक्रमोक्तश्रद्धाशब्दस्यापि ता एवार्थ-
इत्यापत्तेः । उपक्रमविरोधेनोपसंहारानुपपत्तेः । उपक्रमप्रामाण्यार्थ-
मेवोपसंहारानुसारित्वमङ्गीकर्तव्यम् । व्याख्यानस्य पश्चात्तत्त्व-
नियमात् । उपक्रमानुसारित्वनियमेऽप्युपसंहारस्योपसंहारेणैवोपक्रमार्थो
ज्ञायते ॥ ५ ॥ न च विशेषाश्रवणनियम एव बलवान् । स्थानान्तर-
श्रवणस्याप्येतदनुरूपत्वात् । आर्थिकश्रवणमप्यनुक्तिं बाधत एव किमु
स्थानान्तरगतं स्पष्टश्रवणमिति कैमुत्यार्थमेव नेष्टादिकारिणां प्रतीतेरिति
परिहारान्तरमुक्तम् ॥ ६ ॥ न चा'पाम सोमममृता अभूमे'ति विशेषत
एव मोक्षफलस्याप्युक्तेः कर्मैव मोक्षसाधनमिति मन्तव्यम् । 'नान्यः
पन्था अयनाय विद्यते' । 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते । यावदिन्द्रो
यावन्मनुरि'त्यादिश्रुतिबलादमृतशब्दस्य यथायोग्यमेवार्थकल्पनोप-
पत्तेः ॥ ७ ॥ न चानुशयस्य सहभावात्स्वर्ग एव फलदत्त्वं 'भुक्त-

शेषानुशयवानित्यादिवचनाद्यथायोग्यमेव फलदानोपपत्तेः ॥ ८ ॥
 न च मार्गस्यापि सहभावाद्यथागतमेवागमनमिति नियमः । वचन-
 बलाद्यथायोग्यमेवागमनोपपत्तेः ॥ ९ ॥ न चेष्टापूर्ते दत्तमित्युपापत-
 इत्युपशब्देनेष्टादिभिराचारस्य सहपाठाचरणफलं पुनरावृत्तिं करणफल-
 त्वेन अमाद्भदन्तीति वाच्यम् । नान्यः पन्था इत्यादिवचनादेवोभयोरपि
 चरणशब्देनैवोक्तेर्योग्यत्वात् ॥ १० ॥ न च भयफलकामादिमिश्र-
 बुद्धित्वादिष्टादिकारिणां संसारोऽनिष्टादिकारिणां तदभावान्मुक्तिरिति
 वाच्यम् । तेषां प्रबलदोषश्रुतेः ॥ ११ ॥ न च नरकभोगस्यानित्यत्व-
 कथनान्नित्यनरकोक्तिर्विरुद्धा । 'शैरवोऽथ महान्शैव बह्विर्वतरणी तथा ।
 कुम्भीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि तु । तामिस्रश्चान्धतामिस्रो
 द्वौ नित्यौ सम्प्रकीर्तितावि'ति विभागात् ॥ १२ ॥ न च सहस्राना-
 दीशस्यापि नरकदुःखप्राप्तिः । स्वातन्त्र्यात्कारणभावात् ॥ १३ ॥
 न च साधनेन सह श्रुतेस्तद्वत्फलेऽपि जीवस्य स्वातन्त्र्यम् । अविहितत्वेन
 कारणाभावात् । अर्थतयोः पथोरित्यस्य च साधनार्थत्वात् ॥ १४ ॥
 न च दुःखसहस्यापित्वादन्धेतमस्यापि सुखम् । ईशस्याप्रियत्वेनैव
 कारणाभावात् ॥ १५ ॥ न च धूमादिदेवतामहारम्यानात्कर्मिणोऽपि
 तत्पदप्राप्तिः । तन्निमित्तविद्याख्यकारणाभावात् ॥ १६ ॥ न च तर्तः
 सहावस्थानादतिचिरत्वम् । वत्सरात्पूर्वमेव त्विति क्लृप्तकालादधिकाव-
 म्याने कारणाभावात् ॥ १७ ॥ न च ग्रीष्मादिजीवः सहावस्थाना-
 दुःखप्राप्तिः । शब्दनिहितत्वेन पापारख्यकारणाभावात् ॥ १८ ॥ न
 च वैषर्ष्यं पितृशरीरागमने 'ईशहृष्यैव पितरं प्रविश्यापाति मातर-
 मि'तीशहृष्यत्ववचनात् ॥ १९ ॥ न च पितुः सकाशादन्यतो
 यौदर्यगर्भस्यशरीरमेव प्रवेष्टुमुपपत्तेर्योनिप्रवेशमात्र इति वाच्यम् ।
 'योनिद्वारेण देहं च प्राप्नोति प्रायशो नर' इतिवचनात्सामान्यतो
 गत्यन्तरामावात् । 'विशेषकारणादेव विशेषाजनिरिप्यते । सामान्यजननं

चैव नृणां सामान्यहेतुत' इति वचनाच्च ॥२०॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ-
भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्रहस्यसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे तृतीया-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ पश्चाददृष्टेः स्वप्नविषयस्यासत्त्वं न वाच्यम् ।
अशक्यकरणशक्तिमत्त्वादीधरस्य संस्कारेण सृष्ट्या पुनः संस्कारमात्रता-
मापाद्य तस्यापि तिरोधानोपपत्तेः । जाग्रत्त्वप्रतीतिमात्रस्य भ्रान्तित्वात् ॥
॥ १ ॥ न चाविज्ञानमात्रेण स्वप्नप्रतीत्या ज्ञानशक्त्यैव स्वप्नतिरोधानं
नेशेनेति वाच्यम् । बोधे जीवस्यास्वातन्त्र्यात् । ज्ञानाज्ञानयोस्तदन्यत्वे
जडत्वात्कैमुत्येनास्वातन्त्र्यात् । तत्स्वरूपत्वे तेनैव व्याख्यातत्वात् ।
उभयात्मकत्वे दोषद्वयापातात् । अनुभयात्मकत्वे व्याहृतेः । ताव-
न्मात्रनिमित्तत्वे मानाभावात् । सर्वस्येशहेतुत्वे मानाच्च ॥ २ ॥ न च
कालापेक्षयैव जागरितम् । अचेतनत्वादेव कालस्य । चेतनान्तरस्याप्य-
स्वातन्त्र्यात् ॥ ३ ॥ न च परमात्मनोऽन्यत्रावस्थाने दुःखित्वप्राप्ते-
र्नाडीषु सुप्तिर्न भवति । उभयस्वीकारोपपत्तौ मानस्य कृप्यकारण-
मित्यनवस्थितिदोषादतिप्रसङ्गात् ॥ ४ ॥ न च प्रबोधस्य पृथगपि
कारणदृष्टेः कश्चित्तदेव । 'न श्रुते त्वक्रियत' इति श्रुतेस्तत्रापि ईश-
कृतत्वे सम्यग्मानात् ॥ ५ ॥ न च राजादीनां पृथग्दर्शनादीशान्तर-
कल्पना । 'देशकालविशेषेऽपि स्वप्नादीनां स एव हि । तिरस्कृता
च कर्ता च न खण्डेशः स राजवदि'ति श्रुतिमानात् ॥ ६ ॥ न च
मोहे ब्रह्मप्राप्तिरेव पृथगवस्थत्वादिति वाच्यम् । परिशेषमानादर्ध-
प्राप्तित्वावगमात् ॥ ७ ॥ न च स्थानभेदाद्विष्णोरपि भेदः । 'अयमेव
सः' । 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादि श्रुतिबलात्स्थानानां भेदस्तस्याभेद
इति व्यवस्योपपत्तेः ॥ ८ ॥ न च रूपवत्त्वारूपवत्त्ववचनयोर्विरोधा-
दप्रामाण्यम् । अप्राकृतरूपवत्त्वमिति व्यवस्योपपत्तेः ॥ ९ ॥ न च
परमात्मना चेतनत्वन्यायसाम्येन जीवस्याप्यभेदः । अल्पगुणत्वादि-

विरोधात् ॥ १० ॥ न च सादृश्यसत्त्वात्साधनं विनैव जीवस्य
 तादृक्त्वव्यक्तिः । अनादितः संसारस्यानिवृत्तत्वेन भावात् ॥ ११ ॥
 न च मुक्तत्वादिगुणसाम्याद्ब्रह्मादीनां भक्त्यादिगुणसाम्यम् । 'यथा
 यथाधिकारो विशिष्यते एवं ज्ञानं भक्तिर्वलं च विशिष्यते । मुक्ता-
 वानन्द एते च गुणा विशिष्यन्ते अत आहुर्वक्षणे मुक्ता बलि
 हरन्ती'त्यादिविशेषदृष्टेः ॥ १२ ॥ न च संहारकर्तुरसंहारादन्यरक्षाया
 अयोगः । 'स सृजति स पालयति स विनाशयती'त्यादि विशेष-
 वाक्यात् । अन्नदानाद्युपपत्तेश्च ॥ १३ ॥ न चाव्यक्तमभावस्य दर्शनं
 तर्कबाधः । अनन्तशक्तित्वाद्विष्णोस्तच्छक्त्या अव्यक्तस्यापि दर्शनाप-
 पत्तेः ॥ १४ ॥ न च गुणानां गुणित्वरूपत्वं विरुद्धम् । कण्ठादि-
 दृष्टान्तात् ॥ १५ ॥ न च ब्रह्मानन्दादीनामन्यथात्वादतच्छब्दं
 तच्छब्दत्वे लोकोपमत्वं चेति विलोमता । 'अलौकिकामयं शुद्धा-
 स्तथार्या अलौकिको ह्येष विष्णुः परत्वात् । तथापि शुद्धा लौकिक्य
 अप्यमुष्मिन्प्रवर्तमाना अधिकार्धान्वदन्ती'त्यादि शुनिर्म्योर्लौकिक्य-
 त्वावगमात् ॥ १६ ॥ न च ब्रह्माद्यानन्दैर्वचिभ्ये विम्बभूतविम्बानन्द-
 वैचिष्यम् । आदित्यादिवदाधिक्यात् । न हि सूर्यचक्षुर्न प्रतिविम्ब-
 सामिजनकत्वशक्तिर्न जलगतस्येत्येतावता सूर्ये वैचिष्यम् । आदिक्यं
 हि तत्र निमित्तम् । सूर्यचन्द्रादिप्रतिविम्बं विनाऽन्यत्र तथा विशेषा-
 दृष्टेः ॥ १७ ॥ न च नानाभावाद्विष्णोश्चित्रप्रतिविम्बरूपता ।
 आधिक्यादेव । प्रतिविम्बे हि दोषाश्च श्राप्यन्ते । कः हि शुनिः
 प्रतिपेयति 'नेदं यदिदमुपासत' इति ॥ १८ ॥ न च नानावनार-
 कांतुकदर्शनाद्विष्णोः कचिदेशकालान्तरे कौतुकं देव मृष्टादि कृतेन
 अन्यमेव सामस्त्येन नियोजयति । सर्वं सर्वमेकस्यादित्यादि शुन्या
 क्रीडापामपि स्वातन्त्र्यात् । 'ध्यातव्यान्कांडं किञ्चन च ध्यातव्यं
 मन्यगम् । करोति ह्यपि नियता ईशा मृष्टादिक्यस्य

नियतक्रीडनादेव कर्ता नान्योऽस्ति कस्यचित् । अस्वतन्त्रो हि चलति
 चलचित्तादशक्तितः । स्वतन्त्रः पूर्णशक्तिः सन्कुतोऽसौ नियति
 त्यजेदिति श्रुनेश्च ॥ १९ ॥ न च कर्मान्वयव्यतिरेकात्फलस्येश्वरः
 फलदातेति प्रलोभमाश्रम् । तस्यैव स्वातन्त्र्यात् । 'कर्माण्यनन्तानि
 यथेष्टमीशः सम्पाद्य तेषां फलमिच्छयैव । कचिद्दाति क च नो
 ददाति न ह्यनन्त्यात्कर्मणां भोगनाशः । स्वातन्त्र्यं चेत्कर्मणां सर्वभोगः
 स्यान्न ह्येवं कापि तत्केनचित्स्यात् । अतो हि स स्वेच्छया किञ्चिदेव
 फलं कुर्याद्विफलं प्रायशश्च । कचिज्ज्ञानं जनयन् भग्नं कुर्यात्स्वेच्छा-
 वृत्तित्तस्य विष्णोः सदैवे'ति ब्रह्माण्डे । 'स्वतन्त्र ईश एवैकस्तद्वशं
 कर्म सर्वदा । अत ईशत्वमीशस्य न हीशोऽन्यः कथञ्चने'ति श्रुतेः ।
 अतः प्रलोभकल्पने श्रुतहानिरश्रुतकल्पना चेति हरिरेव फलप्रदः ॥
 ॥ २० ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्म-
 स्रत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥३॥२॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च प्रतिशालमुच्यमानानामर्थानां पृथक्त्वा-

त्तच्छाखिभिरेव तत्र तत्रोक्तं ज्ञेयमिति नियमः । 'नानावेदैरितिहासैः
 पुराणैः सुज्ञेय एको भगवान्पुक्तिभिश्चे'ति श्रुतेः सुपुज्ञेयत्वाद्विष्णोः ॥
 ॥ १ ॥ न चाशक्यतया कस्यापि सर्वगुणोपसंहारो नास्ति । 'सर्वे
 गुणाः सर्वदैव ह्युपास्यास्तेनैव विद्वाग्विधिकृन्नान्यथा स्यादि'ति श्रुते-
 विहितक्रियालोपप्रसङ्गात् ॥२॥ केषाञ्चित्सर्वगुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वे
 सर्वेषामपि तथा स्यात् अनेनोपसंहर्तव्या अनेनोपसंहर्तव्या इत्यनिर्णीते-
 रिति न मन्तव्यम् । 'यस्य यागद्रुणाः स्पर्ष्टं प्रतिभासन्त्युपासने ।
 युगपत्स्वभ्रुजौ यद्वद्व्यायेत्तावत् एव सः । युगपद्ब्रह्मणः सर्वे भासन्ते
 हि गुणा हरेः । तदन्येषां यथायोग्यं स्वमाहात्म्यानुसारत' इति
 श्रुतेर्गुणपट्टणप्रतीत्यादिमाहात्म्यान्निर्णयोपपत्तेः ॥ ३ ॥ न च फला-
 निर्णीतिः । माहात्म्येनैवान्यत्फलं महतामिति निर्णयोपपत्तेः ॥ ४ ॥

आनन्दादीनां केषाञ्चित्समुच्चये प्राप्ते सर्वगुणसमुच्चयः सर्वेषां स्यादिति न मन्तव्यम् । अल्पशक्तित्वात्तेषां पुंसाम् ॥ ५ ॥ प्रियशिरस्त्वादीनामानन्दादिप्रियशिरस्त्वेनैव दर्शनात्तेषामपि सर्वोपसंहार्यत्वमिति न मन्तव्यम् । 'यथायोग्यान् गुणपूगानुपास्य फलं भवेन्मुक्तिर्गं नान्यथा स्यात् । नित्यैकाग्रव्यंग्यताहेतुतश्च माक्षादृशिर्नो तद्विशेषैः स्मृतैश्चे'ति श्रुतेः स्वयोग्यगुणैरेव फलभावात् ॥ ६ ॥ तर्हि ब्रह्मणोऽन्येषां देवादीनामपि बहुगुणोपासनया कार्यं नास्ति मध्ये नियमासिद्धेरिति न मन्तव्यम् । तेषां भाव्युत्कर्षे ज्ञात्वा तदभिज्ञस्य ब्रह्मण एव गुणनियमोपदेशोपपत्तेः । 'यो यो भारो देवतानां विमुक्तौ तत्तत्प्राप्तौ सुगुणानीशितुश्च । ब्रह्माऽऽदिशत्यथ तांस्ते विचिन्त्य तत्तद्भानं प्राप्नुवन्त्यात्मशक्त्ये'ति श्रुतेः ॥ ७ ॥ न च नानास्थानेषूक्तगुणानामनुपासनार्थत्वम् । विप्रकीर्णान् गुणान्पिण्डीकृत्योपासितुस्तत्सदृशफलप्राप्तेस्तथा ध्यानार्थमेव गुणानामुक्त्युपपत्तेः ॥ ८ ॥ न चाश्वापरोक्ष्यायानन्दादीनामपि लोपेनात्मेत्येतावता पूर्यते । आत्मशब्दार्थविशेषत्वादानन्दादीनाम् ॥ ९ ॥ न चात्मशब्दो विभ्रमकरः । गुणाधिकानामधिकारिणां भगवद्गुणानधिकान्प्रकाशयतीत्यवधारणत्वोपपत्तेः ॥ १० ॥ अलौकिकगुणानामप्रतीतेर्लौकिकगुणाध्याने तदपाकृतिरेव भवतीति न मन्तव्यम् । लौकिकविलक्षणा अत्युत्तमा इति ध्यानस्यैव प्राधान्यात् ॥ ११ ॥ ब्रह्मणश्च ब्रह्माण्याश्च स्यान्नैक्यं गुणतारतम्यं च यथागुणोपासनं मुक्तावाधिक्यं न भवतीत्यत्र लिङ्गम् । समविषमोपासनायुक्तेरिति न मन्तव्यम् । 'यथाशक्ति स्मृतान्धात्रा गुणान्विष्णोः सरस्वती । स्मरेन्नैविक्रमाद्यांस्तु नित्यविक्रान्तिपूर्वकैः । कदाचिह्योपयेद्देवी स्यान्नैक्यं न गुणैस्ततः । साम्यं तयोर्यथाविष्णोर्गुणोपासाफलं भवेदि'त्यध्यात्मवचनाद्यथाशक्तिक्रिया देव्याः ॥ १२ ॥ न चात्मशब्देनास्य पुरुषस्यैतावन्तो गुणा उच्यन्त इति व्यवस्थित्यभावः ।

यस्य यावन्तोऽर्था युगपद्वातुं शक्यन्ते तस्य तावन्त इति सन्धेः ॥ १३ ॥
 न च मुमुक्षव इत्यप्रिशोपाद्धरणस्य द्युनेश्च सर्वेषामपेक्षितत्वाच्च संभृति-
 द्युव्याप्ती अपि सामान्ये । 'सत्यो ज्ञानं परमानन्दरूप आत्मेत्येवं
 नित्यदोषासनं स्यात् । नान्यत्किञ्चित्समुपासीत धीरः सर्वगुणैर्देवगणा
 उपासते । गुणकारस्मृतेरेव द्युतिमात्रं प्रतीयते । न व्याप्तिर्जगद-
 स्मृत्या नानाशक्तिर्यतो मता । देवानां युगपज्ज्ञानं मनुष्याणां तथा
 न तु । पर्यायेणैव सत्याः स्युनेवान्येषां कथञ्चने'त्यादिप्रमाणभलात् ॥
 ॥ १४ ॥ कचिद्भुगुणाः कचिदल्पगुणाः श्रुतिवैयर्थ्योच्यन्त इत्युप-
 संहारस्याप्रयोजनतेति न वाच्यम् । 'गुणाः सर्वे ब्रह्मणैव ह्युपास्था
 नान्यैर्देवैः किमु सर्वमनुष्यैरित्यादि श्रुतेः । सर्वगुणोपासकस्या-
 प्यधिकारिणो भावादेकप्राप्यसर्वगुणानुक्तेश्च बलादुपसंहारानतेः ॥
 ॥ १५ ॥ न च मुक्तावुपासनभावे फलादिकमपि स्यादित्यतिप्रसङ्गः ।
 उपासनायाः संस्काराख्यकारणस्य सत्त्वात् । 'न हीयते यत्र गत्वा
 यत्र गत्वा न वर्धते' इत्यष्टद्विप्रमाणभावाच्च ॥ १७ ॥ न च कर्म-
 करणशक्तेरप्यदूरत्वात्तत्संश्रयनियमः । उपासनाख्ये कार्ये नित्यकृति-
 संस्कारो न तथा कर्मणीति कार्यवैशेष्यात् ॥ १८ ॥ न चायोग्यताख्य-
 विशिष्टकारणान्ज्ञानिष्वपि केषाञ्चिन्मोक्षो न भवतीति नियमः ।
 ज्ञानिनां मोक्षं ददात्येवेश्वरः स्वभावात् । अयोग्यानां ज्ञानस्यैवो-
 त्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ १९ ॥ न च प्रयत्नानुसारिणो मुक्तावाधिकारि-
 कानन्दादयः । अधिकारानुमारित्वात्प्रयत्नस्य । कथञ्चिदधिके यत्ने
 तत्साधनादिवस्तूनां दूषणप्राप्तेः । 'स्वाधिकाराधिको यत्नः प्रायशो
 नोपपद्यते । कथञ्चिदधिके यत्ने दोषः कश्चित्समापतेदि'ति
 वचनाच्च ॥ २० ॥ न चैकस्मादेको विशिष्टो दृष्ट एवेति प्राणा-
 द्विशिष्टजीवाभावे दृष्टवैरूप्यमिति दोषः । 'यः सर्वमवजानीयादृते
 देवं नारायणं देवीं च परमां त्रियम् । ॥ प्राणानवरुद्धेयं मन्त्र-

मावर्तयेत् । आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव
 एषः । घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेमे'ति ।
 'स ह्येषां भूतानां चरिष्ठो न ह्येतस्मात्कश्चनोपरि विना देवं नारायणं
 देवीं च परमां श्रियमि'ति प्रतिक्रियाविधानादिविरोधात् ॥ २१ ॥
 'अस्ति भगवः प्राणान्मूय' इति प्रश्नाद्यभावात्प्राणस्यैवोन्नतिप्रतीनेन
 विष्णोरपि ततः परत्वमिति न मन्तव्यम् । 'एष तु वा अति-
 वदतीतिविशेषणात्प्रश्नप्रतिषेधनप्रतिसन्धानोपपत्तेः ॥ २२ ॥ न च
 सत्यादीनामभेदानुक्तेरन्यत्वम् । 'सत्यं पूर्णं विज्ञानं पूर्णं वृत्तिः पूर्णा
 निष्ठा पूर्णा श्रद्धा पूर्णा मतिः पूर्णा सुखं पूर्णं भूमा पूर्णोऽहं पूर्ण
 आत्मा पूर्णो नात्र किञ्चिद्गुणं पूर्णमेवाधस्तात्पूर्णमुपरिष्ठात्पूर्णं मध्यतः
 पूर्णं सर्वतः । तदेव श्लोको भवति । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्ण-
 मुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णभादाय पूर्णमेवावशिष्यते' इति श्रुतेः सर्वेषा-
 मनुनत्वात् । सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्गुणाः समुदीरिताः । तस्मै
 नमो भगवते यस्मादेव विमुच्यत इति वचनाच्च ॥ २३ ॥ न च
 श्रियोऽप्रयत्नत्वादनुपासनं संसारो वा । नित्यं भगवदुपस्थितेरति-
 प्रियत्वात्संस्कारापाटवान्नित्योपासोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥ न च बन्धदाढ्ये
 श्रवणादीनामफलता । अन्यथोपासां विनैव श्रवणादिज्ञानमात्रेण मुक्ति-
 रिति दोषः । 'श्रवणादि त्रयोत्पन्नदृष्ट्यैव स्वेच्छया हरिः । प्रसन्नो
 मुक्तिदो नित्यमन्यथा न कथञ्चने'तीत्यरेच्छानियतिश्रुतेः ॥ २५ ॥
 न च गुर्वधीनत्वे ज्ञानमोक्षयोर्ज्ञानिनोऽपि कदाचिद्गुरुकोपाज्ज्ञानपरा-
 भावेनामुक्तिप्रसङ्गाच्च गुर्वधीनत्वमिति । 'ज्ञानिनो गुरुशापेऽपि
 नामुक्तिः संसृतेः क्वचित् । आनन्दहासदोषेण सैव मुक्तिर्विदुष्य-
 ती'तिवचनान्मुक्तिदूषणेनैव गुरुकोपादेः कृतार्थत्वात् । ज्ञानिनो
 ब्रह्मवस्तुवैभवेन मुक्तिः स्यादिति गुरोर्वरेण वा मुक्त्युपपत्तेः ॥ २६ ॥
 शिष्यस्यापि पुरुषत्वसाम्याद्धारणादेस्तत्प्रयत्नस्य न दौर्बल्यमिति न

मन्तव्यम् । गुरुप्रसादो बलवानित्यादि विशेषोक्तेः ॥ २७ ॥ न
 चोत्तमगुरुस्वीकारार्थत्वेन प्राप्तसंत्यागनिमित्तदोषः । तत्र दोषे माना-
 मात् ॥ २८ ॥ न च पिथा कर्म वा संसारनिवृत्तिकारणमिति
 कारणानिर्णयः । 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यत' इत्यवधारणाद्विद्या
 वचनस्य प्राधान्यात् ॥ २९ ॥ न च विद्यावचनस्य प्राधान्यं भ्रमः ।
 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इति भगवत्तत्त्वस्मि-
 न्नेवाम्यधिकप्रीतिवचनात् । यमेवैष धृणुते तेन लभ्य इति तत्प्रीतेरेव
 मोक्षवचनाच्च ॥ ३० ॥ न च कस्यचिद्विशेषज्ञानोपपत्तेर्भक्त्यादिकं
 निता मुक्तिः । 'भक्त्यैवैनं जानाति भक्त्यैवैनं पश्यति भक्त्यैव
 बन्धाद्विमुच्यते भक्त्यैवानन्दीभवति' 'यमेवैष धृणुते तेन लभ्यः'
 'मिनन्ति कर्मसंघातं प्रसन्नो भगवान्हरिरिति'त्याद्यागमात् ॥ ३१ ॥
 न च 'दृष्ट्वैतं मुच्यते नापरेण' 'यानान्यथास्मि तत्ततः' 'ततो मां
 तत्ततो ज्ञात्वे'त्यादिसामान्यालापमात्रेण दर्शनस्याविशेषः । 'यथा-
 योग्यमेवैष आत्मानं दर्शयति यथाधिकार देवेभ्योऽतो ब्रह्मैत-
 नमभिपश्यत्यथात्मैवात्मानमभिपश्यति सुखिरो ह्येष नियम' इति
 दर्शनविशेषनियमस्य सुखिरत्यवचनात् । यानान्यथास्मीति ब्रह्मण एव
 ज्ञानोपपत्तेः । यानानित्यत्रापि सामान्यविशेषज्ञानोपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥
 न च भगवतः सर्वत्र गुणसाम्याद्यस्य कस्यापि रूपस्य दर्शनात्सर्वेषां
 मुक्तिः । 'समोऽपि भगवान्स्वबिम्बदर्शन एवैनं मोचयति । यथा
 समेष्वपि कर्मसु स्वकृतमेवैनं मोचयती'ति श्रुत्युक्तस्वकृतप्राप्ति-
 दृष्टान्तात् ॥ ३३ ॥ भक्तिरेवैनमिति भक्तेरेव पृथग्व्योचकत्वदर्शना-
 नेशकृत्यमिति न मन्तव्यम् । 'अनादितो गुणाः सन्तो भक्त्याद्या न
 ह्यमुमुचन् । जीवं तद्गुणमुच्यन्ति कृत्वनं मोचयेद्भरिः । किञ्चिन्न
 मोचयेद्वाऽप्यौ स्वातन्त्र्यं तेन तस्य हि । भक्तिवाकरणत्वेन
 सावकाशेशवागथ । भक्त्येनं मोचयेद्विष्णुरिति मानत्वमेप्यती'ति

ब्रह्मतर्कवचनादनादिगुणविस्तरे सत्यप्यव्यक्त्यादिना तदिच्छां विना
 मोक्षाप्राप्तेः ॥ ३४ ॥ न चांशिमार्गस्यांशेनागम्यत्वात्तयोर्भेदः ।
 साधनोत्तमस्यादृष्टस्यांशिकृतस्यांशेन भुज्यमानत्वात् । अन्यथाऽदृष्टं-
 विना शरीरानुपपत्तेः ॥ ३५ ॥ न च गुणान्तरसन्धानस्य क्वापि
 दर्शनमात्रेण समाधिकाङ्गदेवतान्तरगुणा अप्यङ्गदेवतान्तरे उपसंहर्तव्याः ।
 नानागुणत्वेन तेषां श्रुतिदृष्टेः । अनिपिद्वगुणानां वाक्यान्वयन्याये-
 नोपसंहाराच्च शाखास्वित्यादिविशेषः । उत्तमेष्वधमगुणापेक्षया मन्त्रा-
 दिबद्धेति ॥ ३६ ॥ न च भूमगुणस्योपासकं प्रतिविशेषामावेऽपि
 तत्तदिष्टगुणानुसारेण फलोपपत्तिरित्यविशेषः । 'भूमैव देवः परमो
 ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विधत्त' इत्यादिशिष्टेः ॥ ३७ ॥ न च
 भूमगुण उपासकानामेकप्रकारेणैव प्रतीयत इत्यङ्गीकार्यम् । विशेषस्य
 फलपनोपपत्तेरिति न मन्तव्यम् । 'यावानेवाधिकारेषु विशेषोऽनून
 एव हि । ततो भूमत्वदृष्टौ च ब्रह्मादीनां पृथक् पृथगिति विशेषस्या-
 नूनत्ववचनात् ॥ ३८ ॥ न च शुद्धमोक्षसाधनवैरूप्यान्मोक्षसाधन-
 त्वेनोपदिष्टं विना विष्णावेवोपासनान्तरस्याकर्तव्यता । अविघ्नता-
 साधनत्वात् ॥ ३९ ॥ न च काम्यसाधनानामपि गुणानामङ्गत्वा-
 देवोपसंहर्तव्यतानियमः । अनुपसंहारे विरोधाभावात् । काम्या-
 नामनियतांगत्वाच्च । 'अर्थादिधर्मसिद्धौ हि न नियत्याङ्गमित्यत'
 इति ब्रह्मतर्के ॥ ४० ॥ न च देवादीनामिति तत्रैव विशेषवचना-
 भावाद्भ्रमा गिरसि ललाटे रू इत्यादीनां नाशयोपास्यता देवादीनामेव ।
 'ध्यायेदङ्गेष्वङ्गदेवताः परस्य विशिष्टा हि गुणा मुक्तौ देवानां भवन्ति
 ते हि तादृशास्ते हि हरेरनुरूपा' इति श्रुतेर्गुणैर्योऽप्यान् ॥ ४१ ॥
 न च क्रियात्वादुपासनाया अप्रिष्टोमादिवन्प्रतिप्राप्तं वक्तव्यता ।
 'उपासना यजनं चेति साम्यं तत्तद्विशेषान् संहरेत्सर्वतश्च । तथा-
 कर्तृणां सत्त्वानां विशेषात्म्या हि प्राप्ता अन्यर्था च सार्था'

इत्युपासनाविशेषाणां त्वधिकारिविशेषाणां चागमेऽवगमात् ॥ ४२ ॥
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्या-
न्यायप्रकरणे तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च ज्ञानिन औदार्यान्मोक्षादन्यफलेच्छाया

एवासम्भवात्तदुक्तिः प्रशंसामात्रमिति वाच्यम् । प्रायशो न सम्भन-
त्येव । कस्यचित्मौभर्याद्विचद्भवति चेज्ज्ञानेनैवाशेषमीप्सितं भवतीति
व्यवस्थोपपत्तेः ॥ १ ॥ २ ॥ न चाधिकारं समेऽपि तेषामेवोच्चावच-
शक्तियोगात्फलमेदोपपत्तेरधिकारविशेषकल्पनं व्यर्थम् । भक्त्या-
द्यधिकारानुसारेण शास्त्रात्फलप्राप्तेः सर्वेषामविशेषात् । दृश्यमानत्वाच्च
भक्त्याद्यधिकारतारतम्यस्य । उच्चावचशक्तेरपि तन्निबन्धनत्वात् ॥ ३ ॥
न च ज्ञानिनामात्मस्वरूपदाह्यात्सत्प्रवृत्तिविपरीतप्रवृत्त्योरविशेषः ।
'एतावतोऽधिका नास्ति प्राप्तिरित्यन्ततः स्थिता । या स्थितिस्तां
समामोति यथाशक्ति प्रयत्नतः । विपरीतप्रवृत्तेस्तु तस्य हासोऽधिकं
भवेदि'ति वचनात्स्थितिविशेषोपपत्तेः ॥ ४-५ ॥ न च सर्वजीवा-
नामेकप्रकार एव निजस्वभावश्चैतन्यमिति फलेऽप्यविशेषः । निषेध-
सामान्यविधिक्रियाणां विभक्तत्वात् । नादेवो देवपदमन्विच्छेदमन्विच्छ-
न्यात्यधरं तमः । न देवः स्वीयं पदमन्विच्छन्विदुष्यति । तदेव
ह्यस्य स्वमिति निषेधविभागः । स्थिरं ज्ञानं स्थिरो हरावभिपद्मः
स्थिरमोजो बलं विराग एतद्धि सामान्यं देवानाम् । अन्येषामस्थिरा-
प्येतानि सर्गाण्यथापि यथायोगं विनयानीति सामान्यविभागः ।
ज्ञानदानमेव देवानां विहितं तप एवर्षाणामाचार एव मनुष्याणां
तदधिरोधेनान्यानि करणीयानीति विधिविभागः । 'चरन्ति देवा
विहितं समस्तमर्थमेव शुनयो दशांशतो मनुष्या' इति क्रियाविभागः ॥
॥ ६ ॥ न च स्वातन्त्र्याद्देवानामेव ज्ञानादिफलं न किञ्चिदन्येषामिति
न्यम् । 'त्वरयैव मनुष्याणां सिद्धिरत्वरयैव तु । देवानां

तत्प्रसादेन मुक्त्या एव सतां नृणामि'ति मानुषमुक्त्यर्थमेव देवाना-
 मत्वरया सिद्धिश्रुतेः ॥ ७ ॥ न च गृहस्थानामशेषकर्मविशेषयोग्य-
 त्वादाधिक्यं मुक्तौ । त्वरयैव गृहिणः साधयन्ति मुक्तिमत्वरयैव
 यतपस्तेभ्यश्चात्वरया देवास्तेषु च ब्रह्मा । तदेष श्लोकः । 'शतं
 परानभिपश्यैव देवं ब्रह्माऽचरद्दुश्चरं यत्तपोऽग्रचम् । विहाय रागं
 मनसश्चोपरिष्ठं ततोऽभवत्परमेष्ठी स मुक्तावि'ति । 'यो हि त्वरया
 साधयेत्तम मन्दं सुखमाप्नुयात् । यो ह्यत्वरया स महदि'ति श्रुते-
 र्गृहिभ्यो यतीनां तेभ्यो देवानामत्वरया सिद्धेः । बहुकालसाधना-
 द्बहुकर्माधिकारमात्रस्य दुर्बलत्वात् ॥ ८ ॥ न चाविष्कारेण कथना-
 दशेषतोऽपि योग्या ज्ञानिनो भवन्तीत्यास्या न च त्वरादिषु स्थित्वैव
 प्रकथनीयम् । न ह्येवं त्वरमाणे सिद्धिर्भवति । अयोग्यानामपि
 श्रवणप्रमत्तात् । तस्माद्विचार्य योग्यानामेवात्वरयैव कथयित्वा सिद्धि-
 र्भवति । 'त्यक्त्वा त्वरां ब्रह्मविद्यां वदेत् जनाय योग्याय सदैव
 विद्वानि'ति श्रुतेः । 'मानस्तेनेभ्य' इत्यादेश्च ॥ ९ ॥ न च
 विरोधाभावात्साधनानुष्ठानजन्मन्येवापरोक्षज्ञानं मुक्तिश्चेति नियमः ।
 प्रतिबन्धे सति तन्निरासेनात्वरयैव मिथ्युपपत्तेः । 'यद्यारब्धं कर्म
 निबन्धकं स्वात्प्रेत्यैव पश्येद्योगमेवान्वेक्ष्ये'त्यादिश्रुतेः । 'अनेकजन्म-
 संसिद्धस्ततो याति परां गतिमि'ति भगवद्भचनम् ॥ १० ॥ ११ ॥
 इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भक्तप्रज्ञाननुब्याख्या-
 न्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ तृतीयाध्यायश्च समाप्तः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च श्रवणाद्यनावृत्त्याऽपरोक्षज्ञानोदये सर्वेषां
सुशक्यत्वमिति गुणः । महाफलत्वात्सर्वेषामशक्यताया एवोपपन्नत्वात् ।
अन्यथा सर्वसुशक्यस्यैव साधनतया सर्वेषां मोक्षापत्तेः ॥ १ ॥ न च
शब्दप्रतिप्रसिद्धत्वादात्मशब्दोदितं स्वामित्वं न नित्यश उपास्यम् ।
अन्येभ्योऽधिरूपफलत्वेन सप्रिशेषत्वादात्मत्वस्य ॥ २ ॥ तर्हि विशेष
वत्त्वादिव प्रतीकमपीश्वर इत्युपास्यमिति न । यत्र सन्निरूपपत्तिर्विद्यते
तस्मै न ग्राह्यत्वात् । अन्यस्येशत्वग्रहणस्य मिथ्याज्ञानत्वादेवानुपपत्तेः ॥
॥ ३ ॥ न च प्रतिदिनं विविधगुणन्यासेन भगवत्प्रीत्युपपत्तेर्न ब्रह्म
तादृष्टिनियम इति वाच्यम् । अशेषगुणान्तर्भावेन तस्मैनाधिकसाधन-
त्वात् ॥ ४ ॥ न च विविधस्थानेष्वदित्यादीनां चरणाद्विष्णुः क्लेश्या
दित्यादिमतिनियमो नास्तीति वाच्यम् । तत्कृतावेव कृत्यस्याप्तत्वा-
दादित्यादीनाम् ॥ ५ ॥ न च ज्ञानस्य सम्यक्त्वद्विषयत्नमात्रेण
पूर्वैरासनादिना न कार्यमिति वाच्यम् । आसनादिना निश्चलत्वादि
विशेषकार्योपपत्तेः ॥ ६ ॥ न चान्यस्यापि साधनस्य कर्तुं शक्यत्वान्न
यावन्मुक्तिं ध्यानं कार्यमिति वाच्यम् । ध्यानं विनाऽपरोक्षज्ञानाख्य
विशेषकार्यानुपपत्तेः ॥ ७ ॥ न च ज्ञानोदयेऽशेषकर्मक्षये कृतकृत्य
त्वाच्चदैव मुक्तिः न चेत्कर्माक्षय इति वाच्यम् । प्रारब्धस्यैव कृतस्य
यावद्भोगं संस्थितेः । 'कर्माणि क्षपयेद्विष्णुरप्रारब्धानि विद्यया ।
प्रारब्धानि तु भोगेन क्षपयन्स्व पदं नयेदिति वचनाच्च ॥ ८ ॥
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्या-
न्यायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च वाक्पूर्वरूपं मनः उत्तररूपं मनःपूर्वरूपं वागुत्तर-
रूपमित्युक्तेर्वाग्मिश्रत्वादनिर्योतिरेव । वाक्पूर्वरूपं मन उत्तररूपमिति
वाचः पूर्ववर्णदेवतात्वनिर्देशमात्रेण मनःपूर्वमित्यनेन साम्यम् । 'मनसा

वा अग्रे सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरती'ति युक्तितो विशेषो मनः-
 पूर्वकत्वस्यैव श्रुत इति प्राधान्यं मनस एवेति ज्ञायते । 'सृष्टौ च विलये
 चैव सदा पूर्वप्रवर्तने । नित्यन्तत्वे च वचसो मनो धीशंशि वो हि
 तदि'ति श्रुतेश्च ॥ १ ॥ न च मनःपूर्वकत्वनियमादशेषदृष्टादृष्ट-
 व्यापाराणां तस्य प्राणादनृनता । 'इन्द्रियस्यैः स्वरूपैस्तु ज्ञानानि
 जनयत्यसौ । मनःस्थेन विशेषेण कामैः कर्मकृदेव च । पृथक्स्थितेन
 रूपेण जीवं धारयति प्रभुः । जीवस्थितेन रूपेण वेदयत्यहमित्यपि ।
 प्राण एको वशी नित्यं बाह्यान्तःकरणेश्वरः । तान्येतान्यवशान्येव
 तथापि कृपयैव सः । पृथक्शक्तोऽपि तद्रैस्तु स्वरूपैस्तद्गकार्यकृत् ।
 तस्येशो भगवन्विष्णुरेवमेव यथान्यग' इत्यादिश्रुतेः प्राणस्यैवाऽऽव्यताऽ-
 वगमात् ॥ २ ॥ सोऽव्यक्षे इत्यस्याप्येवमेवाऽऽङ्गापरिहारश्च । श्रुति-
 बाहुल्यमेव शङ्कायां परिहारे च विशेषहेतुः ॥ ३ ॥ न च भूताना-
 मृत्पत्तिक्रमवैपरीत्येन लयोक्तेर्मुक्तिलययोर्विशेषाभावाच्चैकस्मिन्नेव भूते
 सर्वेषां लयोऽर्थतः क्लृप्त इति वाच्यम् । तच्चद्रूतोद्भवत्वात्तत्तद्देवानां
 तत्समानानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानलयस्यान एव लयोपपत्तः ।
 विशेषश्रुतेश्च ॥ ४-५ ॥ न च प्रकृतेः संसाराभावादिनेशेनाप्यन्यथा-
 कर्तुमशक्यत्वेन सुदृढत्वात्सर्वसाम्यमेवेत्यरेण । न चेत्संसारित्वमिति
 युक्तम् । ईश्वरस्य महामहिमत्वात् । नित्यमसंसारित्वस्य नित्यं
 तदनुग्रहेणैवोपपत्तेः । 'सदाऽनित्यतयाऽनित्यं नित्यं नित्यात्मना
 यतः ॥ नित्ययैव स्वशक्त्येगो नियामयति नित्यदा । द्रव्यं कर्म च
 कालश्च स्वभावधेतना धृतिः । प्रकृतिः पुंस्यथैव न सन्ति यदुपेक्षये'-
 त्यादि श्रुतेश्च ॥ ६ ॥ न चान्यदेवादीनां प्राणाधीनत्वात्तत्प्राप्ति-
 नियमात्परप्राप्तिर्नास्त्येव । 'प्राणं प्राप्य परं देवास्तदन्ये चैव तद्गताः ।
 प्राप्नुवन्ति परं देवं वसन्ति च यथासुखमि'ति विशेषश्रुतेः ॥ ७ ॥
 न च सत्यसङ्कल्पत्वादेरीश्वरसङ्कल्पाद्यनुसारित्वनियमे संसारसमान-

धर्मत्वं मुक्तेरिति वाच्यम् । कृतार्थत्वेनैव विशेषोपपत्तेः । 'अपूर्णतादि-
भावो वा दुःखं वा नास्ति किञ्चन । मुक्तस्य पारतन्त्र्येऽपि तारतम्येऽ-
प्यतः सुखी'ति च श्रुतिः ॥ ८ ॥ न च प्रारब्धकर्मशेषवत्त्वादुत्क्रान्ताव-
विशेषो ज्ञानिनः । ज्ञानोदयानन्तरं सर्वदा ज्ञानफलस्यानुवृत्तेः ।
'प्रारब्धकर्मशेषस्तु विरजातरणावधिः । खोदयात्फलदं ज्ञानमादेहं
कर्म वा रवेः । तथापि प्रकृतेर्वन्धो ब्रह्मणा सह भिद्यत' इति श्रुतिः ।
'शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान् समश्नुते । स तंजमि द्र्ये
सम्पन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह्येव पाप्मना विनिर्मुक्तः
स आमोति विरजां नदीं तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते' 'ते ब्रह्मलोके तु
परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इति च । 'अन्यथाभाव-
नियमोऽनृतता कार्यकारण' इति च ॥ ९ ॥ न च कृष्यादिलौकिक-
साधनस्य फलस्मरणानपेक्षत्वात्स्वर्गमोक्षयोरपि तथात्वमिति वाच्यम् ।
'क्रियानुवृत्तिलौकिके साधने तु मनोऽनुवृत्तिर्वैदिके साधने स्यात् ।
फलमवेत्सर्वथेत्येव तस्मात्स्मरेत्सदा निश्चितत्वेन विद्वानिति श्रुते-
स्तदनुसार्यनुवृत्तेर्लौकिकैर्वादिष्योः साम्यात् । अतोऽत्र फलानुस्मरणं
लवनादिकृष्यनुवृत्तिवद्द्रष्टव्यम् । वचनग्रामाण्यात् ॥ १० ॥ इति
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्याय-
विवरणे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च तत्र तत्र मार्गस्यान्ययोक्तेरधिकारि-
मेदेन पृथग्वार्गसुक्रमोपपत्तिरिति वाच्यम् । 'सर्वे वा एत उक्तामन्ति
तेऽर्चिपमेवामिसंपन्ति ततो वायुं ततोऽहःपूर्वपक्षमित्येष उ एव ब्रह्म-
पथः । द्वे सुती अमृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।
ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चे'ति विशेषश्रुचितो
ज्ञानिनामेकमार्गस्यैव प्राप्तेः । एष एव ब्रह्मपथ इत्यवधारणविरोधा-

दन्यथा । एजदिति वैदिकानुष्ठानवत् उक्तेर्नाधोगतिविरोधः ।
 'पुनरावर्तिनो ये तु तेषां धूमपथो ध्रुवः । अन्येषामर्चिरादिश्च तद्भेदो
 मध्यसंस्थितिः । धूमार्चिरादिदेवेभ्यः प्राप्यानुज्ञां तु मध्यगाः ।
 विहृत्य स्वेष्टदेशेषु तदूर्ध्वं याति चाधरम् । अत्यल्पानामविज्ञाता-
 प्यनुज्ञावर्तिनां भवेत् । पुंद्गारेण खट्वष्टया वा यथायोग्यं विमुच्यताम् ।
 अतो न मार्गभेदोऽस्ति न हि मार्गोऽत्र सम्भवः । प्रेतत्वं चाधरो
 मार्गः पापजत्वात्तयोः पृथगिति स्मृतेश्च ॥ १-४ ॥ न च सोमा-
 दग्निमग्नेरिन्द्रमिति सोमादग्नेरेवमस्यापिप्राप्तेः प्रधानवायोरप्यवरोऽन्यः
 प्राप्योऽस्तिवति वाच्यम् । उत्तमत्वात्तस्यैव ब्रह्मप्रापयितृत्वशक्तः ।
 'वायुरेव ब्रह्म गमयति तस्य ह्येषा शक्तिः । न ह्यन्यो ब्रह्म गमयति
 प्रियो ह्येनद्रमयति । न ह्यन्यः प्रियो ब्रह्मण' इति श्रुतेः । मार्गे
 त्ववरस्यापि यथामार्गं पश्चात्प्राप्तिर्भवति लोकवत् । न हि राजानं
 यः कश्चित्प्रापयति हृत्तमतिप्रियं चापहाय ॥ ५ ॥ न च चतुर्मुख-
 मुक्तिपर्यन्तं सन्ततत्वनियमाद्रन्धस्य तावद्भगवत्प्राप्तिर्नास्तीति नियमः ।
 'यान्ति देवं परं केचित्पूर्वं केचिल्लये विभुम् । योग्यतातारतम्येन
 विशेषोऽयमपीष्यत' इति श्रुतेस्तथाप्राप्तत्वात् ॥ न च परब्रह्मण एव
 ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वेन प्रथमप्राप्तत्वादपोहायुक्तेस्तस्यैव प्राप्तिनियमः ।
 यान्ति देवं परं केचिदिति प्रमाणप्राप्तत्वादेव ॥ न च परप्राप्तिर्यस्यामीष्टा
 तस्य तत्प्राप्तिरिति नियमः । 'क्रमानुरागी भगवान् क्रमात्पुंभि-
 रवाप्यते । अतः क्रमात्ममृद्धे तु ज्ञाने ब्रह्मलये नरैः । प्राप्यते
 नियमेनैव कैश्चिदेवाप्यते मृता' इति भगवतः क्रमानुरागित्वश्रुतेः ॥
 न च बहुधाश्रुतेर्यथासौकर्यं चतुर्मुखस्य परस्य वा प्राप्तिरिति वाच्यम् ।
 श्रुत्युक्तानुवृत्तेरेव न्याय्यत्वात् । 'मप्रतीकश्चतुर्मुखमप्रतीकाः परम-
 मुद्देने गच्छन्त्यागच्छन्ति च चतुर्मुखात्परमं पराचतुर्मुखं यावद्विलय-
 मय मह चतुर्मुखेन विमुच्यन्ते आनन्दिनो भवन्ती'ति हि श्रुतिः ।

अन्तर्भेदाधिकरणत्वात्समुदायोक्तिः ॥ ६ ॥ इति श्रीमन्न्यायविप्ररणे
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४ । ३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न चैतं सेतुं तीर्त्वेत्यत्रातिक्रमोक्तेर्मुक्तो ब्रह्म-
तीर्त्वा गच्छति । तरतीतिसामान्यप्रतीतेर्ब्रह्म तीर्त्वा इदं गच्छतीति
निशेषानुक्तेः 'इमां घोरामशिवा नदीं तीर्त्वा ब्रह्म संपद्यत' इति
निशेषोक्तेर्नैतं सेतुं प्रत्यन्यतीर्त्वेत्यन्यथोपपत्तेः ॥ १ ॥ न च कृति-
मत्त्वादमुक्त एवोच्यते । 'स तत्र पर्येती'त्यादौ स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत
इति मुक्तस्य स्पष्टं प्रतिभातत्वाच्छ्रुतौ । स तत्र पर्येतीति श्रुत्यैक्य-
प्रतीतश्चैवं भूतस्यापि प्रसरणत्वं प्रकल्प्य श्रुतिबाधाङ्गीकारे सा श्रुति-
रन्येन विभज्य किं योजयितुं न शक्यत इति श्रुतेरेवाभावप्रसङ्गः ।
सत्यं ज्ञानमित्यादावपि सत्यमित्यस्यान्यमित्यनेनान्वय इत्यादि-
प्रसङ्गात् ॥ २ ॥ न च पर ज्योतिः शब्देनाऽदित्यज्योतिरङ्गीकारे 'स
तेजमि सूर्ये संपन्नो यथा पादोदरस्तत्रा विनिर्मुच्यत एवं हैव स
पाप्मना विनिर्मुक्त' इत्यादिनैकार्थतेति प्रयोजनम् । 'अथ किमुच्यते
पर ज्योतिरित्यात्मैव पर ज्योतिः स हि परमो द्योतते जीवाद्याजीनाच्च
तस्मादाहुः पर ज्योतिरिति तमेवैव जीनोऽभिसम्पद्य स्वेनरूपेणाभि-
निष्पद्यत' इति तस्यैव परज्योतिर्दोक्तेः । सावकाशलिङ्गाभिरवकाश
श्रुतेरेव बलवत्त्वात् ॥ ३ ॥ न च परमगतित्वादीश्वराश्रुता अपि
भोगा मुक्तौ भवन्ति । ईश्वरस्य स्वत एव पूर्णानन्दत्वादभोगस्यापि
सम्भवादिति वाच्यम् । 'पूर्णानन्दः पूर्णशुक्पूर्णकर्ता पूर्णज्ञानः पूर्णमा-
पूर्णशक्तिः । पूणश्चर्याद्भगवान्वासुदेवो निरुद्धशक्तिर्न च दोषस्पृगीश'
इत्याश्चर्यतयैव ब्रह्मण उभयोक्तेः । सावकाशोपपत्तिमात्राभिरवकाश
श्रुतिपुस्तोपपत्तेरेव बलवत्त्वात् ॥ ४ ॥ न च पारङ्गतत्वान्मुक्तस्य
चिन्मात्रदेहोऽपि नास्तीति वाच्यम् । अकृत्रिमत्वात्तस्य देहस्यानप-
गमात् । 'अथ विमुक्तस्य चिन्मात्र एव देहो भवति चिन्मात्राणि

करणानि तैरीशानुगृहीतैर्मोगान् शुद्ध' इति श्रुतेः ॥ ५ ॥ न च
 भगवदोक्तसि स्थितत्वान्मुक्तस्य तस्याप्योक्तस्त्वसाम्येन तत्तदुपाय-
 साध्यभोगसाधनत्वं वाच्यम् । निर्दोषत्वात्तदोक्तसो मुक्तस्य च संकल्पा-
 देवेति श्रुत्यनुसारेणोपपत्तेः ॥ ६ ॥ न च परगृहगतत्वादस्य राजगृहगतस्येव
 स्वाधमा अपि कदाचिदीशते । निर्दोषत्वादेव मुक्तस्येश्वरस्य तत्रस्थानां
 मुक्तान्तराणां च राजदोषवद्दोषासम्भवाद्यथायोग्यमेव स्वीकारोपपत्तेः ।
 'मुक्तानां पतयो देवा देवानां च प्रजापतिः । तस्य विष्णुर्नचवेदं
 पारावर्यं विनश्यती'ति श्रुतिः ॥ ७ ॥ न च देहभावे तत्कार्यदुःखादि-
 त्तदभावे भोगासम्भव इति दोषः । 'देहाभावाच्च मावाच निर्भोगित्वं
 च दुःखिताम् । यान्त्यमुक्ता नोमयं च मुक्तानां वशिता यत'
 इति श्रुत्यैव विशेषकृतेः ॥ ८ ॥ न च संकल्पादेव समस्तसम्भवा-
 त्सृष्ट्यादिसमस्तकार्यसम्भवः । 'व्यापारो जगतो विष्णोर्मुक्तानां तु
 स्वभोगगः । न हि स्वर्णं शुद्धमपि बह्विकार्यकरं भवेत् । अयोग्य-
 शक्तितत्त्वेन नाधिकानन्दसम्भवः । न हि कथित्तुशक्तोऽपि
 चकाराचेतनं चितम् । न च कामस्तथा भूयात्ततः स्यात्सत्यकामिते'ति
 श्रुत्या विशेषकृतेरेव । 'मुक्तानां न जगद्यत्नस्तथापि विबुधाः सदा ।
 मुक्तानां तु नियन्तारस्तेषां ब्रह्माप्स्य वै हरिरिति च विशेषकृतिः ॥
 ९ ॥ न च वशित्वान्मुक्तस्यापि वृद्धिः । कृतकृत्यत्वेन निःश्रमत्वा-
 दुपासनादावभ्यासपाटवाच्चिर्दोषत्वात्त्रेहाधिभ्याच्च तत्संभवं परमसुख-
 रूपत्वेन फलरूपत्वात् । 'अभ्यामपाटवात्त्रेहादश्रमत्वादुपासना ।
 भक्तिश्च सुखरूपं च मुक्तानां न तु साधनमिति श्रुतिः ॥ १० ॥
 न चानन्तत्वात्कालस्य त्रयोदशी पञ्चदशीवत्कदाचित्समस्तस्यापि-
 सम्भवान्मुक्तस्यापि पुनरावृत्त्या शङ्केतिवाच्यम् । सत्यकामत्वादि-
 माहान्यात् । 'अशेषकाममत्यत्यान्मुक्तानां न पुनर्भवः । यस्मात्स-
 कामयेदेव निन्यमान्मापुनर्भवमिति च श्रुतिः ॥ ११ ॥ इत्यनन्त-

महान्यायमीमांसाऽपारवारिधेः । उत्तारणात्यशक्त्यैव व्याकुलीकृत-
 चेतसाम् । मन्दानामुपकाराय महतां चोच्छ्रितात्मनाम् । तद्विशेष-
 परिज्ञानप्रदीप्तार्काभचेतसाम् । विशेषगाढे मनसि नितरामुपकारकः ।
 न्यायप्लवो मयाऽकारि सङ्क्षेपात्प्रमिताक्षरैः । विस्तारोऽप्ययमेव स्यात्त-
 द्विशेषातिवेदिनाम् । व्याख्यानुव्याख्ययोरेव विस्तारो यदुदीरितः ।
 अनल्पचेतमां पुंसामलं विज्ञानसिद्धये । तन्न्यायोद्धरणे शक्ता अपि
 क्षेणेन सुस्थिरम् । न्यायानुगं मनः कुर्युरिति सङ्ग्रहलालसाः । को
 नामाशेषविद्योरुत्सागरोन्मथनोद्धृतम् । साक्षाद्विद्याधिराजेन न्यायामृत-
 मनुत्तमम् । अशेषतोऽधिगच्छेत बन्धो घृन्दारकोऽपि सन् । एवं
 सुदुर्लभेऽप्यद्वा महान्यायपरामृते । केचनाधिक्रियन्तेऽत्र तत्प्रसादानु-
 रजिताः । ब्रह्माद्या अमृते यद्वत्सागरोन्मथनोद्धृते । अहं तु तत्प्रसादैक-
 महास्पदबलोद्धृतः । न्यायामृतार्णवमिममवगाह्य विभज्य च । सङ्क्षेप-
 विस्तराभ्यां च चकार व्याकृतिं कृतिम् । तत्प्रसादमृते कस्य शक्तिः
 संसारसागरे* । मग्नस्य चेतनस्य स्यात्तत्कृतानुकृतौ क्वचित् ।
 नित्यानन्दामृतस्यन्दि तत्कटाक्षैधितस्य तु । का तु शक्तिर्भवेन्नैव
 ततः कोऽप्रातिविस्मयः । विद्याऽविद्ये सुखं दुःखमशक्तिः शक्तिरेव
 च । उत्पत्तिस्थितिनाशाश्च विशेषाश्च परेऽस्थिलाः । चेतनाचेतनस्यास्य
 समस्तस्य यदिच्छया । ॥ मम स्वकृतेनैव ग्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥
 यस्य ग्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं बद्धतद्दर्शतमित्यमेव
 निहितं देवस्य भर्गो महत् । बायो रामवचो नयं प्रथमकं पृथो
 द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥
 नमोऽञ्जभवभूर्यक्षपुरःसरसुराश्रय । नारायणारणं मह्यं मापते प्रेयसां
 प्रिय ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-
 नुव्याख्यान्यायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥
 चतुर्थोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥

॥ न्यायविवरणं सम्पूर्णम् ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम् श्रीमदणुभाष्यम्

श्रीमद्भुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-
हयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ नारायणं गुणैः सर्वैरुदीर्णं दीपवर्जितम् ।
ज्ञेयं गम्यं गुरुंश्चापि नत्वा सन्नार्यं उच्यते ॥१॥ विष्णुरेव विजिज्ञास्यः
सर्वकर्ताऽऽगमोदितः । समन्वयादीक्षतेश्च पूर्णानन्दोऽन्तरः खवत् ॥२॥
प्रणेता ज्योतिरित्याद्यैः प्रसिद्धैरन्यवस्तुषु । उच्यते विष्णुरेवैकः सर्वैः
सर्वगुणत्वतः ॥ ३ ॥ सर्वगोऽत्ता नियन्ता च दृश्यत्वाद्युज्जितः सदा ।
विश्वजीवान्तरत्वादौर्लिङ्गैः सर्वैर्युतः स हि ॥ ४ ॥ सर्वाश्रयः पूर्णगुणः
सोऽक्षरः सन् हृद्बज्रगः । सूर्यादिभासकः प्राणप्रेरको दैवतैरपि ॥५॥
ज्ञेयो न वेदैः शुद्धाद्यैः कम्पकोऽन्यथ जीवतः । पतित्वादिगुणैर्युक्त-
स्तदन्यत्र च वाचकैः ॥ ६ ॥ मुख्यतः सर्वशब्दैश्च वाच्य एको
जनार्दनः । अव्यक्तः कर्मवाक्यैश्च वाच्य एकोऽमितात्मकः ॥ ७ ॥
अवान्तरं कारणं च प्रकृतिः शून्यमेव च । इत्याद्यन्यत्रनियतैरपि
मुख्यतयोदितः । शब्दैरतोऽनन्तगुणो यच्छब्दा योगवृत्तयः ॥ ८ ॥
इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पा-
दाचार्यविरचिते प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ श्रौतस्मृतिविरुद्धत्वात्स्मृतयो न गुणान्हरेः ।
निषेद्धं शक्त्युपेक्षा नित्यत्वान्मानमुत्तमम् ॥ १ ॥ देवतावचनादापो
वदन्तीत्यादिकं वचः । नायुक्तवाद्यसन्नैव कारणं दृश्यते क्वचित् ॥२॥
असंजीवप्रधानादिशब्दा ब्रह्मैव नापरम् । वदन्ति कारणत्वेन कापि
पूर्णगुणो हरिः ॥३॥ स्वातन्त्र्यात्सर्वकर्तृत्वान्नायुक्तं तद्वदेच्छ्रुतिः ।
भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तितः ॥ ४ ॥ न तद्विरोधाद्वचनं
वैदिकं शङ्क्यतां व्रजेत् । आकाशादिसमस्तं च तज्जं तेनैव लीयते ॥५॥

सोऽनुत्पत्तिलयः कर्ता जीवस्तद्वशगः सदा । तदाभासो हरिः सर्व-
 रूपेष्वपि समः सदा ॥ ६ ॥ मुख्यप्राणश्चेन्द्रियाणि देहश्चैव तदुद्भवः ।
 मुख्यप्राणवशे सर्वं स विष्णोर्वशगः सदा ॥ ७ ॥ सर्वदोषोज्झित-
 तस्माद्भगवान् पुरुषोत्तमः । उक्ता गुणाश्चाविरुद्धास्तस्य वेदेन
 सर्वशः ॥ ८ ॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभाष्ये श्रीमदानन्द-
 तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ शुभेन कर्मणा स्वर्गं निरयं च विकर्मणा ।
 मिथ्याज्ञानेन च तमो ज्ञानेनैव परं पदम् ॥ १ ॥ याति तस्माद्विरक्तः
 सन् ज्ञानमेव समाश्रयेत् । सर्वावस्थाप्रेरकश्च सर्वरूपेष्वभेदवान् ॥ २ ॥
 सर्वदेशेषु कालेषु स एकः परमेश्वरः । तद्भक्तितारतम्येन तारतम्यं
 विमुक्तिगम् ॥ ३ ॥ सच्चिदानन्द आत्मेति मानुषैस्तु सुरेश्वरैः ।
 यथाक्रमं बहुगुणैर्ब्रह्मणा त्वखिलैर्गुणैः ॥ ४ ॥ उपास्यः सर्ववैदैश्च सर्वैरपि
 यथाबलम् । ज्ञेयो विष्णुर्विशेषस्तु ज्ञाने स्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ५ ॥
 सर्वेऽपि पुरुषार्थाः सृष्टिर्ज्ञानादेव न संग्रयः । न लिप्यते ज्ञानवांश्च
 सर्वदोषैरपि क्वचित् ॥ ६ ॥ गुणदोषैः सुखस्यापि वृद्धिहासौ विमुक्तिगौ ।
 नृणां सुराणां मुक्तौ तु सुखं क्लृप्तं यथा ॥ ७ ॥ इति त्रि-
 द्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभाष्ये श्रीमदानन्द-
 तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

यथेसङ्कल्पभोगाथ चिदानन्दशरीरिणः । जगत्सृष्ट्यादिविषये महा-
 सामर्थ्यमप्यृते ॥ ६ ॥ यथेष्टशक्तिमन्तश्च विना स्वाभाविकोत्तमान् ।
 अनन्यवशगाश्चैव वृद्धिहासविवर्जिताः । दुःखादिरहिता नित्यं मोदन्तेऽ-
 विरतं सुखम् ॥ ७ ॥ पूर्णप्रज्ञेन मुनिना सर्वशास्त्रार्थसङ्ग्रहः । कृतोऽयं
 प्रीयतां तेन परमात्मा रमापतिः ॥ ८ ॥ नमो नमोऽशेषदोषदूर-
 पूर्णगुणात्मने । विरिञ्चिशर्वपूर्वेभ्य वन्द्याय श्रीवराय ते ॥ ९ ॥ इति
 श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य-
 विरचिते चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ श्रीमदणुभाष्यं सम्पूर्णम् ॥

Not to be Issued

B.L. 1

Bharatiya Vidya Bhavan's Granthagar,

Call No

Saly / BAD / MAD / 47518

Title

Sutrasprasthangrantha

Author

Badarayana

This book is issued only for one week i.e.

To be issued after 1.10.71

Date of
Issue

Borrower

Not to be Issued

BHAVAN'S LIBRARY

Chowpatty Road
BOMBAY 7